

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ГРАЂЕВИНСКО-АРХИТЕКТОНСКИ
ФАКУЛТЕТ

Наташа (Ч.) Живаљевић Луксор
**МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И
ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА
И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2017.

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ГРАЂЕВИНСКО-АРХИТЕКТОНСКИ
ФАКУЛТЕТ

Наташа (Ч.) Живаљевић Луксор
**МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И
ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА
И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Текст ове докторске дисертације ставља се на увид јавности,
у складу са чланом 30., став 8. Закона о високом образовању
("Сл. гласник РС", бр. 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012,
89/2013 и 99/2014)

НАПОМЕНА О АУТОРСКИМ ПРАВИМА:

Овај текст сматра се рукописом и само се саопштава јавности (члан 7. Закона о ауторским и
сродним правима, "Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011 и 119/2012).

Ниједан део ове докторске дисертације не сме се користити ни у какве сврхе,
осим за упознавање са њеним садржајем пре одбране дисертације.

Ниш, 2017.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF CIVIL ENGINEERING
AND ARCHITECTURE

Nataša (Čedomir) Živaljević Luxor

**MANAGEMENT AND PRESENTATION
MODELS OF BUILT HERITAGE IN
URBAN AREAS AND
IMPLEMENTATION IN SERBIA**
DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2017.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор:	Редовни професор, доктор Нађа Куртовић-Фолић, Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука.
Наслов:	Модели управљања и презентације градитељског наслеђа у урбаним подручјима и имплементација у Србији
Резиме:	<p>Предмет истраживања ове докторске дисертације обухватио је дефинисање нових метода управљања и презентације градитељског наслеђа и могућност њихове примене у Србији. Последња генерација метода управљања непокретним културним наслеђем, заснива се на осавремењеном вредновању наслеђа и његовој улози у урбаном развоју, у складу са начелима одрживог развоја.</p> <p>Претходна анализа предмета истраживања је показала да су се место и улога непокретног културног наслеђа у урбаном развоју променили током XX века, а посебно од краја XX века до данас, што завређује детаљније истраживање промене у решавању проблема везаних за третман градитељског наслеђа. Са усвајањем концепта одрживог развоја 1980-их година, започето је и преиспитивање процеса одлучивања о градитељском наслеђу и његове економске улоге у развоју урбаног подручја. У првој деценији XXI века, овакав дискурс је довео до развоја нових метода за управљање културним наслеђем, који узимају у обзир не само културну, већ и економску вредност баштине.</p> <p>У истом периоду, континуално је унапређивана презентација културног наслеђа. Презентација, која служи пажљиво планираном експертском денотирању садржаја, налази се у међузависности са интерпретацијом, скупом активности усмерених ка повећању разумевања и спознаји о културном наслеђу. Предмет истраживања ове дисертације обухватио је просторне проблеме презентације и интерпретације</p>

градитељског наслеђа, посебно археолошких налазишта, и друге, доминантно урбанистичке и архитектонске, аспекте проблема. У наредном кораку, истраживане су могућности примене савремених модела презентације градитељског наслеђа у урбаном подручју, интегрисаним у нове моделе управљања, на подручју Србије.

Применљивост метода проверена је кроз моделе управљања и презентације градитељског наслеђа на урбаном подручју Ниша, које карактерише богато археолошко наслеђе из праисторије, антике и средњег века. Услед континуалног развоја насеља од праисторије до данас, велики део археолошког наслеђа је заробљен испод савременог града, што значајно утиче на урбани развој и условљава промену досадашње стратегије очувања непокретне културне баштине.

Научна област:
Научна
дисциплина:

Кључне речи:

Градитељско наслеђе, управљање, презентација, урбани развој, Србија

УДК:

--

CERIF
класификација:

--

Тип лиценце
Креативне
заједнице:

Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Full professor, Nadja Kurtović-Folić,
University of Novi Sad,
Faculty of Technical Sciences

Title:

Management and presentation models of built heritage in urban areas and implementation in Serbia

Abstract:

The subject of the research in this doctoral thesis has included defining new methods of management and presentation of the architectural heritage and the possibility of their application in Serbia. The latest generation of immovable cultural heritage management methods, is based on the modernized evaluation of heritage and its role in urban development, in accordance with the principles of sustainable development.

Previous analysis of the subject of research has shown that the place and role of immovable cultural heritage in urban development changed during the twentieth century, and especially since its end until today, which deserves more detailed research of change in resolving problems related to treatment of built heritage. Along with the adoption of the concept of sustainable development in the 1980s, the process of reviewing of decision making process on architectural heritage and its economic role in the development of urban areas began. In the first decade of the XXI century, this discourse has led to the development of new methods for the management of cultural heritage, taking into account not only cultural but also economic value of heritage. During the same period, presentation of cultural heritage has been continuously upgraded. The presentation, which serves experts to denoting of carefully planned content, is in interdependence with the interpretation, which undermines a set of activities aimed at increasing the understanding and knowledge about cultural heritage. The research topic of this thesis has included spatial

problems of presentation and interpretation of architectural heritage, particularly archaeological sites, and other, predominantly urban and architectural, aspects of the problem. In the next step, the possibilities of application of modern models of representation of architectural heritage in the urban area, integrated into new models of governance, in Serbia, have been researched.

The applicability of the method is validated through governance models and presentations of architectural heritage in the urban area of Nis, which is characterized by a rich archaeological heritage from prehistory, antiquity and the Middle Ages. Due to the continuous development of settlements from prehistoric times to the present, a large part of the archaeological heritage is trapped beneath the modern city, which has a significant influence on urban development and prerequisites change of existing conservation strategy of immovable cultural heritage.

Scientific
Field:
Scientific
Discipline:

Key Words:

Built heritage, manegement, presentation, urban development, Serbia

UDC:

--

CERIF
Classification:

--

Creative
Commons
License Type:

(CC BY-NC)

САДРЖАЈ

1	УВОД.....	1
1.1	Предмет и проблем истраживања	1
1.2	Полазне хипотезе и циљеви научног истраживања	3
1.3	Задаци и очекивани резултати научног истраживања.....	4
1.4	Примењене научно-истраживачке методе.....	5
1.5	Значај предмета истраживања и практична примена дисертације.....	6
1.6	Структура докторске тезе	7
2	ИСТОРИЈСКО МЕСТО НЕПОКРЕТНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ПЛАНИРАЊУ ГРАДА.....	8
2.1	Приближавање парадигми заштите градитељског наслеђа и планирања урбаног развоја и утицај одрживости	9
2.1.1	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	21
2.2	Теорије, доктрине и теоријски принципи заштите градитељског наслеђа од значаја за савремени урбани развој	24
2.2.1	<i>Теоретичари, општи и посебни проблеми заштите градитељског наслеђа</i>	27
2.2.2	<i>Теоријски принципи заштите градитељског наслеђа у међународно доктриниј после 1990-их од значаја за урбани развој</i>	31
2.2.3	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	37
3	АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ НЕПОКРЕТНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У УРБАНОМ ПОДРУЧЈУ	42
3.1	Место и улога планова у управљању градитељским наслеђем	42
3.1.1	<i>Почеци међународне примене планова управљања</i>	44
3.1.2	<i>Улога и садржина менаџмент плана за градитељско наслеђе</i>	46
3.1.3	<i>Менаџмент планови у Србији</i>	53
3.1.4	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	54
3.2	Вредност градитељског наслеђа	56
3.2.1	<i>Историјат формулисања вредности градитељског наслеђа</i>	59
3.2.2	<i>Анализа економске вредности градитељског наслеђа</i>	63
3.2.3	<i>Економска вредност историјског језгра</i>	71
3.2.4	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	76
3.3	Институционални оквир управљања градитељским наслеђем и партиципација грађана.....	79
3.3.1	<i>Историјат развоја проблема и теоријски принципи</i>	80
3.3.2	<i>Надлежност над израдом менаџмент плана</i>	85
3.3.3	<i>Јавно-приватно партнерство и финансијски механизми за ревитализацију градитељске баштине</i>	86
3.3.4	<i>Укључивање грађана у процес одлучивања</i>	88
3.3.5	<i>Примери добре праксе</i>	90
3.3.6	<i>Институционални оквир и партиципација грађана у процесу одлучивања у србији</i>	91
3.3.7	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	94
3.4	Градитељско наслеђе и индустрија у градском језгру	96
3.4.1	<i>Архитектонско наслеђе градског језгра и креативне индустрије</i>	96
3.4.1.1	<i>Примери добре праксе креативних индустрија у градском језгру</i>	101
3.4.1.2	<i>Дискусија и закључна разматрања</i>	105
3.4.2	<i>Индустријско наслеђе у градском језгру</i>	108
3.4.2.1	<i>Развој напуштених индустријских комплекса са вредностима градитељског наслеђа</i>	110
3.4.2.2	<i>Примери добре праксе управљања индустријским наслеђем</i>	113

3.4.2.3	Индустријско наслеђе у градском језгру на тлу Србије	118
3.4.2.4	Дискусија и закључна разматрања	124
3.5	Информатичко друштво и управљање градитељским наслеђем	128
3.5.1	Дигитализација података о градитељском наслеђу	129
3.5.2	Примена ИКТ-а за градитељско наслеђе у Србији	133
3.5.3	Дискусија и закључна разматрања	134
3.6	Новине у процени ризика за градитељско наслеђе	136
3.6.1	Утицај климатских промена на повећање ризика за градитељско наслеђе	138
3.6.2	Стратегија умањења неповољних утицаја климатских промена за градитељско наслеђе	140
3.6.3	Проблеми градитељског наслеђа под утицајем климатских промена у Србији	141
3.6.4	Унутрашња средина у објектима градитељског наслеђа и последице непредвиђених климатских утицаја	143
3.6.5	Закључна разматрања и перспективе	148
3.7	Промена намене објекта градитељског наслеђа у музеј	150
3.7.1	О музеју	151
3.7.2	Архитектонски објекат као експонат	155
3.7.3	О спектаклу и виртуелној презентацији	158
3.7.4	Градитељско наслеђе и музеји у Србији	163
3.7.5	Дискусија и закључна разматрања	165
3.8	Новији архитектонско-урбанистички изазови заштите	169
3.8.1	Улога интерпретације у управљању посетом	169
3.8.1.1	Историјат научног утемељења интерпретације	170
3.8.1.2	Однос интерпретације и презентације у управљању посетом и критика интерпретације	174
3.8.2	Колизација између ревитализације градитељског наслеђа и „пројектовања за све“	177
3.8.2.1	Примери рехабилитације објеката градитељског наслеђа са становишта приступачности	181
3.8.2.2	Архитектонске мере за заштиту права особа са отежаним кретањем у Српском законодавству	190
3.8.2.3	Дискусија: правила и изузеци заштите права особа са отежаним кретањем архитектонским средствима при ревитализацији архитектонских објеката	191
3.8.2.4	Закључна разматрања – препорука за унапређење легислативе	194
3.9	Проблеми презентације слојевитог градитељског наслеђа	196
3.9.1	Промене у археологији у XX веку	197
3.9.2	Примери добре праксе презентације слојевитог градитељског наслеђа	199
3.9.3	Дискусија и закључна разматрања	206
3.10	Етика, естетика и симболика заштите градитељског наслеђа и процес одлучивања	208
3.10.1	Дискусија и закључна разматрања	215
3.11	Примери и поуке добре праксе управљања и презентације градитељског наслеђа 1993-2013	219
3.11.1	Обнова медина у државама МЕНА	220
3.11.2	Велики пројекти у кини 1993-2013	227
3.11.3	Карнунтум – археолошко налазиште у аустрији	231
4	МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ	237
4.1	Модел унапређења управљања и презентације у постојећем законодавном оквиру	237
4.2	Дискусија и модели унапређења управљања и презентације у унапређеном законодавном оквиру	249
4.3	Закључна разматрања	259
5	МОГУЋНОСТИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНОМ ПОДРУЧЈУ КРОЗ НОВЕ МОДЕЛЕ ПЛАНИРАЊА	260
5.1	Ограничења и могућности планова управљања за градитељско наслеђе	265

5.2	Анализа дугорочних циљева истраживања развојних потенцијала градитељског наслеђа у урбаним подручјима	266
5.3	Поуке студије случаја и предложених модела управљања и презентације градитељског наслеђа	268
6	ЗАКЉУЧАК	270
6.1	Закључак о истраживачком проблему, постављеним циљевима и хипотезама.....	270
6.2.	Допринос истраживања теорији и пракси управљања и презентације градитељског наслеђа у урбаним подручјима у Србији	273
6.3	Могући правци даљих истраживања	275
	ПОПИС СКРАЋЕНИЦА	276
	ЛИТЕРАТУРА	281
	ПРИЛОЗИ	299
	Прилог 1 - Историјски преглед развоја планирања града и настанак савременог урбанистичког планирања у евроцентричној култури	299
	Прилог 2 – Investing in the Sense of Place: The Economics of Urban Upgrading Projects with a Cultural Dimension by Martin Rama, Director, <i>World Development Report 2013, The World Bank, Economy of Uniqueness</i>	319
	Прилог 3 – Порекло археолошких налаза на подручју Ниша	348
	БИОГРАФИЈА АУТОРА	353

ПРЕДГОВОР

Ова докторска дисертација настала је на основу истраживања објављених током докторских студија на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу . Неки резултати тих истраживања су објављени у сарадњи са проф. др Нађом Куртовић-Фолић и проф. др. Петром Митковићем у периоду од 2012-2016 на теме које се односе на различите аспекте друштвено-економског развоја и градитељског наслеђа у урбаном подручју, а који се обједињено сагледавају кроз стратегије и планове управљања за градитељско наслеђе. Један део истраживања настао је у оквиру мог редовног радног ангажмана у ЈП Завод за урбанизам Ниш, за потребе израде просторних и урбанистичких планова и пројеката. До неких извора и сазнања дошла сам захваљујући истититуцијама са којима сам сарађивала на тим пословима: Заводом за заштиту споменика културе у Нишу, Археолошким институтом САНУ у Београду и Републичким заводом за заштиту споменика културе у Београду.

Истраживање проблема управљања и презентације културног наслеђа захтева сталну промену парадигме, од архитектонске на урбанистичку или просторно-планерску, и од планерске до пројектантске. Такве промене у тексту су честе и очигледне, иако, по правилу, нису посебно назначене.

Појмови и дефиниције који се користе у домаћем законодавству не иду у корак са актуелном међународном терминологијом, а у време писања ово докторске дисертације, ишчекиван је нови закона о градитељском наслеђу који би такво стање поправио. Промене у овој области, у последњих 20 година, донеле су многе нове појмове који нису добили одговарајући легитимитет у Србији а често ни адекватан превод. Као последица тога, међу домаћим стручњацима је прећутно прихваћено коришћење појмова које је међународна јавност прихватила кроз конвенције, декларације и резолуције УНЕСКО-а, ИКОМОС-а, Савета Европе и сл. Оправданост таквог чина лежи у томе што је Србија међу државама чланицама наведених организација и што је ратификовала (нека од) докумената које су оне усвојиле. Што се

тиче превода појединих појмова, они су радије коришћени у оригиналу него у преводу, да се у преводу не би узгубила асоцијативност, без које би били непрепознатљиви читаоцу. Консензус стручне јавности око превода појединих појмова је и даље отворен изазов.

У већем делу дисертације, свесно је избегнуто коришћење термина непокретно културно добро, јер би се сваки пут морало додати „непокретно културно или мешовито добро, а може се интерполирати (*mutatis mutandis*) и на природно добро“, већ је коришћен само термин „непокретно добро“. Називи „градитељско наслеђе“ или „градитељска баштина“ коришћени су као синоними, као и „конзервација“ и „заштита културног наслеђа“, иако је јасно да у српском језику они то нису; тамо где је разлика била од значаја, то је наглашено. Слично томе, да се не би стално истицала подела на менаџмент стратегије, планове и пројекте у тексту је коришћен „менаџмент план“, који може да имплицира сва три документа, или било који од њих, уколико другачије није напоменуто.

У овој дисертацији као извори су коришћене многе публикације Светске банке, с обзиром да је Светска банка међу најзначајнијим глобалним актерима на овом пољу, а бави се непокретним културним и природним наслеђем преко Фонда за глобално наслеђе (GHF). Светска банка задржава нека или сва права за своје публикације, па смо у обавези да напоменемо следеће *„The findings, interpretations, and conclusions expressed in this volume do not necessarily reflect the views of the Executive Directors of the World Bank or the governments they represent. The World Bank does not guarantee the accuracy of the data included in this work. The boundaries, colors, denominations, and other information shown on any map in this work do not imply any judgment on the part of the World Bank concerning the legal status of any territory or the endorsement or acceptance of such boundaries.“* Слично томе, за текстове који су коришћени из публикација Савета Европе важи следеће: *“The opinions expressed in this work are the responsibility of the authors and do not necessarily reflect the official policy of the Council of Europe”*. Неопходно је и нагласити да Светска банка, као и све друге институције и аутори чије су публикације коришћене, није одговорна за тачност превода, већ та одговорност у потпуности лежи на аутору ове дисертације. Све преводе са енглеског, француског, италијанског и шпанског израдио је сам аутор. Приликом превођења са других

европских језика коришћени су уобичајени алати, старински речници, као и дигитални речници и бесплатне апликације које се могу пронаћи на Интернету.

Ова дисертација је резултат велике подршке околине, на чему сам свима неизмерно захвална. Посебно се захваљујем свом ментору, проф. др Нађи Куртовић Фолић, чији се вештина и таленат за рад са студентима дуго издвајају на овим просторима, у шта сам се много пута уверила, проф. др Радомиру Фолићу због несебичне подршке и искрене бриге који ће заувек остати драгоценост у мом сећању, проф. др Петру Митковићу, чија је вера у успех била огромна подршка и проф. др Владимиру Маку због његових добрих намера и далековидости, за коју бих волела да сам је још боље употребила. Осећам дубоку захвалност према свим својим професорима од којих сам учила током година и свима који су ми помогли када је било потребно. Дугујем посебну захвалност на индиректној, али веома корисној и надамсе искреној и пријатељској помоћи археологу Тонију Чершкову, запосленом у Заводу за заштиту споменика у Нишу и проф. др. Невени Петрушић. Највише дугујем својој породици, као и свима који се тако осећају, за подршку и време које нисмо провели заједно да би ова дисертација настала, због чега је њима посвећујем.

У Нишу, јануар 2017.

Докторанд

1 УВОД

1.1 ПРЕДМЕТ И ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања обухвата нове методе управљања и презентације градитељског наслеђа, њихово вредновање и, на основу тога, одабир, прилагођавање и унапређење ради формулисања стратегије и њихове примене у Србији. Последња генерација метода управљања непокретним културним наслеђем, заснива се на осавремењеном вредновању наслеђа и његовој улози у урбаном развоју, у складу са начелима одрживог развоја.

Претходна анализа предмета истраживања је показала да су се значај и улога непокретног културног наслеђа у урбаном развоју променили током XX века, а посебно од краја XX века до данас, што завређује детаљније истраживање. Културна вредност градитељске баштине је у многим случајевима тешко мерљива. За мерење вредности културног наслеђа развијено је више метода, базично за потребе друштвених наука које су примењене и у заштити градитељског наслеђа. Економска вредност градитељског наслеђа је дуго била занемаривана, а затим се почело са применом метода по угледу на методе за мерење економске вредности природног наслеђа. Тек са усвајањем концепта одрживог развоја 1980-их година, започето је темељито преиспитивање друштвено-економске вредности и развојног потенцијала градитељског наслеђа. Паралелно са дискурсом који је из тога проистекао, управљање урбаним развојем је све више добијало на значају, услед сталног пораста урбане популације, која је у првој деценији XXI века, по први пут у људској историји, премашила број становника у руралним срединама. Самим тим, одрживо управљање урбаним развојем је добило на актуелности, а у оквиру тога и проблем управљања све бројнијим градитељским наслеђем. Имајући у виду да се у средишту система управљања налазе вредности које је потребно сачувати, свеобухватно сагледавање свих вредности градитељског наслеђа нашло се у фокусу истраживања. У складу са тим, последњих деценија XX века и почетком XXI века развијено је више метода за управљање културним наслеђем, који узимају у обзир широк спектар вредности градитељске баштине за друштво.

У истом периоду, искуство у планирању урбаног развоја је показало да су просторни и урбанистички планови ефикасни у очувању намене земљишта, кроз обезбеђење простора за непокретно културно и природно наслеђе, али не и за

реализацију развојних потенцијала. Стога се појавила потреба за увођењем нове врсте планова и пројеката за градитељско наслеђе, као међуфазе у операционализацији циљева просторног и урбанистичког планирања. У претходним деценијама, спроведене су многе међународно координисане активности на заштити баштине под окриљем Уједињених нација, што је коначно довело до доношења Конвенције о светској баштини (1972). Овом конвенцијом је уведена Листа светске баштине и утврђени су нови међународни стандарди у очувању баштине. У многим случајевима, сам упис на Листу светске баштине допринео је очувању неког добра, због скретања пажње јавности на његов значај, а слично томе и упис добара у националне и локалне листе. Номинација и упис на Листу светске баштине, подразумевају прихватање обавезе дефинисања система управљања, кроз стратегије, планове и пројекте управљања, чиме се обједињују напори ка увођењу одрживости за свако непокретно добро. Уређење ове области и ширење утицаја Конвенције о светској баштини допринеле су бољем разумевању важности планирања процеса управљања културним наслеђем и боље бриге о баштини.

На подручју Србије, примена планова управљања градитељским наслеђем се налазе у зачетку, а њихова израда за потребе градитељског наслеђа није утемељена у законодавству. Предмет истраживања обухвата проблеме прилагођења законодавног и институционалног оквира на националном нивоу, којим се омогућава испуњавање преузетих међународних обавеза и примена актуелних међународних стандарда у управљању градитељским наслеђем, у служби друштвено-економског развоја. Упркос разликама у методолошком приступу за коју се залажу Уједињене нације и неке дуге међународне и националне институције, постоји сагласност о неопходности постојања система управљања и оквирној садржини стратегија, планова и пројеката управљања градитељским наслеђем. Разлике настају као резултат напора да се планови управљања унапређују у складу са новим изазовима у очувању градитељског наслеђа и развоју одређеног урбаног подручја. У овој дисертацији анализирани су актуелне теме нове генерације планова управљања, заједничке за различите методолошке приступе у решавању овог проблема.

У следећем кораку, истраживане су могућности примене савремених модела управљања и презентације градитељског наслеђа у урбаном подручју, у Србији. Променљивост метода проверена је на урбаном подручју Ниша. Ово подручје карактерише богато археолошко наслеђе из праисторије, антике и средњег века, мање из новог доба, које није у потпуности истражено и значајним делом се налази испод

савременог градског ткива. На примеру овог урбаног подручја, истраживани су посебни урбанистички и архитектонски проблеми управљања, *inter alia*, презентација археолошког наслеђа испод савременог града, усаглашеност са интерпретацијом и усклађеност са усвојеним системом управљања. Презентација, која служи пажљиво планираном експертском денотирању садржаја, налази се у међузависности са интерпретацијом, скупом активности усмерених ка повећању разумевања и спознаји о културном наслеђу, а међусобна усаглашеност презентације и интерпретације, неопходна је у доследном очувању баштине. Проблем презентације археолошког наслеђа у урбаном подручју, испод савременог градског ткива, јавља се и у другим градовима.

1.2 ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ И ЦИЉЕВИ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Данашњи облик решавања будућности изузетно вредног градитељског наслеђа процењен је недовољним. Полазна хипотеза овог научног истраживања претпоставља да криза урбаног развоја, која је произашла из проблема одрживог коришћења земљишта на подручју богатом градитељским наслеђем, може бити превазиђена адекватним моделима управљања, и да је могуће превазићи неусклађеност заштите градитељског наслеђа са циљевима одрживог развоја. Потребан модел управљања мора бити заснован на вредностима градитељског наслеђа. На основу вредности градитељског наслеђа и предлога система управљања, могу се дефинисати критеријуми презентације.

Подручје Србије је богато непокретним културним наслеђем, посебно археолошким налазима. Неки градови настали су на истом месту на ком су постојала античка насеља. У Србији, Ниш, Сремска Митровица, Београд и Бела Паланка, који су настали над остацима античких градова *Nais*, *Sirmium*, *Singidunum* и *Remesiana*, представљају типичне примере таквог развоја. Иако овакав развој има неспорне погодности због којих се може сматрати пожељним, јављају се и нежељене последице по очување градитељског наслеђа. У реалним околностима археолошко наслеђе испод савременог урбаног ткива се не може у потпуности истражити. Упркос томе и лошем стању археолошких остатака, могуће је формулисати моделе управљања, презентације и интерпретације који омогућавају да се и такво непокретно културно наслеђе, учини доступним у мери у којој може остваривати потребну друштвено-економску функцију.

Основни циљ истраживања ове докторске дисертације је да се, на основу међународних искустава, формулишу нови модели за управљање градитељским наслеђем у Србији. Многи градови у Србији су у последњим деценијама XX века ушли у постиндустријску фазу, а њихов даљи развој одвија се уз озбиљну друштвено-економску кризу и са свесним занемаривањем судбине градитељског наслеђа у тако неповољним условима. Развој потенцијала непокретних културних добара представља средство за јачање ослабљене привреде градова у постиндустријском периоду у Србији, на одржив начин. Ово истраживање обухвата анализу и вредновање улоге градитељског наслеђа у друштвено-економском развоју на основу досадашњих истраживања, идентификацију и анализу најважнијих проблема управљања градитељским наслеђем у међународној пракси, као и анализу и вредновање управљања и презентације градитељског наслеђа у Србији, у контексту одрживог урбаног развоја. На основу интерпретације и прилагођавања међународних искустава ситуацији у Србији и извођења закључка да очување градитељског наслеђа јача компаративне предности градова наглашавајући јединственост њихових урбаних подручја, утврдиће се низ индиректних погодности које активно укључивање градитељског наслеђа има за одрживи развој града, попут позитивних промена демографских трендова, јачање локалног идентитета и препознатљивости, повећање запослености и подизање квалитета услуга.

Други циљ је формулисање низа промена законодавног и институционалног оквира које треба обавити да би се могле искористити све карактеристике и потенцијали грађевинског наслеђа на одабраном урбаном подручју у Србији. На основу свих резултата истраживања дефинисан је модел управљања и презентације градитељског наслеђа на одабраном урбаном подручју у Србији и начин његове имплементације у оквиру националне урбанистичке, планерске и конзерваторске праксе.

1.3 ЗАДАЦИ И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

У складу са постављеним циљевима, кључни задаци истраживања обухватили су следеће:

- сагледавање постојећег историјског и теоријског контекста одабране теме;
- истраживање најважнијих актуелних изазова заштите градитељског наслеђа и урбаног развоја, и анализа модела управљања и презентације који су развијени крајем

XX и почетком XXI века; идентификација актуелних промена у вредновању градитељског наслеђа (посебно препознавање економских вредности и анализа улоге економије конзервације у моделима управљања градитељског наслеђа); утицај промена у друштвеној и физичкој средини, као и последице техничко-технолошког напретка; сагледавање градитељског наслеђа као дела културне индустрије и катализатора економског развоја, са потенцијално важном улогом у реиндустријализацији, и доприносом превазилажењу економске и друштвене кризе урбаног подручја;

- дефинисање модела управљања и презентације на одабраном урбаном подручју у Србији на основу сопствених истраживања, као и анализа могућности примене тих модела у другим урбаним подручјима у Србији.

На почетку истраживања, очекивани су резултати који указују да је могућа примена нових модела на урбаним подручјима у Србији, који су засновани на досадашњем међународном искуству и систематизацији постојећег знања, али да је та примена условљена унапређењем законодавног и институционалног оквира планирања заштите градитељског наслеђа.

1.4 ПРИМЕЊЕНЕ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКЕ МЕТОДЕ

Од општих научних метода у овој дисертацији примењене су метода моделовања, историјска метода и проучавање појединачних случајева (студија случаја). Од посебних научних метода коришћене су: аналитичко-синтезна метода, компаративна метода, метода вредновања, дефиниција, класификација, индукција и дедукција, системско мишљење, апстракција и конкретизација, генерализација и спецификација, етичка, симболичка и естетичка анализа. Од специфичних научних метода примењен је картографски метод.

Историјска метода је коришћена у поглављу 2 за истраживање релевантних аспеката историјског развоја заштите градитељског наслеђа и урбанистичког планирања и Прилогу 1 (о настанку научно утемељеног урбанистичког планирања и заштите градитељског наслеђа). Метода анализе садржаја коришћена је за идентификацију најважнијих актуелних проблема управљања градитељским наслеђем у поглављу 3. Метода студије случаја и компаративна метода примењене су за референтне међународне примере управљања и презентације у истом поглављу. За дефинисање модела управљања градитељским наслеђем на одабраном подручју у

Србији у поглављу 4, доминантно је примењена метода моделовања, заснована на резултатима вредновања и аналитичко-синтезној методи са картографском методом. Картографски метод је коришћен за анализу и вредновање укупних потенцијала градитељског наслеђа на одабраном урбаном подручју. Предложени модели презентације се заснивају на дефинисаним критеријумима у оквиру SWOT анализе. За вредновање презентације коришћена је симболичка и естетичка анализа. На крају, метод научне синтезе примењен је за формулисање обједињене стратегије управљања на одабраном урбаном подручју. За утврђивању могућности за ширу примену формулисаних модела коришћени су: дефиниција, класификација и вредновање.

Научна оправданост дисертације састоји се у стратешком формирању и унапређењу методологије рада у управљању и коришћењу градитељског наслеђа, на основу формулисаног модела, и дефинисању препорука за унапређење законске регулативе, коју је потребно усагласити са савременим међународним принципима и европским законодавством, у оквиру којег се одређује место, вредност и потенцијал градитељског наслеђа у Србији.

1.5 ЗНАЧАЈ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА ДИСЕРТАЦИЈЕ

У овој дисертацији се међу првим радовима у нас, обједињено приказују резултати истраживања међународно усвојене методологије управљања и презентације градитељског наслеђа и проверавају кроз моделе на одабраном урбаном подручју у Србији. Прегледно и систематизовано међународно знање, које се излаже у преводу, чиме је постало доступно свима, обрађује овај предмет истраживања и има практичну примену за стручњаке који се баве културним наслеђем, и све оне који се у пракси сусрећу са проблемима одрживог управљања градитељским наслеђем. Ова дисертација је од практичне користи стручњацима који се баве просторним планирањем и урбанистичком праксом, обзиром да дефинише преглед метода за процену развојних потенцијала урбаног подручја утемељених на градитељском наслеђу, и појашњавају последице на планирање просторног и урбаног развоја и одговарајуће елементе спровођења плана у постпланском периоду. Њоме се модификује и унапређује процес вредновања и допуњава се евалуацијом економског потенцијала са циљем да градитељско наслеђе, а посебно археолошка налазишта, постану активни ресурс

одрживог развоја града, као и да обезбеде самоодрживост као битан елемент своје укупне вредности.

1.6 СТРУКТУРА ДОКТОРСКЕ ТЕЗЕ

Сложеност и слојевитост докторске тезе условили су структуру у којој су истраживања и дискусија резултата подељена у 6 поглавља. Дисертација садржи све обавезне делове према Упутству за обликовање и објављивање докторских дисертација за дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, који је усвојен 9.12.2015. Потпоглавље 1 садржи уводне одељке о предмету и проблему истраживања, полазиштима, циљевима и методама рада. У потпоглављу 2 приказан је преглед историјског развоја теме као предмета изучавања заштите градитељског наслеђа и урбанистичког планирања, а у наставку, размотрена је историјска улога градитељског наслеђа у развоју урбаних подручја и теоријски принципи конзервације који су од значаја за тему. Поглавље 3 садржи истраживање и вредновање актуелне међународне праксе према постављеним задацима истраживања, онако како су најављени у потпоглављу 1.3. У сваком потпоглављу поглавља 3 издвојени су делови текста који се односе на преглед стања на подручју Србије. У поглављу 4, дефинисани су модели управљања и презентације за одабрана урбана подручја у Србији, обухваћена је дискусија о избору модела управљања и презентације, као и закључци и препоруке о предусловима њихове успешне имплементације на територији Србије. Поглавље 5, садржи дискусију резултата истраживања, а поглавље 6 синтезни закључак о испуњењу постављених циљева и задатака ове тезе, нерешеним проблемима, практичној примени резултата и будућем развоју. Појашњења су дата у напоменама на крају стране, да би се олакшало праћење текста; графички, фото и други прилози (табеле, графикони и др.) приказани су поред текста на који се односе. Величина илустрација прилагођена је садржини. Ова докторска дисертација има 365 страна. Обавезни делови дисертације обухватају 4 прилога, преглед библиографских јединица, додатну препоручену литературу, структурирану по поглављима, попис и порекло илустрација. Дисертација је опремљена потпуним научним апаратом и обликована у складу са препорукама Универзитета у Нишу.

2 ИСТОРИЈСКО МЕСТО НЕПОКРЕТНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ПЛАНИРАЊУ ГРАДА

“Будућност не може и не треба да буде изграђена на рачун прошлости.”¹

(ИКОМОС (ICOMOS), Конгрес о Европској архитектонској баштини, Амстердамска декларација, 1975“)

Изградња и опстанак града имали су кроз историју скоро митску конотацију. Историја нас учи да су велике цивилизације и владари по правилу тежили да оставе свој траг у историји изградњом насеља: „Хиподамус је организовао грчки град и планирао Милет, римски планери су распрострли своје градове широм царства, ренесансни уметници су оживели италијанске градове, Кан-Меамаран, или мајстор-градитељ великих могула, створио је Фатехпур-Сикри и Агру, а кинески цареви створили су Пекинг“ (Доксијадис 1982). Ако је изградња града била природан избор владара у потрази за вечном славом, онда је будуће градитељско наслеђе било је њено отелотворење у изграђеној средини. Градитељско наслеђе не чини све оно што су владари наменили будућим генерацијама, већ онај део који су потоњи становници града препознали и сачували као вредно у заоставштини градитеља, а уједно грађевине којима су околности биле наклоњене да опстану упркос ратовима, непогодама, несрећама и зубу времена. Архитектура градитељског наслеђа представља одраз идеја његових становника, вредности локације, карактеристика природне средине, етичких и естетских вредности, друштвеног уређења, снаге институција, производне моћи и економске снаге, технологије којом је заједница овладала, знања, вештине и виталности заједнице. Архитектура представља, можда једино свеобухватно, веродостојно сведочанство о некој људској заједници у одређеном периоду. Сагледавање историјске улоге непокретног културног наслеђа у планирању града подразумева разумевање планирања града и заштите непокретног културног наслеђа, од њихових почетака до савремених научних дисциплина, као и њихово постепено приближавање и усмеравање ка заједничким циљевима, упркос битно различитим парадигмама. Конституисање заштите културног наслеђа и урбанистичког планирања као научних дисциплина представљају предуслов дискурса о улози непокретног културног наслеђа у планирању урбаног развоја. **Истраживање** увођења научне методологије на ширем

¹ Предео аутор са енглеског; у оригиналу „*The future cannot and should not be built at the expense of the past.*“

Евроцентричном подручју **показује да је до развоја заштите градитељског наслеђа као међународно прихваћене дисциплине могло доћи у другој половини XIX века и првој половини XX века (видети Прилог 1). На подручју Србије, до законодавног и институционалног јачања дошло је нарочито између два светска рата и након Другог светског рата, стварајући основ за будући научни развој.**

Развој теоријских принципа, који су значајни за обе дисциплине, и процес уређења међудисциплинарне сарадње заштите градитељског наслеђа и планирања урбаног развоја који се заснивају на два битно различитим парадигмама, трајали су кроз већи део XX века.

2.1 ПРИБЛИЖАВАЊЕ ПАРАДИГМИ ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА И ПЛАНИРАЊА УРБАНОГ РАЗВОЈА И УТИЦАЈ ОДРЖИВОСТИ

Научно утемељење заштите градитељског наслеђа и планирања урбаног развоја представља неопходан предуслов за анализу. Имајући у виду да се ради о две битно различите парадигме – једној усмереној ка заштити старина, и другој посвећеној будућем развоју, интердисциплинарна сарадња одвијала се отежано и постепено напредовала ка бољем разумевању, успостављању и провери заједничких циљева, посебно током друге половине XX века и наставила се почетком XXI века, све до данас. Овај период развоја карактерише динамичан напредак, фрагментација обе дисциплине на бројне субдисциплине и синхронизована промена под утицајем глобалних друштвених и физичких феномена (попут одрживости и климатских промена).

Од почетка XX века, урбанистичким законима су све обухватније сагледавани проблеми културног наслеђа, а фокус законске регулативе о заштити културног наслеђа постепено се померао *од античких грађевина и појединачних грађевина архитектонске и историјске вредности, ка историјским грађевинама са њиховим контекстом, историјским местима са главним споменицима до историјских простора од друштвено-историјског значаја*, како је то описао Јокилето (J. Jokilehto 2002). У законодавном смислу, најпре је заштита појединачних грађевина проширена на

заштиту околине у првој половини XX-века². Границе заштићене околине су одувек биле алузивне, тешко разумљиве широј јавности и извор многих практичних проблема. Увођење појма „заштићене околине“ је означило да је стручна јавност препознала значај интеракције објекта са окружењем у датом контексту и неопходност дефинисања и законског уређења статуса изграђене околине, заједно са самим културним добром. Средином XX века, овакав приступ је добио научну потпору у гешталт психологији. Други светски рат је разоткрио рањивост историјских градова, па је након његовог завршетка отворено и ново поглавље у заштити историјских језгара, проблем у ком се очигледно преклапају домени очувања наслеђа и урбаног развоја. У Француској, став о неопходности уклапања старих урбаних центара у контекст просторног и урбанистичког планирања преовладао је тек у касним 1950-им годинама, а Закон о заштићеним секторима донет је 1962. (фр. *secteurs sauvegardés*) (S. Vučenović 2004).³ Суочавање са овом проблематиком у Италији почело је 1950-их са усвајањем Генералног плана Асизија (Assisi) (1955-58) и Урбина (Urbino) (1964). Отварање проблема историјских градова, и то поводом израде развојних документа, са циљем да се омогући правилно управљање простором из угла заштите градитељског наслеђа, био је веома важан догађај, без преседана.

На примеру Асизија и Урбина, а посебно овог првог, рано се формулисала сва сложеност проблема интеракције урбаног и природног окружења, и то на начин који указује на значај и свеобухватност тумачења значења „предела“. Богата конотација „предела“ је касније употребљена у новоствореним синтагмама међународне доктрине, важним и за заштиту градитељског наслеђа и за урбани развој. Габријели (Gabrielli 2010) је навео три конотативна значења предела:

- 1) Предео као „објекат естетског доживљаја и предмет естетског суда“ – дефиниција преузета од Италијанског теоретичара Асунта (Assunto 1973), а изведена је из феномена „сликарског предела“ (ил.2.1.-5)

² У Италијанском законодавству, Виши савет за старине и уметност је прокламовао принцип да је историјски град у целини споменик, 1928., чиме је дата и смерница за развој међународне доктрине (S. Vučenović 2004). Почетком XX века, и у Италији и у Француској се све више говорило о **урбаној** конзервацији.

³ Уклапање је остварено посредством Перманентног плана заштите и валоризације. Овакви планови су морали бити усвојени у року од две године од доношења одлуке о изради, а циљ је био израда детаљног плана који одређује зграде за рушење, услове за санацију и ревитализацију старих градњи за трајно чување, просторе и услове за новоградње, избор грађевинских материјала, уређења зелених површина, јавну расвету и јавни приступ, аранжман трговина и др. Ове активности су праћене обезбеђењем финансијских средстава у облику кредита, или помоћи за расељавање, субвенције фонда за економски развој и др (Brichet 1952). То значи да је још тада формиран напредан оперативни модел, који је сличан моделима какви постоје данас.

- 2) Предео као „огледало цивилизације и истраживачко поље за проучавање саме цивилизације“ – како је то дефинисао Карл Сојер (Sauer 1925) и
- 3) Предео у урбаној конотацији, „као материјални/морфолошки предмет обсервације, искуственог простора, резултат међуодноса... место односа у ком ни један део није смислен уколико није у односу са целином, а која је повратно део ширег ентитета“ (Corajoud 1981).

Према Јокилету (Jokilehto 2010), савремена представа о пределу вуче корене из Холандског сликарства у XVII-ом и XVIII-ом веку, са значењем „слика која представља сцену у унутрашњости“ за разлику од „морских предела“. У истом периоду, Енглески вртови су пројектовани као симболичка представа древних митова, са асоцијацијом на древне сликане класичне пределе, поезију и прозу (*ib.*). Јокилето наводи и пример из периода Ренесансе Петраркиног описа погледа са врха планине, као антиципацију идеје о пределу. И други аутори препознају порекло „предела“, какав је касније схваћен у међународној доктрини конзервације, у сликарству и другим уметностима (Smith 2010), (Duché 2010), (Rodwell 2010).

Илустрација 2-1 Предео и урбани предео у делима сликара

(Wikipedia 2015) (Gabrielli 2010)

Јокилето истиче значај **Препорука о очувању лепоте и карактера предела и места** (Recomendation Concerning the safeguarding of the Beauty and Character of Landscapes and Sites 1962) којима се траже „посебни напори у заштити урбаних предела и места која су најугроженија грађевинским радовима и земљишним

шпекулацијама“. Према Јокилету „предео“, без обзира да ли је природан или урбан, схваћен је у овом документу као „слика“, „статички објекат“ и самим тим очекивано је и да буде третиран као „споменик“ (Jokilehto 2010). У следећој фази развоја, Комитет за светску баштину усвојио је појам „културни предео“, Операционалним смерницама (издање из 1994), у којима се дефинише као „комбиновано дело природе и човека“, које је „илустративно за еволуцију људског друштва и насеља кроз време“ (*ib.*). Културни предели могу бити пројектовани, природно настали или асоцијативни, и могу обухватити урбана подручја и насеља. Важно је увидети да културни предели нису статични и заснивају се на скупу повезаних критеријума (културних, економских, друштвених *etc*) (*ib.*). И Савет Европе је усвојио Препоруку о Интегративној заштити подручја културних предела (Recommendation on Cultural Landscape 1995). Естетика у овом случају није пресудна; много је важније да подручје које је означено као „културни предео“ има археолошку и историјску стратиграфију (*ib.*). „Културни предео“ је уведен нарочито за потребе археолошког наслеђа, ради објашњења искомске везе између људи и природног предела, који се мења под утицајем људских активности. Увођење појма „културни предео“, олакшало је, ако не и омогућило касније прихватање појма „историјски урбани предео“.

Први суштински искорак у међудисциплинарној сарадњи, у погледу интеграције идеја о заштити градитељског наслеђа и планирања догодио се у периоду од 1970-их до 1990-их година, што се номинално означава као период усвајања принципа **интегративне заштите**⁴. Секторско планирање је показало све своје недостатке крајем 1960-их година и почетком 1970-их година. Непокретно културно наслеђе, као необновљив ресурс, трпело је последице лошег планирања коришћења земљишта. Захваљујући међународној активности на уређивању доктрине очувања непокретног културног наслеђа, која је деловала превентивно, градитељска баштина је законодавно постала део „наслеђених урбанистичких обавеза“ које су узимане у обзир у одлучивању приликом урбанистичког планирања. Увођењем интегративне заштите, унапређен је начин коришћења земљишта и избегнути су просторни конфликти између непокретне културне баштине и других функција, до којих је долазило услед секторског планирања. Иако је интегративно планирање временом широко прихваћен у

⁴ На међународном плану, овај концепт је утемељен Европском повељом о архитектонском наслеђу Савета Европе (1975), Амстердамском декларацијом (1976) УНЕСКО-а и Препоруком о заштити историјских и традиционалних целина и њиховој улози у савременом животу ИКОМОС-а (Варшава-Најроби, 1976)

практи, било би погрешно сматрати га свеобухватним решењем за проблеме интеграције заштите културног наслеђа и планирања; *de facto*, ради се о једној етапи међудисциплинарне сарадње, која у многим случајевима није потпуно ни спроведена.

Историјат међународне доктрине заштите у другој половини XX века се може пратити (посебно) кроз активности УНЕСКО-а, ИКРОМ-а (ICROM), ИКОМОС-а (ICCOMOS), МУЗП-а (IUCN), Савета Европе и кроз бројна међународна докумената која су донета у том периоду, а чији се значајан део односи на проблем интеракције очувања културног наслеђа и планирања урбаног развоја. Неки од кључних корака ка дефинисању међународне културне политике, садржани су у следећим документима:

- **Препоруке о међународним принципима применљивим на археолошка ископавања** (1956), којом се утврђују правила и принципи археолошких ископавања и препоручује национални административни оквир и основ међународне сарадње (Archaeological Excavations 1956)
- **Међународне препоруке за очување лепоте и карактера предела и места** (1962), којом је у оквиру препоручених заштитних мера, предвиђена и урбанистичка заштита и зонарање ширег подручја у оквиру ког је правилима уређена општа естетика простора. (Recommendation Concerning the safeguarding of the Beauty and Character of Landscapes and Sites 1962)
- **Венецијанска повеља** (1964), најутицајнији конзерваторски документ којим су утврђени међународни принципи конзервације засновани на аутентичности, важности очувања историјског и физичког контекста места (члан 14.) или грађевине; у овом документу је први пут наглашено (члан 5.) да вршење додатне друштвене функције не сме да наруши изглед или декорацију споменика, чиме је имплицитно речено да је и очување културног наслеђа друштвено корисно, *per se* (Venice Charter 1964).
- **Препоруке о заштити културне својине угрожене јавним и приватним радовима** (1968), у којој је била повод за дефинисање „културне имовине (својине)“ (Recommendation Concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works 1968).
- **Конвенција о светској баштини** (1972), документ са највећим бројем држава потписница, којим је свеобухватно сагледана заштита природе и заштита културног наслеђа, препознајући вредност у делу које настаје при интеракцији човека са природом. У овом документу је дата често цитирана дефиниција културног и природног наслеђа (World Heritage Convention 1972).

- **Препорука о заштити културног и природног наслеђа на националном нивоу** (1972), којом су УНЕСКО истакао одговорност сваке државе у очувању светске баштине; овим документом се препоручује обезбеђење финансијских средстава за очување и заштиту природног и културног наслеђа, као и законодавне, административне, финансијске, образовне, науче и техничке активности у том циљу (*Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas 1976*).
- **Европска повеља о архитектонском наслеђу** (1975., ревидирана 1992.), коју је усвојио Савет Европе, и којом је архитектонско наслеђе означено као заједничка европска баштина, а не само баштина појединачних држава; истакнуто да је архитектонско наслеђе далеко од луксуза и да представља економски посед, као и да има незаменљиву духовну, културну, друштвену и економска вредност. Овом повељом је прокламована интегративна конзервација (као заштита од урбанистичког планирања вођеног економским притисцима и захтевима саобраћаја) која је условљена законодавним, административним, финансијским и техничким предусловима (*European charter of the architectural heritage 1975, 1992*). Крунски догађај у години посвећеној Европском архитектонском наслеђу био је конгрес у Амстердаму, под покровитељством Савета Европе и савета Министара, на ком је усвојена **Амстердамска декларација**, у којој је додатно истакнуто да архитектонска конзервација мора бити интегрисана у урбанистичко и просторно планирање (*Declaration of Amsterdam 1975*).
- **Резолуције међународног симпозијума о конзервацији мањих историјских градова** (1975), у организацији ИКОМОС-а, које се односе на типичне ризике у мањим историјским градовима и насељима, попут убрзане миграције (*Resolution of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns 1975*).
- **Препорука о очувању и улози у савременом животу историјских подручја** (Варшава-Најроби, коју је донео УНЕСКО 1976) којом се препознаје опасност по друштво у случају губитка историјских подручја чак и онда када није повезан са економским губитком. Према дефиницији датој у овом документу *историјска подручја* обухватају: праисторијска налазишта, историјске градове, старе урбане квартове, села и засеоке, као и хомогене споменичке групе; *околина* се дефинише као природно или људском руком створено окружење, које на историјско подручје утиче статички или динамички, и перципира се или је непосредно просторно повезано друштвеним, економским или културним везама; *осигурање*

- (енгл. *safeguarding*) је коришћено са значењем идентификација, заштита, конзервација, рестаурација, реновација, одржавање и ревитализација историјских или традиционалних подручја и њихове околине. (Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas. 1976).
- **Бурска повеља** (1979) (ревидирана 1999, 2013) (The Burra Charter 1979,1999, 2013).
 - **Декларација о ревитализацији малих насеља из Тлахкале (Tlaxcala)** (1982), која се бави правом малих заједница да одлучују о очувању својих средина у складу са традицијом (Tlaxcala Declaration on the Revitalization on Small Settlements and 1982).
 - **Аплетонска повеља о заштити и унапређењу изграђене средине** (1983) која утврђује оквирне принципе за заштиту изграђене средине у погледу заштите, вредности, окружења, релоцирања, унапређења, намене, додатака и контроле животне средине. (Appleton Charter for the Protection and Enhancement of the Built Environment 1983).
 - **Декларација из Рима** (1983) (ИКОМОС), а говори о реалним проблемима у конзерваторској пракси који настају у раскораку између међународно усвојених циљева и принципа и њихове имплементације на националном нивоу (Declaration of Rome 1983).
 - **Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе** (1985), из Гранаде; веома значајан документ који говори конзервацији архитектонског наслеђа као дела урбанистичког планирања, адаптацији грађевина за нову намену, ограничење јавног приступа као мере заштите и др. (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe 1985).
 - **Резолуцију у Таљину** 1985. а односи се на културну баштину новијег периода, која је често недовољно препозната, па из тог разлога и недовољно заштићена.
 - **Повеља о историјским градовима и урбаним подручјима** (Вашингтон – Лозана, 1987), први међународни документ у ком је доследно интегрисан проблем културног наслеђа у политику економског и друштвеног развоја, као и урбаног планирања на свим нивоима (ICOMOS 1987).
 - **Закључци састанка ИКОМОС-а у Будимпешти** (1972); четири кључна закључке састанка ИКОМОС-а у Будимпешти (1972), који се могу сврстати у опште законитости за генерацијски период у ком су настале „односе (се) на:

- Важност урбанистичког планирања које мора узети у обзир постојећа ткива и тек тада створити могућност адекватне интеграције савремене архитектуре;
- Слободну употребу нових техника и материјала уз поштовање постојећих маса, размера, ритма и примерених начина завршног обликовања нових грађевина;
- Очување аутентичности историјског амбијента у који се не сме улазити са кривотворинама које би компромитовале његову вредност и
- Ревитализацију и увођење нове намене која не може да разара историјску структуру и целовитост амбијента, веће целине или града.“ (Kurtović-Folić, IAUS 1995).

До последње деценије XX века сматрало се да је „заокружена...међународна доктрина о заштити наслеђа у културно-историјским целинама“, а даљи рад је усмерен ка „темама, које се могу груписати у три целине: **културни туризам, економија и конзервација и менаџмент историјских места**“ (ib., зацрњење и курзив је наш), који су најавили будуће правце развоја и њихов временски оквир. Наведени закључци су указали да ће главни изазови развоја крајем XX и почетком XXI века бити у управљању градитељским наслеђем, што се показало тачно.

Иако су практично сви наведени документи значајни и за развој заштите градитељског наслеђа и за планирање развоја урбаног подручја, од значаја за увођење историјског урбаног подручја (градова и места), у овом периоду, нарочито се издвајају следећи међународни документи: **Препорука о очувању културне својине угрожене јавним радовима (1968), Препорука из Најробија о чувању и савременој улози историјских подручја (1976), Вашингтонска повеља о конзервацији историјских градова и урбаних подручја (1987) и Бечки меморандум о Светској баштини и савременој архитектури – Управљање историјским пределом (2005) (Oers 2010).**

Две дисциплине су се мењале и под утицајем глобалних промена којима је друштво било изложено па је међудисциплинарна сарадња јачала кроз усаглашавање заједничких циљева са глобалним трендовима. Један од најважнијих глобалних утицаја у овом периоду је прихватање **принципа одрживости**, што је у наставку детаљније анализирано.

Током 1980-их и 1990-их година појачао се међународни дискурс о економском аспекту очувања културног наслеђа, као последица значајног смањења расположивих инвестиција за очување културног наслеђа. Иако је УНЕСКО још 1960-их и 1970-их указивао на везу између културне политике и економског развоја, прве важније

иницијативе су настале 1990-их година. Економска криза са којом су се Европа и западна цивилизација суочили 1980-их година, могу се оценити тренутком у ком се спољашњи утицај битно одразио на развој и заштите градитељског наслеђа и урбанистичког планирања. Одрживост заштите градитељског наслеђа се изворно односила (само) на животну средину, али је убрзо добила и економску конотацију. У контексту економске одрживости, утицај се огледао у прихватању економске вредности градитељског наслеђа, развоју економике конзервације и система управљања који узимају у обзир свеобухватне интересе друштва. Утицај одрживог развоја на градитељско наслеђе (као једног од чиниоца „културе“) се више односио на одрживост у економском него еколошком смислу, зато што је очување градитељског наслеђа, по природи ствари, усклађено са одрживошћу околине.

Дискурс о „одрживом развоју“ је формално отворен 1972. на Светској конференцији УН о животној средини, тзв. Стокхолмском декларацијом (UNEP 1972)⁵.

⁵ Овај документ је камен темељац међународних закона о заштити околине, којим су установљени основни принципи управљања природним ресурсима, људска права, превенција загађења и однос између околине и развоја. У деценијама које су уследиле, разумевање концепта одрживог развоја је унапређивано, а тај процес се може пратити преко важних међународних догађаја и кључних идеја. У контексту развоја насеља, важну улогу имала је посебно прва **УН Хабитат конференцији у Ванкуверу** (The Vancouver Declaration on Human Settlements 1976). У закључцима овог скупа, упућен је позив да се интегришу социјални, економски и просторни развој планирања, што је практично значило признање да „урбана реконструкција обухвата важна економска, друштвена, културна, урбана и технолошка питања савременог света“, и „да заштита старих делова града није само ствар конзервације културног или историјског наслеђа.“ (М. Вајић-Brković 1999). Релација између животне средине и економије успостављена је Најробијском декларацијом УН (Nairobi Declaration 1982). За овај период карактеристичан је економски приступ заштити околине. У многим државама, спроведене су пореске реформе, које је требало да укључе у пореске обавезе и цену загађења, нестајања ресурса и штету по људско здравље; економски приступ је виђен као концепт са највише шанси да се успешно ставе под контролу штетни утицај западног система производње и потрошње по околину. Другим, еколошким приступом коришћења простора, какав је прихваћен *e.g.* у раној холандској политици одрживог развоја, утврђен је, као ограничавајући, дозвољени праг притиска на екосистем који се може поднети без неповратне штете. То су само неки од примера бројних метода за увођење концепта еко-развоја (Eames / al. 2006). У наредној деценији, извештајем Брунтланд (Brundtland Report) изражен је став да економске активности са циљем економског раста („које, према неокласичној економској теорији, воде ка неопходном побољшању услова живота у земљама у развоју“ (Eames / al. 2006)) **не смеју угрожавати околину, нити потребе будућих генерација**. Са временске дистанце од три деценије, видљиво је да је извештај Брунтланд интегрисан у међународно прихваћен концепт одрживог развоја, а да је дефиниција одрживог развоја из овог извештаја најшире прихваћена и често цитирана. Током прве деценије након објављивања извештаја Брунтланд, у фокусу је било разумевање и артикулисање суштинских принципа одрживог развоја и унапређење метода планирања како би се изашло у сусрет новом концепту (*ib.*). Промовисана је нова идеје о колаборативном планирању – планирању заснованом на партнерству и сарадњи међу актерима, а која је обележило наредне деценије. Започета је примена стратешког планирања у урбаном контексту. У средишту постављених циљева, нашао се одржив развој, а у процесу планирања су развијани модели којима се такав развој омогућава. Током 1990-их, порасла је свест о расположивим ресурсима и енергетској ефикасности, као и о потреби за стварањем интегралне и доследне политике – сценарију у коме потенцијално све стране добијају. Крајем 1990-их, постало је

Развој поимања одрживог развоја се може графички представити као прелазак од Веновог дијаграма на модел матрушке (руске лутке) (ил. 2-2). Венов дијаграм приказује одржив развој као интеракцију између економског, околинског и друштвеног развоја, док матрушка одражава принцип да би све економске активности требало да буду усмерене ка друштвеном прогресу и да се то мора постићи у оквиру еколошких ограничења (Eames / al. 2006).

Ил. 2-2 Објашњење одрживог развоја Веновим дијаграмом и матрушком (O'Riordan 1998) према (Eames / al. 2006)

очигледно да одрживост и даље може значити тежњу ка различитим циљевима, као последице различитих парадигми. Примера ради, било је очигледно да постоји разлика између Севера „који је фокусиран на промену климе, биодиверзитет, очување врста и станишта“ и Југа „који се бори да обезбеди здравље људи, развије предузетничку базу и достигне неопходан економски раст за свој развој“ (Eames / al. 2006). Агенда 21 (UNCED 1992) - акциони план УНЦЕД-а одржаног у Рију са циљем да буде имплементиран на међународном, националном и локалном нивоу, обухватила је друштвену и економску димензију одрживости, очување и управљање развојним ресурсима. Агендом 21 промовисана је одржива намена земљишта и подстакнут процес сталног преиспитивања процеса урбанизације у односу на начела одрживости, принципе партиципације и инклузију, јачање локалних институција и заједница, примене колаборативног планирања, као и сарадњу градова кроз умрежавање. Члан 7.20.(б) овог документа односи се на заштиту и рехабилитацију објеката са културним вредностима: *“Побољшати урбано окружење промовисањем друштвене организације и свести о околини, кроз партиципацију локалне заједнице у идентификацији потреба за јавним сервисима, обезбеђењу урбане инфраструктуре, унапређењу јавних погодности и заштиту и/или рехабилитацију старијих зграда, историјских целина и других културних артефаката. Поред тога, требало би активирати "зелене" програме да би се створиле самоодрживе људска развојне активности за стварање и формалних и неформалних могућности запошљавања градских становника са ниским приходима“*. Након иницијалне конференције назване Земаљски самит (Рио, 1992) уследили су самити Рио+5 (1997), Рио+10 (2002) и Рио+20 (2012), са циљем да преиспитају напредак, утврде трендове и усмере даље активности. На последњој конференцији, која је такође одржана у Рију, потврђено је опредељење да се Агенда 21 у потпуности спроведе, документом који је назван **„Будућност какву желимо“**. О имплементацији између конференција бринула је Комисија за одржив развој УН (The Commission for Sustainable Development).

Модели одрживог развоја су изложени сталном критичком преиспитивању⁶. Постављена је хипотеза да несвеобухватне, парцијалне парадигме у оквиру политике одрживог развоја могу бити успешне, али само уколико су законодавни, политички и институционални оквир постављени тако да то омогућавају. Сусен (Soussan 2008) је оценио прогрес у постојећем организационом оквиру као немогућ, као и да сваки покушај нужно води ка токенизму, празној реторици. Критичка теорија је такође дотакла питање одрживог развоја. Примера ради, из угла еколошки освешћеног марксизма дискутабилно је да ли је одржив развој могућ у оквирима капиталистичке економије, обзиром да се економски раст заснива на експлоатацији природног и друштвеног капитала, а да капиталистички развој не подстиче одрживост околине, културну разноврсност и уједначенији друштвени развој тамо где је сиромаштво искорењено (Castro 2004).

Због непотпуности постојећих модела одрживости⁷, прешло се на разматрање четврте, **институционалне димензије** одрживог развоја, која обухвата расподелу моћи и енваторментална права⁸ (ил. 2-3). Овај четвородимензионални модел одрживог развоја, као ни сама дефиниција одрживости у извештају Брунтланд (Brundtland), не говоре о месту и улози културе, имплицитно садржана је у друштвеној димензији одрживости. Као реакција на пренаглашено истицање економије у периоду који је претходио, крајем XX века порасло је интересовање за овај проблем (Jokileto 2004).

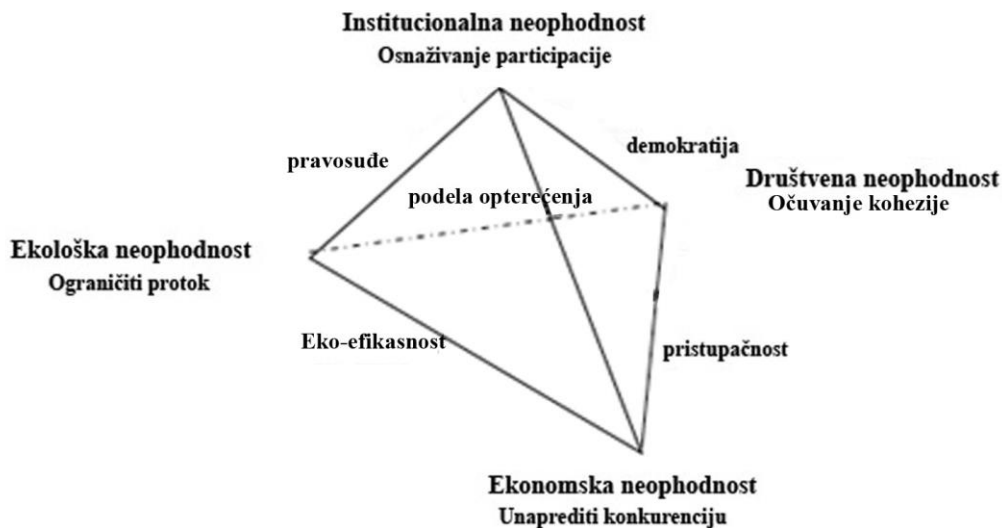
Један од првих заговорника примене економских принципа, као ограничења у ангажовању средстава у пројектима културног наслеђа био је Сер Алан Пикок (Sir Alan Peacock), у раду који објављен 1995. Залагао се за разматрање приоритета у јавним расходима приликом доношења одлуке о расподели средстава за пројекте културног наслеђа. Служба заштите је на то оштро реаговала, стрепећи да ће експертско мишљење о културном значају бити замењено „сировим финансијским критеријумима и најмањим заједничким именитељем општеног мишљења у одлукама о

⁶ Једна од битних критика наведених модела односила се на проблем неадекватног усаглашавања на локалном, регионалном или међународном политиком (Purvis / Smith 2004)

⁷ Рефлексија овакве критике може се наћи у закључцима самита у Рио+5 и Јоханесбургу (Рио +10). Међу многим међународним скуповима и усвојеним документима о животној средини и развоју, посебно у организацији УН-а (УНЦЕД), неке од њих су вредне пажње зато што се нису бавиле културом, а друге зато што су то покушавале да поправе: Агенда 21 (1992), Агенда Рио+5, Агенда Рио +10 (2002), Агенда 21 за културу 2002 и Агенда Рио+20 (2012).

⁸ Управљање околином као вид грађанских и политичких права, укључивање у одлучивање о околини најугроженијих слојева који су искључени из процеса одлучивања по економском или друштвеном основу и др.

расподели средстава за културно наслеђе“ (Cannon-Brooks 1996) према (Throsby, Heritage Economics 2012).

Илустрација 2-3 Четвородимензионални модел одрживог развоја
(Eames / al. 2006)

Појам „културне одрживости“ уведен је као реакција на бојазан да економски принципи не преовладају у одлучивању о културним вредностима. У дискурсу о односу културе и одрживог развоја уведени су појмови попут „стратегије културне одрживости“ и „одржив развој природе и културе“. Ова промишљања садржана су у **Агенди 21 за културу** (Порто Алегре, 2002) која се темељи на **Универзалној декларацији о људским правима** (1948), **Међународној конвенцији о економским, друштвеним и културним правима** (1966), и УНЕСКО-вој **Универзалној декларацији о културној различитости** (2001). Овај документ је састављен са сличним амбицијама као и Агенда 21⁹ (1992), само за културу, са индицијама да

⁹ Од тема којима се Агенда 21 бави, важно је истаћи део о **култури и економији**, који обухвата:

- Признање економске димензије културе. Значај културе као фактора у креирању богатства и економског развоја.
- Финансирање културе из различитих извора, као што су дотације, фондови за почетни капитал, микро кредити или пореске олакшице.
- Стратешка улога културних индустрија и локалних медија за њихов допринос локалном идентитету, креативном континуитету и отварању радних места.
- Односи између културних капацитета и организација економије знања
- Поштовање и гаранција права ауторима и уметницима, као и омогућавање добијања одговарајуће накнаде (Агенда 21, 2002).

На светском самиту у Јоханесбургу о одрживом развоју, културна разноврсност је коначно препозната као четврти стуб одрживог развоја, поред економског, друштвеног и енвајронменталног. Дефиниција

прикаже културу као четврти стуб одрживог развоја¹⁰ (што је очигледно у супротности са претходно наведеним моделом одрживог развоја који је приказан ил. 2-3).

Овим је започео вишедеценијски дискурс о прихватљивости економске анализе културних вредности, а који је окончан усвајањем Фарске конвенције 2005.

2.1.1 Дискусија и закључна разматрања

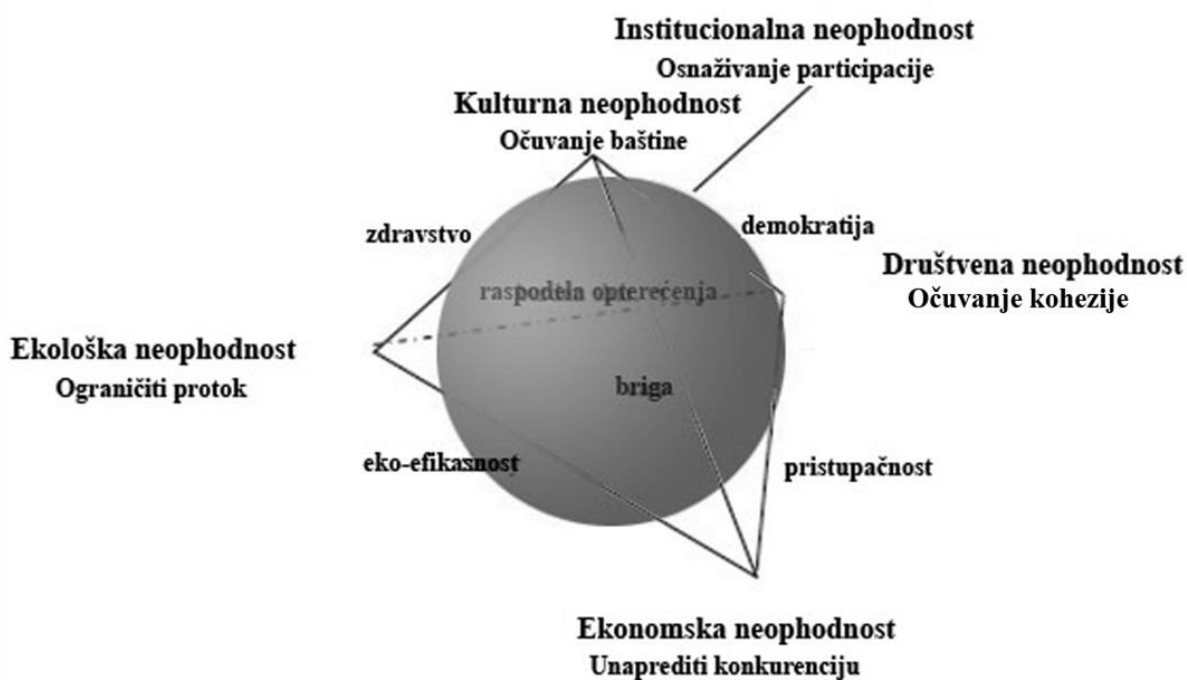
Обимно и разноврсно градитељско наслеђе, посебно археолошко наслеђе, успорава изградњу и представља ограничавајући фактор у ширењу урбаног подручја. С друге стране, континуални урбани развој има незаменљиву друштвено-економску улогу, која се не може подредити обнови историјских грађевина. Ови супротстављени просторни захтеви, последица су супротстављених друштвено-економских приоритета и система вредновања, а предмет су теорије и праксе просторног и урбанистичког планирања, као и заштите градитељског наслеђа. Превазилажење оваквих проблема заснива се на новом, битно другачијем, сагледавању потенцијала градитељског наслеђа, као дела културног наслеђа друштва, у обезбеђењу одрживог развоја. На основу прегледа развоја концепта одрживости током четири деценије, види се да је промена односа према култури била суштинска, од почетака – када о култури није ни било речи, до препознавања културе као равноправног чиниоца, односно једног од четири кључна ослоња одрживог развоја. Место институција у том моделу остало је формално недоречено. У предложеном моделу (ил. 2-4) институције су схваћене као сфера која учвршћује спрегу између еколошког, културног, друштвеног и економског императива. Најважнији изазови националних политика развоја и глобалног утицаја састоје се управо у правилном месту сваког од ових чинилаца.

У потпоглављу 2.1. разматрано је научно утемељење две дисциплине, развој и међусобни утицај. Почеци приближавања две различите парадигме видљиви су у прихватању идеје о заштићеној околини, целовитом сагледавању група грађевина и

развоја у члану 3 УНЕСКО-ове Универзалне декларације о културној разноврсности (2001) усклађена је са улогом у развојном процесу коју би смо желели да дамо наслеђу, интерпретираном у најширем смислу, на следећи начин: “развој, схваћен (је) не само у смислу економског раста, већ као средство за остварење успешније интелектуалне, емотивне, моралне и духовне егзистенције”.

¹⁰ Резолуција 65/166 о Култури и развоју, коју је усвојила Генерална скупштина УН у фебруару 2011, додатно је ојачала свест о посебној улози културе (чији је део баштина) као суштинске компоненте људског развоја...који обезбеђује економски раст и контролу над развојним процесима“ (Johannesburg summit 2015).

историјских грађевина, а затим и ширих урбаних подручја као споменика; затим се тај процес наставио кроз цео XX век, и то кроз контемплације о **пределу** и увођење концепта **природног и културног предела**. Глобално прихватање принципа одрживости, усмерило је ка истим циљевима и планирање урбаног развоја и заштиту градитељског наслеђа. Препознавање улоге и места културе у одрживом развоју, а у оквиру тога и места и улоге градитељског наслеђа, представља процес који и даље траје.

Ил. 2- 4 Модел одрживости који укључује и културни и институционални императив (аутор ,а ил. 2-3 је коришћена као основа)

Сматра се да је до последње деценије XX века, заштита непокретног културног наслеђа интегрисана са просторним и урбанистичким планирањем на научним основама на начин који може послужити као основ будућег научног развоја. Планирање урбаног развоја и заштита градитељског наслеђа, као научно утемељене дисциплине, приближиле су се у довољној мери да је надаље постала могућа сарадња на заједничким изазовима. У пракси, то значи да се урбанистичко планирање из угла заштите градитељског наслеђа не види као претња, упркос све интензивној урбанизацији, као ни да се културно наслеђе не доживљава као баласт и препрека урбаном развоју упркос очитим ограничењима у коришћењу земљишта, већ као

друштвено-економски развојни потенцијал. Сва даља разматрања у овој докторској дисертацији заснивају се на овако схваћеном историјском контексту предмета истраживања.

2.2 ТЕОРИЈЕ, ДОКТРИНЕ И ТЕОРИЈСКИ ПРИНЦИПИ ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА ОД ЗНАЧАЈА ЗА САВРЕМЕНИ УРБАНИ РАЗВОЈ

Настајање дуалитета **теорије** и **доктрине** по правилу се јавља у друштвеним наукама, међутим, доктрине се јављају и у архитектури и у урбанизму због њихове вишезначности и алузивне категоризације која из ње произилази. У случају заштите градитељског наслеђа, теорије и доктрине¹¹ се преплићу кроз историју на такав начин да их није једноставно разграничити. Пример тога су дела Витрувија и ренесанских теоретичара архитектуре, која су обухватила и смернице, упутства, норме и инструкције – елементе и теорије и доктрине. Из тог разлога се у истраживању општих теоријских принципа, изнова враћамо на Витрувијево тројство *firmitas-utilitas-venustas* и Албертијеву дистинкцију између друштвено-етичке и формално-естетске димензије архитектуре и урбане структуре *i.e.* града у коју архитектура мора бити интегрисана у складу са друштвено признатим критеријумима (Theory of Architecture 2006).

У научној литератури наилазимо на различите приступе истраживању савремених теоријских принципа заштите градитељског наслеђа у урбаном развоју:

- истраживање кроз анализу међународних докумената о наслеђу¹²;
- истраживање кроз проблемску анализу; овај приступ је илустрован на примеру обнове Дубровника, (в. Табелу 2-5); кроз анализу савремене праксе (*e.g.* начин решавања уклапања нове грађевине у просторне културно-историјске целине, интервенције примењиве на одређене типове објеката након примењене типолошке анализе, примену индуктивно-дедуктивне анализе и других научних метода) могуће је доћи до општих теоријских принципа. У наведеном раду изведени су закључци који имају општу вредност као теоријски принципи савремене урбане конзервације: „...

1. *Интегрално третирање културног подручја уз утврђивање принципа степенованог вредновања укупног простора културног подручја.*

¹¹ Теорија у емпиријским наукама, представља систем међусобно повезаних и ускладиштених тврдњи који настаје сажимањем и регенерацијом извора парцијалних емпиријских налаза, као и смисленом интеракцијом већег броја чињеница, хипотеза и закона који се односе на једно подручје стварности, а доктрине представљају целовит систем научно постављених, разрађених и усвојених принципа о активностима у неком подручју друштвене делатности, којима се даје правац деловања и поступци у пракси. (Doktrina 2015) (Теорија 2015)

¹² Оцењено је да међународна доктрина настала после 1990 није погодна за историјску анализу, због мале временске дистанце, због чега је анализирана у контексту савремених теоријских принципа.

/У зависности од вредности и карактера простора осетљивог подручја методе рада нуде широк спектар могућности, у домену од правне регулативе до технолошких иновација у непосредној грађевинској пракси.

2. *Глобално сагледавање разних проблема* у ширем подручју третираног простора чије последице се осећају на одређеној просторној културно-историјској целини.
3. *Промене у вредновању заштићених просторних целина* у односу на време настанка.
4. *Интегрално вредновање*, одржавање и обнова природног и грађеног простора разним методама међу којима је адаптација посебно прилагодљива и корисна. Из тога проистиче да се у сваком простору може деловати само одређеним спектром могућности како се не би пореметио примарни квалитативни однос.
5. *Чување и истицање типолошких карактеристика* помоћу јаким типолошких елемената по којима се препознаје одређена просторна културно-историјска или амбијентална целина. (Куртовић-Фолић, 1995).
6. *Чување амбијенталних вредности* архитектонског омотача зграда у оквиру целине.
7. *Примена урбане археологије* и презентација старијих слојева из живота неког насеља.
8. *Коришћење простора под земљом* како би се очувало просторно и архитектонско јединство историјске целине.
9. *Чување и ревитализација индустријских објеката.*“ (N. Kurtović-Folić 2011)

- истраживање кроз анализу методологије¹³, имајући у виду да теорија обезбеђује методе за процес доношења одлука с којим се конзерватори сусрећу у пракси,

¹³ Метод обухвата процес који укључује **истраживање ресурса наслеђа, дефиницију** (укључујући и дефинисање вредности), **анализу и стратегију**. Из наведених табела се може видети да димензија обухваћеног подручја утичу на методолошке фазе (испитивање ресурса наслеђа дефиниција, анализа и стратегија развоја). **Истраживање** представља основ „за идентификацију ресурса и његовог значаја, и од виталног је значаја за дефинисање тога шта треба сачувати и који су лимити промене“(ib.) и утврђивање шта одређени ресурси наслеђа јесу, узимајући у обзир културне, друштвене и економске аспекте. У анализи наслеђа, провера аутентичности ослања се на научне методе и дијагнозе; **анализа интегритета** визуелног, структуралног и функционалног (ib.) захтева одговарајући приступ у зависности од тога да ли се ради о појединачној грађевини или историјском урбаном пределу. Последња методолошка фаза, **стратегички развој**, коренито се мења у зависности од величине подручја, и ту су, према истом аутору, садржани највећи изазови савремене теорије и доктрине очувања наслеђа (ib.).

према Јокилету (Jokilehto, Planiranje naselja i konzervacija 2002), обрнутим процесом могуће је доћи до општих теоријских принципа који су прихваћени на терену;

Табела 2 - 5 Обнова Дубровника 1979-1989 (Завод за обнову Дубровника 1989) према (Куртовић-Фолић 1996)

Faktori	Metodološki koncept	Elementi predložene koncepcije
Glavni profesionalni faktori	Istorijsko-urbanistički	Istorijsko-urbanističko planiranje, Generalni urbanistički plan grada, Fizičko-prostorne kompozicije, Povezivanje masa
	Arhitektonsko-estetski	Fasade istorijskih ulica, Formiranje dominantni i popunjavanje uličnih nizova (plombiranje), Fasadna plastika, Silueta prostornih kompozicija, Materijali za restauraciju starih i izgradnju novih građevina
	Umetničko-emocionalni	Izbor karakterističnog tonskog rešenja celine i boja fasada pojedinačnih objekata, Skulptoralni ukrasi, bareljefi, Metalni ukrasi, ograde i druga, različita sredstva umetničkog izraza
	Funkcionalni	Funkcionalna obnova celine, Klasifikacija funkcija prema tipološkim odrednicama
	Rekonstruktivni	Rekonstrukcija istorijskih ulica, glavnih i sporednih građevina, Osavremenjavanje infrastrukture, Pобољшање transportnih veza, Proširivanje kapaciteta ulica, Pešačke ulice, Specifični materijali za obnovu fasada u istorijskim ulicama
Opšti faktori	Prirodno okruženje i zelenilo	Međudejstvo prirode, zelenila sa istorijskim građevinama
	Prirodni predeli	Prirodni predeo i uticaj na formiranje celine kroz istoriju
	Hemijska sredina	Uticaj gasova, kiselosti i drugih hemijskih sastojaka na građevinske materijale i vegetaciju, Uticaj vlage i temperaturnih promena
	Fizička dejstva	Uzroci oštećenja i rušenja
	Akustička dejstva	Zvučne (talasne) i seizmičke oscilacije, Dejstvo buke usled saobraćaja
	Biološka dejstva	Biološko razaranje građ. materijala

- истраживање општих теорија (попут система који је формулисао Тезаре Бранди (Cesare Brandi) у својој Теорији рестаурације (Бранди 1963, 1977, 2000, 2007)) или

посебних теорија заштите (које настају у оквиру субдисциплина, а могу бити и противречне са општом теоријом).

У даљем тексту укратко је размотрена повезаност између међународних докумената и опште теорије, и оквирно су сагледани проблеми којима се баве поједине заштитарске субдисциплине. У наставку дисертације, коришћени су и преостали, претходно наведени, приступи истраживању теоријских принципа значајних за урбани развој.

2.2.1 Теоретичари, општи и посебни проблеми заштите градитељског наслеђа

У позадини докумената међународне доктрине о којима је претходно било речи, налази се теоријски рад појединаца, тимова и институција. У идеалном случају, сви теоријски принципи могли би бити изведени из једне, опште теорије конзервације, што ипак није случај. Међутим, једна теорија је остварила посебно велики утицај на савременике и следбенике – теорија рестаурације Ђезара Брандија. Ова теорија се нашла у залеђу неких од најзначајнијих међународних докумената конзерваторске доктрине попут Венецијанске повеље, Документа о аутентичности из Наре и Повеље рестаурације из 1972. године¹⁴. Значај Брандијевог теоријског рада се сматра исто толико значајним за Венецијанску повељу из 1964. као и Ђованонијев за Атинску повељу. У време када је Брандијева теорија настала, у Италији је већ остварен битан напредак у области архитектонске и урбане конзервације. Схватање рестаурације и као естетског проблема, издвојило је критичку рестаурацију (итал. *restauro critico*) из дотадашњих промишљања о овој теми. Теорија рестаурације објављена је 1964 и прихваћена је као оригинална, свеобухватна теорију заштите¹⁵. Ова теорија „заснована на историјској-критичкој евалуацији објеката; то је строго конзервацијски приступ у погледу свих значајних историјских фаза, али којим се узимају у обзир и историјски и естетски аспекти, и допушта реинтеграција у уметничко дело под специфичним околностима, уколико се може достићи без уметничког или историјског фалсификата. У случају конфликта који се

¹⁴ према Шекарић у предговору српском преводу Теорије рестаурације (Brandi 1968/2007).

¹⁵ Рестаурација схваћена као „чин културе“ (Renato Bonelli) и названа „критичком рестаурацијом“ (Бонели и Роберто Пане) појавила се у Италији 1940-их година, не као изум Ђезара Брандија (Jokilehto, Il pensiero di Alois Riegl e la teoria di Cesare Brandi 2003). Међутим, на основу свог богатог искуства, Бранди је формулисао концизне опште теоријске принципе - теорију која је практично применљива, коју је могуће операционализовати у реалним околностима (*ib*).

тиче уметничког дела које је очувало потенцијално јединство, а посебно када су одређени додаци мање важни, уметничким вредностима је дат приоритет“ (Jokilehto, ICOMOS 2005).

Ширем прихватању приступа названом критичка рестаурација, допринели су и Брандијеви савременици: Арган, Пане и Бонели (Bonelli), као и његови следбеници: Филипо (Phillip Phillipot), Базиле (Cesare Vasile) и др. После Брандија, теоријска мисао је наставила да се развија у великој мери као реакција на његову теорију рестаурације – без обзира да ли је она критикована или разрађивана. Филипо, директор ИКРОМ-а 1971-1975, био је један је од кључних поштовалаца Брандија чијом је заслугом Брандијева теорија преведена на енглески, што је омогућило да се њен утицај битно прошири. Филипо је даље развијао Брандијеву теорију, а његово најзначајније теоријско дело, према шире прихваћеном схватању, односи се на проблеме сликарске конзервације¹⁶.

Филден (Bernard Fielden), који је своје најзначајније дело назвао једноставно „Конзервација историјских здања“ (Fielden 1982), дао је највећи допринос савременој заштити бавећи се проблемима управљања наслеђем, који су по први пут заузели централно место у оквиру посебних проблема заштите. Филден је своје схватање конзервације¹⁷ засновао на етичким принципима и вредностима, што је био важан искорак. Корисни су и његови ставови о реконструкцији и пресељењу споменика, и веома важни о рехабилитацији и интерпретацији.

Кроз рад Микхаела Пецета (Michael Petzet), настављена је традиција преплитања теорије и доктрине и у XXI веку. Венецијанска повеља, допуњена је Конвенцијом о светској баштини (у погледу дефиниције објекта заштите, који је проширен на споменике, групе зграда и места) и документом из Наре о аутентичности (1992). На састанку ИКОМОС-а 1995 у Напуљу, разматрано је да ли Венецијанска повеља треба да буде измењена, због измењених друштвених околности, или сачувана таква каква јесте, обзиром да је и сама својеврстан споменик културе. Критика члана 14. се односила на то што њиме није сагледана заштита историјских градова, односно урбаних подручја, са свим својим друштвеним импликацијама и везом са политиком планирања урбаног

¹⁶ његово дело о конзервацији мурала из 2003 убраја се у класике.

¹⁷ Коју је дефинисао као активности у циљу превенције пропадања и динамичког управљања променама која „прихвата све радње које продужавају живот нашем културном и природном наслеђу, са циљем да се оно презентује онима који користе и гледају на историјска здања са дивљењем према уметничким и хуманистичким порукама које таква здања поседују“ . Међу тим радњама је и пресељење споменика као облик заштите (наводи пример Абу Симбела), по чему се разликује од Брандија; Филден не искључује ни реконструкцију и израду реплике

развоја (Erder 1977 (2004)). Ово је била поново тема ИКОМОС-а поводом 40-годишњице повеље 2004 (в. (Petzet 2004)) и, у сусрет томе, Пецет (Petzet, ICOMOS 2004) је анализирао Краковску повељу¹⁸ (ICOMOS 2000) која је усвојена 2000. Овом повељом обухваћени су сви облици градитељског наслеђа, управљање, обука и образовање стручњака и правне мере. У свом есеју, Пецет се бавио, *inter alia*, принципима урбане рехабилитације¹⁹ археолошких споменика и налазишта, историјских подручја и других категорија културних добара.

У складу са проширењем спектра културног наслеђа и бројним новим изазовима савремене заштите, ИКОМОС је формирао међународне научне комитете који су се бавили актуелним истраживањима на задате теме. Научни комитети ИКОМОС-а су настајали у складу са уоченим трендовима и потребама, окупљајући теоретичаре фокусиране на одређене теме конзервације. Тако се, примера ради, општом теоријом и филозофијом конзервације бави научни комитет назван Теофилос (Theophilos)²⁰. У

¹⁸ „Архитектонско, урбано и пејзажно наслеђе, као и артефакти, су резултати идентификације са различитим придруженим моментима историје и друштвено-културном контексту. Конзервација оваквог наслеђа је наш циљ. Конзервација се може спровести различитим типовима интервенција, као што су контрола околине, одржавање, поправка, рестаурација, реновација и рехабилитација. Свака интервенција подразумева одлуке, селекцију и одговорности са целокупним наслеђем, и са оним деловима који данас можда немају посебно значење, али га могу стећи у будућности“. У оригиналу: „The architectural, urban and landscape heritage, as well as artefacts, are the result of an identification with various associated moments in history and social-cultural context. The conservation of this heritage is our aim. Conservation can be realised by different types of interventions such as environmental control, maintenance, repair, restoration, renovation and rehabilitation. Any intervention implies decisions, selections and responsibilities related to the complete heritage, also to those parts that may not have a specific meaning today, but might have one in the future“.

²⁰ Предмети истраживања других комитета указују на проблеме које је ИКОМОС препознао као научне изазове конзервације:

- **SCARSAH** (енгл. International committee on Analysis and Restoration of **Structures of Architectural Heritage**) Међународни комитет за анализу и рестатурацију конструктивних склопова архитектонског наслеђа.
- **ИКАНМ**: International committee on **Archaeological Heritage Management** основан је 1990. ИКОМОС/ИКАНМ (International Committee on Archeological Heritage Management), са циљем да одговори на два важна изазова у археологији у XX веку (1) настанак „нове архелогичке“ и последице на археолошку праксу и (2) укидање државног монопола над археолошким истраживањима у ЕУ и проблеми који су из тога проистекли. У Све ово утицало је на приступ у управљању и презентацији археолошких налазишта, па ове теме нису истрпљене, иако се међународна конзерваторска доктрина њима бави више деценија. Један од последњих догађаја у прилог актуелности ове теме јесте организација интернационалне конференције о најбољој пракси светске баштине: археологија, а прва је одржана на Менорци 2012 (ICOMOS 2015).
- **ISCCCL** (енгл. International committee on **Cultural Landscapes** ICOMOS-IFLA) Међународни комитет за културне пределе, основан
- **СИП** (енгл. International committee on **Cultural Routes**) Међународни комитет о путевима културе;
- **ICTC** (енгл. International committee on **Cultural Tourism** – Међународни комитет за културни туризам, који је као привредна грана у порасту постао је важна замена за традиционалне индустрије које су одумирале, посебно у Европи;

складу са темом овог истраживања, због повезаности са просторним и урбанистичким планирањем посебно је важан рад ИСАИМ-а, СИС, ISCEC-а, CIVVIH, ICIP, ICORP и ISC20C. Велики број субдисциплина у оквиру заштите у потпуности је у складу са трендом у науци, који карактерише стално продубљивање и последично фрагментација на нове субдисциплине.

-
- **ISCEAH** (енгл. International committee on **Earthen Architectural Heritage** – Међународни комитет за замљану архитектуру);
 - **ISCEC** (енгл. International committee on **Economics of Conservation** Овај комитет је преузео бављење проблематиком економске вредности културног наслеђа (в. ил. 2.2.1.), и веома је вежан за управљање градитељском баштином);
 - **ISCES** (енгл. International committee on **Energy and sustainability**) Међународни комитет за енергију и одрживост
 - **IcoFort** (енгл. International committee on **Fortifications and Military Heritage**) Међународни комитет за Fortifikacijsko i vojno nasleđe)
 - **CIPA** (енгл. International committee on **Heritage Documentation**) Међународни комитет о документацији баштине.
 - **CIVVIH** (енгл. International committee on **Historic Towns and Villages**) Међународни комитет о Историјским градовима и местима;
 - **ICIP** (енгл. International committee on **Interpretation and Presentation** of Cultural Heritage Sites) Интерпретација је добила своје место у конзерваторском учењу, а формално након Повеље из Еанама ИЦИП-ова иницијатива о Регистру Добрих пракси и изради Илустроване ИКОМОС Повеље о интерпретацији и Презентацији Културног наслеђа on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. (ICIP, 2012)²⁰.
 - **ICICH** (енгл. International committee on **Intangible Cultural Heritage**) Међународни комитет за нематеријално наслеђе
 - **ICLAFI** (енгл. International committee on **Legal, Administrative and Financial Issues**) Међународни комитет за правна, административна и финансијска питања
 - Међународни комитет за Зидно сликарство (енгл. International committee on **Mural (Wall) Painting**)
 - **IPHC** (енгл. International **Polar Heritage** Committee) Међународни комитет за поларно наслеђе
 - **ICORP** (енгл. International committee on **Risk Preparedness**) Међународни комитет за превентиву ризика
 - **CAR** (енгл. International committee on **Rock Art**) Међународни комитет за стеновиту уметност у камену
 - **ISCSBH** (енгл. International committee on **Shared Built Heritage**) Међународни комитет за заједничко градитељско наслеђе
 - **ISCV** (енгл. International committee on **Stained Glass**) Међународни комитет за витраж
 - **ISCS** (енгл. International committee on **Stone**) Међународни комитет за камен
 - **Theophilos** (International committee on **Theory and Philosophy of Conservation and Restoration**) Међународни комитет за теорију и филозофију конзервације
 - **CIF**: енгл. International committee on **Training** Међународни комитет за обуку
 - **ICUCH**: енгл. International committee on **Underwater Cultural Heritage** Међународни комитет за подводно културно наслеђе
 - **CIAV**: енгл. International committee on **Vernacular Architecture** Међународни комитет за вернакуларну архитектуру
 - **IWC** (енгл. International committee on **Wood**) Међународни комитет о дрвету
 - **ISC20C**: енгл. International committee on **20th Century Heritage** Међународни комитет за наслеђе 20-ог века.

2.2.2 Теоријски принципи заштите градитељског наслеђа у међународној доктрини после 1990-их од значаја за урбани развој

Након 1990-их година се тога, у међународним документима, почело је све чешће помињање историјског урбаног подручја (Табела 2-6) и свих аспеката просторног друштвено-економског развоја заштићеног подручја. Најважнији међународни документи који су усвојени у овом периоду обухватају (хронолошким редоследом):

- **Повељу о заштити и управљању археолошким наслеђем**, која дефинише универзалне принципе управљања археолошким наслеђем, који се могу прилагодити на националном нивоу, и то: принципе истраживања, одржавања и конзервације, као и реконструкције архитектонског наслеђа, улогу стручњака, законодаваца, културне политике, презентације, приступачности *etc.* Настала је подстакнута све већом угроженошћу археолошког наслеђа интензивном изградњом и крађом (Archaeological Heritage Charter 1990).
- **Декларацију из града Квебек**, која повезује управљање и конзервацију као средство за очување историјских градова; овом приликом је најављено оснивање мреже историјских градова (Québec City Declaration 1991);
- **Повељу о конзервацији места са вредношћу културног наслеђа**, коју је усвојио огранак ИКОМОС-а на Новом Зеланду, а односи се посебно на одговорност према културном наслеђу урођеничких народа; има општи значај због дефиниција и методолошког оквира конзерваторског процеса у таквим случајевима (Places of Cultural Heritage Value 1992)
- **Повељу о очувању историјских градова и подручја у САД**, којом се дефинишу четири општа принципа очувања историјских градова (од којих је први да оно мора бити део планског процеса) и 18 принципа на којима се заснивају опште мере за очување историјских градова, и имају значај који превазилази територију САД за коју су донети (Charter fo Historic Towns and Areas 1992);
- **Повељу из Феса** (1993) коју је усвојила Организација градова са Светском баштином (OWHC); овим документом препознат је значај улоге коју градови имају као центри културе и људских достигнућа, важност сарадње између становника, модерних и ефикасних техника управљања и адекватног финансирања (The Fez Charter 1993);

- **Операционалне смернице за имплементацију Конвенције о светској баштини** (1994), у које је интегрисан претходно усвојен појам *културног предела* (1992); на основу овог документа и Конвенције о светској баштини из 1976, 1992 прихваћен је предлог о стављању на Листу светске баштине првог мешовитог (културног и природног) добра које је заштићено – Националног парка Тонгариро на Новом Зеланду (Операционалне смернице 1994).
- **Документ о аутентичности из Наре** - веома важан документ од општег значаја којим је проширено и продубљено разумевање проблема аутентичности културног наслеђа, као допуна Венецијанске повеље и једно од кључних питања међународне доктрине (Nara Document 1994)
- **Бергенски протокол о комуникацији и везама између градова у ОВНС-у** (1995) који се бави идентификовањем алата за успешно управљање историјским урбаним подручјима кроз размену знања и искуства између градова на листи Светске баштине. (Bergen Protocol 1995)
- **Препоруке о интегративној конзервацији подручја културних предела као дела политике предела** (Recommendation on Cultural Landscape 1995)
- **Повеља о одрживом туризму** (1995) – сагледава добре и лоше стране културног туризма и позива на пажљиво планирање и управљање како би се заштитило природно и културно наслеђе (Charter for Sustainable Tourism 1995)
- **Стандарди Секретаријата унутрашњих послова о третману историјске својине** (1995) обухвата четири стандарда, написана је једноставним језиком, који се односе на четири приступа у третману историјских локација: **очување** (које подразумева одржавање и поправку), **рехабилитацију** (прилагођење новој намени), **рестаурацију** (враћање у стање које одговара одабраном периоду у историји) и **реконструкцију** (поново креирање делова који недостају за потребе интерпретације) (Historic Properties 1995)
- **Декларација из Сан Антонија** (1996), донета на симпозијуму ИКОМОС-а, а односи се на питање аутентичности у конзервацији и управљању културним наслеђем у Америкама; издваја статичка места код којих је аутентичност физичког ткива неопходна и динамичка, где није од пресудног значаја. (Declaration of San Antonio 1996)
- **Апел из Еворе** (1997) поводом претњи и бенефита од културног туризма у историјским подручјима (Evora Appeal 1997).

- **Препоруке о мерама за промоцију интегрисане конзервације историјских комплекса који се састоје из покретне и непокретне својине (1998)** који је усвојио Савет Министара, а односи се на историјске комплексе које чини и покретна и непокретна својина; у погледу управљања препоручује се да постоји посебно тело које ће преузети одговорност и координисати сарадњу са различитим институцијама (Integrated Conservation of Immovable and Moveable Property 1998)
- **Повеља из Буре (ревидирана 1999, 2013)**, коју је усвојио ИКОМОС Аустралије, један од најутицајнијих међународних докумената; означио је прекретницу у дефинисање културног значаја и стандарда у управљању културним наслеђем (The Burra Charter 1999)
- **Повеља о вернакуларном градитељском наслеђу (1999)** који су усвојили Међународни комитет за вернакуларно наслеђе и ИКОМОС, поводом угрожавања оваквог наслеђа и старих техника градње у процесу глобализације. (Charter on the Built Vernacular Heritage 1999).
- **Повеља о културном туризму: Управљање туризмом у местима са значајем баштине (1999)** који је донео ИКОМОС и којим је утврђено 6 принципа културног туризма, међу којима је и обавеза заштите и унапређења карактеристика природног и културног наслеђа (Cultural Tourism Charter 1999)
- **Европска конвенција о пределу (2000)** који је усвојио Савет Европе, а дефинише, *inter alia*, четири принципа и смернице за очување предела. Овим документом је потврђена корисност увођења појма предела у међународну доктрину (European Convention on Landscape 2000).

Неки од наведених докумената надовезали су се на друге, донета пре 1990. о историјским урбаним подручјима (градовима и местима), као што је приказано у табели 2-6 (Oers 2010). Увођењем појма предела и културног предела пре 1990., омогућена је примена модела којима се боље симулирају стварни односи у простору између градитељског наслеђа и урбаног подручја коме припада. Међутим, пракса је показало да нови модели управљања градитељским наслеђем у складу са принципима

Табела 2-6 Међународни документи о историјским урбаним подручјима (Oers 2010) засновано на презентацији Џеда Табота, тада члана комитета Светске баштине на састанку експерата, септембар 2006, УНЕСКО

Komparativna analiza ključnih povelja i preporuka				
	1968	1976	1987	2005
	Preporuka o očuvanju kulturne svojine ugrožene javnim i privatnim radovima	Preporuka iz Najrobija o čuvanju i savremenoj ulozi istorijskih područja	Povelja iz Vašingtona o zaštiti istorijskih gradova i urbanih područja	Bečki memorandum o svetskoj baštini i savremenoj arhitekturi Upravljanje istorijskim uрbаним predelom
Definicije	(a) nepokretno: arheološko, istorijska i naučna nalazišta, uključujući grupe tradicionalnih struktura, istorijske kvartove, u urbanim i ruralnim izgrađenim područjima i etnološkim strukturama (b) pokretno: (ovde nebitno)	(a) <u>Istorijsko i arhitektonsko područje</u> : grupa građevina strukture i otvoreni prostori u urbanom ili ruralnom području kohezija i vrednost koja je prepoznata sa arheološkog, arhitektonskog, preistorijskog, istorijskog, estetskog i društveno-kulturnog stanovišta (b) Okolina: prirodno i stvoreno okruženje koje utiče statički i dinamički na način na koji se ova područja percipiraju ili druga koja su direktno povezana prostorno, društveno, ekonomski i kulturno.	<u>Istorijsko urbano područje</u> veliko i malo, uključujući istorijske centre i kvartove zajedno sa svojom <u>prirodnom i stvorenom okolinom</u>	(a) <u>Istorijski urbani predeo</u> ide dalje od pojmova istorijskog centra, ansambla, okruženja sve do <u>šireg teritorijalnog i predeonog konteksta</u> (b) sačinjen od elemenata koji definišu karakter; namene zemljišta, shema, prostorne organizacije, vizuelnih odnosa, topografije, tla, vegetacije i svih elemenata tehničke infrastrukture
Opšti principi	(a) Očuvanje kompletnog nalazišta ili mesta od dejstva privatnih i javnih radova (b) <u>Očuvanje ili spas</u> svojine ukoliko područje treba transformisati uključujući očuvanje i premeštanje poseda	(a) istorijsko područje i njegovo <u>okruženje</u> treba sagledati u njegovoj celovitosti kao sadržajne celine čiji balans i specifična priroda zavise od njihovih sastavnih delova (b) Elementi koji se čuvaju obuhvataju ljudske aktivnosti, zgrade, prostornu organizaciju i njihovo okruženje	(a) konzervacija bi trebalo da bude sastavni deo <u>dosledne</u> ekonomske i društvene razvojne <u>politike</u> urbanističkog i prostornog planiranja (b) Kvaliteti koji se čuvaju obuhvataju sheme, odnose između građevina i otvorenih prostora, oblikovnu pojavnost građevina, odnose između postavke okruženja i funkcije	(a) <u>Kontinualna promena</u> shvaćena kao deo gradske tradicije: odgovor na dinamiku razvoja treba da uslovi promene i rast poštujući nasledene slike grada i predele, kao i autentičnost istorijskih gradova i integritet (b) Unapređenje kvaliteta života i efikasnosti proizvodnje koji podstiču jačanje identiteta i društvene kohezije
Prepoznate pretnje	(a) Projekti urbanog širenja i obnove kojima se uklanjaju strukture <u>oko planiranih objekata</u> (b) nerazborite promene na <u>pojedinačnim objektima</u> (c) brane, autoputevi, mostovi, raščišćavanje i ravnanje terena, iskop rude, kamena, etc	(a) Novorazvijena područja koja mogu da naruše okolinu i karakter <u>susednih istorijskih područja</u> (b) <u>Izobličenosť istorijskih područja</u> izazvana infrastrukturom, zagađenjem ekološkom štetom (c) Špekulisanje koje ugrožava interese zajednice kao celine	(a) <u>Fizička degradacija i razaranje</u> izazvano urbanim industrijalizaciju (b) Nekontrolisan saobraćaj i parkiranje izgrađnja kolskih saobraćajnica i istorijskim mestima, zagađenje i vibracije	Društveno-ekonomske promene i rast koji ne uvažavaju autentičnost i integritet istorijskih gradova i nasledenih slika grada i predela
Predložena politika i preporučena strategija	(a) Usvajanje i sprovođenje zakonodavnih mera neophodnih da obezbede <u>očuvanje ili spas</u> ugrožene kulturne svojine (b) osiguranje adekvatnih javnih budžeta za takvo <u>očuvanje ili spas</u> (c) Podsticanje takvog očuvanja kroz povoljne poreske stope, grantove i pozajmice, etc. (d) Poveriti odgovornost za očuvanje odgovarajućim zvaničnim telima na nacionalnom i lokalnom nivou (e) Obezbediti savete stanovništvu i razvijati obrazovne programe	(a) Pripremiti detaljno istraživanje istorijskog područja i njegovog okruženja uključujući arhitektonske, društvene, ekonomske, kulturne i tehničke podatke (b) Sačiniti odgovarajuće planove i dokumenta kojima se definišu područje i elementi koji se čuvaju, standardi koji se poštuju, uslovi za novogradnju, etc. (c) Izraditi <u>prioritete za raspodelu javnih fondova</u> (d) Zaštitu i restauraciju treba povezati sa politikom društvene i ekonomske revitalizacije da bi se izbegao svaki prekid društvenog tkiva	(a) Planovi konzervacije moraju da sagledaju sve bitne činioce, uključujući istoriju, arhitekturu, sociologiju i ekonomiku i treba da osiguraju <u>harmonične odnose</u> između istorijskog urbanog područja i grada kao celine (b) Nove funkcije i aktivnosti bi trebalo da budu kompatibilne sa karakterom istorijskog područja (c) Potrebno je uvesti specijalne obrazovne programe i programe obuke	(a) Planski proces u istorijskom urbanom predelu zahteva temeljitu formulaciju <u>moćnosti i rizika</u> da bi se garantovao dobro izbalansiran razvoj (b) <u>Savremena arhitektura</u> bi trebalo da bude komplementarna sa vrednostima istorijskih urbanih predela i ne bi trebalo da ugrožava istorijsku prirodu grada (c) <u>Ekonomske razvoje</u> bi trebalo da budu povezani sa ciljevima dugoročnog očuvanja baštine

одрживости изискују увођење терминолошких новина. У овом периоду нагло се повећао број реализованих пројеката, чији су резултати надгледани и анализирани, а стечено искуство постало је веома драгоцене за даље унапређење метода. Показало се да се одрживост не постиже на локацији културног добра, већ у интеракцији са окружењем, типично, градским језгром или ширим урбаним подручјем²¹. Имајући у виду да се одрживост практично обезбеђује изван зоне заштите културног добра, на подручју, над којим конзерватори немају надлежност, уведен је појам „**историјски урбани предео**“ – ХУЛ (скраћеница енглеске синтагме *historic urban landscape*). Овим је омогућено да се под једним појмом подведу све међузависности непокретног културног добра са природним и изграђеним окружењем, и омогући управљање које се управо на томе заснива. „За разлику од „**предела**“, појма општег карактера, и „**културног предела**“ који има археолошку конотацију, ХУЛ је уведен да би се у планирању и управљању урбаним развојем сагледао најшири спектар вредности културне баштине за друштво (Martini 2013), уважавајући при том историјске слојеве субјективних вредности урбаног простора свих друштвених група. Истичући важност овог модела, УНЕСКО је усвојио Препоруку о ХУЛ-у²² 2011 године“, а 2013 је дато и појашњење под називом *Нови живот за историјске градове: објашњен приступ Историјског урбаног предела*²³. Применом ХУЛ-а могуће је објаснити бројне и разноврсне релације које настају у интеракцији између културног добра и урбаног подручја у ком се налази, као и њихов потенцијал, који се уз помоћ овог модела може ставити у службу друштва. Увођење ХУЛ-а је био најзначајнији методолошки искорак од увођења културног предела. У неком од међународних докумената, ХУЛ је први пут поменут у **Бечком меморандуму о Светској баштини и савременој архитектури – управљању историјским урбаним пределом** који је усвојио УНЕСКО 2003., и садржи прву дефиницију историјског урбаног предела, а која досеже даље од традиционалних термина „историјски центар“, „ансамбл“ или „окружење“, и служи да

²¹ Ово је очигледно кад је у питању екологија, а истраживања показују да је окружење пресудно и у погледу економске одрживости. Економска корист на самом културном добра (улазнице, сувенирнице и др.) мала. Истраживања на локацијама у Норвешкој су показала да се на локацији културног добра просечно потроши 6% од укупне потрошње у културном туризму, е.г. на улазнице, сувенире етц (Ost 2012)а и друга мерења су показала да се овај проценат типично креће до 10% (Nijkamp 2012). Из тога произилази да је у таквим околностима одрживост немогуће постићи на самој локацији, већ само у спрези са ширим подручјем.

²² енг. *Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL)*

²³ енг. *New life for historic cities: The historic urban landscape approach explained*

одреди стварне границе подручја на који се односи одржив план управљања. У складу са Операционалним смерницама за имплементацију Конвенције о светској баштини; **Бечки меморандум** садржи четири смернице за управљање конзервацијом и пет смерница за урбани развој, чиме су по први пут на једном месту равноправно сагледане обе стране проблема. **Декларација о заштити историјских урбаних предела** (2005) обједињује Бечки меморандум, и одлуку са **29. заседања Комитета за светску баштину у Дурбану** (2005) (Одлука 29 ЦОМ 5Д). Међутим, овим документом је ХУЛ више најављен, него што је детаљно образложен. **Нови приступи урбаној конзервацији** обухватили су даља промишљања о историјском урбаном пределу (Jerusalem Workshop 2006). **Регионална конференција Источне и Централне Европе о „Управљању и очувању историјских градских центара уписаних на листу Светске баштине“**²⁴ (2007) одржана у Ст. Петербургу се надовезала на конференцију у Бечу и састанак у Јерусалиму, и сматра се важном за сагледавање урбане морфологије. Исте године одржана је **Регионална конференција „Историјски урбани предели Америке“** (Olinda report - Historic Urban Landscapes in the Americas 2007). Коначно, усвојена је **Препорука о заштити историјских урбаних предела – ХУЛ** (2011)²⁵ препорука УНЕСКО-а о употреби ХУЛ у циљу унапређења управљања градитељским наслеђем, и додатно појашњена 2013.

У међувремену, **декларацијом из Кси ‘Јана** скренута је пажња на „поставку“: „структуру, место или подручје поставке наслеђа, дефинисане као непосредно и шире окружење које је њен део или доприноси његовом значају и различитости, а при том превазилази физички и визуелни аспект и односи се на прошлу или садашњу друштвену или духовну праксу, обичаје, традиционално знање, намену, активности или друге облике нематеријалних културних аспеката који креирају и стварају простор, као и текући и динамички културни, друштвени и економски контекст. Овај документ је утврдио алате за планирање, конзерваторску праксу и управљање поставком“ (Xi'an Declaration 2005). Други важни међународни документи који су усвојени после 2000 обухватају посебно:

- **Повеља ИКОМОС-а о путевима културе** (Квебек, 2008) – илуструје и открива макроструктуру баштине. Ова повеља разматра интерактивне, динамичке и

²⁴ Енг. Management and Preservation of Historic Centres of Cities inscribed on the World Heritage List

²⁵ Енг. Recommendation on the Conservation of Historic Urban Landscape

еволуирајуће процесе међукултурног повезивања светских народа света културним наслеђем (Cultural roots 2008);

- **Повеља из Енамеа о интерпретацији налазишта културне баштине** (2008) – значајна повеља која разрешава дискурс о улози интерпретације и презентације (Ename Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage 2008).

Паралелно са постепеним увођењем ХУЛ-а у конзерваторску доктрину, редефинисана је „вредност“ градитељског наслеђа, и то **Оквирном конвенцијом о вредности културне баштине за друштво** (Faro Convention 2005). Овим документом, једним од најзначајнијих и најутицајнијих докумената Савета Европе, практично је окончан дискурс о дуалитету и (не)могућности коегзистирања културне и економске вредности културне баштине, и имплицитно је подстакнута примена економске анализе у управљању културним наслеђем. (Faro Convention 2005).

2.2.3 Дискусија и закључна разматрања

Рани принципи заштите су тачно сумирани Дидроовим (Adolphe Napoléon Didron) речима из 1839, а које су цитиране много пута: *“Regarding ancient monuments, it is better to consolidate than to repair, better to repair than to restore, better to restore than to rebuild, better to rebuild than to embellish; in no case must anything be added and, above all, nothing should be removed”*²⁶ (Jokilehto, Il pensiero di Alois Riegl e la teoria di Cesare Brandi 2003). Ова реченица је постала популарни због своје језгровитости, иако је несумњиво да су теоријски принципи заштите знатно сложенији, нарочито од када је фокус прешао из домена архитектонске на поље урбане конзервације.

Из стручне литературе стиче се утисак да је опште прихваћено да се савремена теорија конзервације формирала „од Ригла до Брандија“²⁷. Овај период је испуњен бројним дешавањима, која су покренула два светска рата и нагли раст градова. Ригл²⁸,

²⁶ У погледу споменика древности, боље је консолидовати него поправљати, боље поправљати него враћати у првобитно стање, боље враћати у првобитно стање него градити поново, боље градити поново него улепшавати; у сваком случају ништа се не сме додати и, изнад свега, ништа не треба уклањати.

²⁷ Овај коментар односи се на научне конференцију *La teoria del restauro nel novecento da Riegl a Brandi*, одржане 2003 у Туши.

²⁸ Бавио се квалитетима декоративне уметности, хвалио касно-римски период (који се начелно сматра декадентним), увео концепт „*Kunstwollen*“ – израз за „вољу ка креативном изражавању“ и сматрао да сваки период има свој Кунстволлен (своју вољу за уметношћу). Сматрао да споменик припада прошлости и отуд поштовање према њему. У својим анализама разликовао је меморијалне вредности од савремених.

је сазревао под утицајем материјализма Готфрида Земпера (Gottfried Semper) и покушавао је да разуме вредности сваког периода и сваког креативног израза (Jokilehto, *Il pensiero di Alois Riegl e la teoria di Cesare Brandi* 2003). Постао је шире познат након објављивања Касноримске културне индустрије (Spätromische Kunstindustrie, 1927) (*ib.*), а после превода тог дела на италијански 1953 постао је познат и у Италији (*ib.*). У периоду од око пола века колико је протекло од појављивања најзначајних теоријских дела једног и другог, историјске околности су се значајно промениле²⁹. Док се у Италији формирала нова генерација археолога под утицајем Бјанкија Бадинелија, Бранди је своје напоре усмерио ка дефинисању теоријских основа, на које се археолози могу ослонити при решавању већине проблема у пракси (Vlad Borelli 2003), али су они само делимично и прихваћени. У погледу Брандијевог доприноса архитектонској рестаурацији, фокус је био на архитектури као високој уметности, која превазилази утилитарност³⁰. Кроз историју, архитектура је обично издвајана од других уметности у теоријским разматрањима: Пјудин (Pugine) је уочавао забринутост због недостатка

У погледу приступа рестаурацији, Ригл је разликовао конзервативни приступ (који укључује тоталну обнову), уметничко-историјски приступ (који се држи средине, чувајући аутентичност колико год је могуће) и радикални приступ (који инсистира на не-интервенисању), при чему он заступа уметничко-историјски приступ. По томе, као и по схватању значаја уметничког и духовног, као и по не-издвајању архитектуре од других уметности у својим теоријским промишљањима, Јокилето (2003) види сличност Ригла са Брандијем. Из угла савремене теорије заштите, може се изрећи критика да су вредност и значај по Риглу били арбитарни, као и да су исувише договали материјалној форми и перцепцији посматрача. Вредности и значај намерних споменика (за разлику од случајних) Алоис Ригл категорисао још 1903: уметничке и историјске, вредност древности, употребне вредности, и вредности новине. У пракси западне културе „уметничка оригиналност (креативност) и древност (антикварианизам) били су доминантни квалитети „који су дефинисали уметничко и архитектонско наслеђе од „бар 13-ог века...међутим, те вредности нису, а никада нису ни биле универзалне...Концепт наслеђа се драматично променио у последњих неколико деценија, а принципи и праксе заштите, као оне које препоручује Бранди, примењиване су са мало обзира према оригиналним претпоставкама о природи и вредностима наслеђа када су ти принципи настали“ (Матеро, 2007). На то би се могло додати – са још мање обзира према вредностима како их је видео Ригл.

²⁹ Италијанско ширење у Медитеранском региону (у северној Африци, а затим и у Грчкој и Албанији), показало је да је Италијанска археологија неспремна за критички приступ решавању проблема великих подручја богатим археолошким налазима. Делимично је постала оруђе фашистичке политике и у том периоду је учињено доста штете нестручним рестаурацијама.

³⁰ По Брандијевом признању важно је направити разлику између архитектуре као индустријског производа и архитектуре као уметности: „Панофски је сумирао проблем дихотомије: “(У)метничко дело се не креира увек са намером да се у њему ужива или да се естетски доживи...али она захтева да се доживи естетски“ Могло би се рећи да се ова теза приближно слаже са Реигловом идејом о свесним и несвесним споменицима. О свесној намери аутора неког креативног процеса да „створи“ споменик, може се говорити у Ригловом концепту Kunstwollen, али не у контексту Брандијевог схватања значаја садашњег тренутка у ком се уметничко дело препознаје као такво. У овом погледу постоји битна разлика између теоријских поставки Ригла и Брандија, могло би се рећи и суштинска“ (Матеро 2007).

духовности у обновљеним црквама, које су занатски добро изведене, а Рускин је писао о вредностима архитектуре, али не у истом делу и о вредностима других уметности. За разлику од већине теоретичара заштите у XIX веку³¹, Бранди у својим теоријским размишљањима није издвајао архитектонску рестаурацију од других уметности, као што се уобичајено чини због специфичности физичке структуре, могућности лакше израде реплике, ритмичног понављања и слично (Carbonara 2003). **Ова наизглед споредна карактеристика, указује и на исправност схватања места архитектуре у нераскидивој вези са другим уметностима, и Брандијеву тежњу да створи истински свеобухватну теорију.** Ниво теоријског апстраховања проблема код Брандија омогућио је тај важан искорак, и представља потврду исправности његових теоријских разматрања, у сусрет будућим променама. Бранди није издвајао ни архитектонске теоријске принципе од урбанистичких. Упркос критикама, мишљења су углавном сагласна да се у периоду који би се могао означити као „од Ригла до Брандија“ конституисала савремена теорија заштите. Шире је прихваћено да је Брандијева улога у томе била кључна и означила завршницу деценијских напора, а да претходно није постојао боље и шире прихваћен консензус о циљевима заштите и начинима да се они постигну.

У периоду који је уследио, субдисциплине су теоријски продубљиване, и теоријски принципи, који су у њиховим оквирима развијени, у неким случајевима су долазили у колизију са општим теоријским принципима. У једном примеру који је Филден навео у својој Конзервацији историјских грађевина изражавајући скептицизам према анастилози (анастилоза Сер Артура Еванса у Кнососу, на Криту, за коју су археолози утврдили да је погрешна), навео је, као аргумент, да се никад не може са сигурношћу рећи да ли је она тачна и закључио да би интервенције због тога требало да буду реверзибилне; међутим, закључио је и да је, ова интервенција била од користи са становишта повећања интересовања посетиоца за налазиште у време реализације. Овај пример у нашем контексту може послужити да укаже да оно што је у складу са принципима управљања, не мора бити у складу са општом теоријом конзервације. То даље значи да због фрагментације теорије заштите, и бројности теоретских принципа, оно што се утврди деловањем у оквиру једне субдисциплине, треба проверити у односу на принципе опште теорије конзервације због могуће колизије. Претходно указује да и даље постоји простор за унапређење опште, свеобухватне теорије конзервације.

³¹ e.g. Viollet-le-Duc, Ruskin, Scott, Morris etc.

Судећи по Брандију или Ћованонију, у области заштите градитељског наслеђа, теорија претходи доктрини. Једна од најважнијих улога доктрине у датим околностима представља ширење знања у форми која је прихватљива најширем броју стручњака који се баве праксом. Појава теоретичара попут Брандија, Филипоа или Филдена није честа, па међународне институције данас имају улогу посредника у формирању платформе за најшира теоријска разматрања, свејеврсни глобални *think tank*, из ког произилазе документи међународне доктрине. Заштитом се бави релативно мали број стручњака, па је претходно наведен приступ важан за размену знања и унапређење струке. Међутим, овакав развој мења међуоднос теорије и доктрине; доктрина формулише решења проблема који су уочени у пракси и када се они не могу извести из некакве опште теорије.

Постојећа општа теорија настала је на принципим Ћованонија и Брандија, њихових савременика и следбеника. Будући теоријски оквир једне свеобухватне теорије би требало проширити у складу са савременим разумевањем повезаности заштите градитељског наслеђа са савременим урбанистичким теоријама и одрживошћу економско-друштвеног развоја (Girard(ed) 2000), (Spaling n.d.)). Имајући у виду да презентација произилази из доследног спровођења претходно усвојених теоријских принципа, формулисање јасне везе између одрживости и презентације кроз етичке, естетичке и симболичке вредности такође представља правац могућег унапређења теорије заштите.

Период, који је протекао од настанка неких од кључних теоријских принципа заштите градитељског наслеђа за ново сагледавање проблема урбаног развоја, мањи је од две деценије, и самим тим сувише кратак да би се ток развоја могао непобитно утврдити. Произилази да је неопходно да протекне још времена да би било могуће поуздано потврдити ваљаност претходно успостављених теоријских принципа.

Међународна доктрина се развијала у складу са оценом датом још 1970-их године, а посебна пажња посвећена је **проблемима управљања градитељским наслеђем и проблемима историјских градова**. Анализа је показала да је из таквог истраживања произашао велики број докумената на међународном нивоу и да је њена улога у унапређењу и ширењу знања изузетно велика.

Потреба за свеобухватном, савременом, научно утемељеном теоријом очувања градитељског наслеђа, није престала да постоји, упркос сталном напретку међународне доктрине.

У потпоглављу 2.2 размотрени су могући приступи у истраживању теоријских

принципа. Различите могућности које су идентификоване: истраживање примера добре праксе, методологије, међународне доктрине и теоријског система примењене су у наставку ове дисертације.

3 АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНОМ ПОДРУЧЈУ И СТАЊЕ У СРБИЈИ

3.1 МЕСТО И УЛОГА ПЛАНОВА УПРАВЉАЊА ГРАДИТЕЉСКИМ НАСЛЕЂЕМ

Просторни, урбанистички и конзерваторски планови имају своје место и улогу у заштити градитељског наслеђа, али се у пракси показало да у постојећој хијерархији планирања недостају планови који би омогућили операционализацију циљева, постављених и сагледаних након идентификације свих вредности баштине за друштво, као допуна планова конзервације који се баве само културним вредностима. Ову улогу су преузели планови управљања за градитељско наслеђе (познати и као менаџмент планови).

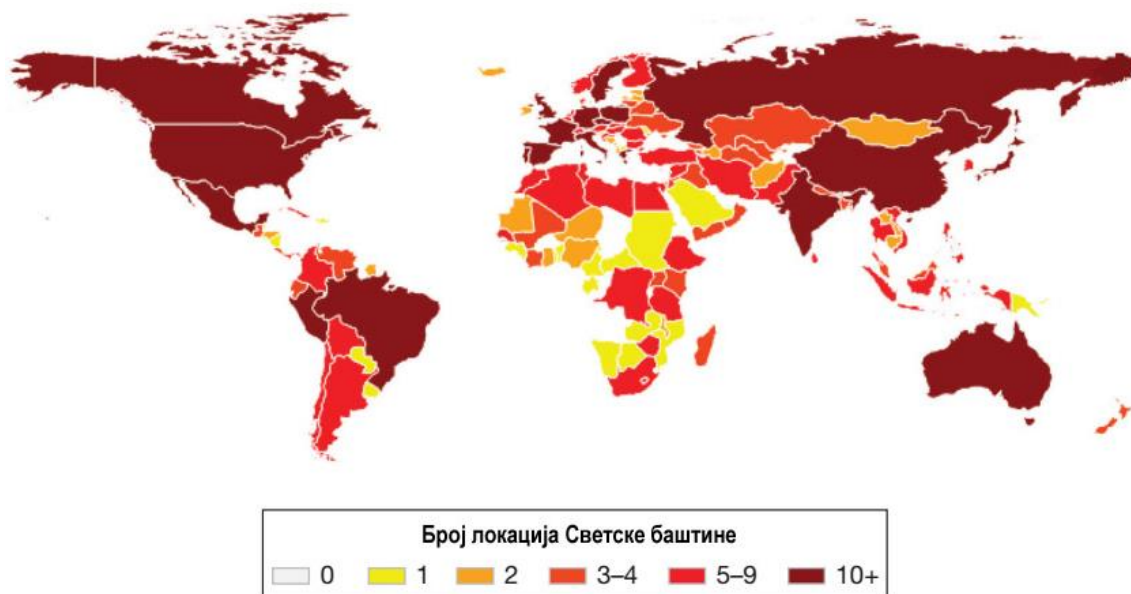
Искуство је показало да су просторни и урбанистички планови ефикасни у очувању намене земљишта, *i.e.* за резервисање простора за непокретно културно (и природно) наслеђе, али не и за операционализацију њихове развојне улоге (ил. 3-3). Конзерваторско планирање се није усклађивало са интересима економског развоја, као ни потребама одрживог развоја. У операционализацији циљева просторног и урбанистичког планирања, менаџмент планови представљају неопходан корак. Израда менаџмент планова је обавезна приликом номинације неког добра за Листу светске баштине (било да је имплементиран или у најави); могуће је формално приложити документ под другим називом, у складу са законодавством државе која подноси номинацију, али уколико у себи садржи све елементе који дефинишу одржив систем управљања (*ib.*, члан 96): „У пракси се примењује могућност, коју допуштају Операционалне смернице за примену конвекције о Светској баштини, да се уместо менаџмент плана користи еквивалентан план, пројекат или стратегија, уважавајући разлике у хијерархији планирања држава у којима се културна добра налазе“. Из тог разлога, у употреби је велики број термина који означавају исту или сличну врсту документа. Њихови називи су дефинисани законским оквирима сваке државе, али им је заједничко да се израђују са циљем сагледавања проблема урбаног развоја и архитектонских изазова (дефинисања зоне заштите, саобраћајног приступа, организације посета, презентације интерпретације и заштите културног и природног наслеђа. У употреби су, *inter alia*, следећи називи:

- **Heritage Management Plan (HMP)**

- **Conservation Management Plan (CMP)**
- **Heritage Management Strategy (HMS)**
- **Master Conservation Plan (MCP).** “ (Živaljević-Luxor and Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014)

Стратегија се примењује када нису на располагању сви улазни подаци који су потребни за план, у случајевима када је потребно дефинисати правила за више сродних локација, када је налазиште локалног значаја или када има државни значај, али краткорочно или средњорочно нису планиране веће измене, као и да би се премостио период до доношења стандардног менаџмент плана. Стратегија управљања је скраћена верзија плана који би требало да обезбеди шири увид у приступ заштити и управљању“ (ICOMOS Australia 2014) према (Živaljević-Luxor and Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014)).

У овом потпоглављу размотрене су карактеристике и садржина менаџмент планова, стратегија и пројеката и њихово место и улога у заштити градитељског наслеђа.

Ил. 3-1. Преглед културних и природних добара уписаних на листе светске баштине (Број локација на листи Светске баштине УНЕСКО-а) ((Arzeki 2012))

3.1.1 Почети међународне примене планова управљања

Уједињене нације (УНЕСКО) усвојиле су 1972. тзв. Конвенцију о културној баштини, Препоруке о заштити културног и природног наслеђа, као и Операционалне смернице за спровођење Конвенције (UNESCO 2013)) у којима је наглашено да свако добро на Листи мора имати одговарајући систем и план управљања. Усвајање препорука имало је за циљ да се осигура да свака од држава која кандидује своје културно добро за Листу Светске баштине припреми и имплементира (одржив) план управљања, као и да се на међународном нивоу поставе стандарди управљања градитељском баштином, упркос разликама у законској регулативи појединих држава. **Конвенција о заштити светске културне и природне баштине**, којом је уведена **Листа светске баштине**, добила је најширу подршку држава чланица УН, као потврду да је широм света препознат њен изузетан значај. Сматра се да ова конвенција означава својеврсну прекретницу у међународној пракси заштите културне и природне баштине, јер садржи основ за покретање кампање за заштиту баштине на међународном нивоу, указивањем светској јавности на проблем очувања неког ресурса градитељског наслеђа. До сада су уписана добра на 1031 локацији, а од тога 802 културних добара, 197 природних и 32 мешовитих. Уколико је неко добро уписано у Листу светске баштине (в. ил. 3-1 и 3-2), Светски комитет за баштину има легитимитет да предузме хитне интервенције за заштиту тог добра, што је у неким случајевима пресудно за његово очување. Сам упис културних добара у Листу светске баштине представља у пракси ефикасну „меру“ заштите непокретних културних и природних добара (Руркета 2012) што се може генерализовати и за упис у националне или локалне листе. Препоруке се односе на природно и на културно наслеђе³², и то у урбаном и руралном подручју³³, што указује на обавезу и значај усклађивања

³² Препоруке... бр. 27.: „Member States should undertake studies and research on the geology and ecology of items of the natural heritage, such as park, wildlife, refuge or recreation areas, or other equivalent reserves, in order to appreciate their scientific value, to determine the impact of visitor use and to monitor interrelationships so as to avoid serious damage to the heritage and to provide adequate background for the management of the fauna and flora.“

³³ 23. Any work done on the cultural heritage should aim at preserving its traditional appearance, and protecting it from any new construction or remodelling which might impair the relations of mass or colour between it and its surroundings.

24. The harmony established by time and man between a monument and its surroundings is of the greatest importance and should not, as a general rule, be disturbed or destroyed. The isolation of a monument by demolishing its surroundings should not, as a general rule, be authorized; nor should the moving of a monument be contemplated save as an exceptional means of dealing with a problem, justified by pressing considerations.

менаџмент планова са урбанистичким и просторним планирањем, с једне стране и конзерваторским планирањем надлежне службе заштите³⁴ и службама за заштиту природе, с друге стране (Živaljević-Luxor i Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

У неким државама (в. ил. 3-2), обавеза израде менаџмент планова се примењује у свим случајевима када постоје културне и природне вредности које је потребно заштитити и укључити у друштвене и привредне токове. Једним од битних иницијатора таквог приступа, основано се сматра Аустралијски огранак ИКОМОС-а (Clark 2001). Након Аустралије, овакав приступ је прихваћен у другим земљама Комонвелта и САД. Превасходно, промена се састојала у темељитијем истраживању вредности и значаја непокретних културних добара кроз интеракцију са локалном заједницом (*ib.*), што у суштини представља примену концепта колаборативног планирања. План управљања конзервацијом³⁵ јавља се у Аустралијском законодавству, ослањајући се на ревидирану Бурску повељу из 1999.: „Незадовољни европским повељама, које су се типично заснивале на традиционалним идејама о вредности, неприкладним за Аустралијски контекст, развили су алтернативу. Бурска повеља из 1981. године је, истичући *процес доношења одлука* више него *формална правила*, – поставља значај или *вредност* у средиште конзервације: „Конзервација места би требало да размотри све аспекте његовог културног значаја без неоправданог наглашавања било ког на рачун других.“ Користећи ове принципе из Повеље, Џејмс Кер (James Kerr) (Kerr 2013) је написао практичан водич за састављање планова конзервације, и као резултат свега тога, конзерваторско планирање је добро утемељено у Аустралијском систему.“ (Clark 2001). „*Овај документ је водич за управљање и будуће коришћење (градитељског наслеђа)... (њиме) се утврђује шта је значајно на налазишту, и самим тим, коју политику је пригодно применити да се оно што је значајно очува за будуће коришћење и развој*“ (*ib.*).

34. Rehabilitation plans should specify the uses to which historic buildings are to be put, and the links there are to be between the rehabilitation area and the surrounding urban development. When the designation of a rehabilitation area is under consideration, the local authorities and representatives of the residents of the area should be consulted.

³⁴ 35. Any work that might result in changing the existing state of the buildings in a protected area should be subject to prior authorization by the town and country planning authorities, on the advice of the specialized services responsible for the protection of the cultural and natural heritage.

³⁵ енг. *Conservation Management Plan*

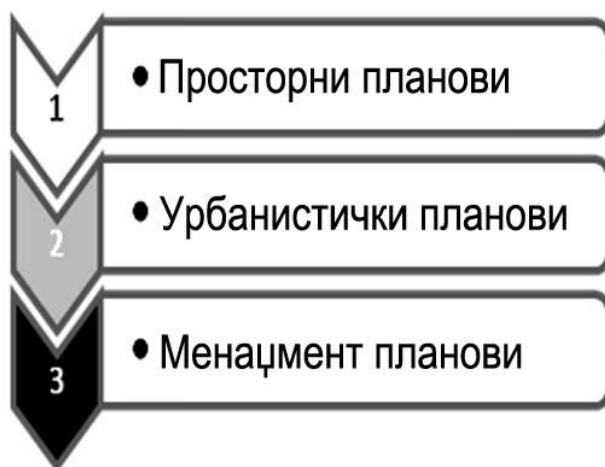
3.1.2 Улога и садржина менаџмент плана за градитељско наслеђе

У последњој деценији, управљање градитељским наслеђем налази се у фокусу најактивнијих међународних организација на пољу културног наслеђа и урбаног развоја. Од почетка примене Конвенције о светској баштини 1970-их година, пројекти заштите непокретног наслеђа су еволуирали од апстраховања проблема економске оправданости приликом инвестирања у непокретно наслеђе ради ургентне заштите (**прва генерација**), преко пројеката урбане обнове са културном компонентом (**друга генерација**), до улагања у непокретна добра као покретача економског развоја датог подручја. Број пројеката **треће генерације** се нагло повећао у XXI веку (Licciardi / Amirtahmasebi 2012). У другој генерацији менаџмент планова фокус се нашао на урбаној обнови, која може укључивати ревитализацију културних добара на датом урбаном подручју, изградњу објекта културе или више њих, центрификацију и др., а не мора се руководити принципима одрживости. У Трећој генерацији планова проблем се сагледава свеобухватно и целовито, и уводе се бројне активности и стратегије како би се кроз инвестирање у културно наслеђе, покренуо друштвени и економски развој на одрживим основама; то се чини кроз јачање идентитета заједнице и друштвене кохезије преко заједничког културног наслеђа, адаптације објеката градитељског наслеђа за нове намене корисне за заједницу, подстицање културног туризма, развој културних индустрија etc. Инсистира се на одрживости, а стање градитељског наслеђа у датом контексту представља индикатор стања у ком се налази локална заједница, у друштвеном, економском и институционалном смислу.

Ил. 3-2 Државе код којих се менаџмент планови за непокретно наслеђе примењују на субнационалном нивоу (тамна поља) и добра са Листе светске баштине за које је обавезна израда менаџмент плана по међународним правилима (сиви пунктови).

ЦИЉ: Одржива заштита градитељског наслеђа

Реализација

Илустрација 3-3 Хијерархија планирања (аутор)

Менаџмент планови обухватају елементе које просторни/урбанистички планови и планови конзерваторских интервенција не садрже. Мере заштите, уређења, коришћења и унапређења непокретних културних добара се разликују на различитим нивоима планирања. На нивоу просторног планирања, мере се односе на политику заштите градитељског наслеђа, прекогранично повезивање и усклађивањем регулативе са заштићеним подручјима у суседним државама, трасе (међународних) путева културе, мере за смањење утицаја загађења и промена климе и др. У урбанистичком планирању, обезбеђује се саобраћајни приступ непокретним културним добрима, инфраструктурно опремање, конкретизује се диспозиција путева културе на датом географском подручју, усклађује се намена земљишта између културних добара и других намена и врши се убикација културног добра и зоне заштите. Назив и садржај планских докумената се разликују од државе до државе, али начелно одговарају наведеној подели, из које се види да плански документи не садрже елементе за анализу вредности културног добра, и да немају извршно дејство којим би се осигурао развој потенцијала локације (што важи и за друге архитектонске објекте без вредности културне баштине). С друге стране, физичко планирање³⁶, искључује могућност

³⁶ које је *e.g.* у Српском законодавству предвиђено једино на нивоу урбанистичког пројектовања.

обезбеђења одрживости изван локације непокретног културног добра, обзиром да се она налази изван зоне утицаја. Из претходно наведеног, очигледно је да је менаџмент план неопходан корак у операционализацији постављених циљева. Менаџмент план се заснива на плану конзерваторских интервенција, које могу обухватити очување (без интервенција), конзервацију, рестаурацију, адаптацију на нову намену, комбинацију интервенција *etc.*

Изради менаџмент плана претходе истраживања и припремни радови који обухватају: детаљно историјско истраживање, геодетски снимак ситуације са грађевинама, археолошке анализе грађевина и предела, простора за смештај колекције, археолошку евалуацију, истраживање о стаништима, биљним и животињским врстама, истраживања боја у архитектури, података о стању културног добра, мониторинг над локацијом, грађевинам или биљним/животињским врстама *etc.* Менаџмент план садржи посебно:

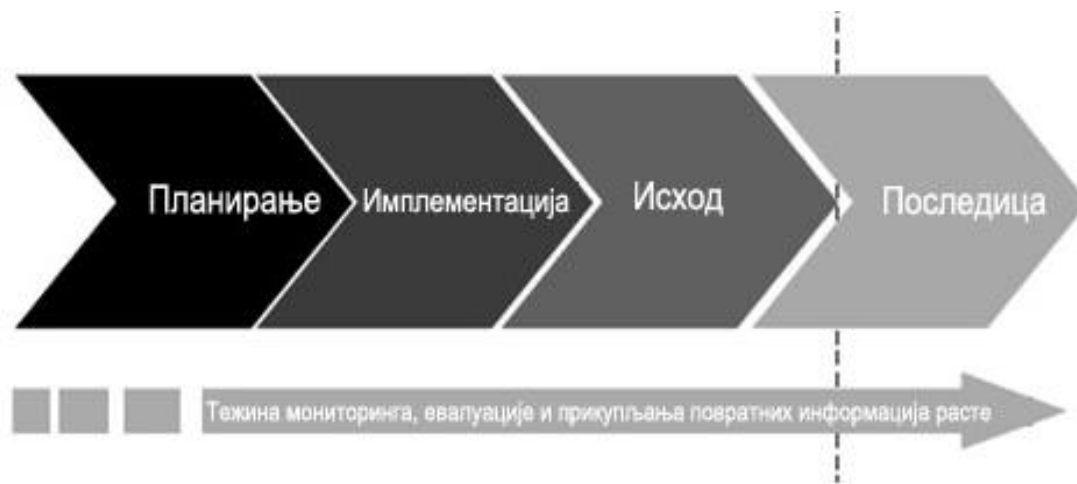
- (1) Прецизну идентификацију вредности баштине(за конзерваторску службу, локалну заједницу, за образовање, очување идентитета, културне разноврсности и др.)
- (2) Прецизну идентификацију ограничења и потенцијала баштине у будућем коришћењу
- (3) Прецизну идентификацију захтева или намера власника/корисника у погледу намене
- (4) Прецизну идентификацију интервенција које на оптималан начин доводе у равнотежу претходно наведено и оптимизују друштвено-економски бенефит (ICOMOS Australia 2014).

Менаџмент планом се мора обезбедити и:

- приступачност
- безбедност
- поштовање протокола којима се гарантује учешће представника локалне заједнице кроз консултације и
- опис вредности непокретног културног добра (*ib.*)

Садржај планова се мора прилагодити вредностима непокретног културног добра, значају (који може бити интернационални, национални и локални) и категорији

(појединачно културно добро, група грађевина, културни предео, историјско језгро etc)³⁷ (в. ил. 3-4и 2.3.8).

Илустрација 3-4 Евалуација и мониторинг (Wijesuriya et al. 2013)

Ефикасан менаџмент план се заснива на темељитом разумевању непокретног културног добра од стране свих заинтересованих лица и обухвата циклус планирања (планирање, имплементација, мониторинг, евалуација и прибављање повратне информације; в. ил. 3-4), пуно ангажовање свих заинтересованих страна, ангажовање неопходних ресурса, прецизан, марљив и транспарентан опис како ће управљачки систем функционисати да би се културно добро очувало, дугорочно као и дан за даном (Операционалне смернице, 2013). У свакој наредној фази менаџмент плана, наведене фазе у циклусу планирања постају све захтевније (ил. 3-4). Илустрације 3-5, 3-7 и 3-8 приказује садржај менаџмент стратегије и плана. Полазне елементе система управљања чине баштина и ресурси (институционални и законодавни), а на основу њих се покреће плански циклус (планирање, имплементација, мониторинг), који у итеративном процесу доводи до жељеног решења (ил. 3-б).

Примери садржаја планова за непокретно наслеђе различитог значаја (интернационалног, националног/локалног) и различитих методолошких приступа (УНЕСКО, ГХФ и ИКОМОС Аустралија) указују да постоје разлике, али које се могу

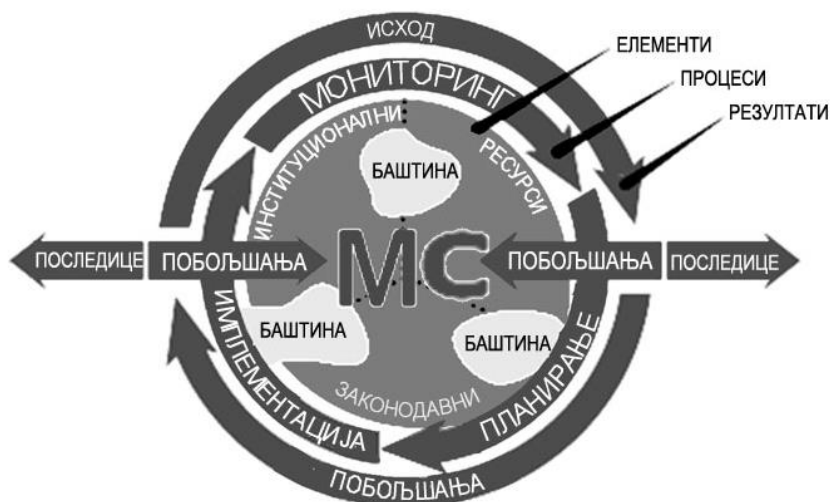
³⁷ Закон о Културним добрима Републике Србије прихвата следеће категорије: споменик културе, просторно културно-историјска целина, археолошко налазиште и знаменито место.

објаснити истовременим напорима да се благовремено и примерено одговори на специфичности проблема.

Садржај менаџмент плана:

- Сврха
- Поступак (како је план припремљен и ко је ангажован, укључујући дијаграм процеса доношења одлука)
- Опис непокретног добра
- Значај (са Изузетном универзалном вредношћу - ОУВ за добра на Листи светске баштине)
- Идентификација кључних ставки
- Изјава о визији (смернице, политике/циљеви)
- Активности које се предузимају да би се задовољила задате политике и циљеви (укључујући рокове, приоритете, ресурсе и показатеље)
- План имплементације; годишњи план рада; форма пројекта, расположиви ресурси
- План мониторинга
- Распоред ревизија

Ил. 3-5 Садржај менаџмент плана (Operacione smernice za implementaciju Konvencije o svetskoj baštini 2013)

Ил. 3-6 Менаџмент систем према УНЕСКО (Wijesuriya et al. 2013)

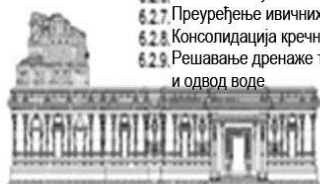
Садржај

Увод	10	4.3 Поље деловања - Економски развој	57
1		4.4 Поље деловања - Становање	60
Локација Светске баштине		4.5 Поље деловања - Мобилност	62
Стари град Регенсбург са Штадтамхофом	12	4.6 Поље деловања	
1.1 Подручје на листи Светске баштине	14	Урбано планирање и развој	65
1.2 Зона заштите	16	4.7 Поље деловања-Еколошки проблеми и рекреација	68
1.3 Изузетна уневерзална вредност	16	4.8 Поље деловања-Подизање свести и истраживање	71
1.4 Конзервација својине Светске баштине			
изазов за Град	19	5	
2		Систем управљања	74
Заштита локације Светске баштине -		5.1 Одговорности	76
инструменти	24	5.2 Структурална организација и процедуре	77
2.1 Међународне конвенције	26	5.3 Мониторинг	81
2.2 Немачко федерално законодавство	27	6	
2.3 Државно (земљишно) законодавство	27	Процес елаборирања плана управљања	84
2.4 Локална регулација	28	6.1 Припрема	87
2.5 Подручја која су предмет ограниченог заузећа у		6.2 Од визије до принципа и циљева	90
Зеленом појасу око Града Регенсбурга	31	6.3 Заједничка дефиниција деловања	90
2.6 Локални инструменти планирања	31	6.4 Дијалог Светске баштине - укључивање грађана	91
2.7 Остали важни подаци	34	6.5 Разматрање Система управљања	92
2.8 Финансирање Светске баштине -		6.6 Поглед унапред	93
фондови и финансијски програми	35	Додаци	94
3		1 Зона Светске баштине и зона заштите	96
Визија за Светску баштину		2 Подручја рестаурације и истраживања	
Локација Регенсбург	44	у подручју Светске баштине	98
4		3 Рестаурација - закони у подручју Светске баштине	100
Циљеви и мере -		4 Законодавно-обавезујући планови развоја	
смернице за деловање	48	у зони Светске баштине	102
4.1 Поље деловања - Материјално културно наслеђе	51	5 Друге локалне законодавне регулације	
4.2 Поље деловања - Култура и туризам	54	од значаја за Светску баштину	104
		6 Други инструменти очувања	
		Светске баштине	104
		7 Заинтересоване стране укључене у локацију Светске	
		баштине УНЕСКО-а у Регенсбургу	106
		8 Националне и интернационалне мреже	111

Ил. 3-7 Садржај Менаџмент стратегије за локацију Светске баштине УНЕСКО-а „Стара варош Града Регенсбурга са Штадтамхофом“ (City of Regensburg n.d.)

Садржај

1. Хампи: Град Вијајанагара (Viyaanagara)			
1.1.Историја Хампија	1		
Митолошке асоцијације	4		
1.2.Хампи : Урбанистички контекст	10		
Урбанистички значај локације Светске баштине УНЕСКО-а	12		
Света географија Хампија	14		
2. Храм Чандрамулешвара: Урбанистички значај Локација Светог центра Хампија			
2.1. Храм Чандрамулешвара: Датирање, коме је посвећен и значај	24		
Рад Др Анла Виргас (Anla Virghass)	26		
2.2. Садашња локација, приступ и стање заштите	36		
3. Храм Чандрамулешвара: Архитектура и картирање			
3.1. Архитектонски израз	43		
3.2. Конструкција и датирање Каменог моста Рад Џона Фрица (John M. Fritz)	50		
3.3. Портфолио цртежа мерења	53		
4. Сагледавање стања материјала			
4.1. Методологија конструисања и материјали	54		
Геологија грађевинског камена	56		
Тестирање материјала и лаб. анализе	61		
4.2. Ставке од значаја за структурални интегритет	62		
4.3. Ставке од значаја за архитектонски интегритет	74		
4.4. Ставке од значаја за интегритет локације	83		
5. Условно картирање: Портфолио цртежа провере материјала			
6. Препоруке за рестаурацију ткива храма			
6.1. Радови на припреми пројекта			
Истраживање и надзор			
6.1.1. Приступ, скеле и подупирање	88		
6.1.2. Избор и набавка материјала: камен	89		
6.1.3. Истраживање старих текстова	90		
6.1.4. о кречу за поправке храма	91		
6.2. Структурална консолидација и ојачање			
6.2.1. Стабилизација тла и подупирање	92		
6.2.2. Поправке и конструкција насипа	93		
6.2.3. Консолидација источног зида	94		
6.2.4. Консолидација и мониторинг унутрашњих стубова	95		
6.2.5. Консолидација, испуне и темељење зидова	96		
6.2.6. Решавање пукотина и спојева	97		
6.2.7. Преуређење ивичних камена парапета	98		
6.2.8. Консолидација кречног бетона терасе	99		
6.2.9. Решавање дренаже терасе и шикара (shikhara) и одвод воде	100		
6.3. Архитектонска рестаурација			
Уклањање израсле вегетације са структуре храма		103	
Уклањање заразе корита, нечистоће и чишћење камена у ентеријеру		104	
Рестаурација и анастилоза Јужне Маңдапе и Шива Линга		105	
Чишћење камена, консолидација и рестаурација камена рестаурација Шикара опеке, штука и теракоте		106	
Рестаурација кречњачког малтера, других малтера и бетона		107	
6.4. Археолошко истраживање			
6.4.1. Превентивне мере током ископавања и заш. налазишта	110		
6.4.2. Препоручене технике снимања и датирања	111		
7. Предложени план управљања за храм Чандрамулешвара и локацију			
7.1. Потреба за свеобухватним планом управљања за локацију Светске баштине УНЕСКО-а		116	
7.2. Формулисање плана визије конзервације:- истраживање стратегија конзервације			
7.2.1. Сагледавање вредности и значаја локације		118	
Међународни значај за глобалну заједницу			
Културни значај за локалну заједницу			
Економски потенцијал за заинтересоване стране локално религиозни значај свете географије за регионалне ходочаснике			
7.2.2. Утврђивање оквира управљања		120	
7.3. Будућност храма и питања аутентичности Музеј или живи храм			
7.3.1. Истраживање могућности које нуде међународне повеље		122	
7.3.2. Рестаурација само ткива или и оригиналне намене?		123	
7.3.3. Значај као туристичке дестинације: сликовите рушевине или свето место?		124	
7.3.4. Врхунски научни центар и стециште извојачких уметности?		125	
7.3.5. Интерпретација пређашњег значаја, светих обреда и ритуала		126	
7.4. Развој локације и зонирање			
7.4.1. Идентификација ризика за управљање локацијом		127	
7.4.2. Разграничење зона		128	
7.5. Управљање посетом			
7.5.1. Потребе посетиоца		131	
7.5.2. Очување и интерпретација		131	
7.5.3. Управљање посетом		132	
7.6. Будуће одржавање		133	
8. Додатак			
8.1. Лабораторијско тестирање камена, опеке и креча		136	
8.2. Пређашње поправке у Хампију		139	
8.3. Пређашња ископавања у Хампију		148	
8.4. Извод из Мајаматама (Mayamatama) - студије рестаурације храма		149	

Храм Chandramauleshwar - Hampi

Мастерплан конзервације

Ил. 3-8 Садржај Менаџмент плана (тачка 7.)у оквиру мастер плана конзервације за храм и налазиште Чандрамаулешвар (Chandramauleshwar) према методологији Светске банке (GHF WB, „Protect by design“)

3.1.3 Менаџмент планови за градитељско наслеђе у Србији

У Србији, као и у другим државама, обавезна је израда Менаџмент планова за добра која се налазе на листи Светске баштине УНЕСКО-а, и то за појединачне локације, независно од ширег урбаног контекста, а за шира подручја користи се методологија усвојена за просторно и урбанистичко планирање. У изради би се морале примењивати међународно прихваћене методе и правила која произилазе из чланства Србије у УН и Савету Европе и међународно преузетих обавеза. На листи Светске културне баштине налазе се 4 културна добра са територије Србије: *Стари Рас и Сопоћани*, *Манастир Студеница*, *Галеријава палата – Гамзиград/Ромулијана и Средњовековни споменици на Косову* (последњи су на „црвеној листи“ угрожене културне баштине, у складу са Чланом 11 (4) Конвенције (Париз, 17.10-21.11 1972) (*ib.*), као и културно добро који се другим делом налазе на територији суседних држава - *Средњовековни загробни стећци*. На Провизорној листи, која обухвата добра која би држава чланица могла да номинује за Листу светске баштине у периоду од наредних 5-10 година (према ревизије од 07/05/2011) налазило се 11 културних и природних добара из Србија: *Царичин град – Justiniana Prima*, *Национални парк Бердан*, *Утврђени манастир Манасија*, *Историјско место Бач са својим окружењем*, *Национални парк Тара*, *Кањон Дрине*, *Неготинске Пивнице*, *Смедеревска тврђава*, *Специјални резерват природе Делиблатска пешчара*, *Бавоља варош*. Планирање заштите у Србији заснива се, с једне стране, на сагледавању непокретних културних и природних вредности на свим нивоима просторног планирања и урбанистичког (Закон о планирању и изградњи Републике Србије (Реп 2009, 2010, 2011, 2013 и 2014), а са друге стране на детаљном планирању конзерваторских интервенција и изради конзерваторских планова. У законодавству Србије прихваћен је принцип интегративне заштите, па постоји обавеза заштите непокретних културних добара у свим планским документима, прецизније постоје „мере заштите, уређења и унапређења природних и културних добара“. Према Закону о културним добрима (Zakon о kulturnim dobrima Republike Srbije 1994 et 2011), члан 19-22), непокретна културна добра обухватају споменике културе, просторне културне-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места. За подручја са културно-амбијенталним вредностима, предвиђена је израда Просторних планова посебне намене (*ib.* Члан 22). Имајући у виду да у домаћем законодавству не постоји законски основ за израду менаџмент планова, стратегија и пројеката за градитељско наслеђе, за културна добра од светског значаја, користе се

планска документа из домена просторног и урбанистичког планирања у комбинацији са планом конзервације за само културно добро. На овај начин се превазилази јаз између парадигми урбанистичког планирања и конзерваторског планирања о ефикасном коришћењу земљишта, а веза између друштвено-економског развоја и наслеђа се остварује преко просторних планова (посебно, просторног плана посебне намене). Од недавно, Републички завод за заштиту споменика културе у Београду почео је са израдом менаџмент планова, ради испуњења међународно преузетих обавеза Србије. Као пилот-пројекат израђен је менаџмент план за Сењски рудник, и Сопоћане 2013. Такође је урађен менаџмент план за археолошко налазиште Justiniana Prima (2014). За потребе уписа некропола са стећцима на Листу Светске баштине (2017) израђени су менаџмент планови за археолошка налазишта „Мраморје“ у Перућцу и „Мраморје“ у Ратишту (оба у општини Бајина Башта), као и за Грчко гробље у селу Хрта (у општини Пријепоље). У изради је и менаџмент план за Гамзиград-Ромулијану (као и План детаљне регулације, ради даље разраде Плана посебне намене). У недостатку домаћих закона и прописа, надлежне институције се позивају на међународна документа чији је Србија потписник. Међутим, на субнационалном/локалном нивоу, још увек не постоји методолошки, институционални ни законодавни оквир за решавање проблема непокретног наслеђа као **катализатора друштвено-економског развоја**.

Домаће законодавство није усвојило менаџмент план као обавезан документ за планирање управљања градитељским наслеђем ни после више од четири деценије од доношења Конвенције о светској баштини. Међутим, Закон о заштити природе, предвиђа израду менаџмент плана за природна добра, што ствара додатну конфузију, јер се за мешовита добра, важећи закони не могу практично спровести.

3.1.4 Дискусија и закључна разматрања

Управљања градитељским наслеђем, и његово планирање, чине „врх леденог брега“ проблема друштвено-економског развоја урбаног подручја. Културно наслеђе у урбаним подручјима се сматра изузетно важним, а у оквиру културног наслеђа, градитељско наслеђе има јединствену улогу у формирању идентитета града и психологије локалне заједнице. Цивилизацијски је превазиђено мишљење да градитељско наслеђе „заузима“ вредно грађевинско земљиште и омета урбани развој и прихваћено је да је баштина неопходна и корисна за друштвено-економски развој.

Међутим, да би градитељско наслеђе остварило своју улогу није довољно да оно само постоји, већ је неопходно њиме управљати на одговарајући начин, и у складу са другим елементима урбаног развоја.

У постојећем законодавном оквиру Републике Србије потребне економске анализе нису обухваћене просторним и урбанистичким плановима, нити је то у пракси могуће очекивати према нивоу детаљности, па увођење менаџмент планова представља неопходно средство ка одрживом управљању културним наслеђем (Živaljević-Luxor i Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

Међународна конзерваторска доктрина увек треба да представља, ако не узор онда бар, референцу за минимум стандарда, који се мора поштовати, у датом временском периоду, у очувању градитељског наслеђа. Претходно се односи и на управљање, од кога не би требало одустајати упркос дугом процесу трансфера знања. Кроз обавезе према Светској баштини, међународном доктрином се промовише израда менаџмент планова, још од 1972., у складу са методолошким значајем који такви планови имају и који је међународно препознат. Менаџмент планови представљају најсвеобухватнији документ за планско управљање градитељским наслеђем и, као такви, обухватају велики број аспеката важних за његово очувања.

Управљање градитељским наслеђем у контексту развоја урбаног подручја је сложено и захтева темељито промишљење, па је израда менаџмент планова, стратегија или пројеката изузетно корисна, за даљу разраду просторног и урбанистичког планирања у остварењу постављених циљева, и као додатак конзерваторском планирању.

3.2 ВРЕДНОСТ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

„Културна вредност наслеђа неразлучиво је повезана са осећањем да је постојећи материјални и нематеријални капитал истовремено веза са прошлошћу – наслеђе које много говори о нама и о томе одакле потичемо – и веза са будућношћу – испитивања понашања јавности према културном наслеђу указују на то да постоји велики степен осећања одговорности да се наша вредна културна добра пренесу нашој деци, унуцима и наредним генерацијама. Та „оставинска вредност“ има и видљиву економску компоненту, која се може одмерити као спремност да се плати за очување баштине, али по свој прилици, ту постоји и значајна не-финансијска компонента – етичка вера у значај континуитета. Стварање такве вредности јесте један од циљева културне политике...“

Давид Трозби (Throsby 2010)

Вредност непокретног наслеђа је централно питање сваког менаџмент плана, али тек менаџмент планови треће генерације садрже све потребне елементе урбанистичког планирања (обухватају не само културно добро са својом заштитном зоном, већ шире подручје), поред елемената архитектонског и урбанистичког пројектовања, који су неопходни за развој економске стратегије одрживости. Имајући у виду да је циљ управљања непокретним културним добрима очување његових вредности, а вредност баштине представља централно питање ваљаног система управљања, задатак менаџмент плана је свеобухватно, тачно и што прецизније сагледавање свих вредности градитељског наслеђа, не само у оквирима процене стручњака.

Градитељско наслеђе је део културног наслеђа, а оно може бити материјално (непокретно и покретно) и нематеријално; другим речима, може бити градитељско, покретно и нематеријално³⁸. Градитељским наслеђем сматрају се и сви објекти градитељства: подземни, подводни и надземни. Оно обухвата више категорија дефинисаних у члану 1, Конвенције о културном наслеђу **споменике, групе грађевина и места** (ил. 3-9). Вредност настаје „кроз културно-социолошки процес, учење и сазревање свести“ (Jokilehto, Definition of Cultural Heritage, References to Documents in History 1990) и представља „друштвено придруживање квалитативних

³⁸ Археолошка налазишта по правилу обједињују све наведене категорије. Из практичних разлога, археолошки налази биће третирани само као архитектонско наслеђе, уколико није другачије наглашено.

својстава стварима“ (*ib.*), а идентификује се на основу преференци појединца (Throsby 2010). Вредност непокретног културног добра се може разматрати у најширем контексту, као вредност баштине за друштво, генерализовано, као **допринос културног наслеђа друштву и људском развоју**. Овај проблем разматран је Фарском конвенцијом Савета Европе (Оквирна конвенција о вредности културног наслеђа за друштво, (Faro Convention 2005)) и закључено је да се тај допринос остварује кроз:

- (1) (а) однос културног наслеђа и дијалога – подстицањем етичности и методичности у презентацији и поштовању разноврсности интерпретације; (б) кроз процес помирења у ситуацијама када различите заједнице полажу право на контрадикторне вредности на истом културном добру и (ц) кроз интеграцију претходно наведених приступа у процес континуалног учења и образовања (члан 7).
- (2) (а) обогачивање процеса економског, политичког, друштвеног и културног развоја, као и планирања коришћења земљишта, у складу са утицајем културног наслеђа...; (б) промоцију интегративног приступа политици културне, биолошке, геолошке и пејзажне разноврсности ради постизања равнотеже; (ц) јачање друштвене кохезије јачањем осећаја за поделу одговорности према људским стаништима; (ц) промовисање инсистирања на квалитету тако да савремени додаци околини не угрожавају њене културне вредности (члан 8).
- (3) одрживо коришћење које се заснива на (а) поштовању интегритета културног добра, условљеног разумевањем његових вредности; (б) дефинисању и промовисању принципа одрживог управљања (ц) примену свих техничких правила за заштиту културног наслеђа (д) залагању за употребу традиционалних материјала, техника и вештина и истраживање потенцијала за савремену примену (е) залагању за примену високих професионалних стандарда и акредитацију појединаца, пословног света и институција.
- (4) однос културног наслеђа и економског развоја: (а) подизање свести и нивоа коришћења културног наслеђа, (б) сагледавање специфичности карактера и интереса неког културног добра приликом избора економске политике (ц) обезбеђивање да ове политике поштују интегритет културне баштине без компромитовања наслеђених вредности (обавеза).

Из претходног је очигледно да културно наслеђе има и културну и економску вредност (Throsby, *The Economics of Cultural Policy* 2010). **Културна вредност** је често

непотпуно процењена зато што су неки елементи тешко мерљиви, док је **економска вредност** дуго била занемаривана у анализама потенцијала наслеђа, али је у XXI веку за њену анализу развијено више метода.

I. Дефиниција културне и природне баштине

Члан 1.

За сврхе ове конвенције под "културном баштином" подразумевају се:

споменици: дела архитектуре, монументална вајарска или сликарска дела, елементи или структуре археолошког карактера, натписи, већина и групе елемената које имају изузетну универзалну вредност са историјског, уметничког или научног гледишта;

групна здања: групе изолованих или повезаних грађевина, које по својој архитектури, јединству и уклопљености у пејсаж представљају изузетну универзалну вредност са историјске, уметничке или научне тачке гледишта;

знаменита места: дела људских руку или комбинована дела људских руку и природе, као и зоне, укључујући ту археолошка налазишта која су од изузетног универзалног значаја са историјске, естетске и етнолошке или антрополошке тачке гледишта.

Члан 2.

За сврхе ове конвенције под "природном баштином" подразумевају се:

споменици природе који се састоје од физичких или биолошких формација или скупина тих формација, а који имају изузетну универзалну вредност са естетске или научне тачке гледишта;

геолошке и физиографске формације и тачно одређене зоне које представљају хабитат угрожених врста животиња и биљака од изузетне универзалне вредности са научне и конзерваторске тачке гледишта;

знаменита места природе или тачно одређене природне зоне које имају изузетну универзалну вредност са тачке гледишта науке, конзервирања или природних лепота.

Ил. 3-9 Дефиниција Културног и природног наслеђа (UNESCO 2016)

Процена вредности је у надлежности конзерваторске служба, која начелно процењује вредност, али ретко процењује вредност „јавне погодности“, *e.g.* образовну вредност и меру у којој употребна вредност доприноси значају неког културног добра за друштво (ICOMOS Australia 2014). Конзерваторска анализа је често фокусирана само на уметничке, научне и историјске вредности, које представљају само део културних вредности. Другим речима, један део проблема који се јављају у управљању градитељским наслеђем лежи у непотпуној процени културне вредности, добрим делом зато што су неки њени аспекти тешко мерљиви. Други део проблема заснива се на процени економске вредности, за коју је развијена релативно нова методологија,

недовољно прихваћена у пракси. Вредност градитељског наслеђа није дихотомски подељена на културну и економску, два равноправна дела која се не прожимају. Искуство нам говори да је могуће имати грађевине са малом економском вредношћу и великом културном, као и обратно. Културна и економска вредност се не могу поредити међусобно, па би било погрешно тврдити да је једна важнија, у овом потпоглављу више пажње је посвећено економској вредности, само зато што су методи за њену процену и анализу мање познати.

3.2.1 Историјат формулисања вредности градитељског наслеђа

Историјат еволуције схватања вредности градитељског наслеђа је *de facto* историјат најпре само древности, *i.e.* историјске вредности, а затим свеобухватне „културне вредности“ све до 1970-их. У делима теоретичара попут Витрувија, а потом Албертија, Вазарија и других, вредновање културног наслеђа се више може читати између редова, него што је оно експлицитно наведено. Из историјског теоријског дискурса између рестауратора и конзерватора, као и бројних поклоника архитектонског наслеђа, такође се „читају“ вредности – историјске (код Мориса, касније код Деиоа), уметничке (код Виоле Л-Дика и Скота), археолошке (код Пиранезија, касније код Раскина), научне (код Винкелмана). Први систематичан и институционализован приступ проблему, десио се 1792. у Француској, када је Комисија за споменике донела акт којим се забрањује уништавање градитељског наслеђа из монархистичке прошлости. Како би се смањио број објеката о којима је бринула држава, а који су због револуције остали без власника, уведени су критеријуми за тријажу мање и више вредних. Категоризација (fr. *Classement*) је извршена доследно и униформно, а обухватала је старост, локацију, тип конструкције, декорације, техничке услове, потребе за одржавањем и препоруке за нову намену (Jokilehto, Definition of Cultural Heritage, References to Documents in History 1990). Почетком XX века једну од значајних класификација вредности дали су Ригл (ил. 3-10а) и Дворжак (који се бавио анализом вредности, која обухвата, по њему: уметничке вредност, вредност околине (у значењу“ амбијент“), вредност сећања и вредност патине). Касније, у Атинској повељи фокус је био на аутентичности, а историјска вредност је само поменута. У Венецијанској повељи дата је најсвеобухватнија класификација тог доба, која је обухватала: друштвено корисну намену, естетску и историјску вредност. Према Европској повељи о архитектонској баштини (а затим и у Декларацији из Амстердама),

вредност архитектонског наслеђа обухвата духовну, културну, друштвену и, по први пут у међународном документу, **економску вредност**. У Декларацији из Глахкале говори се о „домаћој“ вредности за локалну заједницу, а у Декларацији из Дрездена о симболичкој и духовној вредности. Филден, директор ИКРОМ-а, представио је нову систематизацију вредности (1982) (ил. 3-10б)., а дански конзерватор и теоретичар Екснер (Данско Национално тело за Антиквитете, 1991) формулисао је сопствену класификацију (ил. 3-10ц.)

Табела 3-10 Вредности градитељског наслеђа по а) Риглу, б) Филдену и ц) Екснеру (Pålsson-Skarin 2011)

а) Сагледавање вредности по Риглу 1905.					
Комеморативне вредности			Вредност на данашњи дан		
Категорије вредности			Категорије вредности		
Древност	Историјска	Намерно комеморативна	Употреба	Уметничка	
				Новина	Релативно уметничка
патина-све	Знање	вечно присуство	Некоришћење рушење	Нема патине	Ружноћа/лаици Цене стручњаци

б) Сагледавање вредности по Филдену 1982.		
Емоционалне вредности	Културне вредности	Употребне вредности
а) чудо б) идентитет в) континуитет д) духовна и симболичка	а) документарна б) историјска в) археолошка (старост, реткост) д) естетска и симболичка е) архитектонска ф) вр. Урбаног/природног предела и еколошка г) технолошка и научна	а) функционална б) економска в) друштвена д) образовна е) политичка и етничка

ц) Сагледавање вредности по Екснеру 1991.			
Оригиналноост	Аутентичност	Идентитет	Наративност
>100%	историјски слој	индивидуалност	преношење историје

Бурска повеља (1988, ревидирана 1999) говори о „културном значају“ који обухвата: естетску, историјску, научну, друштвену или духовну вредност за прошле, садашње и будуће генерације. Према смерницама за унапређење методологије у овој повељи идентификовани културни значај ће бити коришћен за евалуацију места, без обзира на величину и тип. У Новозеландској повељи ИКОМОС-а (1992) говори се о вредности из друштвене, културне и економске перспективе. У Документу из Наре, који је посвећен аутентичности (коју чине: обликовање, материјал, састојци, употреба и функција, традиција и технике, као и духовно искуство), **вредност је уметничка, историјска, друштвена и научна**. У Стокхолмској декларација (1998) (UNESCO 1998) говори се о праву на културни живот као о људском праву, што је елаборирано у

Фарској конвенцији (2005), у којој се говори о широко схваћеној вредности културног наслеђа за друштво. Декларација из Кси 'Јана и Квебека, такође доприноси формулацији вредности. У XXI веку, међу теоретичарима који се баве овим проблемом издвајају се *e.g.* Тросби и Унербек (Unnerbäck).

Извод из Операционалних смерница

77 Комитет сматра да добро има Изузетну универзалну вредност (види параграф 49-53) уколико испуњава један или више наведених критеријума. Номиновано добро стога треба да:

- (i) представља ремек-дело људског креативног генија
- (ii) представља важну размену људских вредности кроз у неком временском распону или светском културном подручју, у погледу развоја архитектуре или технологије, монументалне уметности, урбаног планирања или природног предела;
- (iii) носи јединствено или бар изузетно сведочанство о културној традицији или цивилизацији која живи или је нестала;
- (iv) јесте изузетни пример типа грађевине, архитектонског или технолошког ансамбла или предела, који илуструје једну или више фаза људске историје;
- (v) јесте изузетан пример традиционалног људског станишта, коришћења земљишта или мора који је репрезентативан за културу (или културе), или људску интеракцију са околином, посебно када је постала рањива под утицајем неповратних промена;
- (vi) јесте директно или опипљиво повезана са догађајима или живим традицијама, са идејама, са веровањима, са уметнички литерарним радовима изузетног универзалног значаја. (Комитет сматра да овај критеријум треба да претежно буде коришћен заједно са другим критеријумом);
- (vii) садржи ненадмашан природни феномен или подручје изузетне природне лепо или естетске важности;
- (viii) јесте изузетан пример који представља главне фазе земље, укључујући запис о животу, важном текућем геолошком процесу у развоју формација терена или важно гео-морфолошко или физиографско својство;
- (ix) јесте изузетан пример који представља текући еколошки или биолошки процес у еволуцији и развоју земљишних, слатководних и морских екосистема и заједница биљака или животиња;
- (x) садржи најважније и најзначајније природне хабитате за конзервацију биолошког диверзитета *in-situ*, укључујући оне који садрже угрожене врсте са Изузетном универзалном вредношћу са становишта науке или заштите.

Ил. 3-11 Критеријуми Изузетне универзалне вредности 2013 (Wijesuriya et al. 2013)
Илустрација ОУВ преузета је из Три стуба ОУВ, који је саставио МУЗП 2007

Највећи глобални утицај има ткз. Изузетна универзална вредност (ОУВ), класификација вредности која је уведен Конвенцијом о културном и природном

наслеђу (1972), као критеријум за Листу светске баштине (ил. 3-11). Категоризација добара светске културне баштине (Операционалне смернице за примену Конвенције о Светској баштини) заснива се на вредносним својствима, и то у датом случају на поседовању „изузетне универзалне вредности“ – ОУВ³⁹, која се процењује на основу критеријумима (ил. 3-11, горе). Иницијална процена вредности је у надлежности конзерваторске службе државе која номинује добро. Конзерватори процењује научну вредност (антрополошки значај, геолошки, еколошки), природну или естетску вредност (визуре, уметнички квалитети, идентификација културних предела *etc*), историјски значај (асоцијације на људе и догађаје), археолошки значај (употреба материјала, технологија и техника). Из ових процена, произилази значај културног наслеђа, који може бити локални, национални и интернационални (последње, уколико испуњава услове за упис на листу Светске баштине). Степеновање значаја археолошког локалитета за заједницу непосредно утиче на надлежност конзерваторске службе и заинтересоване стране, као и систем управљања којим се може обезбедити остваривањем културног утицаја на интернационалну, националну или локалну јавност у складу са потенцијалима.

Културна вредност градитељског наслеђа се може идентификовати кроз имплицитне и експлицитне преференце појединаца⁴⁰. Процену вредности културног добра врши надлежна стручна служба заштите: научне вредности (антрополошки значај, геолошки, еколошки), природне или естетске вредности (визуре, уметнички квалитети, идентификација културних предела *etc.*), историјског значаја (асоцијације на људе и догађаје), археолошки значај (употреба материјала, технологија и техника) (ICOMOS Australia 2014)) и др. У списку, који није коначан и варира од случаја до случаја, вредности културних добара могу обухватити:

- естетску вредност,

³⁹Енгл. Outstanding universal Value „The cultural and natural heritage is among the priceless and irreplaceable assets, not only of each nation, but of humanity as a whole. The loss, through deterioration or disappearance, of any of these most prized assets constitutes an impoverishment of the heritage of all the peoples of the world. Parts of that heritage, because of their exceptional qualities, can be considered to be of “Outstanding Universal Value” and as such worthy of special protection against the dangers which increasingly threaten them“(The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 19713, I.B.4). У преводу:Културно и природно наслеђе је међу непроцењивој и незаменљивој својини, не само сваке нације, већ човечанства као целине. Губитак, кроз пропадање или нестанак, било ког од ових најдрагоценијих својина, ствара осиромашење наслеђа свих људи света. За делови тог наслеђа, због изузетних квалитета, може се сматрати да имају изузетну универзалну вредност и као такви завређују посебну заштиту од опасности које им све више прете.

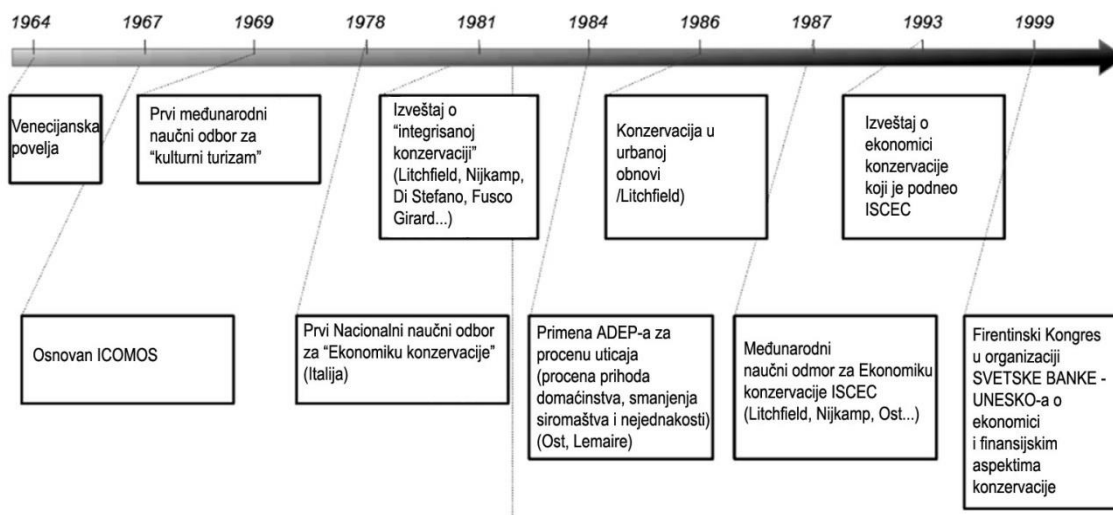
⁴⁰ „...the revealed preferences and the stated preferences of individuals“ (*ib.*, p XXX).

- симболичку вредност,
- духовну вредност, верски значај за ходочаснике,
- друштвену вредност,
- историјску вредност,
- научну вредност,
- вредности оригинала
- религијску вредности др.; (Throsby, Heritage Economics: A Conceptual Framework 2012)

Дискурс о економској вредности је отворен претежно као реакција на економску кризу у Европи 1980-их година. Потреба за систематичним приступом у одлучивању о расподели средстава за културно наслеђе (и културу опште) довела је до унапређења метода управљања, што је укључивало анализу економских вредности. Фарском конвенцијом је дат пун легитимитет економском вредновању културног наслеђа, без деградације других вредности од значаја за друштво, што је посебно важно за државе са малом економске моћи, којима би нови модели управљања градитељском баштином могли бити од велике користи. У новијој међународној пракси изузев за ургентну заштиту, не инвестира се у градитељско наслеђе уколико нису спроведене детаљне економске анализе и предвиђени механизми економске самоодрживости. Приступ фондовима, националним и међународним, по правилу је условљен постојањем менаџмент плана, укључујући детаљне економске анализе. У неким државама, ова политика се спроводи доследно за непокретна културна добра од интернационалног, националног и локалног значаја.

3.2.2 Анализа економске вредности градитељског наслеђа

Слично природном наслеђу, и културна добра имају вредност униката, и једном уништена не могу се повратити са идентичним својствима, па је и њихова економска вредност слична. Зато су методе за процену вредности културних добара, по правилу, развијене по угледу на методе за вредновање биодиверзитета – вредности униката, психолошке и духовне асоцијације, сличности дугорочне перспективе и економске екстерналије (Pagiola 1996) (Nijkamp 2012) у оквиру научне дисциплине која се бави економским вредновањем културних вредности – **економици културе** (ил.3-12).

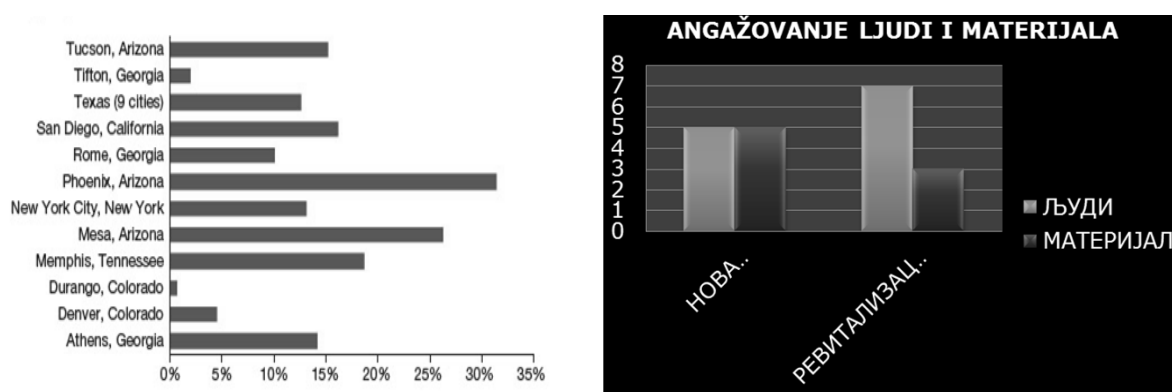

Ил. 3-12 ИКОМОС и развој економије конзервације у XX веку (ICOMOS 2014)

Све активности службе заштите се могу економски мерити и на тај начин је могуће проверити учинак сваке од њих. Претходна тврдња се може показати на једноставном примеру проглашења културног добра („уписа на листу“), што је највише истраживан аспект односа између заштите културног наслеђа и економије (Руркема 2012). Истраживања су спроведена у различитим државама и примењиване су различите методе, али резултати у преко 90% случајева показују да је проглашење грађевине културним добром имало позитиван утицај на њену економску вредност. Проглашење добром, типично повлачи читав низ додатних правила за коришћења грађевине: забрану реконструкције или парцијалне реконструкције, неопходну сагласност надлежне службе заштите за спољашње интервенције, неопходну сагласност за изградњу анекса, као и неопходну сагласност за измене у ентеријеру, поштовање стандарда приликом поправки и рутинског одржавања, обавезу одржавања од стране власника (како би се предупредила могућност „уништења немаром“⁴¹ (*ib.*). Наизглед, оваква ограничења би требало да доведу до пада тржишне вредности архитектонског објекта, али то није тако (в. ил. 3-13 лево Економска вредност премија за објекте у заштићеним квартовима у градовима у САД на примеру града Тусон (Tuscon), према (Руркема 2012)). Такви објекти се по правилу налазе на престижним локацијама, а на које се примењују ограничења којима се штите од нарушавања визура и амбијенталних вредности, од непримерених инфраструктурних интервенција у

⁴¹ Значи да власник дозволи пропадање, до тачке када се више не може поправити.

непосредном окружењу и сл. Та гаранција „непромењивости“ увећава економску вредност архитектонског објекта које је уписано на листу добара⁴² (Heritage Strategy International 2009), (Lazrak et al. 2009)). Као други пример може послужити примена економског вредновања приликом избора између обнове и реконструкције, што је у Европској пракси, веома честа дилема. Економска анализа указује да обнова има мањи утрошак материјала и већу запосленост (ангажовање радне снаге) него изградња новог објекта. Грађевински отпад који настаје приликом реконструкције представља један од

Ил 3-13 Додатак на цену некретнине када су категорисане као културна добра у градовима у САД (лево) и поређење ангажовања људи и материјала приликом рехабилитације заштићене грађевине и изградње нове (десно) (Heritage Strategy International 2009)

битних чинилаца загађења и чини 1/4 укупног отпада на планети (ib.), па је обнова уместо реконструкције еколошки исправна одлука (ил.3-13 десно). Еколошки разлози могу бити пресудни у одлучивању, с тим да ти аргументи немају исту снагу из угла јавног сектора и из угла приватног сектора (за који еколошки разлози могу бити маргинални). Овакве и сличне економске анализе генеришу смерница за одрживо управљање градитељским наслеђем. (Živaljević-Luxor i Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

⁴² У Филаделфији је спроведено опсежно истраживање и од 1.1. милијарде инвестиција, више од половине се односи на грађевине са културном вредношћу (Ecosconsul Corporation 2010)). Тржиште некретнина у том граду је праћено 1980-2008, и уочено је да стамбени објекти у заштићеним квартовима бележе раст вредности од минимално 2%, а типично 30%. У мање од 10% случајева није било промене или је долазило до пада тржишне цене објеката након проглашења културним добром, што значи да проглашење не би требало вршити уколико се не могу предвидети последице тог чина кроз претходна истраживања.

Урбанистичка и конзерваторска регулатива, са бројним забранама и ограничењима, могу значајно утицати на висину инвестиције за објекте културног наслеђа који нису у јавној својини. Важно је одабрати прави приступ у дефинисању ограничења, тзв. ригидну или меку регулативу, како се не би генерисали додатни трошкови и када то није неопходно. Градитељско наслеђе на много начина може допринети урбаној економији, а при анализи оправданости инвестиције треба имати у виду да она није иста из угла јавног и приватног сектора.

Парафразирајући дефиниције Јокилета и Трозбија о вредности културног наслеђа, **економска вредност** би се могла дефинисати као друштвено придруживање економских вредности културним својствима (градитељског) наслеђа која се идентификује на основу преференци појединаца. Економска вредност представља суму економских вредности културних својстава: све културне вредности које су уочене у различитим системима вредновања се узимају у обзир кроз њихов економски ефекат.

Анализа економских вредности никада није била страна архитектонском наслеђу, које самим тим што поседује својство културног добра, није изгубило својство архитектонског објекта који, по природи ствари, одувек подлеже економској анализи. Међутим, архитектонски објекти су пројектовани са одређеним веком трајања, и продужавање тог периода захтева додатна улагања, која су оправдана само онда када објекат има и нека друга – културна својства. **У већини случајева вредновање се може свести на проналажење одговора на питања колики би губитак представљало трајно девастирање непокретног наслеђа, али и колико износе трошкови, бенефит и додата вредности интервенције на културном добру** (Pagiola 1996). Категоризација културних добара у оквирима економске теорије се врши како би се утврдио економски потенцијал и потом дефинисао одржив инвестициони оквир за заштиту архитектонског наслеђа.

Културни капитал и остали – производни, друштвени, људски се разликују, као што је показано ил. 3-14, а то својство се рефлектује на компоненте тоталне економске вредности. Према Трозбију (Throsby 2010), економска вредност културног наслеђа, у неокласичној економској теорији, произилази из различитих начина на које појединац може доживети културно наслеђе, и у складу са тим, обухвата поред ТОВ-а категорију **неочекиване добити**. Она произилази из својства градитељског наслеђа да произведе позитивна преливања, што је случај када нека грађевина постане неочекивано омиљена; економска вредност овакве добити се може измерити, иако се то увек не чини због пролазности оваквог својства и тешкоће да се развије неки основа за наплату

(ib.). Ова категорија је веома важна, диференцира архитектонске вредности грађевине у односу на грађевинске вредности и указује на домен културног утицаја који грађевина има. Класификација ТОВ-а није у потпуности иста са оном која се користи за природна добра, *e.g.* вредност избора се сврстава у употребну вредност за природна добра, за разлику од културних добара код којих се сврстава у неупотребну вредност (в. ил. 3-15).

Ил. 3-14 Поређење вредности културног капитала и „обичног капитала“, аутор на основу (Throsby, *The Economics of Cultural Policy* 2010)

Ил. 3-15 Економска вредност заштићених подручја, Смернице за менаџере заштићених подручја, (Phillips(ed.) 1998)

Из перспективе економике културе, културна добра спадају у категорију **мешовитих добара** (*i.e.* добара које имају карактеристике и **приватних и јавних добара**) (Throsby 2010), **не-искључивих** (она која су доступна свима, чим су произведена, и никоме не може бити ускраћено њихово коришћење) и **неривалитетних** (која остају доступне другима и када их неко већ користи. **Јавна добра**

се сврставају у *не-тржишна*, због тога што не постоји тржиште на ком се могу размењивати.

Применом аналогije са природним добрима, у дефинисању вредности непокретних културних добара погодно је користити **тоталну економску вредност** (ТОВ). ТОВ чине:

- **екстрактивна употребна вредност** – вредност онога што се може узети са локације и поново употребити, попут грађевинског материјала, *e.g.* дрвене грађе или камена;
- **не-екстрактивна употребна вредност** – вредност тржишног карактера која произилази из услуга које локалитет пружа тј. настаје коришћењем (непосредном „потрошњом“) и лако је мерљива кроз ренту, добит од улазница и сваки други прилив новца кроз тржишне трансакције. Вредност непокретних културних добара спада у категорију не-искључивих и не-ривалитетних вредности (*e.g.* рекреативна вредност);
- **не-употребна вредност** – вредност не-тржишног карактера, пасивне употребе коју осећају појединци, али која се не одражава на тржишне процесе; најтеже је мерљива и њена процена се заснива на методологији бихејвиористичке економике; разликује се више вредности културног наслеђа, а обично се наводе три: **вредност постојања** (људи вреднују постојање наслеђа, чак и када немају директну корист од њега), **вредност избора** (људи желе да сачувају могућност избора да сами или неко други може имати користи од наслеђа убудуће), **вредност заоставштине** (људи могу желети да наслеђе оставе као заоставштину будућим генерацијама) (Pagiola 1996) (Nijkamp 2012), *etc.*

Економска вредност се придружује употребној вредности, али у случају градитељског и природног наслеђа, економска вредност се придружује и не-употребној вредности – т.к. вредности избора *i.e.* опције (енгл. *option value*), која обухвата:

- Аверзију према ризику – потенцијални посетиоци нису сигурни да ће икада посетити културно добро али не желе да изгубе могућност да то учине некада у будућности;
- Квази-опциона потражња – потенцијални посетиоци се интересују за посету културном добру али чекају додатне информације;
- Вредност постојања – корисници вреднују високо друштвени значај постојања културног добра иако сами не планирају да их посете;

- Индиректна вредност – желе да сачувају јавно добро нетакнуто зато што им се допада када други могу да га посећују;
- Вредност заоставштине – корисници виде као моралну обавезу заштиту и одржавање културног добра (Human i Hufchmidt 1983).

Методологија којом се сагледавају различити ефекти економске вредности је разноврсна, а у начелу, постоје три класе за оцену својстава културних добара (Nijkamp 2012):

(1) анализа индикатора учинка – заснива се на претпоставци да се за непокретно културно наслеђе може применити исти приступ као за компанију, и да се о њему може судити према учинку у односу на унапред дефинисане индикаторе⁴³.

(2) монетарна анализа – метод који се заснива на претпоставци да јавна политика служи побољшању националног благостања. Јавна потрошња мора постојати, али би требало да се односи на предвиђена добра и услуге у оквиру одређеног плана/пројекта. Планови и пројекти морају бити евалуирани у погледу предвидљивог ефекта који могу имати на различите групе у друштву или подручја (пошто ефекат није исти за све). У оквиру монетарне анализе мере се трошкови, бенефит и дистрибуција бенефита⁴⁴.

(3) анализа подршке одлучивању – заснива се на приступу који се користи у операционим истраживањима, попут анализа утицаја на заједницу и мултикритеријумска анализа. У анализи утицаја на заједницу, ефекти интернационалне политике на културно наслеђе су мапирани за све релеватне друштвене групе, па се формира матрица утицаја која обухвата и дистрибуцију.

У пракси, за економско вредновање најчешће се користе следеће методе (од којих су прве четири преузете из енвиронменталне економије, а пета из урбане економије):

- **Метод компензације** – процена цене и користи која проистиче из промена непокретног културног добра (*e.g.* у приступачности или квалитету) (Lazrak, et i al 2011)); (Идеална) реконструкција може бити физичка или виртуелна, али цена те

⁴³ Ови индикатори могу обухватити: индексе квалитета наслеђа, ризик конзервације или рехабилитације, услове природног окружења, архитектонског идентитета, приступачности, интеграције у градско ткиво, јединственост историјског језгра *etc.* Методи који се користе у овом контексту за утврђивање системског компаративног оквира, су технике „benchmark“ и „balance-scorecard“.

⁴⁴ Типичан метод из ове групе је *travel-cost метод* – метод путних трошкова, који је варијанта *потрошачког вишка*.

реконструкције, јесте прикривена цена (*shadow price*⁴⁵) за то добро. Овде се користи правило да би реконструкција била оправдана друштвена вредност би требало да буде једнака или већа од скривене цене (Нијкамп, *ib.*). Често је веома тешко или немогуће одредити ове вредности, у физичком смислу или новчаном. Уколико је добро изузетно или јединствено, а по правилу јесте, овакво вредновање је тешко применљиво али се могу користити метод вредности осигурања или вредност премије осигурања у тим случајевима.

- **Друштвене кост-бенефит методе** – су дуго у употреби, а примењује се често за пројекте са ефектима преливања. Од ових метода у прошлости примењивана су два комплементарна метода – **процена економског ефекта** и **мултикритеријумске анализе**. Ради процене економског ефекта, потребно је утврдити групе потрошача на одређеном подручју, које иначе не би потрошиле новац на такав начин. Даље, индиректни мрежни утицај зависи од ланчане реакције или индуковани ефекат директног мрежног утицаја за дато подручје. Тешкоће у примени ове методе су дефинисање подручја на коме се осећа утицај, проблем дистрибуције утицаја који остаје сакривен. Трошкови се могу утврдити релативно лако, али уколико је културно добро бесплатно, бенефит је тешко измерити. Мултикритеријумска анализа пружа могућност процене и тежине квантитативних и квалитативних ефеката.

- **Метод исказаних преференци** и **откривених преференци** – преузет је из бихејворалне економије; Метод исказаних преференци развијен са циљем да открије колико су појединци спремни да плате или су вољни да прихвате у случају *e.g.* промене приступачности јавног добра. Примера ради, тражи се одговор на питање: „Колико бисте били спремни да платите да заштитите или одржавате ово историјско здање?“ Метод откривених преференци је сличан претходном али се одговор добија из индиректних одговора попут: „Колико бисте били спремни да платите путовање да посетите ово историјско здање?“ (Licciardi i Amirtahmasebi 2012), (Rama 2012). У методе откривених преференци спадају (1) **Метод путних трошкова** (*енгл. Travel cost*) – користи цену путовања да би се посетило неко непокретно културно добро, утрошено време и други пратећи трошкови. Крива потражње се може извести из разлике у трошковима путовања за одређене класе посетиоца. Недостатак овог метода је проблем вишециљног путовања и (2) **Метод Хедонистичке цене** – дефинисање функције цене ужитка којима се омогућава симулирање ефеката пројеката на цене

⁴⁵ *Shadow price* је процењена цена за добро за које не постоји тржишна цена („није на продају“)

некретнина у подручју интервенције у односу на случај да пројекат није спроведен. Променом улазних података, симулација би требало да обухвати процену цена некретнина, у случају да пројекат није предузет и да је то довело до нестанка тог непокретног културног добра. Функције Хедонистичке цене се процењују економетријском анализом (Rama 2012). Преузимају се подаци из катастра, а узимају се у обзир све трансакције у тржишту некретнина, узимајући у обзир дистанцу од непокретног културног добра, вредност целине као и архитектонску вредност и погодности самог архитектонског објекта који је предмет трансакције. Када катастарски подаци нису на располагању, могу се прикупити теренским анкетним истраживањем. Уколико се функције хедонистичке цене за дати пројекат не могу утврдити, могу се користити и функције одговарајућег сличног подручја (*ib.*). Варијанта ове методе је (3) **Просторни метод Хедонистичке цене** – којим се утврђује утицај присуства непокретних културних добара на вредност некретнина којом се сагледава директан и индиректан ефекат споменичког статуса на окружење (Nijkamp 2012).

- **Метод вредности контингента** тј. *КВ метод*, (енгл. *Contigent valuation*) и **моделирање дискреционог избора** су методе које се спроводе испитивањем појединаца који припадају одговарајућој популацији уз претпоставку о њиховој спремности да плате, на средства плаћања *etc.*

- **Метод преноса користи** (енгл. *Benefit transfer method*) формално није научни метод (Pagiola 1996) већ је начин да се прикупљене процене у једном контексту употребе у другом контексту. На пример, емпиријска процена бенефита који туристи имају од посете једном локалитету, може се користити за процену на другом сличном локалитету.

3.2.3 Економска вредност историјског језгра

Теоријске основе појединих проблема савремене заштите налази се у потпуности изван уметничке сфере, па економика конзервације, чији развој у XX веку приказује ил. 3-12, има корене у општим друштвеним променама у XX веку. Питање економичности, Филден је разматрао у својој „Конзервацији историјских здања“, као и многи други теоретичари. Овај проблем се, данас, може опширно елаборирати:

- многи европски градови су ушли у постиндустријску фазу у XX веку, а један од начина превазилажења овог проблема био је у ослањању на културне вредности

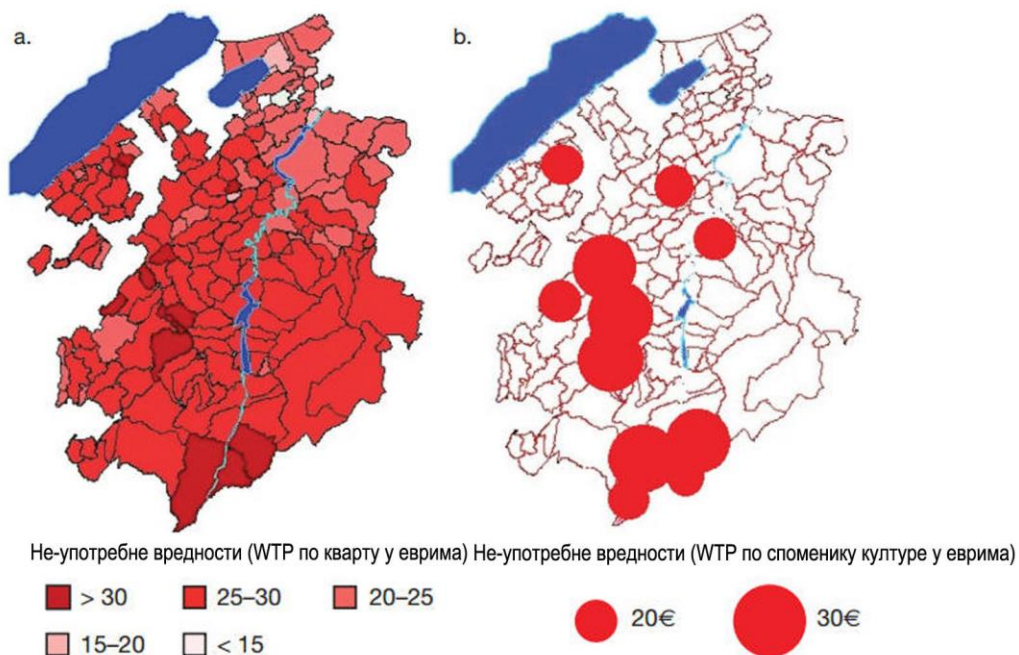
у стварању новог идентитета и као катализатора урбаног развоја;

- истраживања су показала да инвестиције у културу обезбеђују веома повољан однос капитала и броја запослених (ил. 3-25);
- Обнова археолошких локалитета, као и других локалитета непокретног културног наслеђа, представљају један облик браунфилд инвестиције, за које, у начелу, важи да имају одличне показатеље са становишта одрживог развоја у погледу повећања запослености, односа повећања прихода локалне заједнице и становништва и др.
- У новије време, уведен је термин „креативан град“, како би се означила изразито јака и прогресивна веза између културног и економског живота града. У таквим случајевима, економија се доминантно заснива на културним или креативним индустријама, а град карактеришу концентрација културних вредности (укључујући непокретна културна добра), културних индустрија и креативне класе (Throsby, Heritage Economics: A Conceptual Framework 2012).

Економетријским анализама ХУЛ-а *i.e.* просторна економска анализа историјског урбаног предела (којим се идентификују историјске културне и друштвене везе и повезаност са природним окружењем) формира се „економски предео“ који је основ економске одрживости тог подручја. За разлику од историјских градова, у којима се очекује се да су сви објекти у одређеним границама заштићени (па су стратегије развоја и планови лакше спроводљивији), у урбаном језгру је заштићен само изванредан број објеката, спровођење је условљено надлежностима и другим институционалним ограничењима, и практично неспроводљиво без претходног дефинисања ХУЛ-а. Тек свеобухватним сагледавањем проблема, могуће је економски ефекат проглашења грађевине културним добром (за који је утврђено да је у већини случајева повољан), успешно проширити на већа урбана подручја или град у целини Међутим и тада, средства која приходују заштићене грађевине нису довољна, и потребно је развити посебно културно-економску стратегију. Просторне анализе економских вредности, тз. моделовање економског урбаног предела је неопходно у осавремењеним методама управљања градитељским наслеђем (ил. 3-16). Методи се заснивају на економетријској анализи историјског језгра, или другог урбаног подручја и чине посебну групу метода. У ту сврху се користи, примера ради, просторна метод хедонистичке цене (Nijkamp 2012). Мапирање економије културних добара је неизбежно за просторну анализу у историјским градским језгрима и погодно је користити картографски приказ резултата (в. ил. 3-17).

(А) Фиктивна карта која показује вољу становника да плате (WTP) за конзервацију споменика културе, према суседствима

(Б) Фиктивна карта која показује вољу становника да плате (WTP) за конзервацију споменика три културе.

Ил. 3-16 Пример просторне анализе употребних и не-употребних вредности (Ost 2012)

Ил. 3-17 Мапирање економике баштине за просторну анализу у језгрима историјских градова (Oers 2010)

Са интензивирањем процеса миграције становништва у градове, у којима од 2005. живи више од половине светске популације, притисак на савремено градско језгро никада није био већи. Потреба за ефикасним коришћењем земљишта, и све чешће преиспитивање рационалности и одрживости коришћења земљишта имају директне последице на градитељско наслеђе, које се врло често налази на најатрактивнијим локацијама у урбаним центрима и које оправданошћу своје друштвено-економске функције бране право на опстанак на тим локацијама.

Економска анализа историјског урбаног предела се врши у неколико корака:

- идентификују се економске вредности историјског језгра,
- врши се мерење и то посебно за не-употребне вредности, употребне вредности релеватне за тржиште некретнина, употребне вредности релеватне за туризам, и употребне вредности релеватне за локалну економију (ил. 3-18).
- идентификују се правилности, везе и међузависности
- анализирају се збирне вредности и међузависност јавне интервенције и економских вредности.
- Сумирањем свих анализа, представљених на карти, добија се економски предео историјског језгра (ил. 3-17 и 3-18).

Градитељско наслеђе доприноси добробити града и његових становника и независно од јавног сектора. Добро је познато да архитектонско наслеђе привлачи (приватне) инвестиције. Практична корист се манифестује унапређењем:

- локалног производног система (инвестиције, потрошња, потражња за производима),
- регионалног тржишта рада
- локалног тржишта некретнина
- саобраћаја и телекомуникационе инфраструктуре
- јавних сервиса (здравство, образовање, истраживање)
- финансијско-економског система (подстицаји, порези, дистрибуција)
- ефеката на физичко окружење (загађење, енергетска ефикасност)
- локалне друштвене заједнице (безбедност, друштвена инклузија, повезивање)
- културног контекста (извођачке уметности, грађанска партиципација у одлучивању) (Nijkamp 2012).

План управљања градитељским наслеђем би требало да се заснива на прецизним анализама. Економетријска мерења се прилагођавају околностима, а најбоље су разрађене анализе „класичног случаја“ добити од културног туризма.

КАРТА 9.7

Карта Дјенеа у Малију, која показује различите неупотребне и употребне вредности

КАРТА 9.7А

Основна карта Дјенеа,Мали

КАРТА 9.7Б

Неупотребне вредности
Најтамнији тонови=највиша вредност

КАРТА 9.7Ц

Употребне вредности које се односе на некретнине
Најтамнији тонови=највиша вредност

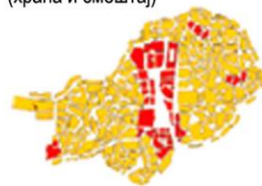
КАРТА 9.7Д

Директне употребне вредности које се односе на туризам
Светло жуто = пешачке стазе за туре и посетиоце

КАРТА 9.7Е

Индиректне употребне вредности које се односе на туризам
Црвено=најважнија места према процењеној индиректној употребној вредности (храна и смештај)

КАРТА 9.7Ф

Употребне вредности од утицаја на локалну економију
Процењена просторна дистрибуција макроекономског утицаја (послови, приход) од инвестиција

КАРТА 9.7Г

Економски предео
Најтамнији тонови=највиша вредност

Ил. 3-18 Пример просторних економских анализа за језгро Ђенеа у Малију (Ost 2012)

3.2.4 Дискусија и закључна разматрања

Са доношењем Фарске конвенције (2005), може се сматрати завршеним дискурс о моралној исправности економске анализе непократне баштине. Отпор према овој научној анализи се не може оправдати бригом за очување хуманистичког аспекта, јер се ова два аспекта међусобно не искључују. Не ради се о „другачијем приступу“ који изазива сумњу да ће уметничке вредности остати у самом средишту заштите градитељског наслеђа: хуманистичке вредности могу бити занемарене само уколико они који су надлежни за њихову заштиту то буду допустили (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

Заштита културних вредности је предмет међународне, националне и локалне конзерваторске доктрине и културне политике, па је у наставку укратко сагледан однос градитељског наслеђа и културне политике.

Културна политика је усмерена ка очувању вредности културе за друштво у ширем смислу, изван научних и уметничких критеријума конзервације као научне дисциплине и значаја који имају у економији. Културна политика обухвата и градитељско наслеђе, као дела „културе“. У духу Фарске конвенције, прихвата се да градитељско наслеђе, и култура у целини имају незаменљив друштвени значај. Остварени друштвени учинак кореспондира успешности културне политике. Друштвени значај је тешко мерљив, али је то ипак могуће у неким сферама културе, а у неким државама се и чини, и то мерењем броја посетилаца у музејима, изложбама, концертним дворанама и сл.⁴⁶. Међутим, дискутабилно је да ли је могуће економски измерити друштвени значај. Мишљења су сагласна да култура доприноси здрављу нације, смањењу незапослености и квалитету живота, а чују се мишљења да би култура морала да постоји и тамо где не постоји друштвени ни економски ефекат који се може измерити, и да култура уопште не мора да оправдава сврху свог постојања. На примеру културних политика градитељског наслеђа, приметно је да се у сиромашнијим европским државама, културном политиком подстичу фестивали и друго нематеријално наслеђе, а да у богатијим и институционално снажнијим Европским државама, јавна културна политика интензивно подстиче архитектуру и градитељско наслеђе⁴⁷. У исто

⁴⁶ У вези политике мерења јавне вредности у Великој Британији, где је то рано усвојено, видети (Moog 1995) и (Moog i Williams, Creating Public Value through State Arts Agances 2005)

⁴⁷ Примера ради, Бечке власти деценијама уназад систематски инвестирају у градитељско наслеђе и савремену архитектуру (*e.g.* пројекат висококвалитетне станоградње за нове, социјално угрожене становнике, уз јавне конкурсе са позитивном дискриминацијом жена архитеката *etc.*).

време, најпознатији „производи“ културне политике у Србије су фестивали⁴⁸. За места одржавања фестивала бирају се локације са природим вредностима⁴⁹ или са вредностима културне баштине⁵⁰. Ако се послужимо компјутерском терминологијом, чини се да је градитељско наслеђе *хардвер*, а да су лепе уметности *софтвер* за спровођење културне политике; међутим, у нешто захтевнијим и софистициранијим моделима управљања, „старо“ и „ново“ архитектонско наслеђе могу бити и *софтвер* културне политике. У оба случаја, културна политика утиче на градитељско наслеђе, директно или индиректно, што значи да менаџмент системи за културно наслеђе морају бити усклађени са званичном културном политиком. Друштвени значај градитељског наслеђа се остварује на више начина, а један од најшире прихваћених је (алузиван) утицај на идентитет града. „Значајан циљ културне политике на свим нивоима државне власти јесте препознавање и слављење националног, регионалног или локалног идентитета. Овај циљ може се приказати као збир културних вредности које појединац стиче разумевајући ко је и шта је“ (Throsby 2010).

Инвестирање у културно наслеђе има многе индиректне бенефите међу којима су позитивне промене демографских трендова, јачање идентитета, унапређење квалитета радних места, подизање квалитета услуга и др. Веза између идентитета града и градитељског наслеђа се може увидети антиномијски, анализом кризе урбаног идентитета у срединама без градитељског наслеђа. Она показује да проблеми урбаног идентитета имају негативне последице на развој, а најочљивији су у недостатку друштвене кохезије *i.e.* одсуству осећања припадности (Živaljević-Luxor i Mitković 2010). У овом и већини других случајева, на архитектонско наслеђе се не може применити „метод бројања корисника“ за мерење доприноса друштву: “Нема никаквог смисла питати људе колико би били спремни да плате за свој културни идентитет“ (*ib.*), а још мање колико би били спремни да плате за културни идентитет града у коме живе. Из свега наведеног произилази да се архитектонско наслеђе мора прихватити као веома важно и неопходно за друштво и да је његов значај „немерљив“, што не значи да се не може изложити критичкој анализи са различитих аспеката, па и економској, и да поједине параметере не треба мерити у различите, практичне, сврхе.

⁴⁸ Гуча, Егзит, Филмски сусрети, Beerfest, Нишвил *etc.*

⁴⁹ *e.g.* Гуча, Палићко језеро

⁵⁰ *e.g.* Нишка, Петроварадинска, Београдска и Смедеревска тврђава.

Градитељско наслеђе има културну вредност, али има и градитељску вредност из које проистичу друге вредности за друштво и економију, које изискују квалитетно управљање у једном свеобухватном поступку, који омогућава израда менаџмент планова за градитељско наслеђе. Да би менаџмент план био научно утемељен, потребно је да се заснива (и) на економетријским анализама. Савремени економски модели за градитељско наслеђе имају велику прецизност предвиђања, па се може сматрати друштвено неодговорним понашањем управљање непокретним културним наслеђем и планирање урбаног развоја без детаљне економске анализе потенцијала непокретног културног наслеђа на датом урбаном подручју која је саставни део менаџмент плана.

У анализи политике управљања градитељским наслеђем треба направити разлику између друштвеног (укључујући културни) и економског бенефита, анализе приватне и јавне инвестиције, ригидне или меке регулативе, а ово последње произилази из културне политике и институционалног оквира за градитељско наслеђе које је анализирано у потпоглављу 3.3.

Градови су стецишта не само градитељског наслеђа већ и других културних и креативних индустрија. Постоји сложена веза између градитељског наслеђа, културне политике, културних вредности и друштвено-економског развоја урбаног подручја. Утицај градитељског наслеђа на урбано подручје је могуће мерити, али се укупан допринос архитектонског наслеђа друштвено-економском расту може оценити и као јединствен и незаменљив, једном речју „немерљив“. Овај однос је додатно анализиран на примеру индустријског наслеђа у потпоглављу 3.4.

3.3 ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР УПРАВЉАЊА НЕПОКРЕТНИМ КУЛТУРНИМ НАСЛЕЂЕМ И ПРАТИЦИПАЦИЈА ГРАЂАНА

“Концепт наслеђа, који иде много даље од традиционалног појма старих зграда и историјских места, можда је помодан за академце и интелектуалце, али остаје недовољно развијен у националним, регионалним и локалним културним и заштитарским стратегијама. Баштина је у савременом свету постала трансдисциплинарна; преокупација традиционалним принципима заштите и археологије је замењена дубоком преокупацијом процесом образовања, економијом, и обогаћењем културног живота. Како може развој и управљање баштином заједнице да привуче учешће грађанског друштва, не само приликом протеста против лоших одлука, већ да се осигура да баштина доприноси друштвеној и културној динамици заједнице.“⁵¹

Роберт Палмер

Директор за културу и културно и природно наслеђе

Савета Европе 2001 (Палмер 2001)

Један од важних задатака менаџмент плана је да омогући учешће заједнице у заштити градитељског наслеђа. Подела права и одговорности између јавног и приватног сектора у заштити градитељског наслеђа није задовољавајућа, због чега је покренута међународна иницијатива за унапређење постојећег стања.

Искуство показује да ни најбогатије ни најразвијеније државе не могу да заштите целокупни фонд градитељског наслеђа без учешћа приватног сектора, као ни да службе заштите не заступају увек на адекватан начин интересе заједнице у погледу заштите. У пракси постоје бројни проблеми у сарадњи између јавног и приватног сектора. Дешава се да стручњаци не разумеју довољно приоритете заједнице или се њима не руководе, не поштујући потребу људи да сачувају објекте који имају скромне уметничке и градитељске вредности, а велики значај за локалну средину. Бројни проблеми настају када градитељско наслеђе није у јавној својини. Иако је помоћ

⁵¹ У оригиналу: „The concept of heritage that moves far beyond the traditional notion of old buildings and historic sites may be fashionable for academics and intellectuals, but remains underdeveloped in national, regional and local cultural and heritage strategies. Heritage in today’s world has become transdisciplinary; its preoccupation with traditional principles of conservation and archaeology has been replaced by a profound preoccupation with the processes of education, the economy, and the enrichment of cultural life. How can the development and management of a community’s heritage assets attract the active participation of civil society, not only in mobilizing protest against bad decisions, but in ensuring that heritage contributes to the social and cultural dynamics of the community?”.

приватног сектора у финансирању добродошла, неопходно је да постоје протоколи за сарадњу, којима се штите јавни интереси и интереси приватног сектора да оствари профит. Грађани су често заинтересовани за партиципацију у процесу одлучивања чак и у одсуству финансијског интереса, али им то није омогућено. Сви наведени проблеми су у тесној вези са питањем јавног интереса и ко има право да га заступа. Локална заједница има недовољан удео о одлучивању о градитељском наслеђу. Одлуке се доносе између стручњака и владе (локалне и/или националне) и оставља се мало или нимало простора за партиципацију грађана. Латерални утицаји приватног сектора често нису транспарентни, што проблем чини још сложенијим. Овакве околности указују на непоштовање права која промовишу Декларација о људским правима и Фарска конвенција. Надлежности над изградом менаџмент плана представља питање које претходи питању партиципације грађана. Иако је у већини европских држава, као и у многим државама широм света, заштита градитељског наслеђа уређена законском регулативом, она се стално преиспитује и коригује према уоченим слабостима у постојећим механизмима за спровођење, а наведени проблеми су међу актуелнијим проблемима заштите у последњој деценији.

Институционални оквир за управљање непокретним културним наслеђем подразумева најпре разматрање питања надлежности над изградом менаџмент плана, а затим и два проблема које произилазе из проблема партиципације грађана у заштити градитељског наслеђа: (1) формулисање протокола за партиципацију грађана у процесу одлучивања, и (2) модела за финансирање који укључују приватан сектор.

3.3.1 Историјат развоја проблема и теоријски принципи

Са порастом броја заштићених грађевина и дефицитом средстава за културу који је у Европи постао очигледан 1980-их, развила се потреба за методама којима се унапређује процес одлучивања како би он постао демократичан и транспарентан, као и да би се омогућио дијалог између свих заинтересованих страна, чији је број растао са бољим разумевањем потенцијала који културно наслеђе има за урбани развој.

Проблеми демократичности и комуникације су само донекле умањени са подробнијом дефиницијом „вредности“ градитељског наслеђа за друштво, која је прихваћена у међународној конзерваторској доктрини. Постојећа стручна литература из ове области указује на то да корен проблема треба тражити у тумачењу „јавног интереса“, носиоца права на његово заступање, као и у квалитету комуникације и

сарадње (колаборације) између заинтересованих страна у процедурама које се односе на културно наслеђе. Комуникационо-колаборативни обрт до ког је дошло у другој половини XX века у планирању урбаног развоја у Европи, утицао је и на управљање заштитом градитељског наслеђа. Слично урбанистичком и просторном планирању, у трагању за најбољим и најефикаснијим решењима, од стручњака у заштити градитељског наслеђа почело је да се очекује да заштиту градитељског наслеђа учине транспарентном и да у тај процес укључе ширу јавност - све заинтересоване стране и омогуће сарадњу између њих.

У теоријском смислу, постоје различите интерпретације јавног интереса (као и носиоца права за заступање тог интереса):

- Хабермасова концепција легитимних потреба и индивидуалних интереса који се могу ‘поопштити’⁵².
- Марксова концепција класног интереса, према којој се разни појединачни интереси могу генерализовати у највише две групе, међусобно конфликтних социо-економских (класних) интереса и
- Савремени либералистички (плуралистички) модел, према ком су сви разни појединачни интереси легитимни и оправдани по себи (осим, наравно, оних дубоко деструктивних)“ (Ulrich 1994/1983), према (Vujošević and Petovar 2006).

Решавање сукоба у заступању јавног интереса колаборацијом „идеално-типски ...развијен од Ј. Хабермаса...понекад (се) означава и као ”критички прагматизам”, одговара ситуацијама у којима: (а) постоји узајамно разумевање између актера, (б) договору се тежи без принуде, и (ц) има мало тзв. “дисторзија у комуникацијском процесу”. Заснива се на следећим претпоставкама:

(1) Постојање неутуђивог права (аутономије) појединца да каже 'да', односно 'не', одређеним захтевима и вредносним претпоставкама друштвене комуникације/интеракције;

(2) Могућност да он/она превазиђе своје егоцентрично становиште, што претпоставља уважавање истоврсних права других (у околностима када постоји међусобно разумевање између појединаца и солидарност у заједници, у којој се, на основу поштовања индивидуалних интереса, тежи порасту благостања, подизању квалитета живота и остваривању општег интереса у томе).

(3) Јавност дискурса.

⁵² Енгл. “generalizability of individual interests”

(4) Не-принудност дискурса (комуникација мора бити слободна и једнака) – једина дозвољена принуда јесте ‘‘снага бољег аргумента’’.

(5) Сарадња међу актерима: актери морају сарађивати у тражењу истине.

(6) Постојање тзв. „просвећености о политичкој вољи“ („*enlightenment of political will*“). Уз то, дефинишу се и општи услови за ситуацију тзв. „идеалног говора“, то јест: разумљивост, искреност/отвореност, легитимност и прецизност/тачност“ (Сагер, 2005; и Сагер, 1994) и (Outhwaite 1998) према (Vujošević and Petovar 2006).

У комуникацији, односно интеракцији, када се примењује Хабермасов ‘‘модел сарадње’’, актери полазе од следећих принципа: унапред дефинисати, барем прелиминарно, критеријуме за доцнију евалуацију (уз очуване могућности за касније промене у броју и важности критеријума, аспеката и сл.); већа усмереност на циљеве него на средства (управо због тога да средства не постану циљеви, да се не замагли основна сврха процеса *etc.*); важно је имати потпуније и квалитетније информације, а не пристрасне информације; настојати на равнотежи између квалитативних и квантитативних информација (података). Од наведеног модела свакако је реалистичнији концепт тзв. „ограничене комуникације“, који, у једном плуралистичком контексту, почива на претпоставкама о утицају разних фактора, међу којима су најважнији: (1) Утицај асиметрије моћи. (2) Доминација појединачних (групних, корпоративних) интереса. (3) Ограничено знање односно незнање. (4) Утицај социјалне диференцијације. (5) Утицај конфликта. (6) Утицај тзв. структурних фактора (на пример, екстремних неједнакости у дохоцима, богатству и друштвеном положају, пред-модерног државног апарата итд.) (Вујошевић 2002). У светлу претходног, очигледно је и да предуслови „идеалног говора“ не постоје, и да улога „језика“ није неутрална⁵³.

Оваква теоријска промишљања довела су и до усвајања одговарајућих међународних докумената. Право јавности да буде упозната са приступом у заштиту градитељског наслеђа проистиче непосредно из Универзалне декларације Уједињених нација о људским правима⁵⁴: „Свако има право да слободно учествује у културном животу заједнице, да ужива у уметностима и дели научни напредак и бенефите“ ((UN 1948)). Права на културу имају почасно место међу људским правима – њено поштовање представља гарант партиципацију свих заинтересованих у заједничком

⁵³ О значају ширег постмодернистичког дискурса о језику, видети, на пример, (Тош / Lang 2009).

⁵⁴ Право на културу је гарантовано и другим документима који су претходили Универзалној декларацији о људским правима. Право на културу је гарантовано и другим документима који су претходили UDHR, попут Француске повеље о људским и грађанским правима. (1789) и Декларације о независности САД (1776).

наслеђу, ресурсима које чини културни диверзитет. Остваривање права на културу уједно је и средство и циљ, зато што омогућава сваком да учествује у диверзитету, као ресурсу, а и да га лично обogaћује. Речима Патриса Мејер-Биша: „Права на културу омогућава људима да размишљају и повећају разноврсност кроз универзалност и *vice versa*. Универзалност није најнижи заједнички делилац; она не противречи диверзитету, већ га и слави“ (Meuer-Bisch 1992). Поштовање појединца постоји једино уколико му се допушта да учествује, лично, слободно и креативно, у развоју културе, укључујући и слободу повезивања са културном заједницом. (*ib.*)

**ЗАЈЕДНИЧКА ОДГОВОРНОСТ ЗА КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ЈАВНО
УЧЕШЋЕ
ОДЕЉАК 3.**

**Организација јавне одговорности за културно наслеђе
Члан 11.**

У менаџменту културног наслеђа, стране потписнице се обавезују да ће:

- а. развијати интегрисан и на доброј обавештености заснован приступ надлежних јавних власти у свим секторима и на свим нивоима;
- б. установити и развити законске, финансијске и стручне оквире потребне за усаглашено деловање надлежних јавних власти, стручњака, власника, инвеститора, предузећа, невладиних организација и цивилног друштва;
- в. развијати иновативне начине за сарадњу јавних власти са другим актерима;
- г. поштовати и охрабривати добровољне иницијативе које допуњују дужности јавних власти;
- д. охрабривати невладине организације заинтересоване за заштиту културног наслеђа да делују у јавном интересу.

**Доступност културног наслеђа и демократско учешће
Члан 12.**

Стране потписнице се обавезују да ће:

- а. подстицати свакога да учествује у
 - процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања културног наслеђа;
 - размишљању и дебати у јавности о могућностима и изазовима које културно наслеђе представља;
- б. узети у обзир вредност коју свака заједница повезана наслеђем придаје културном наслеђу са којим се поистовећује;
- в. препознати улогу волонтерских организација, како као партнера у овим активностима, тако и као конструктивних критичара политика које се односе на културно наслеђе;
- г. предузети кораке да побољшају доступност наслеђа, нарочито младима и онима који су друштвено угрожени, у циљу подизања свести о његовој вредности, потреби да се оно одржава и очува, али и добробити која из њега може произаћи.

Ил. 3-19 Фарска конвенција, члан 11. и 12. (Faro Convention 2005)

Фарска конвенција (2005), важан документ који се бави овом темом, промовише право сваког да буде укључен у наслеђе и да има користи од активности које су са тим

повезане (члан 4.), као и да се одговорност за културно наслеђе дели између јавног сектора (локалне, регионалне и националне владе) и невладиног сектора (члан 11.). Чланови 11 и 12 (ил. 3-19). Фарске конвенције односе се на подељену заједничку одговорност за културно наслеђе и учешће јавности, а члан 15 (ил. 3-20) на право на информисаност и приступ информацијама од јавног значаја. У Фарској конвенцији идентификују се бројни потенцијални партнери јавном сектору у спровођењу политике заштите наслеђа.

**ПРАЋЕЊЕ СПРОВОЂЕЊА И САРАДЊА
ОДЕЉАК 4.**

**Обавезе страна потписница
Члан 15.**

Стране потписнице се обавезују да ће:

- а. установити, преко Савета Европе, функцију праћења спровођења, која би обухватала законе, политике и праксе који се односе на културно наслеђе, у складу са принципима утврђеним овом конвенцијом;
- б. одржавати, развијати и достављати податке заједничком информационом систему, доступном јавности, који олакшава процену примене обавеза сваке стране потписнице које проистичу из ове конвенције.

Ил. 3-20 Фарска конвенција, члан 15 (Faro Convention 2005)

Демократичност процеса заштите градитељског наслеђа није само питање људских права, већ постоји веза између партиципације грађана и економике конзервације – партиципацијом грађана се дели и ризик, кроз моделе финансирања, волонтерски рад, размену (Wanner 2008). У Регионалном програму за културно и природно наслеђе Југоисточне Европе, посебно ИРПП/СААХ⁵⁵, који заједнички имплементирају Европска комисија и ЛДПП⁵⁶ говори се о економском расту и друштвеној кохезији, на свим политичким и административним нивоима, од националног до локалног и вези између уравнотеженог развоја и поштовања потреба друштва (*ib.*). Политика културног наслеђа обухвата: стратегију заштите, модернизацију законодавног и институционалног оквира, програмирање подршке иницијативама грађанског друштва, средства за побољшање мобилности и размене људи и знања, побољшање информисаности, развој планских инструмената за градитељско наслеђе, интеграцију циљева заштите природног и културног наслеђа *etc*;

⁵⁵ План пројеката интегрисане рехабилитације/истраживање архитектонског и археолошког наслеђа

⁵⁶ Пилот-пројекти локалног развоја

усмерена је ка смањењу ризика по околину и смањењу друштвеног пропадања, а доприноси смањењу негативних последица развоја и глобализације (Goddard 2001). У том контексту, кључни елементи потенцијалног доприноса Фарске конвенције Европском друштву обухватају: одржив (економски) развој, међукултурални дијалог који јача европску сарадњу, политике заштите баштине као катализаторе креативности и иновација и културу демократичног грађанског друштва са развијеном друштвеном кохезијом на локалном, регионалном и Европском нивоу (Пиркович 2001).

3.3.2 Надлежност над израдом менаџмент плана

У потпоглављу 3.2. показано је да идентификација (свих) вредности културне баштине представља централно питање израде менаџмент плана, а транспарентност поступка његовог доношења, као предуслов интеракције са цивилним сектором, представља проверу процене тих вредности за друштво. Без примене тековина колаборативног планирања, суочени смо са тим да стручни тим у изолованим условима доноси одлуке о јавном добру, без консултације са заједницом чије интересе заступа. Имајући у виду да управо из комуникације са локалном заједницом произилази начин интерпретације (видети повељу из Енамеа ИКОМОС-а донету 2008), њено одсуство покреће сумњу у квалитет понуђених решења.

Методологија која обухвата израду менаџмент планова за градитељско наслеђе у многим срединама није прихваћена, укључујући и Србију, па се менаџмент планови израђују само изузетно и то за потребе листе Светске баштине, док се у другим срединама израђују и за потребе локалне заједнице, као што је показано у потпоглављу 3.1., па самим тим одговор на то ко су носиоци израде може бити различит. У овом случају питање се односи на проблем профила стручњака за његову израду. Неспорно је да сагледавање вредности непокретних културних добара обавља надлежна служба заштите. Служба заштите начелно утврђује вредност за локалну заједницу и друштво, али ретко процењује вредност јавне „погодности“, образовне вредности и меру у којој употребна вредност доприноси значају (*ib.*). Обзиром да тек у интеракцији са урбаним подручјем, културно добро постаје „одрживо“ и имајући у виду да служба заштите нема јурисдикцију над урбаним подручјем изван зона заштите културног добра, нити урбаним развојем *de facto*, уведен је појам ХУЛ-а, који означава део урбаног подручја на ком је неопходно интервенисати у циљу обезбеђења одрживости, па је самим тим, јасно је да су потребна додатна знања и ресурси које конзерватори немају, односно

ангажовање мултидисциплинарних тимова. Иако се питање ко би требало да буде носилац израде менаџмент плана пре усвајања ХУЛ-а (док је фокус био на архитектонској конзервацији) могао чинити непотребним и тада је било промишљања о овој теми.: *“Менаџером би се могао назвати члан планерског тима, различитих професионалних биографија, било да је архитекта, планер, инжењер, социолог или економиста. У условима обуке постоје различити начини на које им се приступа, у зависности од њихове професије или положаја. Неопходно је разјаснити њихове специфичне компетентности као референце за стратегију обуке... Јасно је да регионални, локални и међународни програми обуке морају да буду тако планирани да буду комплементарни и да подржавају једни друге. То је један од основних циљева ИКРОМ-ових стратегија за обуку“.* (Jokileto 2004).

У светлу претходних промишљања и искуства бројних међународних пројеката у протеклој деценији, чини се да урбанисти најбоље припремљени за управљање израдом оваквих планова, а да је неопходно да конзерватори имају кључну улогу у таквом тиму. Самим тим одговор на питање избора стручњака за израду менаџмент планова треба тражити између (1) формирања мултидисциплинарних тимова и (2) обуке новог профила стручњака, уз развој новог законодавног и институционалног оквира, који ће радити по трансдисциплинарној методологији (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

3.3.3 Јавно приватно партнерство и финансијски механизми за ревитализацију градитељске баштине

У ширем смислу јавно-приватно партнерство (ППП) подразумева сваки облик сарадње између јавног и приватног сектора. У ужем смислу, PPP се односи на један од механизма финансирања пројеката ревитализације градитељског наслеђа. На примерима обнове историјског језгра, као најсвеобухватнијег и најзахтевнијег проблема градитељског наслеђа, може се видети да постоји још најмање три модела за финансирање пројеката ове врсте, развијена по угледу на механизам за финансирање пројеката рехабилитације природног наслеђа.

Савремена пракса познаје следеће механизме финансирања:

- (1) **Јавно-приватно партнерство** - Европска инвестициона банка понудила је модел за јавно-приватно партнерство са СПВ (типично, конзорцијум финансијских институција и приватних компанија) (ил. 3-21).

Ил. 3-21 Шема СПВ за јавно-приватно партнерство (ППП) (Medda, Cashil / Modelewska 2013) заснована на Европској Инвестиционој Банци)

- (2) **Механизми финансирања који се заснивају на процени вредности земљишта** (ЛВФ – енгл. *land value capture finance*) – ЛВ се може проценити директно и индиректно преко конверзије у јавне приходе. Најуспешније ЛВФ технике обухватају: **Посебно опорезивање** парцела које имају директан или индиректан бенефит као резултат јавне инвестиције у културно добро, **инкрементирање пореза** којим се новац од пореза на промет некретнина или цене земљишта усмерава на инвестирању у урбану обнову са културном компонентом, или кроз подстицајно смањење пореза или дестимулацију изградње; **удружени развој** који подразумева сарадњу и поделу ризика између јавног и приватног сектора кроз повећање ефикасности и **комунална накнада**.
- (3) Фондови урбаног развоја и УДФ – у САД и Европи су настали бројни фондови од којих неки са малим а неки без профита, у општем интересу. Најпознатији су ЕПА БРЛФ – енгл. *Environment protection Agency Brownfield Revolving Loan Fund* који је од 2006 у САД реализовао 190 пројеката,

(Иницијатива Европске комисије ЕИБ JESSICA 2007-2013 – енгл. *Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas* која је била намењена чланицама ЕУ). Приватни фондови *Briggen* у Бергену, *Hearth Revolving Fund* у Ирској, *Brownfields Better Benut* (који обезбеђује нискокаматне позајмице за промотере браунфилд пројеката) и *National restoration fund* у Холандији. УДФ обухватају гарантне фондове, осигуравајуће фондове и револвинг фондове.

- (4) “*Impact investment*” фондови су фондови за друштвено одговорне инвестиције и представљају један од новијих механизма – имају исте корене као УДФ, али се не баве само урбанистичким пројектима. Разликују се инвеститори којима је утицај на првом месту и они којима је финансијска добит на првом месту (*impact-first* и *financial-first investors*) (Medda, Cashil i Modelewska 2013).

3.3.4 Укључивање грађана у процес одлучивања

Могуће је говорити о различитим нивоима грађанске партиципације (ил. 3-22). У многим ситуацијама сарадња између институција система и друштвене заједнице не постоји, а комуникација се своди на то да грађани морају прихватати одлуке надлежних, без могућности да на њих утичу. Када надлежни формално сарађују са представницима заједнице али нису у обавези да предузму кораке да се захтевима и потребама заједнице изађе у сусрет, реч је о *консултацијама*, које прикривају мањи или већи степен *токенизма* без намере да се нешто предузме. Коначно, могуће је достићи ниво сарадње јавног и приватног сектора, који заједници омогућава стваран утицај, односно даје моћ у процесу одлучивања. Истраживачко питање у овом потпоглављу односи се на могућност прилагођења таквих модела партиципације за друге намене, и за потребе заштите градитељског наслеђа.

Искуство стечено у заштити природе може бити корисно. На ове проблеме у домену екологије односи се Конвенција из Архуса из 1998. (UNEC for Europe 1998) (коју је саставила УН Европска комисија о економији животне средине), по угледу на коју је донета Европска директива 2003/4/ЕЦ (European Directive 2003) о јавном приступу информацијама о животној средини.

И једним и другим документом инсистира се на:

- (1) олакшаном приступу и ширењу информација, што омогућава људима да разумеју шта се догађа око њих и предузимају одговарајуће одлуке;
- (2) учешћу јавности у доношењу одлука, на начин који приморава надлежне да чују став јавности и активно их укључе у одлучивање;
- (3) томе да је правда доступна тј. да постоји систем контроле тела која доносе одлуку.

Наведени принципи се могу применити на проблем партиципације грађана у заштити градитељског наслеђа без потребе за посебним прилагођавањем.

Грађанска контрола	Степени грађанске моћи	Заједничко одлучивање
Делегирана контрола		
Партнерство		
Умиривање	Степени токенизма	Консултације
Консултације		
Информисање		
Терапија/Кооптација	Неучествовање	Заповедање
Манипулација		

Ил. 3-22 Лествице грађанске партиципације (Arnstein 1969)

Имајући у виду да је проблем друштвене партиципације најпре дотакао просторно и урбанистичко планирање, то искуство може бити драгоцено. Протоколи за укључивање грађана у процес одлучивања који су развијени за просторно и урбанистичко планирање обухватају законом дефинисан минимални период током ког се предлог решења ставља на увид јавности, а који се морају огласити у средствима јавног информисања, и јавне дебате под контролом тела које чине представници институција и друштвене заједнице, на којима се доносе закључци који имају извршну моћ. Партиципација грађана формално не захтева предзнање, познавање појмова и разумевање принципа планирања, али је оно у пракси неопходно.

Овакав протокол претпоставља покретање израде просторног и урбанистичког плана. Слично томе, предуслов за партиципација грађана у одлучивању о градитељском наслеђу би представљао покретање израде одговарајућег плана, у овом случају, менаџмент плана за градитељско наслеђе или еквивалентног планског документа.

У неким државама широко се користи референдум, као најшира платформа за учешће грађана у одлучивању о питањима која су важна за локалну заједницу, као што је случај са градитељским наслеђем у јавној својини. Овакав приступ се користи у Швајцарској.

3.3.5 Примери добре праксе

Пројекат урбане обнове утврђеног града у **Лахору (Пакистан)** добар је пример јавне инвестиције која је послужила као катализатор учешћа приватног сектора. Јавни сектор се фокусирао на (1) базичну инфраструктуру (2) координисање активности које су подизале квалитет урбаног подручја кроз санацију и рестаурацију школа и центара заједнице, конзервацију градских капија и историјских здања. Ангажовање приватног сектора дало је резултате у погледу повећања пословних активности, стандарда становања, унапређење услуга и снабдевања (WB 2015).

Куће у низу Акаретлер у Истанбулу (Турска), представљају успешан пример примене ЛВФ технике за избалансирано коришћење јавних средстава за обнову градитељског наслеђа. Ради се о ансамблу стамбених објеката саграђених за раднике у палати 1870-их, са неокласичним прочељима и представља репрезентативан пример архитектуре свог доба, које је било занемарено због строгих критеријума заштите и компликоване процедуре за добијања дозвола. Локално прикупљен порез који је прикупила општина коришћен је за финансирање инфраструктуре, а приватни сектор је инвестирао у рестаурацију према унапред усвојеном пројекту. У непосредном окружењу обновљен је Државни поморски музеј, уређени су јавни простори (чишћење и пејзажно уређење). Инвестиција је била вредна 51М евра, а приватни сектор је имао повраћај од 8,1 М евра годишње (Medda, Caschili i Modelewska 2011). Намена објеката је била мешовита. Револвинг механизам у оквиру JESSICA је коришћен да би се умањио мањак средстава у Шлезиви (Пољска), за финансирање браунфилда са културним вредностима. Фонд је обезбедио позајмицу или пружио гаранције за ревитализацију девастираног градског центра у Катовицама, и пренамену бивше касарне и индустријских локација (Medda, Caschili i Modelewska 2011).

3.3.6 Институционални оквир и партиципација грађана у процесу одлучивања у Србији

У периоду 2010-2015, у Србији је било је више примера недостатка сарадње између јавног и приватног сектора и непостојање механизма за партиципацију грађана:

- изградња саобраћајног коридора 10, од Ниша до границе са Бугарском, довела је до неколико значајних археолошких открића (делова *via militaris*, миљоказа и потенцијално већег комплекса грађевина из IV/ V века нове ера, међу којима је и ранохришћанска базилика, која је нарочито привукла пажњу јавности; сва наведена налазишта су затрпана упркос јавном негодовању.
- Током радова на изградњи темеља за нову фабрику у комплексу Бенетона у Јагодин-мали у Нишу 211/2012, откривени је део некрополе са 30 гробница од којих је добар део представљао репрезентативне форме са богатим покретним налазима; упркос протестима грађана и медијској кампањи, фабрика је саграђена према пројекту, с тим да је ниво пода подигнут за 1 метар.

Овакви примери откривају парадоксалну ситуацију да грађанска заједница иницира акцију за поштовање закона и принципа међународне конзерваторске доктрине, које надлежни игноришу.

У објектима градитељског наслеђа у приватној својини, чест је случај да стручне службе инсистирају на ригидним правилима заштите које у реалним околностима онемогућавају даље коришћење⁵⁷. Не постоје фискални подстицаји за одржавање оваквих објеката, државни фондови којима би грађани могли да се обрате за помоћ, нити законом утврђен протокол којим се омогућава учешће грађана у одлучивању. Корен оваквих проблема се налази у неразумеваче потреба и могућности заједнице у реалним околностима и недостатак политичке воље да се они реше.

Институционални проблем у Србији представља и недовољан број стручњака и неадекватан профил стручњака. Завод за заштиту споменика културе у Нишу има

⁵⁷ Примери забране адаптације објеката са културним вредностима су бројни, а којима се (непотребно) исистирало на задржавању постојеће намене, иако је би то било неопходно да се објекат сачува у реалним околностима; као последица тога објекат бива напуштен и неповратно губи најпре културну а затим и своју градитељску вредност. Иако адаптација или модернизација нису „идеално“ решење, на овај начин је могуће продужити живот објекту док се околности не промене, након чега је могуће конзерваторском интервенцијом вратити објекат у првобитно стање, када потребе и могућности заједнице то дозволе. У пракси се то, по правилу, не дешава.

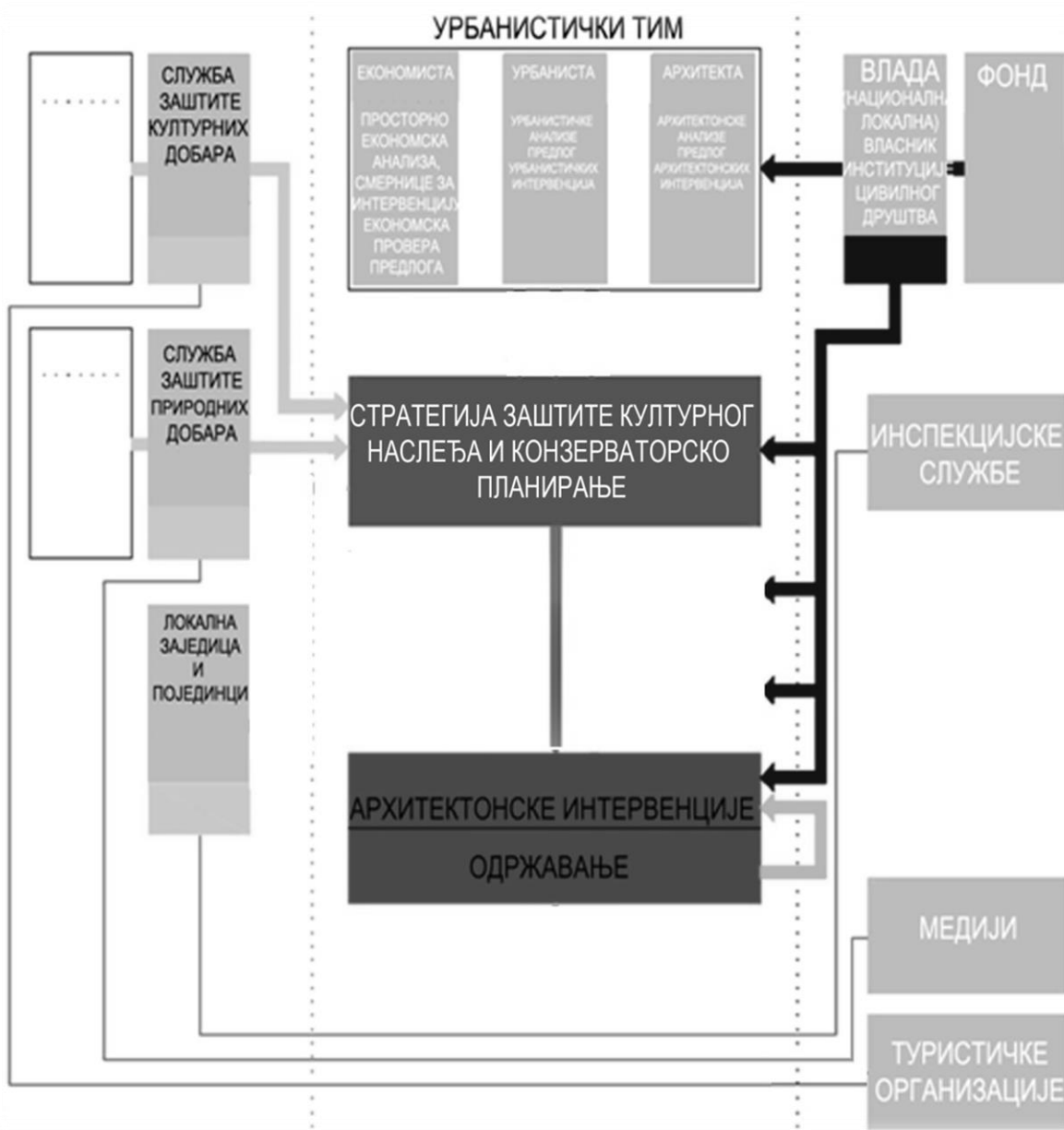
надлежност над територијом већом од Војводине, са свега двадесетак запослених, док на територији Војводине делује пет Завода. У исто време, археолошко наслеђе Србије, које је најзахтевније за управљање, налази се управо на подручју јужно од Дунава, а највећи његов део налази се у надлежности завода у Нишу. Сви ови заводи на територији Србије делују под надлежношћу Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

Након увођења интегративног планирања у Србији, којим је регулисана физичка заштита простора непокретног културног добра, нису предузимани даљи кораци на развоју ни друштвених, ни економских потенцијала непокретног културног наслеђа, односно није било систематичних активности ни координираног развоја институција на операционализацији постављених циљева културне политике, просторног и урбанистичког планирања. Извесну промену (Закон о култури 2009) унело је оснивање ЦИК-а 2009. под покровитељством министарства културе (Централног института за конзервацију, по угледу на сличан институт у Италији, који су основали Бранди и Арган 1939. у Риму, и оснивање Националне фондације за очување баштине 2014., посвећене сарадњи јавног и приватног сектора у очувању преваходно архитектонског наслеђа, чиме је отворен пут ка демократизацији права на заступање јавног интереса. Законом о локалној самоуправи (Закон о локалној самоуправи 129/2007 и 83/2014 - др.) у Србији је уређена израда Стратегија културног развоја, која обухвата и развој заштите градитељског наслеђа, а Законом о култури из 2009. (Закон о култури 2009) уређена је обавеза израде Стратегије развоја културе Републике Србије, као прва примена стратешког планирања у домену културе на овом подручју.

Чланство у Уједињеним нацијама и Савету Европе обавезује Републику Србију на поштовање ратификованих докумената, али још увек нису усвојени закони који би омогућили извршење преузетих обавеза. Међутим, у Србији не постоји обавеза израде менаџмент планова нити обавеза упознавања јавности са плановима за заштиту градитељског наслеђа (Živaljević-Luxor i Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014). У процесу одлучивања о заштити градитељског наслеђа није омогућена партиципација грађана.

У складу са постављеним циљем о трајном и одрживом унапређењу стања градитељске баштине, у служби друштвеног напретка, потребно је омогућити унапређење правне регулативе, и премостити јаз између институционалне ненадлежности служби за планирање просторног развоја над управљањем

градитељском баштином и службе за заштиту споменика културе над управљањем одрживим развојем изван граница (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

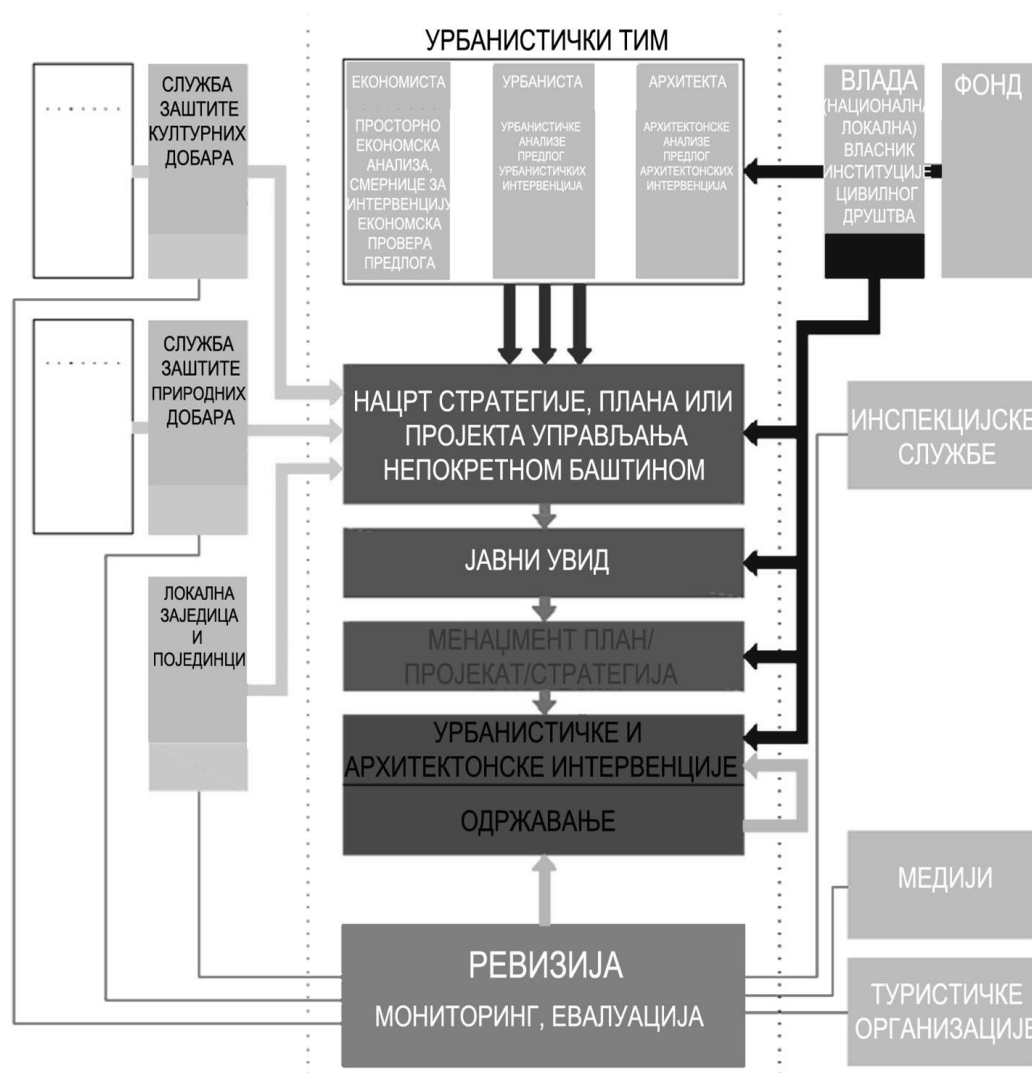

Илустрација 3-23 Модел постојећег институционалног оквира заштите градитељског наслеђа у Србији (аутор)

Из наведених примера се може видети да не постоји комуникација између надлежних и друштвене заједнице по питању заштите, а „заповедни“ приступ надлежни правдају недостатком новца, док је стварни разлог непостојање оперативних

механизма за финансирање пројекта заштите градитељског наслеђа који се заснивају на сарадњи јавног и приватног сектора. Постојећи институционални модел управљања градитељским наслеђем изгледа као на ил. 3-23).

3.3.7 Дискусија и закључна разматрања

Ил. 3-24 Организација израде менаџмент плана треће генерације (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014)

Критички прагматизам који је из планирања почео да се прелива на заштиту градитељског наслеђа прихваћен је резервисаније него у урбанистичком планирању. То се једним делом може објаснити традицијом идиосинкратских кругова познавалаца

старица из којих су се временом развиле савремене институције заштите, а другим делом самом природом ствари и поукама искуства које би се могло сажети у библијску изреку „пут до пакла поплочан је добрим намерама“.

Имајући у виду да су вредности градитељског наслеђа јединствене, експерименти са неизвесним резултатима нису пожељни. Ипак се не може рећи да је неопходно да одлучивање буде искључиво у рукама стручњака. Управо због тога је дефинисање протокола важан механизам уравнотежене сарадње између јавног и приватног сектора.

Предложени модел унапређења институционалног оквира у Србији указује на потребу укључења нових актера у израду и доношење плана управљања, динамичнију и бољу контролу (мониторинг), стално одржавање и ревизију. Овим моделом се не прејудуцира профил стручњака који води тим (илустрација 3-24), што може варирати од случаја до случаја, док се не формирају стручњаци новог профила. Боље управљање градитељским наслеђем у Србији би омогућило развој важног сектора привреде, који се заснива на вредностима градитељског наслеђа, а непосредно произилази из сарадње јавног и приватног сектора.

Институционални оквир може унапредити, као и уназадити, заштиту културног наслеђа. Он би требало да омогући координацију бројних активности: политике, инструмената, планирања, обезбеђења средстава, обуку стручњака. У средишту тог процеса би требало да се налази плански документ, који садржи и протоколе сарадње и механизме финансирања. Упркос значају градитељског наслеђа које је предмет пројекта, не би требало изгубити из фокуса „људе“ и дозволити да план управљања буде само „о локацији“ (Medda, Caschili / Modelewska 2011). Партиципација грађана и сарадња јавног и приватног сектора на законодавно и институционално уређен начин представљају међународни тренд у заштити градитељског наслеђа и потребно је усвојити га и у Србији.

3.4. ИНДУСТРИЈА У ГРАДСКОМ ЈЕЗГРУ

Као добар пример сложености сагледавања развојних потенцијала културног наслеђа може послужити пример индустрије у градском језгру. Ова синтагма се равноправно може односити на: (1) индустрију уопштено, а превасходно на креативну индустрију, због потенцијала који има за одржив развој градитељског наслеђа и историјских градова, и (2) индустријске комплексе са културним вредностима, чија је намена преживела, а који представљају физичку препреку урбанизацији, чинећи да њихово очување *in-situ* и даљи развој постану прави изазов управљања у новије доба. У овом потпоглављу, размотрена су оба поменута случаја.

3.4.1 Архитектонско наслеђе градског језгра и креативне индустрије

Култура и креативност имају специфично значење у контексту градова: организовани у културне и креативне индустрије и кластере, и у интеракцији са архитектуром градитељског наслеђа (које је и само грана културне индустрије) у градским срединама, култура и креативност доприносе урбаном и просторном развоју подручја.

У економији града, креативност се сматра заменом за сировине, физички рад и прилив капитала ((Landry 2000); (Hall 1998)(Mumford 1958)). Уместо традиционалних индустрија, које су непримерене за градско језгро, у урбаним центрима користе се нове индустрије, односно алтернативни ресурси за друштвени раст. „Чарлс Ландри тврди да градови имају један кључни ресурс – своје становништво. По њему, креативност замењује локацију, природне ресурсе и приступачност тржишту као главни кључ у урбаном развоју... (Throsby, Heritage Economics 2012). У Европи, старе индустрије нестају и додатна вредност у економији града се не ствара више само преко производње него много више преко интелектуалног капитала који се односи на производе, процесе и услуге. Досадашње међународно искуство показује да креативне и културне индустрије у градском језгру обезбеђују одржив развој града у еколошком и економском смислу, замењујући традиционалне индустрије.

"Културне индустрије" је термин који су промовисали Теодор Адорно и Марк Хорхајмер, после Другог светског рата, а првобитно је коришћен са пежоративном конотацијом да би се описало претварање културе у робу (*ib.*). Термин "креативне индустрије" је почео учестало да се користи крајем 1990-их година, у Великој

Британији, након што је влада понудила "...виђење новог положаја британске економије коју би, у глобалној светској конкуренцији, требало да покрећу креативност и иновације", што се односило на оне индустрије којима је неопходна "креативност, вештина и таленат, а које би, користећи своју интелектуалну својину, могле да створе богатство и радна места"(ib.) Један од практичних разлога да се уведе појам креативних индустрија је да би се овим појмом обухватила софтверска индустрија, која је била у настајању, што је уједно био и позив да се у њу инвестира (ib.). Креативне индустрије по Ричарду Крејвсу (Creative industries, Craves, 2000) дефинишу се као оне које „обезбеђују добра и услуге које би се могле повезати са уметничким, културним или једноставно забавним вредностима“, другим речима са *културним* добрима и услугама (Throsby, 2012). Културне и креативне индустрије се понекад користе као синоними. Термин „културне индустрије“, у Француској означавају „скуп привредних активности у којима су осмишљавање, стварање и производња културе повезани са индустријском масовном израдом и комерцијализацијом производа културе“ (Département des Etudes de la Prospective et des Statistiques (2006: 7), према Throsby, 2012). Трозби употребу културне и креативне индустрије тумачи посредством одређења културних и креативних добара, као добара којима се свака од наведених индустрија бави, респективно, а која се такође некада користе као синоними. Према Трозбију (2012) „културна добра“ ствара култура, која у антрополошком смислу означава заједничке вредности, обичаје, начин живота и слично, а у функционалном смислу активности попут бављења уметношћу, па културна добра, *i.e.* културни производи и услуге имају заједничке карактеристике: у њихову производњу је потребно уложити креативност, носиоци су симболичког значења па нису једноставно утилитарни већ служе некој вишој сврси комуникације и потенцијално садрже вредност интелектуалне својине. Креативна добра обухватају широк спектар производа и услуга који настају из људске креативности која, између осталог, може бити и уметничка и научна. Самим тим, креативне индустрије Трозби тумачи као шири појам од културних индустрија, које су њима обухваћене. У таквој класификацији, непокретно наслеђе, као део сектора културног наслеђа, припада „културним индустријама“, а у ширем смислу и „креативним индустријама“ (ib.). Креативне индустрије обухватају масовне медије, аудио-визуелне индустрије, услуге повезане са баштином, издаваштво, архитектуру, дизајн, моду, софтверску индустрију *etc.* У новије време се све чешће користи појам дигиталне индустрије за све индустрије које се заснивају на дигиталним технологијама и издвајају се од културних индустрија

по томе што су њихови производи или услуге доминантно утилитарни. Главне дигиталне индустрије обухватају друштвене медије, ВЕБ дизајн и развој⁵⁸

Ревитализација градског језгра спада у најобимније, најсложеније и најскупље интервенције у домену заштите културног наслеђа. Из тог разлога оправданост инвестиције се мора тражити у повезивању са додатном друштвеном функцијом које градитељско наслеђе има за друштво. „Концепти као што је историјски урбани предео су прикладно наглашени у време када су надлежни у историјским језгрима градова били суочени са приоритетима одрживог развоја. Сада је широко прихваћено да „економски аспекти урбаног развоја треба да буду везани за циљеве дугорочне заштите наслеђа“, као што је назначено у Бечком меморандуму. Наглашено укључивања бриге о баштини и економско планирање може помоћи историјским језгрима градова да се суоче са својим специфичним изазовима.“ (*Ost, у Economics of uniqueness, n 248*). Иако то није увек очигледно, „обнова градског језгра и заштита културног наслеђа се савршено слажу са циљевима одрживости: изграђено наслеђе је непокретно, а номиновани локалитети (Светске баштине) су распоређени широм света“ (*ib.*). На дуже стазе непокретно културно наслеђе (концентрисано у градским језгрима) „има (се) дефинитивно сматрати имовином“ (*ib.*) При том, важно је да шира јавност доживљава непокретно културно наслеђе као имовину, јер је то аргумент у прилог очувању баштине приликом преиспитивања економске одрживости коришћења земљишта, за оне које су индиферентне према њеним културним вредностима. Дакле, потреба за одрживим развојем је показала да је у пракси неопходно развити моделе којима се омогућава локалној заједници да има додатну друштвено-економску корист, поред бенефита очувања културног наслеђа по себи. Развој у другој половини ХХ века и касније је показао да индустрија има значајну улогу у томе, међутим ни улога индустрије није остала једнозначна у том периоду. Економска криза 1980-их у Западом свету имала је озбиљне последице. Многи доминантно индустријски градови су почели да губе на популарности, а становништво је све више мигрирало у потрази не само за послом, већ за *атрактивнијим* послом и бољим квалитетом живота који је, између осталог, одређен културним животом града. Неки градови су у том процесу постали пословични губитници, попут Детроита у САД. Сличних примера је било Европи, где су доминантно индустријски градови, веома атрактивни због снажне привреде у периоду обнове после Другог светског рата, постајали градови у којима су становници

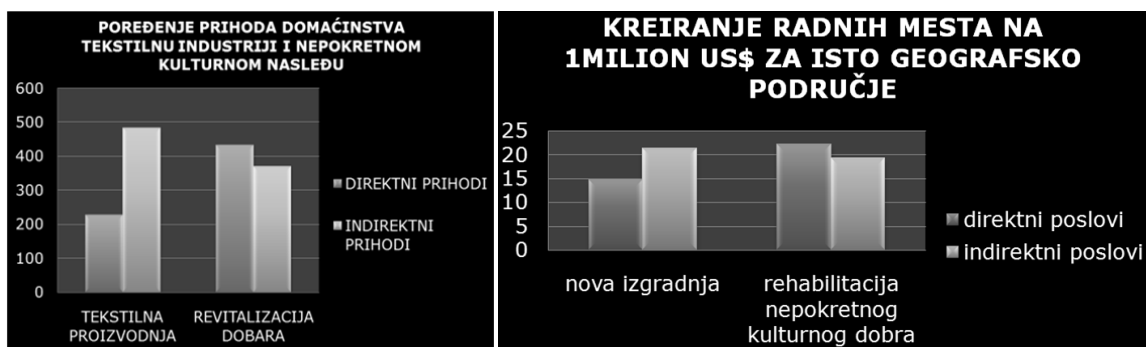
⁵⁸ На пример, SEO– Search Engine Optimisation која има за циљ боље рангирање код претраживача.

остајали само из нужде. Такве градове је најпре напуштала урбана елита, а затим омладина у потрази за квалитетнијим животом због чега је просечна старост становника неумитно расла, носећи са собом низ пратећих проблема, и отварајући, један за другим, нове социјалне проблеме. Индустрије су пропадале без радне снаге и без креативне класе (како их је много касније назвао Ричард Флорида), која је требало да буде носилац напретка, па су место традиционалних индустрија у развоју градова почеле да преузимају креативне индустрије. Томе је посебно допринео развој телекомуникација у другој половини XX века а затим и развој софтверске индустрије и револуција коју је покренула масовна дигитализација. Међутим, економији и урбаном развоју допринео је и развој других индустрија, попут модне индустрије (*e.g.* формирање модних брендова у Француској а затим и у Италији) или музичке индустрије (од појединачних феномена попут Битлса или Елвиса Прислија до глобалних музичких производа, попут групе АББА). Ове индустрије су разнородне и функционишу по различитим правилима, али имају и заједничке карактеристике: не загађују окружење и профитирају од концентрације садржаја, због чега њиховом развоју погодују градски центри.

Глобална конкуренција међу градовима, по мишљењу Флориде, односи се посебно на привлачење ткз. креативне класе, нове друштвене класе која покреће развој града. Према Флориди, креативну класу је могуће привући *i.e.* подстаћи њен настанак и раст, и тако утицати на економику града. Подстицај који неопходно учинити односи се на три „Т“ – технологију, таленат и толеранцију (Florida 2002). Флорида сматра да је људима много важније где живе, него с ким или који посао обављају, те да је *genius loci* од пресудног значаја у привлачењу креативне класе (Florida 2004) и (Florida 2008), према (Throsby, *The Economics of Cultural Policy* 2010). Теорија о креативним класама се добро слаже се теоријом кластера (по којој окупљање сличних и сродних компанија на малом подручју доприносе конкурентности у продуктивности и иновативности (в. (Porter 2000)), а у овом случају, са теоријом креативних кластера, којима близина и груписање у урбаним центрима олакшавају приступ корисницима али и умрежавање, размену информација и др. међу креативним индустријама (Throsby, *The Economics of Cultural Policy* 2010)⁵⁹. Међузависност између креативних индустрија и урбане економије је потврђена резултатима истраживањима. Примера ради, градитељско наслеђе (које и само спада у креативне индустрије), индустрија и развој урбаног подручја повезани су на начин који илуструју следећа истраживања:

⁵⁹ Даље, концентрацијом креативних кластера и стратификацијом кроз време настају „градови уметности“, са вишеструким преливањем .

- Компаративна анализа инвестирања у непокретна културна добра и друге индустрије (в. ил.10) показала је да се за исти обим инвестиције, на истом географском подручју, остварује већи раст запослености и већи прилив прихода домаћинства улагањем у непокретно културно наслеђе него у друге индустрије (*ib.*) зато што се на овај начин инвестиције боље усмеравају ка постојећим корисницима (локалној заједници) (ил. 3-25) *etc.*
- Истраживање о начину коришћења непокретних културних добара која се активно користе у складу са првобитном или сродном наменом као пословни простор, показало је да 80% корисника чине предузећа са мање од 20 запослених; сматра се да грађевине са културном вредношћу, као пословно окружење, доприносе оснаживању идентитета малих предузећа (*ib.*)“ (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014).

Ил. 3-25 Поређење бенефита од инвестирања у непокретна културна добра (као културну индустрију) у односу на друге индустрије (Heritage Strategy International 2009) према (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić, Cultural Heritage Future 2014)

Економски допринос културних индустрија, по Трозбију састоји се из међуиндустријске трговине, кретању креативних радника, трансферу знања и преливању. Преливање, „позитиван неочекивани допринос...који се економским речником може одредити као ненамерна и ненадокнађена добит која тече од једног ка другом економском субјекту“, у културним индустријама настаје, посебно, када се компаније „које се баве производњом сличних културних производа налазе једна поред друге и сви имају користи од такве близине. Оваква преливања називају се „**мрежни спољни допринос**“ или „**спољни допринос окупљања**“ и помажу нам да објаснимо раст центара културне производње као што су Холивуд или индустрија моде у Милану“ (*ib.*).

Поред културног туризма, креативне индустрије су најчешћи пут до остваривања прихода од културног наслеђа. Веза између архитектонског наслеђа, градског језгра и креативних индустрије је емпиријски потврђена, али није до краја објашњена ни потпуно квантификована. У даљем тексту биће анализирана студија случаја новијих модела привлачења креативних индустрија у градска језгра са богатим архитектонским наслеђем и карактеристични резултати економетријских истраживања.

3.4.1.1 Примери добре праксе креативних индустрија у градском језгру

Илустрација 3-26 приказује покушај „инсеминације“ креативне индустрије у девастираном, сиромашном делу историјског језгра Барселоне, са очекивањима да ова инвестиција привуче креативну елиту чиме би се покренула ланчана реакција и трансформисало непосредно окружење у пожељно место за живот. Овакви пројекти су били популарни крајем XX века. Илустрација 3-21 показује колико су блокови у овом делу града претерано изграђени, те да, практично, не постоји могућност проветравања и санитарног осунчања. Изградња једног репрезентативног објекта – музеја савремених уметности (каталонски назив: *Museu d'Art Contemporani de Barcelona*) у близини Центра за савремену уметност (објекат културног наслеђа коме је промењена намена), са слободним простором у окружењу, имала је за циљ да се омогући ветрење и инсолација стамбених објеката у окружењу, са дворишне стране, као и да се повећањем атрактивности блока повећа цена стамбених јединица у окружењу и привуче нова креативна елита на локалном нивоу, што се и догодило. Оваква урбана интервенција представља друштвено ангажовану инвестицију, која има за циљ дугорочно побољшање услова живота, смањење сиромаштва и покретање привреде.

Други пример примене оваквог модела је превазишао првобитна очекивања, због чега је феномен позитивног преливања у економији града који се заснива на архитектонским вредностима једног објекта – у овом случају музеја Гугенхајм (*Guggenheim*), назван Билбао ефекат. Град се континуално развијао од XVII века, захваљујући индустрији и трговини са УК, Холандијом и др., и то упркос повременим ратним сукобима. Средином XIX века, индустријски развој се интензивирао, што је било праћено демографским растом, па је 1990. Билбао имао око 80 000 становника. Индустријски раст је трајао све до 1980-их година, када је почело значајније

индустријско опадање и јачање сектора услуга. Средином 1990-их, Билбао се налазио у постиндустријској фази, са тенденцијом опадања. Демографска слика је била врло неповољна, уз драматични раст просечне старости становништва.

Ил. 3-26 Барселона, Музеј савремених уметности; горе лево: (Google maps 2014)горе десно: (Google maps 2014) доле: (Google maps 2014)

Окосница пројекта, музеј Гугенхајм саграђен је по пројекту Френка Герија (Frank Gehry) 1997., као резултат сарадње између владе Баскије и фондације Гугенхајм (ил. 3-27). Изградњу музеја су пратиле инвестиције у инфраструктуру чиме се постигло да Билбао добије осавремењену железницу и постане једна од најбољих дестинација за нискобуџетне авио компаније, па је номинална вредност пројекта износила 89 милиона америчких долара. Иако је првобитно процењено да ће се инвестиција вратити за 10

година, то се десило за мање од три године, захваљујући томе што је зграда постала „икона“ савремене архитектуре, коју је у наведеном периоду посетило преко 4 милиона туриста. Отворено је око 3000 нових радних места у култури, која су по атрактивности била знатно изнад оних која су изгубљена у индустрији. Билбао је имао 353187 становника, по подацима из 2010. (извор: Светска банка). Урбана обнова је настављена изградњом нових објеката које су пројектовали познати архитекти: конференцијског центра и концертног хола⁶⁰, моста Зубизури, метро мреже (*Norman Foster*), телекомуникационог торња – *Torre Iberdrola* (*Carles Ferrater*) и вештачке аде *Zorrozaurre* (*Zaha Haddid*).

Ил. 3-27 Гери, Гугенхајм Билбао (Guggenheim Bilbao 2014)

Наведени примери говоре о креативној индустрији у новим објектима саграђеним у девастираном градском језгру, али урбана обнова се може доминантно заснивати и на постојећим објектима градитељског наслеђа, као у случају Даблина. Полазна хипотеза приликом обнове градског језгра Даблина била је да архитектонско наслеђе привлачи софтверску индустрију. Градска језгра су погодна за све креативне индустрије, па и софтверску индустрију, због просторне компактности коју градско језгро нуди а која смањује трошкови инфраструктурног опремања. Оспособљавање

⁶⁰ Federico Soriano и Dolores Palacios

нових капацитета за пословање у спрези са најсавременијом инфраструктуром која подржава ИКТ индустрију, најпре је привукла Гугл. Даблин је постао седиште Гугла за ЕУ, затим седиште других утицајних компанија из истог сектора⁶¹, и постепено једно од технолошких чворишта Европе⁶²(ил. 3-28).

Ил.3-28 Интернет компаније у Даблину (O'Brien 2012)

Обновом архитектонског наслеђа у градском језгру, у складу са савременим инфраструктурним стандардима, створени су просторни капацитети за индустријски развој и затим је разрешен велик број проблема градског језгра на одржив начин

⁶¹ Слично Силиконској долини, у САД, ово стециште софтверских компанија названо је Силиконско пристаниште (енг. Silicon Dock).

⁶² Према О'Бриен (O'Brien 2012) Незапосленост је смањена од 1.8 милиона на 1.55 милиона; ове компаније су оствариле 150 милијарди америчких долара извоза (80% укупног извоза), платиле 65% пореза, и финансирале 68% пословне потрошње на истраживање и развој, захваљујући чему је Ирска 2011. постала светски лидер у директним страним инвестицијама (ФДИ). Све креативне и иновативне активности финансиране су из ФДИ. То је омогућено инвестицијама у културно наслеђе током 20 година, кроз партнерство приватног и јавног сектора, па је Даблин прерастао у одличан пример повезаности између очувања културног наслеђа и локалног економског развоја.

(концентрација сиромаштва, инфраструктурни проблеми, одрживо коришћење земљишта, друштвена оправданост централизације *etc.*) и створена преливања која су унапредила шире окружење.

Наредни пример – Регенсбург, сматра се јединим аутентичним, очуваним средњовековним градом у Немачкој, због чега је од 2006 на листи Светске баштине „the Old Town Regensburg with Stadtamhof“. Овај град је 1950-их био сиромашан и запуштен, али је систематичном и доследном обновом објеката градитељског наслеђа историјско језгро трансформисано у урбани простор високих естетских и функционалних вредности. “Поред индивидуалних напора који помажу заштиту изгледа града, општинска влада је развила концепт за заштиту и конзервацију свеукупног имиџа, примењујући следеће планске мере:

- Реновацију старих грађевина
- Развој коридора између старог и новог града и главне железничке станице
- Концептуализацију „Града на реци“ за потес између гвозденог моста и старе кланице
- Рестаурацију 850-година старог Каменог моста
- Израду концепта градских планова за осветљење укључујући Стари град
- Консултацију са стручним одбором о промени фасада и боја грађевина
- Стварање саветодавног тела које проверава сваки значајнији план који се односи на ово подручје.

За Регенсбург је израђена прва стратегија/план управљања за историјске градове и остварено умрежавања са другим сличним градовима. Историјско језгро остарује значајне приходе од културног туризма, не реметећи при том уобичајене токове живота и пословања урбаног центра.

3.4.1.2 Дискусија и закључна разматрања

У првој деценији XXI века саграђен је већи број музејских објеката са сличним амбицијама, чији су буџети износили од неколико до 20-так милиона америчких долара, у оквиру тренда који је покренуо Билбао ефекат (ил. 3-27). Приступ који отелотворује Гугенхајм Билбао назива се, у литератури Светске банке, *урбаном обновом са културном компонентом*, а може укључивати нове грађевине, објекте градитељског наслеђа и објекте са скромним културним вредностима који су важни за

локалну заједницу, чиме се јача идентитет места и друштвена кохезија. Овај модел се разликује од модела *културне компоненте као катализатора урбаног развоја*. Урбана обнова у Билбау је од *урбане обнове са културном компонентом* прерасла у *културну компоненту као катализатора урбаног развоја* због ефекта преливања. Пресудну улогу у томе је имао квалитет архитектонског решења Френка Герија, али у великој мери и то што је музеј Гугенхајм, као институција, већ представљао снажан бренд у културној индустрији, због чега је његово лоцирање у Билбау означило почетак повезивање различитих културних индустрија у кластер и плански развој културног туризма, који је променио урбани развој Билбаа. Иконографска архитектура музеја је коришћена као симбол града у добро планираном брендирању града. Бренд града је вешто повезан са другим комерцијално успешним брендovima. (*e.g.* музеј се појавио у сценографији филма о Џејмсу Бонду). У низу реакција и ставова које је подстакао „Билбао ефекат“, индикативан је чланак Кејјуса Пола (Keeskus Paul) „После Билбаа: може ли једна грађевина још увек да спаси град“⁶³ (август 2015), у потпуности одражавајући површно разумевање шире јавности феномена Билбао. У чланку аутор износи интуитивну (и оправдану) сумњу у потенцијал једне зграде да „спаси град“, наводећи пример музеја који је саграђен према пројекту МАД архитеката у унутрашњости Монголије, који, иако вешто сачињен у архитектонском смислу, није успео да постане катализатор урбаног развоја, већ је постао „бели слон“ локалне заједнице⁶⁴. Одговор на ауторово питање је да једна зграда не може да спаси град, а то се није десило ни у случају Билбаа, већ је само наизгледа тако. Билбао представља доказ да пажљиво планирање даје резултате и да, уколико, нема већих грешака у реализацији сваке од фаза, као „бонус“, може доћи до преливања, па резултати могу да превазиђу очекивања. Пројектовани повраћај инвестиције у случају Билбао је био 10 година (што додатно потврђује да је постојало пажљиво планирање), а ефекат преливања је тај период смањено на нешто више од две године. С друге стране, започети пројекат, верујући да ће сигурно доћи до ефекта преливања, представља

⁶³ *енг.* „Beyond Bilbao: Can One Building Still Save a City“

⁶⁴ *Ordos Art and City Museum by MAD* „While Wakefield’s Bilbao Effect can be considered a relative success, the same cannot be said of a new museum constructed thousands of miles away on the remote plains of Inner Mongolia. Looking to give the region a cultural shot in the arm, the Chinese Government commissioned MAD Architects to design, commonly referred to as a ghost city due to a minuscule population relative to its level of infrastructure. MAD’s gleaming sculptural form is a sophisticated work of parametric architecture that sits upon a pristine but eerily deserted landscape of undulating stone. It stands as a stylish centerpiece within what the *New York Times* describes as “China’s most excellent tourist city,” and yet it has gone almost entirely unnoticed by visitors and artists alike: in December 2013, *The Economist* reported that “the museum has no collections and precious few plans for exhibitions.”

концептуалну грешку, јер се такав ефекат не може планирати (ако се планира, не ради се о том ефекту). Међутим, чињеница је да је након Билбао ефекта порастао број наруџби за музејске објекте, сасвим могуће и у погрешном уверењу који одражава поменути чланак. Успех таквих пројеката је у мањој мери био повезан са архитектуром, а у већој са прецизношћу планирања урбане регенерације окружења и брендирања града. Требало би имати у виду да изградња јавних објеката, попут музеја, са авангардном технологијом и високим квалитетом градње, сама по себи представља покретач економије због покретање грађевинске индустрије и генерисања потрошње напредних технологија, уједно одређујући смернице за будући развој градитељске индустрије кроз примену нових материјала и технологија.

Гугенхајм Билбао је пример како културни туризам може покренути успорену привреду. Као што је приметио Grejam Ferklo (Graham Fairclough) у раду „Нове границе баштине“ (Fairclough 2001) баштина се може, а имплицитно и треба, схватити другачије, динамички, као активност, примера ради кроз „идеју о пределу, фокусирање на контекст пре него на сам (статички) објекат“. Самим тим отварају се нове могућности за обезбеђење одрживог управљања, „засноване на препознавању локалног и обичног, посебно у контексту веће демократизације партиципације и уметања вредности баштине у друштвене ставове“ (*ib.*). За нови приступ баштини, свеобухватни циљ није нужно очување, већ **управљање променом**, а краће очување је само једно од средстава. Код културног туризма, управљање променом је у фокусу, па је ова тема детаљно обрађена и у међународној и у домаћој литератури, а посебно су истраживане границе до којих заједница остварује бенефит од културног туризма⁶⁵, након које културни туризам постаје деструктиван и за баштину и за саму заједницу. Културни туризам је једна од најочигледнијих и најлакше мерљивих креативних индустрија. Такве и сличне економетријске анализе се у многим државама врше већ више деценија, па се захваљујући томе, може стећи увид у повезаност између архитектонског наслеђа градског језгра и креативних индустрија⁶⁶.

⁶⁵ Овај проблем није детаљно разрађиван у овој дисертацији; уместо тога у Прилозима (прилог 2) садржан је научни рад у целисти који садржи економетријске методе које се користе за потребе културног туризма.

⁶⁶ Примера ради, само у САД од 1991-2008 извршено је око 30 истраживања економског утицаја заштите културних добара (Руркема 2012). Утицај на индустрију обухвата допринос трговини, креативној мобилности радника, трансферу знања, преливању, међузависности динамике економског и културног раста (Throsby, The Economics of Cultural Policy 2010).

Наведени примери указују и на разлику између „урбане обнове са културном компонентом“, и урбане обнове у којој је културно наслеђе катализатор друштвено-економског развоја. Они показују и да са становишта урбаног напретка није пресудно да ли се ради о новој иконографској архитектури или ревитализацији постојеће. За управљање, у свим наведеним примерима, прави изазов представља управљање променом, а не одржавање *status quo* појединачне грађевине.

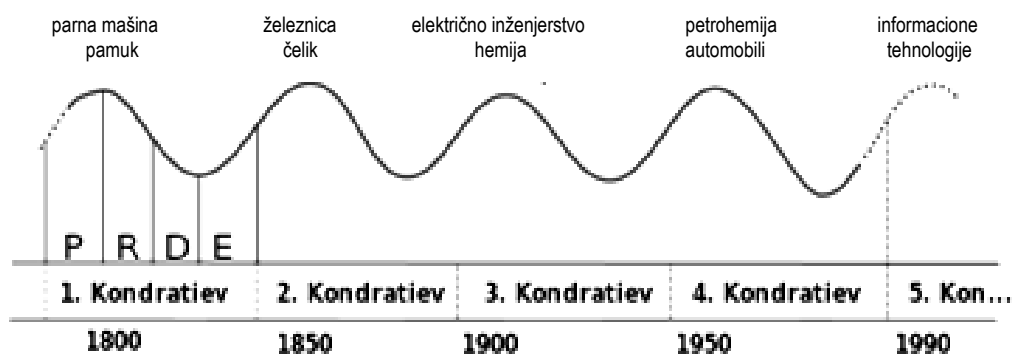
3.4.2 Индустрijско наслеђе у урбаном језгру

Од индустрijске револуције до данас урбано подручје се драматично ширило услед интензивне имиграције и економског јачања урбаних подручја. Индустрijски објекти и комплекси који су се некада налазили на ободу градова, нашли су се окружени урбаним ткивом. У истом периоду, мењала се и перцепција простора за шта постоји мноштво примера свуда око нас: оно што се некада сматрало веома удаљено, постало је растојање које се уобичајено прелази сваког дана. У античко доба, било је мишљења да насеље не би смело бити веће од границе распрострањања људског гласа. У Бечу, зимска и летња царска резиденција Хофбург (Hofburg) и Шонбрун (Schönbrunn) удаљене су само око шест километра, али је ипак два пута годишње организована опсежна селидба двора с једне локације на другу.

Сви градови и урбана подручја теже што бољем позиционирању градова у глобалној хијерархији градова. Да би обезбедили континуални раст, сви градови су под сталним притиском да што ефикасније користе потенцијале којима располажу ради привлачења инвестиција, а пре свега ефикасно користе земљиште. Самим тим, не може се олако дозволити да индустрijски комплекси остану заробљени у урбаном ткиву, са преживелом наменом, напуштени, као ни да се уклоне, обзиром на градитељску вредност, и посебно културну, уколико је имају. Овакви индустрijски комплекси формално се могу убројити у браунфилд са културним вредностима, а искуство је показало да имају потенцијал да пренаменом постану стециште креативних индустрија и културног живота локалне заједнице.

Напуштени индустрijски комплекси у градском језгру су реалност многих градова који су се нагло развили у индустрijском периоду. Њихов настанак има утемељење у самој природи индустрије коју карактеришу циклични успони и падови. Периодично напуштање и коришћење индустрijских објеката са истом или новом наменом објашњава се теоријским моделом који је познат као Кондратијевљеви таласи

(познати су још и као К-таласи, супер-циклуси и дуги-таласи) који развој индустрије у економском смислу описују синусоидном кривом (в. ил. 3-29). Један циклус Кондратијевљевих таласа се састоји из периода *просперитета*, *рецесије*, *депресије* и *побољшања*. Ова економска теорија заговара постојање дужих циклуса у економском развоју, у трајању од 50-60 година; у тим временским оквирима, природно долази до напуштања индустријских објеката, након периода дужег слабљења економије, у фази депресије, али се у фази просперитета ови објекти могу опет користити за исте или сличне намене, када индустрија поново почне да се шири.

Ил. 3-29 Пословни циклуси (флукуација економских активности током неколико месеци или неколико година) и Кондратијевљеви таласи П-просперитет Р је рецесија Д: депресија и Е: побољшање (Wikipedia 2016)

Прихватање индустријских објеката као део неизбежних макроекономских процеса, међутим, не умањује величину изазова какву интервенција предузети на микронивоу, у циљу ревитализације конкретне локације.

У индустријским квартовима су по правилу били сконцентрисани најсиромашнији слојеви друштва – радничка класа која је радила у индустријским погонима поред којих је живела, и услови живота су уобичајено били лоши. Читава градска језгра се понекад означавају као стециште сиромаштва, а опште је прихваћено да је сиромаштво у градским центрима веће него на периферији⁶⁷. У измењеним

⁶⁷ Ову генерализацију треба схватити условно, обзиром да у неким градови у централној зони, традиционално станују најбогатији становници. У случају Беча, ово је наслеђе монархистичке прошлости, када је у централном кварту живео цар. Претходна тврдња се у ствари односи на градове са тенденцијом периферног ширења и прескакања неких подручја, што је типично за градове на англосаксонском говорном подручју, и другим државама на северу Европе и Северне Америке etc. На Европском југу, градско језгро је у многим случајевима остало најпрестижнија локација за становање, уједно и најбоље инфраструктурно опремљена.

урбаним околностима, индустрија је постајала непожељна на локацијама чија је вредност порасла због близине центру; производни значај је опадао а културни растао. Измештање индустријских комплекса је типично одлагано док технолошки поступак потпуно не застари, а локација је једноставно напуштана. Индустријске комплексе са вредношћу културног наслеђа, у градском језгру, типично карактерише следеће:

- заузимају велике површине у градском језгру (могу заузимати површину, од неколико до неколико десетина хектара земљишта у градском језгру);
- чини га комплекс или група грађевина;
- представљају важан просторни репер, који дефинише ведућу града;
- намена је превазиђена;
- градитељске вредности су често много значајније од културних;
- измештање или рушење је захтевно и скупо;
- локације су добро опремљене базичном инфраструктуром и имају одличан саобраћајни приступ;
- мерљив степен загађења тла или површинских вода; и сами објекти могу бити загађени;
- власништво над локацијом и објектом је нерешено.

3.4.2.1 Развој напуштених индустријских комплекса са вредностима градитељског наслеђа

Уопштено, индустријски комплекси са вредностима градитељског наслеђа се могу развијати:

- (1) оспособљавањем за исту или сличну намену, што се своди на проблем развоја браунфилда.
- (2) адаптацијом за нову намену, што се такође своди на проблем развоја браунфилда;
- (3) претварањем у музејски простор, уз варијације као што су Економузеј, којима се омогућава да тај простор „живи“, и функционише на одрживим основама без великих донација споља, што се своди на повезивање производних садржаја у објектима градитељског наслеђа са другим креативним индустријама.

Обнова браунфилда⁶⁸ је у научној и стручној литератури опсежно разматрана, а овде ће бити описана укратко у функцији теме. Међу многим карактеристикама браунфилда због којих су они вредни посебне пажње урбаниста и предмет многих студија, за предмет овог рада, посебно је важно следеће:

- Браунфилд се често налази на стратешким локацијама у градовима, у којима постоји потреба за новим стамбеним, пословним или комерцијалним простором.
- Могу постати део већег пројекта урбане регенерације, па могу обухватити активности од бојења фасада до обнове квартава.
- Индустијска архитектура може имати културну вредност.

Искуство у инвестирању у браунфилд⁶⁹ је показало да је то ефикасан начин за генерисање нових радних места у односу на величину инвестиције и да има позитиван утицај на локалну заједницу. У имплементацији се јављају и тешкоће: недостатак локалних експерата у раду са браунфилдом (правних, фискалних, техничких и планерских струка), недовољно потражње на тржишту за новом изградњом, нејасно власништво, отпор локалне средине, одговорност за евентуални неуспех у располагању локалним ресурсима, непостојање законодавног/административног оквира (World Bank 2010). Метод за развој браунфилда се састоји у: (1) **припреми** (прикупљање и процена економских, друштвених и евиронменталних података, упознавање са локацијом, обављање истражних радова, упознавање са тржиштем), (2) **изради претходне студија одрживости** (прелиминарни развојни концепт, прелиминарна процена ризика), (3) **изради студије одрживости** (детаљна анализа, идентификација финансијских и инвестиционих аранжмана, варијанте обнове и ремедијације) и (4) **имплементацији** (обухвата итеративни процес ремедијације и обнове, а обично и мониторинг и маркетинг локације).

Браунфилд се може наћи на загађеном земљишту, у које је потребно инвестирати значајна средства да би се оно санирало. Већина развијених држава има законе којима

⁶⁸ Постоје многе дефиниције браунфилда, које су усклађене са регионалним разликама; у Европи је често коришћена следећа дефиниција: браунфилди (су локације које) трпе последице претходне намене те локације и околног земљишта; напуштени су или се недовољно користе; могу имати стварне проблеме са загађењем или их тако доживљавају; претежно се налазе у развијеном подручју и неопходна им је интервенција да би повратили корисну намену (CABERNET n.d.)

⁶⁹ У протекле 3 деценије, широм света реализован је велики број пројеката обнове браунфилда.

је регулисано загађење активних индустрија. Као референтно, користи се искуство САД, ЕУ и далекоисточних земаља⁷⁰. Процењује се да у ЕУ има 3,5 милиона загађених локација (*ib.*), а пошто се не може очистити тако велики број локација, нити се може толерисати повећање њиховог броја, акценат је на превенцији загађења, а за локације које су већ загађене одређују се приоритети, па се најпре чисте локације које представљају највећу опасност по здравље људи⁷¹. Локације са високим степеном загађења, типично, захтевају интервенцију јавног сектора. Локације са умереним загађењем у случају спорог тржишта постају комерцијално неатрактивне. Међутим, уколико имају вредности културног наслеђа или се налазе у близини културног добра, и на њима се може остварити бенефит уз ангажовање јавног сектора (*ib.*) (ил. 3-30).

У организационом смислу, у припремној фази прикупљања података, неопходно је утврдити и значај који индустријско наслеђе има за локалну заједницу. Избор нове намене се онда врши на основу степена загађења, процене ризика и на основу културних вредности (*ib.*)

⁷⁰ Активности САД на овом пољу су биле пионирски подухват. Загађивачи код напуштених индустријских комплекса често нису доступни закону из различитих разлога. У неким државама закон се примењује ретроактивно (САД), а другима не. У Холандији се амнестира загађење настало пре 1987, а за чишћење се може тражити подршка државе. На тлу ЕУ, када загађивач није познат, или се не може сматрати одговорним по важећим законима, или се не може приморати да сноси трошкове ремедијације, покреће се посебан механизам у складу са националним стратегијама имплементације, које су се морале донети у првих седам година од примене овог прописа. У ЕУ, одговоран је онај ко је направио загађење, а у начелу „историјско“ загађење потпада под Оквирну директиву о тлу у ЕУ (EU Soil Framework Directive) (*ib.*) Дефинисањем критеријума за чишћење локације, дефинишу се две групе критеријума – критеријуми за прибављање локације и критеријуми за ремедијацију. Прибављање локације може представљати у правно-имовинском смислу тешкоћу, па је заправо процедура лакша и једноставнија, када индустријски објекти имају вредности културног наслеђа, пошто се у том случају може применити посебан сет закона, са проширеним правима јавног сектора (*ib.*) Стратегија ремедијације обухвата: циљеве ремедијације, стратегију одређивања приоритета, временски оквир за имплементацију и обезбеђивање средстава.

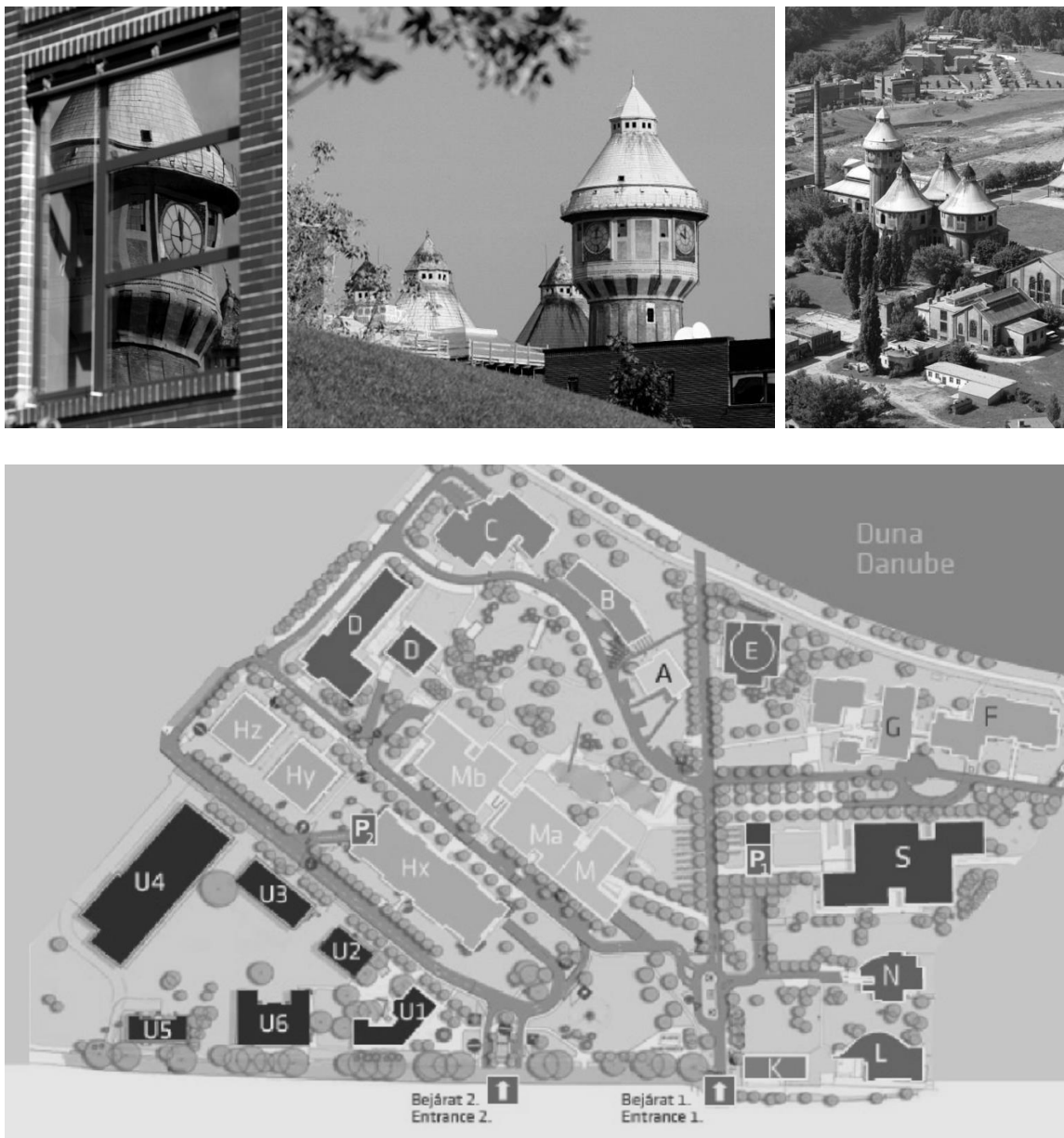
⁷¹ Политика имплементације ремедијације појединих држава се разликује. Чак и у случајевима у којима су националним политикама инсистирали на потпуној ремедијацији са трајним отклањањем загађења (попут САД и Холандије), постао је општи тренд да ремедијација усклађује са захтевима нове намене у конкретном случају (“fitness-for-use”) (*ib.*) Примера ради, искуство САД је показало да је ремедијација веома скупо решење, понекад неодрживо у реалним околностима, па да је некада најједноставније оставити загађење *in situ*. Холандска (Низоземска) политика заштите тла и даље инсистира на ремедијацији, истичући да је земљиште необновљив ресурс (*ib.*) Имајући претходно у виду, поред локација које представљају велики ризик по здравље људи, високо на листи приоритета би тебало да се нађу индустријски комплекси са вредностима културног наслеђа. У пракси, локације са минимумом загађења најчешће постају предмет ремедијације и то интервенције приватног сектора, јер се од њих лако могу остварити већи профити, посебно у случају добре позиције, динамичног тржишта некретнина и зонарања које дозвољава интензивну изградњу.

Табела 3-30 Модели јавно-приватног партнерства у обнови објеката са културним вредностима (Groenendijk 2014)

Фаза/модел	I Приватни развој	II Јавни развој	III Набавка и концесија ЈПП	IV ЈПП Савез
Иницијатива	Приватно	Јавно	Јавно	Приватно, Јавно
Планирање	Приватно, са јавном асистенцијом	Јавно	Могуће приватно	Приватно, јавно
Финансирање	Приватно, са јавном асистенцијом	Јавно, са приватном асистенцијом	Могуће приватно	Приватно, јавно
Развој локације	Приватно	Јавно	Могуће приватно	Приватно, јавно
Изградња	Приватно	Јавно	Могуће приватно	Приватно, јавно
Операционализација и одржавање (комерцијални садржаји)	Приватно	Приватно, Јавно	Могуће приватно	Приватно, јавно
Одржавање јавних садржаја	Јавно	Јавно	Јавно	Приватно, јавно

3.4.2.2 Примери добре праксе управљања индустријским наслеђем у урбаном подручју

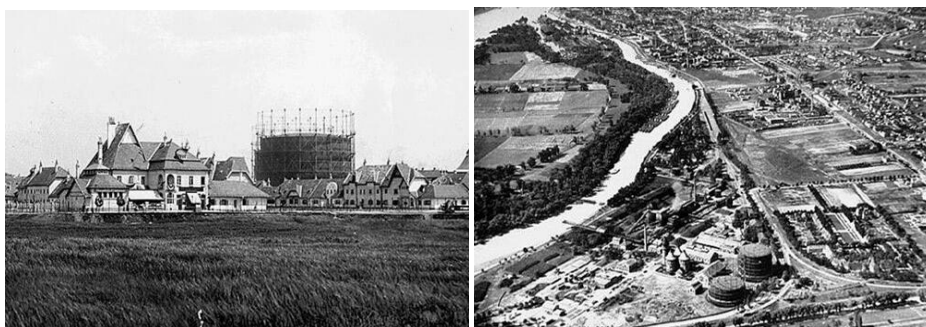
Графисофт Парк (Graphisoft Park) у Мађарској, саграђен је 1994., у урбаном подручју Будима, на обали Дунава, на делу комплекса напуштене фабрике за гас (ил 3-30). Овај комплекс има историјски значај и сматра се важним за локалну заједницу. Четири торња за воду и угаљ саграђена су између 1912. и 1914. са аутентичном архитектуром са елементима неоромантизма. Ова фабрика, једна од најмодернијих у то време у Европи, производила је 250 000 m³ гаса за грејање и била је у функцији од 1913. до 1984. На овој локацији је и пре тога постојала производња гаса, с тим што је 1908. донета одлука локалних власти да се више мањих производних погона замени једним са осавремењеном технологијом. У непосредном окружењу налази се стамбени објекат за смештај радника топлане. Загађење околног тла потиче од угља. У Мађарској се процена степена загађења, према важећим прописима, врши на основу граничних вредности за тло и подземне воде, а нормативи жељених вредности су усклађени са вредностима у другим државама са развијеном регулативом у овој области. Национална политика о загађеном земљишту је још увек прелиминарна, па је успех овог пројекта био још значајнији зато што је имплементиран у време када није био усвојен законодавни и административни оквир за ремедијацију браунфилда. Земљиште је било загађено у толикој мери да је било неопходно наношење здравог земљишта у слоју од 3 до 8m да би се обезбедио засад здравог парковског зеленила. Затим је формиран индустријски парк намењен производњи софтвера, телекомуникационој индустрији и сл., чиме је задржана производна намена, али елиминисана могућност новог загађења.

Ил. 3-31 *Обнова загађеног браунфилда са културним вредностима – Графисофт парк на делу напуштене фабрике за гас Óбуда, Будим, Мађарска горе: (vizitronu n.d.), доле: (Graphisoft n.d.)*

Нови садржаји нису смештени у постојеће објекте, већ су изграђени нови са погледом на постојеће, чиме је разрешен и проблем јавног приступа у објектима градитељског наслеђа и безбедности приватног индустријског комплекса (в. ил. 3-31 и 3-32). У овом случају, избегнуто је мешање приватног сектора у судбину објекта са вредностима градитељског наслеђа, али су кроз приватни пројекат развоја браунфилда обезбеђена средства за ремедијацију, и потенцијално за ревитализацију напуштених објеката. Овај део пројекта до сада није реализован, па остало отворено питање хоће ли стари објекти

са новом технологијом поново бити коришћени у функцији производње енергије (e.g. из обновљивих извора) или ће добити нову намену. Објекти су веома популарни код локалног становништва и представљају просторни репер за тај део града, а изградњом индустријског парка у непосредној близини, омогућена је додатна популаризација ових објеката. Ове грађевине представљају последњу велику инвестицију и последњу јавну грађевину пре почетка Првог светског рата, са којим је почео неугодан део националне историје Мађарске и потрајао скоро до самог краја XX века.

Ил. 3-32 Фотографије старе топлане у Будиму (vizitronu n.d.)

Други пример се односи на некадашњу индустријску зону Зимеринг у Беч, где је четири гасометра адаптирано на нову намену⁷². Ове импозантне грађевине, саграђене 1896.-1899., цилиндричне љуске од опеке капацитета 90 000 m², постале су непотребне након промене у систему снабдевања гасом 1970.-1978., проглашене су културним добром (историјским индустријским спомеником). Објекти који су се истицали својом градитељском вредношћу од 1999. су постали атрактивни и популарни објекти са *стамбеним, пословним, комерцијалним и јавним садржајима*, који су названи „Град Ге“. Пројекат је реализован према позивном архитектонском конкурс (Jean Nouvel, Coop Himmelb(l)au, Manfred Wedhorn и Wilhelm Holzbauer), чији је један од критеријума био да се ништа не додаје објекту са спољашње стране. Coop Himmelb(l)au је игнорисао ово ограничење, али је и такво решење прихваћено (други гасометар лево, на ил. 3-33). Комерцијалним потенцијалима локације су допринеле и одличне постојеће саобраћајне везе (Sarnitz 2003). Ова адаптација се показала веома профитабилном.

⁷² преостала три гасометра су срушена.

Ил. 3-33 Град Ге - Пример рехабилитације напуштених индустријских објеката са новом наменом (Sarnitz 2003)

Последњи од примера односи се на претварање индустријских комплекса у музејски или изложбени простор, и илуструје трећу од поменутих могућности коришћења објеката градитељског наслеђа. Индустријско наслеђе обухвата индустријске објекте и комплексе у ужем смислу, а у ширем смислу и мануфактурне производне погоне, па и делове сеоских домаћинства на пољопривредним газдинствима. Овакви објекти или комплекси могу добити историјски и културни значај када њихов производни процес постане превазиђен и прерасте у сведочанство историје једне заједнице. Претварање таквих у објеката у културну баштину има првенствено образовну улогу. Овакви производни објекти из XVIII, XIX, и XX века су бројни, а могу бити одлично очувани. Њиховим претварањем у музејске и изложбене просторе, они губе своју оригиналну намену, што се може чинити бољом алтернативом од потпуног напуштања и препуштања пропадању, али врло често проблем економске одрживости остаје, па такви објекти, ипак, после неког времена, бивају напуштени и препуштени пропадању, а у међувремену, њихово одржавање представља економско оптерећење за локалну заједницу. Да би се овакав сценарио избегао, развијени су различити модели управљања. Један од популарних модела познат је под називом Економузеј (фр. *Écomusée*) а осмислио га је Сирил Симар (Cyril Simard), архитект и дизајнер⁷³. Пилот пројекат је имплементиран 1988, што је привукло доста пажње, а аутор је добио неколико награда као признање јавности за допринос културном

⁷³ Он је дошао на чело управног одбора папирнице Сен-Жил (Papeterie Saint Gilles) 1984 и је инспирисана тешкоћама у управљању, осмислио је и изложио свој концепт у докторској тези под називом Економузологија, која је одбрањена не после 1986.

туризму Квебека. Од 1992-2012 установљено је 60 Економузеја у Северној Америци и Европи (ил. 3-34).

Илустрација 3-34 Карта ширења концепта Економузеја у објектима градитељског наслеђа (Ecomomuse 2016)

Економузеј се заснива на идеји да објекат задржи своју првобитну намену, по могућству неизмењен производни процес (чешће мануфактурни него индустријски), као неодвојиву од вредности због којих је првобитно препознат као објекат са културним вредностима, с тим да такав процес производње постане видљив и доступан јавности, као и да постојећи садржаји добију још неке, музејске, изложбене и комерцијалне садржаје. Приходи од улазница, и комерцијалних садржаја попут сувенирнице и ресторана омогућавају одржавање објекта, који, задржава своју производну намену као доминантну. Овакав модел управљања омогућава да тај простор настави да „живи“, и функционише на одрживим основама без помоћи заједнице, што је нарочито погодно када се ради о малим локалним заједницама, чији би објекти културе били тако мало посећени да би трошкови одржавања превазилазили приходе од улазница.

3.4.2.3 Индустријско наслеђе у градском језгру на тлу Србије

Индустријске архитектура на тлу Србије је детаљно обрађена у домаћој стручној литератури⁷⁴. Индустријализација Србије је почело је да се развија у XVIII веку а интензивирала се у другој половини XIX и у XX веку. Најпре је почела да се развија прехранбена индустрија у Војводини, а затим, почетком XIX века, први индустријски објекти јужно од Саве и Дунава. Од индустријског наслеђа из XVIII века сачувани су:

- преводница „Шлајз“ 1739.-1801. код Бечеја⁷⁵
- Панчевачка пивара,
- Житни магацин на Сави "Бојана" у Сремској Митровици из 1774.⁷⁶ и др.

Почетком XIX века настали су:

- барутана у Страгарима 1806. године,
- тополивница у Београду 1808. и у Крагујевцу 1836. године.
- Сењски рудник⁷⁷ (код ког је у великој мери очувана аутентичност).

У периоду од 1804. до 1918. у Србији је подигнуто више од двеста великих фабрика и отворено неколико банака и задруга, па већина заштићених индустријских објеката потиче из XIX века или касније. Највећи број индустријских објеката који због своје архитектуре, намене или старости представљају заштићена културна добра налази се у Београду – 16 заштићених индустријских објеката и 29 под претходном заштитом

⁷⁴ Видети, на пример, публикације Рифата Куленовића, или каталог Туфегџић/Силађи о индустријском наслеђу Војводине: „Сенке и силуете индустријског наслеђа Војводине“ (суиздавачи су ФТН Универзитета у Новом Саду и Музеј савремене уметности Војводине, Нови Сад)

⁷⁵ споменик културе од изузетног значаја; преводница је најстарији такав сачуван објекат у Србији; саграђена је према пројекту израђеном у бироу Гистава Ајфела, према идеји и уз реализацију угарског племића, инжењера Јожефа Киша; одлуку о изградњи донела је угарска влада са циљем да пресели ушће канала који се до тада налазило код Бачког Градишта. Канал је служио као пловни пут и истовремено за мелиорацију, а служи и данас у склопу система Дунав-Тиса-Дунав. На улазу налазе се два масивна стуба обложена глазираном опеком; врата преводнице су клизна са механизмом за покретање, а касније су електрификована. Престала је да се користи после Другог светског рата, када је саграђена нова.

⁷⁶ Споменик културе од великог значаја, познат као Војарна града Сремска Митровица, првобитно саграђен као складиште, један од ретких сачуваних економских граничарских објеката.

⁷⁷ Сењски рудник је најстарији рудник мрког угља у Србији. Сачуван је Александров поткоп из 1853. улаз у јаму са управном зградом изнад самог улаза који је саграђена 1860. године. Александров поткоп, манипулативни простор за утовар угља, са управном зградом, бараком за одржавање машина и централни магацин, заштићени су решењем Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу од 1975 као споменик културе. На локацији је отворен Музеј угљарства 1980. године, а од 1983. године, заједно са непосредном околином проглашен спомеником културе од великог значаја. Изложбени простор музеја износи 550 м², а поставка приказује технички и историјски развој рударства, изложени рударски алат из античког и римског доба, затим прост и механизовани рударски алат, збирке лампи за осветљење у рудницама, рударске машине за механизовано откопавање угља, геолошко–рударске карте, збирке фотографије са рударским мотивима и збирка архивске грађе везане за рударство. (Senjski rudnik 2015)

(у процесу утврђивања заштићеног статуса), према евиденцији Завода за заштиту споменика културе Београда⁷⁸ (2015).

Основне карактеристике индустријских објеката у Србији, као и широм региона је да су локације са великим загађењем релативно ретке. Са изузетком рудничких комплекса, загађење не представља велики проблем, што произилази из карактеристика индустријализације која се најинтензивније развијала у периоду када је већ постојала свест о загађењу, као и законодавни оквир којим је ова област регулисана (објекти су грађени са одговарајућом инфраструктуром). Подаци о броју заштићених индустријских објеката на подручју Београда указују да такви објекти чине око 5% свих заштићених објеката. Иако је средином XX века, када се индустријализација интензивирала, била активна генерација архитеката која је пројектовала у духу Модерне, нема евидентираних таквих индустријских објеката на листи Докомомо Србија⁷⁹ (Docomomo Srbija 2015), што отвара и проблем препознавања културних вредности индустријских објеката, као и, стручној јавности добро познат, проблем заштите објеката из периода Модерне.

Неколико примера, у тексту који следи, одабрани су због значаја који имају за развој ширег урбаног подручја.

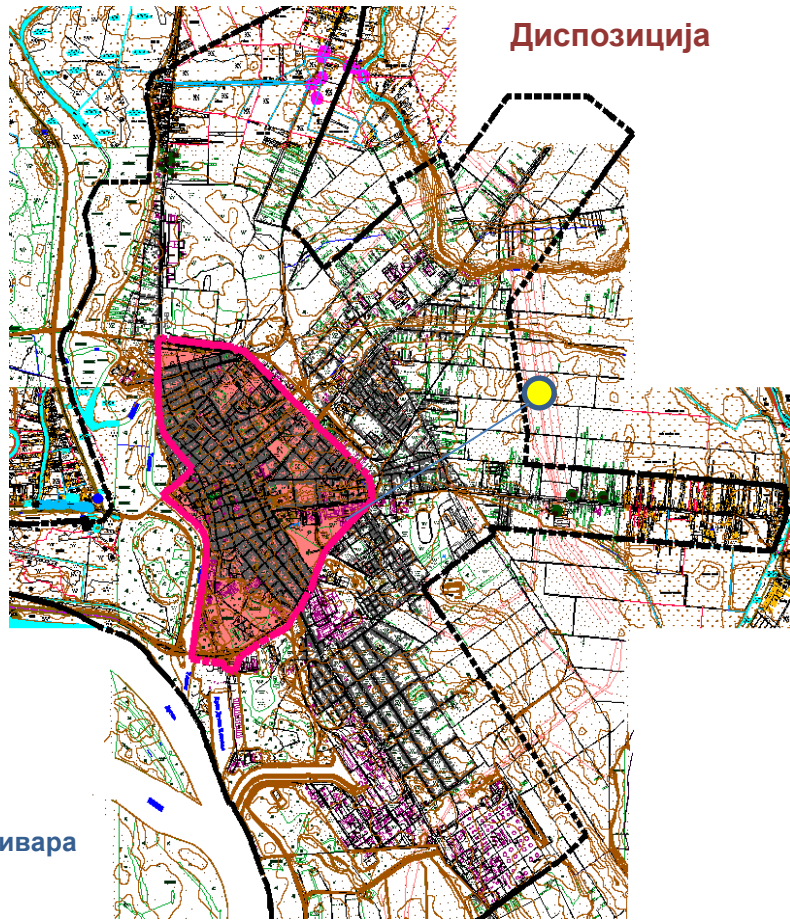
Панчевачка пивара⁸⁰ је карактеристичан пример индустријског објекта заробљеног у градском језгру је (ил. 3-35) Проглашена је културним добром 1948, а објекат је наставио да се користи са оригиналном наменом до 1977. Градско језгро Панчева, у коме се нашла и Пивара, је проглашено културним добром од великог значаја. Године 2014. покренут је конкурс са уређење музејских и других културних садржаја, са идејом да се комплексу да нова намена. Подручје Панчевачке пиваре налази се на обали Тамиша, у средини ширег градског језгра. Обухваћено је бројним просторним и урбанистичким плановима: Просторним планом, и Генералним урбанистичким планом Града Панчева, као и Планом генералне регулације Целина 1-

⁷⁸ Међу њима четири се налазе у категорији „културних добара од великог значаја“. **То су: Железничка станица, Ливница Пантелић у Земуну, зграда Прве српске опсерваторије и зграда Старе телефонске централе.** У категорији „споменика културе“ налазе се Астрономска опсерваторија, Царинарница у Земуну, Фабрика шећера, Модерна гаража у Мајке Јевросиме, Парни млин, Зграда државне штампарије, Ковница новца, зграда Сеизмолошког завода, Земунска пошта (Свејић 2009).

⁷⁹ који се бави заштитом објеката из овог периода.

⁸⁰ Подигнута је 1722., након Аустријско-Турског рата 1716-1718., разрушена током наредног аустријско-турског рата па обновљена 1740. По попису из 1766., Панчево је имало 827 становника (око 200 домаћинстава) (Arhiv Pančeva 2015), а по попису из 2011. 76,203. Најуспешнији период развоја пиваре био је онај док је била у власништву породице Вајферт (од 1841-1946).

ПГР
ЦЕЛИНА 1
- ШИРИ
ЦЕНТАР -
(круг
обилазнице
)

Стара Вајфертова пивара

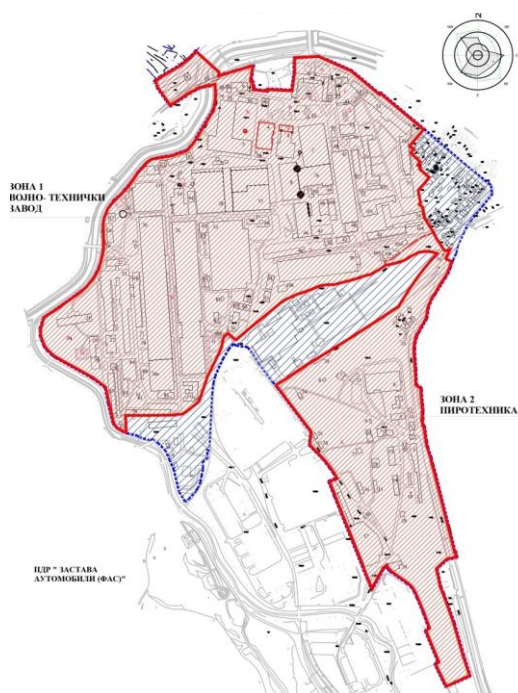

Илустрација 3-35. Извод из Плана генералне регулације Целина 1 – Ширин центар (круг обилазнице) у насељеном месту Панчево (горе) и културна баштина Панчева (Tasić, Rejaković / Dragaš 2015) (доле)

шири центар (круг обилазнице) (ил. 3-34), а потенцијал Панчевачке пиваре за развој урбаног подручја Панчева узет је у обзир приликом израде Стратегије развоја и акционог плана АП Војводине 2014-2020.

Илустрација 3-36 Првонаграђено конкурсно решење за ревитализацију Панчевачке Пиваре (Tasić, Pejaković / Dragaš, Godišnji susret urbanista 2015)

Просторна културно-историјска целина “Комплекс Војно-техничког завода” састоји се из две зоне :

- Зона 1-Војно-технички завод
- Зона 2-Пиротехника

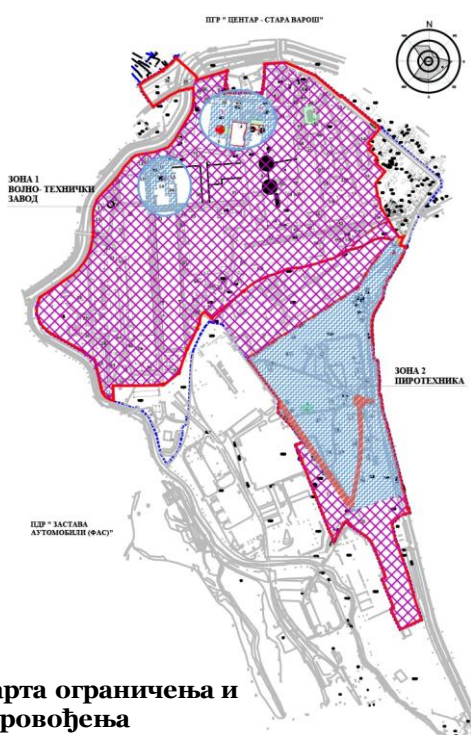
Заштићена околина ПКИЦ се простире на површини од око 9 хектара.

Ил. 3-37 Извод из Плана генералне регулације Центар Стара Варош – Границе ПКИЦ и заштићене околине „Комплекс ВТЗ“-Крагујевац (ВТЗ 2015)

Локална управа је уочила да постоји потреба за реактивацијом ове пиваре са новом наменом приликом израде Стратегије развоја Града Панчева 2014-2020 и Стратегије културног развоја Панчева 2010-2015. У 2014., локална управа је расписала конкурс за архитектонско-урбанистичко решење на основу анализа локације, анкета и

истраживања фокус групе, а према првонаграђеном решењу израђен је Урбанистички пројекат (Tasić, Pejaković / Dragaš, Godišnji susret urbanista 2015) (ил. 3-36).

Други пример, се односи на комплекс – **Војно-технички завод у Крагујевцу** који је почео је да се развија 1851-1853⁸¹. Овај комплекс заузима површину од око 9ha, на јужној обали Лепенице, тачно насупрот градском језгру (ил. 3-37 и 3-38). Са југозападне стране овај комплекс наставља се у индустријски комплекс фабрике аутомобила. Велики број објеката са карактеристичном архитектуром, од недавно је делимично отворен за ширу јавност.

Карта ограничења и спровођења

Локације за даљу разраду

- урбанистичко-архитектонским конкурсом
- урбанистичким пројектом

Ограничења

- обавезна претходна археолошка истраживања у појединим деловима целине
- ограничено коришћење дела простора у постојећем режиму

⁸¹ када је Тополивница пресељена из Београда у новосаграђене објекте у Крагујевцу. Године 1862 отворена је и војнозанатлијска школа у истом комплексу. У току Првог Светског рата, уништено је 70% производних капацитета, а у периоду 1922-1924 фабрика је обновљена, а затим је подигнут и велики број нових објеката, у којима је 1939 започела монтажа возила „Шевролет“. Фабрика је опљачкана током Другог светског рата, а 1945. Донета је одлука да се производња пресели у Ужице и Чачак. За комплекс ВТЗ-а везано је историјских датума за Србију „Важни догађаји условљени радом и развојем фабрике:

-1859. године у Крагујевцу је организован први ватромет у Србији, од материјала произведеног управо у Тополивници

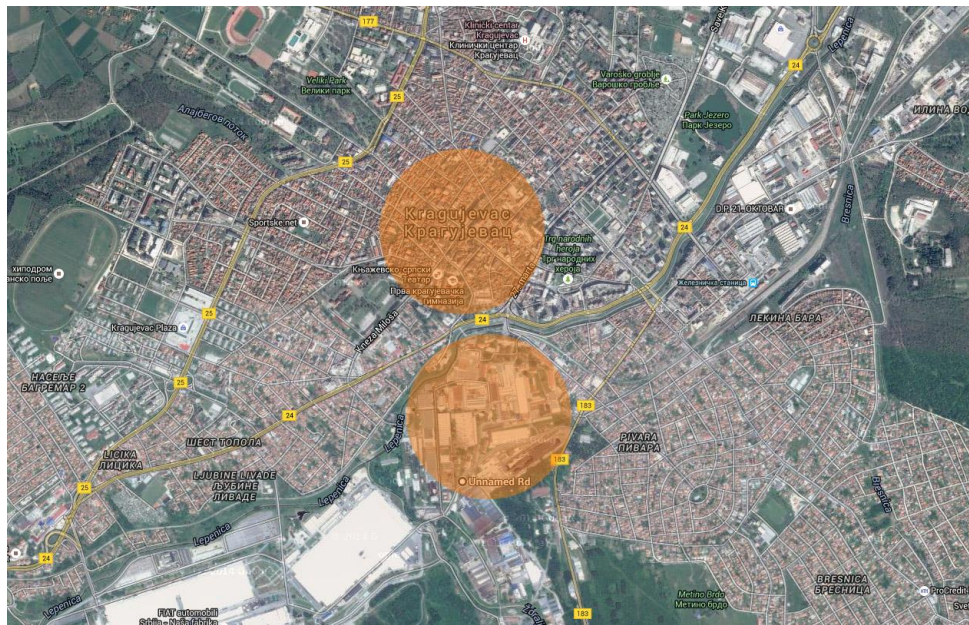
- 1886.године у ВТЗ-у прорадила је прва електрична централа и упаљена је прва сијалица у Србији

-1891. године први регулациони план као последицу нагле урбанизације због подизање војног постројења

-1898. године произведена је прва ручна бомба на свету

-до 1915. године у оквиру ВТЗ-а постојала и радила "Радионица за израду и поправку аутомобила", претеча аутомобилске индустрије у овом делу Европе“ (ВТЗ 2015).

Ил. 3-38 Извод из Плана генералне регулације Центар Стара Варош – Смернице за спровођење (Kompleks Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu 2015)

Ил. 3-39 Диспозиција и релативна величина ВТЗ у односу на центар Крагујевца (Извор: Гугл мапс са допунама аутора)

3.4.2.3 Дискусија и закључна разматрања

Примери индустријског наслеђа Србије указују да је, у недостатку законом предвиђеног поступка за управљање културним наслеђем, развој културне баштине у интересу локалне заједнице препуштен предузимљивости локалне управе. У оба наведена примера, испоштовани су сви законски предуслови у погледу просторног и урбанистичког планирања, али се то показало недовољним. У случају Панчева, прешло се на интервенцију кроз архитектонски конкурс, а у случају Крагујевца, комплекс ВТЗ и даље тавори у непромењеним околностима. Озбиљност овог проблема се може увидети уколико се упореди површина градског центра са подручјем који заузима ВТЗ (ил. 3-39).

Усвојено конкурсно решење за ревитализацију Панчевачке пиваре (ил. 3-35) представља пример повезивања културног наслеђа са извођачким уметностима, и уједно пример повезивања различитих културних индустрија, што потврђује претходно

изнету тезу о културној политици у Србији: фестивизација градитељског наслеђа је широко прихваћена у јавности.

На примерима наведених индустријских комплекса може се препознати широк спектар проблема у управљању градитељским наслеђем, и уједно оправдавају новине у међународној доктрини у погледу управљања и презентације градитељског наслеђа: идентификација концепта управљања (којима одговарају менаџмент планови прве, друге или треће генерације), сагледавање свих вредности културног наслеђа за друштво (нарочито у случајевима када су према критеријумима стручњака те вредности скромне), избор нове намене објеката градитељског наслеђа (одлука о намени је обавезни део сваког менаџмент плана), идентификација значаја који неко градитељско наслеђе има у урбаној морфологији и начин на који у интеракцији са урбаним и природним пределом формира ХУЛ, дефинисање урбаног предела и развој стратегије економске одрживости, избор модела јавно-приватног партнерства и начина инвестирања и др.

Сагледавање свих вредности за друштво, и стално продубљивање ове теме, као што се видело у потпоглављу 3.3. је нарочито видљиво у случају града Ге. Успех овог пројекта се не заснива на научним вредностима, како их виде стручњаци, већ на вредностима објеката културног наслеђа за локалну заједницу, претежно вредностима симбола које потенцијални корисници додају неком објекту независно од оригиналне намере градитеља; ово се поклапа са Брандијевим схватањем значаја временског тренутка у ком је уметничко дело препознато као такво.

Индустријски комплекси у наведеним примерима доминирају урбаним подручјем ком припадају, пре свега својом величином. Њихова улога као просторних репера је врло важна за урбану морфологију. У интеракцији са окружењем, ови комплекси формирају историјски урбани предео, који служи да „пренесе наше холистичко разумевање насељених историјских градова на начин којим се прихватају сви аспекти материјалног и нематеријалног наслеђа, заједно са повезаним природним елементима, и у урбаном ткиву и око њега“ (Rodwell, *Historic urban landscape: concept and management* 2010), као и све друге везе и компоненте развоја – друштвену, економску еколошку и културну. „Предео“ није само природан, нити само визуелан, ни само уметнички, већ се може користити у бројним метафоричним значењима (као „литерарни предео“, „политички предео“ (Rodwell, *Historic urban landscape: concept and management* 2010). „Предео“ је појам настао не у стварности, већ у имагинацији (*i.e.* у сликарству, а не, рецимо, у фотографији (Smith 2007)), па се културни предео

или историјски урбани предео, не могу „учити, већ се морају доживети“ (*ib.*). Градско језгро не одређује (само) историјат, урбана морфологија, већ перцепција људи, доживљај одређеног урбаног подручја. Некадашњи радни комплекси или објекти социјалног становања на периферији, данас постају стедишта културног живота у градском језгру.

Графисофт Парк представља рану имплементацију развоја браунфилд локације са културним вредностима и значајним загађењем на тлу Европе, уз задржавање индустријске намене комплекса, и као такав пример еколошки освешћене интервенције приватног сектора. Овакав модел је био врло напредан за европске прилике, а развијен по угледу на законодавство САД⁸². Овај пример представља и добар пример трансфера знања, јавно-приватног партнерства, и како иницијатива приватног сектора може подстаћи регулацију и унапређење законодавства.

⁸² Током 1970-их, догодило се неколико инцидената са загађеним локацијама које су имале катастрофалне последице, па је 1980. донет је тзк. Superfund Act (CERCLA) који се заснива на принципу „загађивач плаћа“, а сва средства која се прикупљају по овом основу сливају у један фонд тзк. Суперфунд. Потенцијални загађивачи, на које се овај порез односи (ППП- *potential responsible parties*) могу бити тренутни власник или оператер локације, власник или оператер у време када је загађење настало, особа која је уредила одлагање опасног отпада или загађења, особа која је транспортовала опасне супстанце или загађиваче на локацију. На овај начин је одређен оквир деловања, али је било много нејасноћа приликом спровођења, због чега су многе компаније ипак избегавале да инвестирају у браунфилде. Према процени, у САД постоји 0,5-1 милион браунфилд локација, па је узимајући у обзир обим проблема донет нови закон – Brownfield Act 1990 (Superfund Amendments and Reauthorization Act – SARA). Овим законом је уређено у којим случајевима се примењује изузимање од одговорности, уређена је област финансирања, чишћења и обуке локалног становништва које се ангажује у обнови браунфилда. Следећа корекција закона догодила се 1993., а односила се на унапређење ефикасности, са циљем да се убрза поступак; уколико у току испитивања од 90 дана, односно 30 дана не утврди загађење, може се наставити по процедури за развој обичне локације. Други и трећи круг измена усвојен је 1995., као последица политичког односа снага. Закон под називом Суперфунд акт је тада стављен ван снаге, а донет нови закон о браунфилду 2002, као и пратећи програми, којим су сумирана дотадашња искуства и утврђен обавезан протокол. У Канади, законска регулатива је слична оној у САД с тим што је прилагођена локалним разликама. У САД и Канади се користи и принцип приоритета, при чему највиши проритет имају локације са највећим степеном ризика. Међу Азијским државама Јапан има најразвијенију регулативу (Основни закон о околини 1991, са амандманима из 1994, Закон о контроли загађења тла из 2002, који се односи на поједине индустрије које су на листи загађивача, и Закон о противмерама загађења јапанског тла из 2009 о обавези само-контроле загађења; јавном објављивању информација о загађењу, узрочно-последичној вези између степена загађења и интервенције, као и о унапређењу управљања). Законска регулатива је нешто слабије уређена у Кини и Тајвану. У ЕУ, политике обнове браунфилда се разликују међу државама чланицама, па је основано више агенција за координацију и установљени програми, од стране индустријалаца, истраживача и држава чланица, ради унапређења размене и ширења научних информација о загађеним локацијама у Европи и шире. Међу њима су: CARACAS, (CLARINET), NICOLE, NATO/CCMS. Ове агенције и програми делују у складу са стратегијом одрживор развоја (7th Environment Action Program – ЕАП) до 2020. (ЕС 2015). Практично, законодавство у САД је било пионир на овом пољу па су се све друге државе мање или више на то угледале.

Одлука о промени намене индустријских објеката доноси се под истим критеријумима, као и за објекте других намена. Пример Гасометара у Бечу, показује да се индустријски објекти могу успешно адаптирати за нове, не-индустријске намене (потребе становања, комерцијалних садржаја, музеје и др.). У овом случају, била је потребна интервенција већег обима, која је значајно променила постојеће објекте, па су локалне власти одабрале приступ којим се гарантује да таква интервенција представља уметничко дело, и да као таква гради нове просторе и ствара нове вредности градитељског наслеђа за будуће генерације. Интервенција је толико обимна и таквог карактера да се овакав избор може очигледно критиковати због тога што је тај споменик културе постао нешто друго. Критика се лако може одбацити, ако замислимо шта би се десило да су објекти препуштени спонтаном урушавању, због недостатака средстава за њихово одржавање. С друге стране, циљеви интервенције су били да се објекти сачувају због своје градитељске и архитектонске вредности, али много више урбанистичког значаја. Сва три циља су испуњена, и то на одржив начин, у еколошком и економском смислу, па се ова реализација у потпуности може одбранити са становишта управљања културним наслеђем. Тешко је издвојити који је од постављених циљева био најважнији, међутим, може се прихватити да је у овим случају било очување волумена којим објекти доминирају окружењем, и без којих би и окружење изгубило препознатљивост. Та „наслеђена урбанистичка обавеза“, чије поштовање имплицитно значи поштовање навика људи и идентитета простора који је у међузависности са психологијом људи, заправо је кључни елемент историјског урбаног предела. У овом случају, одрживост се остварује на самој локацији (која заузима веома велику површину), а предметни објекти су важнији за друштвено-економски развој окружења него што је то обрнуто. Управо та међузависност између објекта (или групе објекта у овом случају) и ширег окружења, која очигледно у пракси може бити врло разноврсна, обухваћена је појмом *историјски урбани предео*.

Значај градитељског наслеђа за одржив урбани развој није пропорционалан културним вредностима градитељског наслеђа, већ је сразмеран квалитету управљачког концепта, који узима у обзир све вредности градитељског наслеђа.

Вредности градитељског наслеђа за одржив развој морају бити веће од величине инвестиције, да би се интервенција могла оправдати. Вредности које су важне за одржив урбани развој обухватају: вредност очувања ведуте, вредност просторних репера и оријентације, вредност очувања навика становништва *etc.* Посебну групу

вредности представљају **квантитавне вредности**, које могу да обухвате величину локације, величину грађевине, бројност грађевина из истог периода на неком подручју бројност грађевина са истим стилским карактеристикама на неком подручју, број објеката градитељског наслеђа на одређеном подручју, а које се све заједно могу превести у *концентрацију културних садржаја*. Ово је сасвим различито од архитектонских вредности објеката градитељског наслеђа, које су увек **квалитативне** и пожељно је да су јединствене или бар ретке.

Проширење опсега вредности градитељског наслеђа за друштво показало се као оправдано, судећи по анализираним примерима индустријског наслеђа, без чега не би дошло до реализације већине наведених пројекта.

Наведени примери потврђују правилности уочене у последњим деценијама на основу, сада већ богатог, искуства у управљању културним добрима. Захваљујући великом броју реализованих пројеката, знање из ове области је почело је да се гомила, па се стиче утисак да се приближава тренутак када ћемо моћи са потпуном прецизношћу да одредимо ефекте планираних модела.

3.5 ИНФОРМАТИЧКО ДРУШТВО И УПРАВЉАЊЕ ГРАДИТЕЉСКИМ НАСЛЕЂЕМ

Примена информационо-комуникационих технологија у заштити градитељског наслеђа није пасивно средство у заштити градитељског наслеђа. Приликом израде планова и стратегија управљања, потребно је имати у виду актуелне могућности ИКТ-а.

Тековине информатичког друштва имају бројне улоге у очувању културног наслеђа, које се непрекидно мењају: настају, нестају и трансформишу се. Осим општег утицаја какав постоји и у свим другим сферама живота, информационо-комуникационе технологије (ИКТ) допринесе унапређењу заштите градитељског наслеђе тако што омогућавају примену метода који иначе не би било могуће применити. У тексту који следи, разматране су могућности примене нових ИКТ-а у управљању градитељским наслеђем, а посебно у анализи економских вредности градитељско наслеђа за друштво, као једном од новијих изазова. Оквир за примену тековина информатичког друштва на културно наслеђе одређен је чланом 14 Фарске конвенције – Оквирне конвенције о вредности културног наслеђа за друштво. Овај члан под називом “Културно наслеђе и информатичко друштво“, заједно са члановима 13 и 17, представља завршни корак у низу корака који су учињени од средине XX века ка унапређењу очувања градитељског наслеђа у складу са тековинама информатичког друштва, о чему сведоче и Европска културна конвенција (1954) и Европска конвенција за заштиту Аудиовизуелног наслеђа (2001). Утицај информационо-компјутерских технологија на управљање културним наслеђем претежно се шири у два правца; развојем **рачунарске технологије**, ИКТ апликације омогућавају дигитализацију података и њихову ефикасну систематизацију кроз 3Д моделовање, виртуелне светове, виртуелне презентације, проширену реалност, дигиталне анимације *etc*, а развојем **телекомуникација и сродних технологија**, они постају доступни великом броју корисника на даљину, кроз: геолоцирање, јавни приступ подацима дигиталног катастра, умрежавање, веб-форуме и вебинере, сајтове о културном наслеђу са бесплатним приступом, надзор на даљину *etc* (Ledig 2001). При изради менаџмент планова за градитељско наслеђе, ИКТ пружа бројне могућности за примену, са практично неограниченим потенцијалом за иновирање. Примена ИКТ-а почиње уносом података који захтева много времена, па је то је један од већих изазова. Дигитализација, пренос података из аналогног у дигитални облик, и *vice versa*, представља отворен проблем са више могућих решења у новије време. У овом поглављу, укратко су размотрени неки проблеми дигитализације, уноса и обраде

података од значаја за градитељско наслеђе, као и проблеми доступности и видљивост информација, који су препознати као кључни за управљање културном баштином. ГИС (*Geographical Information System*) апликације са јавним приступом (које су широко прихваћене и у области градитељског наслеђа и имају многе могућности примене, које су често обрађиване у стручној литератури) у овом поглављу су разматране, *inter alia*, због значаја за економску анализу о којој је било речи у потпоглављу 3.2. Имајући у виду да примена ИКТ-а може бити скупа и временски захтевна, важно је у менаџмент плановима предвидети коришћење већ развијених локалних, националних и међународних ИКТ пројеката.

3.5.1 Дигитализација: унос и обрада података, доступност и видљивост информација

Унос података је једноставан уколико су подаци већ у дигиталном облику, обзиром да је на располагању велики број софтвера за превођење дигиталних података, а сви формати су, практично, компатибилни у мањој или већој мери. Међутим, када су подаци у аналогном облику, неопходно је њихово брзо превођење, што и даље представља технички и технолошки изазов. У том контексту, комерцијално доступни 3D скенери и 3D штампачи јесу означили револуционарни искорак, али који је доступан само ограниченом броју корисника због још увек високе цене. Познато је да одређене класе 3D скенера користе рефлексију зрака, па не захтевају тактилни контакт са површином која се скенира, што је веома корисно јер се у таквом поступку практично не оштећује површина, која може бити врло осетљива. Сам поступак скенирања је мукотрпан процес који се мора понављати много пута (некада и стотинак пута), да би се постигао жељени квалитет. Када су дигитализација и унос података завршени и дигитална слика површине (у векторском формату која је компатибилна са CAD форматом), добијена, методом анализе и синтезе могу се добити прецизни изгледи делова који недостају, а затим и њихове копије коришћењем 3D штампача. Уместо материјализације делова који недостају, у неким случајевима, могуће је користити и холограме. За разлику од фотографија, они не представљају верну слику оригинала, већ случајан одраз светлости од предмета у датом амбијенту. Иако уметници користе холограме још од 1970-их, када је ова технологија развијена, сврсисходност коришћења холограма за презентацију културног наслеђа је дискутабилна. У многим случајевима, могуће је користити фотографије уместо

скенирања, које се затим анализирају фотограметријским програмима да би се добиле стварне димензије. Често су површине које се скенирају тешко доступне, па се за прикупљање информација користе и иновативни приступи за снимање и скенирање из ваздуха, *e.g.* хеликајти (енгл. *helikites*) и дронови (ил. 3-40). Ово су средства која се обично користе за примарно прикупљане података, док се за мониторинг и евалуацију обично користе једноставнија техничка решења (камере).

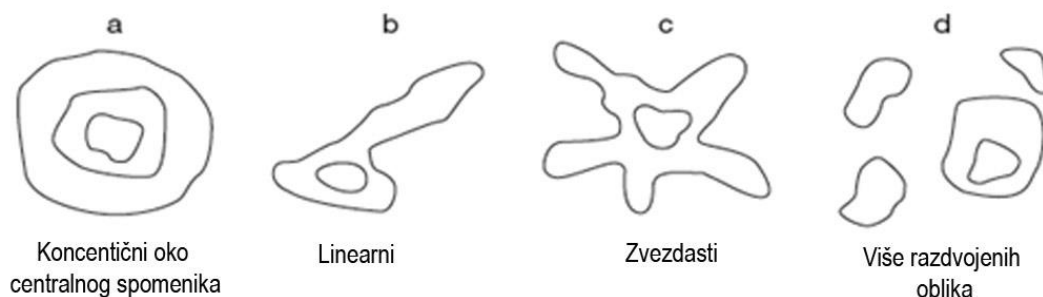
Илустрација 3-40. Хеликајти и дронови (Allsopp 2015)

Обрада података је оријентисана ка остварењу циља, па може обухватити разноврсне поступке и нивое обраде. Обрада употребом ГИС-а је један од начина обраде података којим се обезбеђује бољу доступност и видљивост. У основи, једноставна идеја о дигиталном приказивању просторно дистрибуираних података за потребе просторног планирања (без пословичне непрегледности легенди аналогних карата – унапређено, прегледно и интерактивно повезивање геолокације и текстуалних података), временом је постала планетарно популарна од прве примене у КГИС-у, 1960-их година⁸³. Првобитно, највећи изазов је представљало структурирање база података, што је било условљено и општим нивоом развијености хардвера, оперативних система и програмских могућности. Током 1990-их, примена ГИС-а се постепено проширила из домена истраживања на пословно окружење, а ГИС подаци су постали доступни на Интернету. ГИС је прилагођен раду под различитим оперативним системима, а све више су развијани ГИС-пакети са ткз. отвореним сорсом, који омогућавају корисницима да сами програмирају. У новије време у понуди је ГИС као онлајн услуга, при чему се “услуга“ може односити на софтвер, платформу или садржај.

⁸³ Канадски ГИС, развијен за потребе просторног планирања.

У последњу групу спада Гугл мапс (Google maps). Глобалној популарности ГИС-а је највише допринео Гугл Ерт (Google Earth), којим се виртуелно картира Земља спајањем слика са сателита, фотографијама из ваздуха и ГИС-а на 3D глобус. Гугл Ертх је доступан на мобилним уређајима, као и велики број других апликација. У менаџмент плановима ГИС се успешно користи за обраду података у сврху бољег разумевања потенцијала одређеног објекта или места од културног значаја и у циљу стварања успешнијих модела управљања. Примену ИКТ-а за методолошко унапређење израде менаџмент планова могу илустровати пројекти обнове медине у Фесу, дефинисања путева културе у Утврђеном граду у Лахору и очување историјског идентитета Бергена. Први пример односи се на рехабилитацију Медине у Фесу (Мароко) (1998-2005). Циљ пројекта био је смањење сиромаштва кроз обнову и ревитализацију медине у Фесу са фокусом на стамбене објекте. За економску анализу подручја уобичајено се користе софтвери за мапирање *e.g.*, АркГИС, Мапинфо, и Маптитуде. Употреба ГИС-а је омогућила подробнију анализу структуре, статуса, прихода домаћинства и физичких услова изграђене средине што је омогућило циљано решавање проблема (Licciardi and Amirtahmasebi 2012). Други пример се односи на пројекат свеобухватне урбане регенерације и конзервације Утврђеног града у Лахору (Пакистан), дела града у коме живи око 200 000 становника. Овај пројекат је започет 2006, са циљем да се трансформише у престижну туристичку дестинацију, а подржан је од Светске банке и Фонда за културу Ага Кан (АКТЦ). Од 2008 до 2009 извршено је топографско снимање, искључиво током ноћи, при чему је снимљено свих 2,56 км² које обухвата утврђени град, са 14255km улица, укључујући 1835km улица са сегментима ширине мање од 1.5m. (Licciardi and Amirtahmasebi 2012). Затим је израђена ГИС документација при чему је свакој парцели и објекту придружен велики број атрибута (укупно до 172), са подацима о датуму изградње, стању и типу грађевине, висини, намени, типу власништву, корисницима, фактичкој густини *etc.* Анализа овако великог броја података би била веома тешка без ГИС технологије. Један од циљева пројекта било је формирање културне стазе, како би се успоставила веза између физичке структуре и генерисања профита. Ово је било неопходно да би се израдио менаџмент план утемељен на чињеницама. Од априла 2012., Утврђени град представља аутономну територију у управљачком смислу, одлуком владе Пенцаба (Лахор 2015), а ГИС документација је, осим за управљање градитељским наслеђем, примењена у фискалне сврхе, за решавање комуналних проблема и др. Са становишта културног туризма, примена ИКТ омогућила је економетријску анализу навика туриста (потрошње на

смештај, храну, превоз, услуге и робу) које воде до формирања ткз. економског предела (в. ил. 3-41 и 3-42), као и анализе релевантне за просторно планирање (e.g. приступачност локације, места загушења код градова са великим броја туриста, алтернативни путеви *etc* (*ib.*)).

Илустрација 3-41 Различите форме економског предела око објекта са културним вредностима, а-д респективно: концентрација око централног споменика, линеарна, звездаста, са више раздвојених облика (Licciardi and Amirtahmasebi 2012)

Једна од раних примена ГИС-а у области културног наслеђа је израда стратегије за очување историјског идентитета Бергена уз помоћ програмског пакета АРКВЈУ (ARCVIEW) (в. ил. 3-42). Цртеж лево приказује места и објекте који су настали пре 1356. године, и уживају претходну заштиту у складу са законом (тамно) и места и објекти који су настали након тога, а који стављени под заштиту закона посебним документом (сиво). Цртеж десно приказује подручја за која су израђени развојни планови у које су интегрисани елементи заштите културног наслеђа (тамно).

Илустрација 3-42 (а) и (б) За ГИС је коришћен ARCVIEW (Myrvoll 2000)

Могућности ГИС-а се протежу и на фазу мониторинга. Систематски мониторинг динамичне промене у коришћењу историјског језгра Сплита (Хрватска), предложен је са циљем заштите културног наслеђа, али и ради повећања друштвене безбедности и очувања јавног реда и мира. Брза промена намене земљишта (претежно комерцијалних садржаја, а резиденцијалних у мањој мери) довела је до пораста криминала и опште несигурности. Мониторингом и структурирањем података уз примену ГИС технологије, претпоставља се да би се могло превентивно деловати у погледу очувања локалне културне баштине.

Дигитализација и обрада података нису сами по себи довољни за ширење знања о градитељском наслеђу, већ она у значајној мери зависи од доступности и видљивости информација. Фаро конвенција је дала оквир којим се истиче право на доступност и значај дисеминације знања о културном наслеђу. Имајући у виду да усклађивање области културног наслеђа са потребама информатичког друштва захтевају значајне материјалне и људске ресурсе, на Европском тлу велики подстрек овим напорима представљало је доношење Европске Агенде за културу, маја 2007. (2007-2013), након чега је Европска комисија обезбедила буџет од 380 милиона евра за пројекте којима се остварују њени циљеви. Неки од пројеката којима се може илустровати како технологија може допринети иницијативама које комбинују жељену дисеминацију су:

- **Пројекат Страбон (2002-2006)** (Strabon 2015) мултијезички, мултимедијални информациони систем за културно наслеђе и Европско-Медитерански туризам; и
- **ХЕРЕИН**, информациони систем Савета Европе о културном наслеђу (HEREIN 2015) средство за прикупљање информација у вези са механизмима финансирања, законодавства, документационих система, интегративних стратегија конзервације, подизања свести. *HEREIN Thesaurus* је речник са преко 500 термина који се користе у заштити, на 14 језика.

3.5.2 Примена ИКТ-а за градитељско наслеђе у Србији

Србија је укључена у међународне пројекте дигитализације и подизања свести о потенцијалу ИКТ-а у домену културног наслеђа. Примера ради, СЕЕДИ (енгл. *The South-Eastern European Digitisation Initiative* - Јужно Европска иницијатива за дигитализацију) је пројекат усмерен ка подизању свести о дигитализацији културног и научног наслеђа југоисточне Европе, који је окупио архиваре, библиотекарe и кураторе (одговорне за чување и стални приступ културном и научном наслеђу), истраживаче у

области информационих технологија ангажованих на развојним пројектима дигитализације и научне раднике који се баве културним наслеђем (*Ognjenović, Dobrevi i Ikononov 2000*) (*SEEDI 2009*). За додатне информације видети извештај о пројекту „Развој нових информационо-комуникационих технологија, коришћењем напредних математичких метода, са применама у медицини, телекомуникацијама, енергетици, заштити националне баштине и образовању” (*Z. Ognjenović 2015*). Ова тема је присутна и у званичним иницијативама надлежног министарства и у научној литератури. Уочљив је тренд ангажовања на повећању видљивости културне баштине Србије формирањем веб-презентација заштићеног културног наслеђа, примена гео радара и других ИКТ-уређаја за археолошка истраживања, заштита налазишта камерама за 24-часовни надзор etc. Међутим, иако је процес дигитализације и коришћења свих потенцијала ИКТ-а у Србији започет. Високе технологије се примењују када је то могуће. У функцији прикупљања података, експериментално је коришћен дрон изнад Петроварадинске тврђаве 2015/2016. Процес дигитализације података о културном наслеђу ће бити завршен када сва локације и објекти културне баштине буду повезани са дигиталним катастром, а сви објекти дигитализовани. Један од предуслова свеобухватног уређења ова области је дефинисање законодавног оквира, *i.e.* усвајање Закона о информационој безбедности (Закон о информационој безбедности 2016).

3.5.3 Дискусија и закључна разматрања

Интеграција ИКТ-а у област културног наслеђе постепено допушта појаву нових метода које захтевају одговарајућу обуку (*Ledig 2001*). Учестала примена ових технологија обухвата посебно

- израду дигиталне техничке документације,
- примену ГИС-а за напредно управљање документацијом,
- израду CAD и 3D приказа, конзервација у виртуелној и проширеној стварности
- мултимедијални дизајн за потребе WEB презентације и подршке апликацијама за онлајн приступ културном наслеђу.

Дигитализација генерише нове захтеве у погледу обуке стручњака али и отвара бројне нове могућности за промоцију културног наслеђа и нова тржишта. Брзина учења и прилагођавања новим технологијама представља велику предност у свим областима, па и области градитељског наслеђа. Све наведене примене су корисне за управљање

културним наслеђем, али су најзначајније оне које директно доприносе унапређењу методологије менаџмент планова и успешности примене у пракси. ГИС технологија омогућава ефикасно праћење промена јавне политике друштвено-економског развоја историјских градова и других урбаних подручја богатих културним наслеђем, промену намене земљишта, трендове у туризму и тржишту некретнина и друге промене од значаја за културну баштину. Визуелизација различитих вредности културног наслеђа и утицаја која има на окружење унапређује разумевање свеукупне вредности градитељског наслеђа за друштво (Licciardi / Amirtahmasebi 2012), а боље разумевање непосредно утиче на квалитет израде менаџмент планова и одрживост стратегије очување културног наслеђа која се тим плановима дефинише.

Могућност примене разноврсних високих технологија не значи и неопходност њихове примене у конкретном случају. Као и у другим случајевима, одлучивање о избору метода би требало и морало би да буде вођено остварењем постављених циљева, па је примена појединих технологија разматрана у контексту примерености за решавање проблема презентације и то: **виртуелна презентација, технологија спектакла и холографска технологије.**

3.6. ПРОЦЕНА РИЗИКА ЗА НЕПОКРЕТНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

У менаџмент плановима за непокретно наслеђе, обавезни део представљају идентификација и процена ризика. Ризик, „*i.e.* степен у ком ће доћи до губитка“, израчунава се као вероватноћа **хазарда** x **вулнерабилност**⁸⁴. Главне опасности (хазарди) су природне (геоморфолошке и атмосферске) и технолошке (индустријске, биолошке, колапс бране, ризици везани за саобраћај *etc.*). Штета се може класификовати као директна (физичко разарање) или индиректна (друштвени и економски губици). У случају губитка објекта градитељског наслеђа, губитак је увек и директан и индиректан, при чему индиректна штета превазилази директни губитак, због губитка јединствених и ненадокнадивих културних вредности. У погледу других аспеката, процена ризика за објекте непокретног културног наслеђа је иста као и за друге објекте и локације.

Процена ризика захтева вредновање на лицу места, па је приликом анализе потребно сагледати **поузданост података и неодређеност**.

Анализа ризика се врши ради утврђивања и планирања потребних активности на **превенцији, умањењу дејства и управљању**. Те активности обухватају:

- **припрему** – смањење ризика, јачање отпорности, благовремено упозоравање, припрему плана реакције на катастрофу,
- **активности за време дејстава** – примена плана одговора на непогоду, ангажовање конзерваторског тима (службе заштите) и
- **активности у фази опоравка након катастрофе**, током опадања дејства и као и активности на обнови, преиспитивању и оснаживању припремне фазе.

Планирање мора бити структурирано према:

- **нивоу деловања** - локалном, општинском, окружном или националном;
- **опасности** (хазарду – ватра, земљотрес, поплава, оружани сукоб *etc.*);
- **категорији непокретних културних добара** (споменици, археолошка налазишта, историјски градови, културни предели) (Стовел 1998).

⁸⁴ Хазард (опасност) дефинише као „специфична претња (попут пожара, поплаве, земљотреса) или извор потенцијалне штете“ (Stovel 1998), односно свака неповољна природна или вештачка појава која изазива губитке људи или материјалних добара, а вулнерабилност као осетљивост на дати тип дејства (интензитет потреса, обим падавина, концентрација токсичних дејстава, *etc.*), или „процењени ниво губитка који се придружује одређеном хазарду“ (Stovel 1998). Вулнерабилност (повредљивост) зоне или појединих тачака се процењује за сваки идентификовани хазард. **Хазард** се разматра обзиром на релевантност за дати случај, вероватноћу појављивања (годишње, десетогодишње, стогодишње *etc.*) и интензитет (*e.g.* висина и брзина поплавног таласа, ширина клизишта).

Примера ради, анализа ризика за мешовита добра је обично захтевнија и свеобухватнија, због сложене природе културних предела. Поред уобичајених анализа за градитељско наслеђе, таква анализа мора да обухвати и проблеме природног наслеђа⁸⁵.

Проблем превенције, умањења дејства и управљања ризиком за културно наслеђе, по наведеним аспектима, темељито су истражени; опсег знања и стратегије деловања се стално унапређују, а у складу са тим се врши обука стручњака за превенцију ризика и одговор на катастрофу⁸⁶. Међутим, све интензивније климатске промене битно мењају микроклиматске услове у односу на оне којима су објекти градитељског наслеђа били изложени деценијама или чак вековима. Поред бројних досадашњих истраживања (међу којима су у великој мери истражени проблеми превенције, умањења дејства и управљања ризиком) перманентно се ради на преиспитивању утицаја **климатских промена** на градитељско наслеђе и укључивање **нових ризика** у планове за њихово управљање, због настанка нових опасности, промене интензитета или учесталости раније познатих опасности или промене вунерабилности одређеног културног добра. Промена климе (предмет изучавања климатологије) се стално преиспитује у светлу нових података. Важно је разлучити границу између климатских митова и научно проверених чињеница, а затим и њихов утицај на непокретно наслеђе, као посебну групу проблема утицаја климатских промена на изграђену средину.

Друга група проблема, која је обрађена у наставку, односи се на одржавање атмосферских услова унутар објекта градитељског наслеђа и очување артефаката који се у њему налазе.

⁸⁵ Анализа ризика за природно наслеђе обухвата следеће:

- Рехабилитацију оштећених екосистема;
- Анализу ризика за приобалне мочваре, пешчаре, ушћа, делте и увале
- Проблеме приобалне и подводне археологије, управљање подводним налазиштима и олупинама бродова.
- Загађење плажа;
- Анализу ризика за изворишта воде и управљање сливовима.
- Загађење чврстим отпадом и загађење вода, прекогранично загађење, утицај на околину и законодавни оквир, деградација приобаља, процену утицаја на животну средину (енг. Environment Impact Assessment – ЕИА) и стратешка процена утицаја на животну средину (енг. Strategic Environment Assessment – СЕА);
- Управљање квалитетом воде и загађење воде и седимената копненог порекла, опасан отпад, цветање алги, био-индикатори загађења, мониторинг и контрола загађења;

⁸⁶ Видети (Stovel 1998) и препоручену додатну литературу.

3.6.1 Утицај климатских промена на повећање ризика по градитељско наслеђе

Климатске промене се доводе у везу са непредвидљивим оштећењима, односно врстом и обимом оштећења каква се раније нису јављала на конкретном непокретном културном добру. У прилог повезаности климе и активности на очувању градитељског наслеђа, може послужити пример утврђеног града Ладлоу у Шропширу (Ludlow у Shropshire, УК), који је саграђен у XIII веку. Брига о овом културном добру је обухватала уобичајене активности у погледу санације појединих делова утврђења, насталих због старења материјала, све док 2012/2013.године грађевина није била наизменично изложена периодима интензивне суше и обилних падавина. Услед јаких падавина, након сезоне дугих и интензивних суша, материјал се заситио водом, а затим су уследили мразеви. Овакав редослед и интензитет климатских феномена, незабележен од када се врше мерења, довео је до слабљења везивног материјала у зидовима, због чега су они изгубили носивост у тој мери да су постали опасни за окружење. Дошло је до ерозије камена, па су неки делови зидова остали без ослонца. Процењено је да је за санацију оштећења која су настала током те године било потребно уложити више него током претходне четири године (Ford-Rojas 2013.). Имајући у виду овај и сличне примере, истраживању климатских промена на културно наслеђе посвећен је Европски истраживачки пројекат „Нојева барка“ (у оригиналу *Noah's Arc*). Овај пројекат представља референтну тачку за истраживање ризика за градитељско наслеђе услед спољних утицаја. Резултат истраживања било је објављивање Атласа са картама ризика за европско градитељско наслеђе (Lefèvre and Sabbioni(ed.) 2010) у блиској будућности ((2010-2039) и далекој будућности (2070-2099). Резултати истраживања указују да климатске промене могу бити дугорочне и веома суптилне (рецимо, мале промене температуре), али да њихове последице (влага, смена сушних и влажних периода) могу бити интензивне и могу значајно увећати ризик по градитељско наслеђе.

Значајан део истраживања климатских промена односи се на загађење, обзиром да збирни утицај загађења, промене температуре и влажности, повећавају неодређеност и отежавају предвиђање климатских утицаја. Анализе података о климатским променама и загађењу, имају за циљ трансформацију података у политику и утврђивању нових алата за отклањање последица њихових утицаја, у овом случају, по градитељско наслеђе. ЕУ је усвојила нову политику прилагођења на климатске

промене до 2030. (април 2013) и троши око 20% свог годишњег буџета од око 960 милијарди евра на решавање проблема узрокованим климатским променама (European Commission 2015). УН чине сталне напоре како би се на глобалном нивоу учинио помак на овом плану (UN 2015). Већина Европских држава је израдила атласе вулнерабилности, пројекције климатских промена и смернице за њихову примену на непокретну баштину, антиципирајући њихово дејство (Kurtović-Folić and Živaljević-Luxor 2014). У научној литератури, за приказивање климатских промена, користе се индикатори попут гасова који изазивају ефекат стаклене баште, температура површине, падавине (количина и интензитет кише, снега и града, висина кровног покривача, дебљина леда на језерима, морима и водотоковима, стање ледника, водостај, климатске осцилације и екстремне појаве). Неке од тих промена се могу детектовати: интензитет падавина, промена учесталости, интензитет и учесталост екстремних појава попут суша, пожара, јаких падавина, поплава и олуја. Промена климе има последице на разне природне и друштвене системе, укључујући културно и природно наслеђе. У случају градитељског наслеђа, последице климатских промена се манифестују у два главна правца, непосредно физичко дејство на место и структуру грађевине или дејство на друштвену структуру и хабитат, које може имати последице по друштво или чак довести до миграције заједнице која води бригу о одређеном културном добру. Карактер културног наслеђа је тесно повезан са климатом. Културни предео и изграђена средина створени су у складу са локалним климатским условима, па је постојаност културног наслеђа у тесној вези са стањем тла и атмосфере (Cassar 2005.). При сагледавању утицаја климатских промена на градитељско наслеђе, потребно је узети у обзир сложене интеракције између природе, културе и друштва. Промене културног наслеђа, под утицајем климе, су повезане са друштвеним, демографским и бихејворалним променама, укључујући конфликт између друштвених вредности и планирања намене земљишта, који, такође, еволуира под утицајем климатских промена. У многим примерима, градитељско наслеђе се користи у свакодневном животу и условљено је способношћу заједнице да га чува и одржава. Климатске промене имају последицу на целокупни опстанак човечанства и све производе људске креативности. (Kurtović-Folić and Živaljević-Luxor 2014). Да би се успешно идентификовале највеће глобалне опасности и ризици које изазивају по градитељско наслеђе, заједница, локалне и државне владе, *de facto* друштво у целини мора бити добро припремљено (Fort, et al. 2006).

3.6.2 Стратегија умањења неповољних утицаја климатских промена по градитељско наслеђе

Након што се идентификују климатски параметри, сагледају релевантне промене за стогодишњи период и уоче све потенцијалне претње по грађевинске материјале, површине и структуре, потребно је дефинисати стратегију умањења дејства климатских промена, слично планирању активности за превенцију ризика од других опасности (*ib.*). Стратегија која је развијена након детаљне анализе различитих аспеката, елаборирана је у извештају УНЕСКО-а “Предвиђање и управљање ефектима климатских промена на Светску баштину“ из 2012. У овом извештају, конзервација је дефинисана као управљање променом, а климатске промене су третиране као једна од најзначајнијих глобалних опасности са којима се суочавамо у XXI веку. Препоручена стратегија активности које се морају предузети сличне су стратегији умањења дејства општег ризика и обухватају:

- **Превенцију:** мониторинг, извештавање и смањење утицаја ефекта климатских промена кроз изборе и одлуке који доприносе здравом окружењу на свим нивоима: индивидуалном, нивоу заједнице, институционалном и корпоративном.
- **Корективне активности:** усвајање реалности климатских промена кроз глобалне и регионалне стратегије и локалне планове управљања.
- **Размену знања:** најбоље праксе, истраживања, комуникација, политичка подршка и подршка јавног мњења, образовање и обука, јачање капацитета, умрежавање *etc.*

Стално праћење узрока пропадања грађевина доприноси глобалном унапређивању стратегија превенције. У средишту пажње таквих стратегија су проблеми који изазивају најопасније ефекте – атмосферски утицаји: киша, ветар, јаки ветар, интензивне падавине, поплаве и клизишта⁸⁷. Стратегије морају узети у обзир и моделе понашања дубинских слојева, ради предвиђања настанка клизишта, а да би се избегла нестабилност дубинских слојева и последична оштећења.

⁸⁷ У средишту пажње су исушивање и структурална оштећења, као и статичко и динамичко оптерећење због циркулације ваздуха и јаког ветра и интегрисана опасност од штете због поплава.

3.6.3 Проблеми градитељског наслеђа под утицајем климатских промена у Србији

Градитељска баштина на територији Србије, попут Европске градитељске баштине у другим државама, трпи бројне последице пораста температуре у атмосфери („глобалног загревања“) и других промена у геофизичким карактеристикама које из тога произилазе. Међународна истраживања, искуства и методолошки приступ су од практичне користи у сагледавању утицаја климатских промена на градитељско наслеђе у Србији, а посебну у дефинисању стратегије, припреме и одговора на ризик по градитељско наслеђе.

Утицај климатских промена у Србији се истражује, али се мало пажње посвећује проблему непокретног културног наслеђа у том контексту. Ова тема није узета у обзир ни у Просторном плану Републике Србије (2010), најсвеобухватнијем и најтемељитијем планском документу о заштити непокретног културног наслеђа који је у Србији усвојен до сада. (Berenfeld 2008). Поучени Европским искуством и подацима који су прикупљени *in-situ*, потребно је темељито преиспитати функције оштећења за грађевинске материјале који су најчешће коришћени у прошлости.

Илустрација 3-43 (лево) Поплава око куле Небојша – Београдска тврђава (Новости н.д.); (десно) висок водостај Дунава код бедема Петроварадинске тврђаве (ПАНОРАМИО 2013)

Већина грађевина вернакуларне архитектуре у Србији саграђена је од непостојаних материјала (разних врста земљаних материјала, попут непечене опеке, сушене на сунцу, опеке, керамике и блатног малтера; и дрвета – храстовине, четинара,

боровине, букве, јасеновог дрвета, бреста и беле тополе), камена / кречњака, пешчара, мермера, кречног малтера, метала (гвожђа, бакра, бронзе, цинка, олова и, у последње време, карбонских челика. Значајан део богатог културног наслеђа на тлу Србије чине археолошки остаци, а њихово очување условљено је успостављеном равнотежом хидролошких, хемијских и биолошких процеса у земљишту, који могу бити поремећени климатским променама у кратким и дугим циклусима (Lefèvre and Sabbioni(ed.) 2010). Грађевине су у прошлости биле знатно повезаније са тереном од савремених, обзиром на ширину темеља и врсту материјала од ког су били сачињени - опеке, камена и сличних материјала; ови материјали су порозни, временом упијају воду која се капиларно пење у зидове, брже или спорије, и која преко зидних површина испарава. Размена водене пара са околином се одвија преко зидова и подова. Повећање влаге у земљишту може убрзати тај процес, изазвати већу покретљивост соли и услед тога интензивнију кристализацију која оштећује декоративне површине током сушења.

Неки од индикатора који се прате на Европском континенту имају посредан значај и немају директне последице на подручје Србије (*e.g.* стање ледника, ниво мора), док су други веома важни, а њихова промена очигледна (попут пораста температуре, који је видљив на територији читавог Балкана). Због недовољног броја или непотпуних података, тешко је предвидети промене са сигурношћу. Друштвено-економски фактор који утиче на њихов раст, такође је неодређен (Kurtovic-Folic July 3-5th 2012). На територији Србије, најзначајнији утицаји потичу од суша (које су учестале од 1999 према истраживањима), поплава, и олујног невремена (које се јавља чешће и има већи интензитет него раније), док учесталост мразева опада у XXI веку, према међународним подацима. Због тога, истраживања морају бити усмерена на временске услове који могу бити критични за градитељско наслеђе на подручју Србије (Kurtovic-Folic and Sladic, RESPAG 2013). То значи да она морају бити усмерена ка дефинисању будуће промене климатских параметара, а које су повезани са:

- **температуром:** опсег, мржњење и отапање, ветар;
- **водом – падавине, седиментација, влага, смена влажних и сушних периода;** (в. ил. 3-43) ова група утицаја има веома велики значај за очување градитељског наслеђа. Поплаве могу оштетити грађевинске материјале који нису предвиђени за дуже стајање под водом; период после поплава може изазвати раст плесни и других штетних микроорганизама; археолошка налазишта могу бити угрожена, и то посебно услед еродирања под утицајем брзих вода. Падавине заједно са неповољним утицајем ветра могу деловати разорно – повећана олујна снага и

ветром вођена киша могу довести до структуралних оштећења објекта. Исушивање тла, ерозија угрожавају културно наслеђе у неким деловима Војводине (Cassar 2005.), и дејством феномена који су у међузависности са претходним:

- **живим природним окружењем** - мале промене повезане са температуром или падавинама, утичу на жива бића која настајују површине грађевина, а која могу изазвати велика оштећења. Ово се посебно односи на микроорганизме, који формирају колоније на површини неких материјала, нарочито камена, који је, кроз историју, један од најчешће коришћених грађевинских материјала (ib.). Дрво и други органски грађевински материјали могу бити подложни повећаним биолошким заразама, као што је хоризонтална и вертикална миграција штеточина (појављивање на већим надморским висинама, на којима се раније нису појављивали) и опасностима. У групу ризика повезаних са природним окружењем спадају и утицаји на људско друштво.

Потребно је посебно истражити индекс оштећења и утицај на функционисање и стабилност грађевине, а затим одабрати праве параметре, оне који су најпогоднији за сагледавање ефекта глобалне промене климе (попут температуре, релативне влажности, падавина и брзине ветра). Оваквим истраживањима за територију Србије могу се употпунити подаци и резултати истраживања за Европу, где су климатски параметри већ препознати као пресудни за заштиту градитељског наслеђа у датом временском оквиру. Да би се разумело понашање материјала услед климатских промена, у екстремним условима, сви материјали који су коришћени кроз историју морају бити под надзором, потребно је да се утврди како временски услови утичу на оштећења материјала и да се резултати систематизују у форми техничких приручника, слично индексима ризика од пропадања изазваних климатским променама за био-материјал – Индекси ризика климатских промена (енгл. *Climate Change Risk Indices*), са циљем успостављања везе између промене климе као узрока, оштећења, као последица, и неопходних мера заштите (Kurtović-Folić and Živaljević-Luxor 2014).

3.6.4 Деловање унутрашњих утицаја градитељског наслеђа и последице непредвиђених климатских утицаја

За градитељско наслеђе, спољашњи утицаји су исто толико важни колико и унутрашњи. Процена ризика се врши стандардно, а посебно је битна при одлучивању

о промени намене. Анализа ових утицаја је посебно важна за одлучивање да ли се објекат градитељског наслеђа може користити као музејски/изложбени простор, а захтеви су нарочито строги за гостујуће изложбе; често се тражи да се вредности температуре и влажности средине у којој се излажу артефакти нађу у врло уском опсегу (Thomson 1988). Историјски климат, *i.e.* конзервирана средина унутар грађевине градитељског наслеђа је нужно резултат њених конструктивних карактеристика, хигротермалног понашања и равнотеже између унутрашњих и спољашњих услова. У светлу тога, истраживање архитектуре, историје конструкције, истраживање геометрије, анализе пропадања материјала и реконструкције намене кроз историју *etc.* могу бити од велике користи. Детаљна истраживања материјала, физичких процеса и метеоролошка истраживања спроведена на грађевинама културног наслеђа, споља и унутра, имају за циљ утврђивање везе између објекта који се чува и непосредног окружења. Нека од ових истраживања су показала да употреба система ХВАЦ (в. преглед скраћеница на крају текста), која је по природи ствари дискутабилна, може бити и штетна када се примени погрешно, *i.e.* може изазвати оштре градијенте, нежељене флукуације и оштећења (Luciani 2013). „Покушај да се постигну и одржавају музејски стандарди у објектима који нису пројектовани за те сврхе, генерализовано, изазивају оштећења архитектонских структура у већ лошим условима. Оштећења услед кондензације, на површини и у унутрашњости прозора и спољних зидова, када се врши додатно влажење ваздуха, отежана контрола локалних градијената и микроклимата, проблеми изазвани оштећењем спољашње мембране, су међу најчешћим проблемима са којима се суочавају конзерватори и администратори историјских здања“ (Luciani 2013). Уколико се стабилни унутрашњи климат у музејским и изложбеним просторима, који је безбедан и за колекцију и за грађевину, може оценити као тежак задатак, посебно у условима повећане нестабилности спољашњег окружења под утицајем климатских промена, утолико је стабилност теже постићи у грађевинама градитељског наслеђа. Не само да се на њих примењују блажи критеријуми, већ се увек првенствено мора водити рачуна о очувању грађевине, чак и по цену да се одустане од коришћења грађевине у наведене сврхе. Имајући у виду да се потпуна контрола може постићи само уз примену система ХВАЦ, у историјским здањима, увек би требало размотрити могућност примене поједностављених система, портабл уређаја и сл., вођени принципом минималних интервенција. Суптилна равнотежа унутрашњег климата објекта историјског наслеђа, а која је омогућила

вишевековни опстанак, може бити грубо нарушена увођењем система ХВАЦ, као што може бити грубо нарушена климатским променама.

У стручној јавности су вођене многе расправе о избору вредности тих параметара, и да ли је инсистирање на уском и стриктном опсегу сврсисходно и оправдано. У објектима градитељског наслеђа, контрола климата је сложен задатак, који по правилу, треба да испуни супротстављене захтеве:

- обезбеђивање најбољих услова за очување артефаката (што је предмет вековног дискурса);
- обезбеђивање хигротермалних услова за угодан боравак људи (који се не морају поклапати са оним за очување артефаката);
- осавремењавање, уградњом најнапреднијих уређаја за контролу климе, што је изазвано све већим сужавањем препорученог опсега температуре и релативне влажности у музејским и изложбеним просторима, а што може бити, и често јесте, разорно по грађевину;
- од недавно, обезбеђивање одрживости, у погледу енергетске ефикасности и смањења трошкова одржавања (Luciani 2013).

Утицаји хигротермалних параметра на артефакте у музејским просторима се најдуже прате, па је на располагању највише историјских података за контролу климата на такве средине⁸⁸ (*ib.*). Искуство је указало на оптималне вредности параметара у

⁸⁸ Примера ради, сарадњом Канадског института за конзервацију (Canadian Conservation Institute) и Америчког друштва инжењера за грејање, расхлађивање и кондиционирање ваздуха (American Society of Heating, Refrigerating & Air-Conditioning Engineers) крајем 1999 настале су препоруке за класификацију објеката према потенцијалу за контролу климата, у зависности од типа, намене и система контроле климата (ограничења контроле климата су назначена) (American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers. ASHRAE 2007); спецификација конзервиране средине је класификована у класе контроле од АА до Д, и свакој класи контроле температуре и влажности су придружени ризици и бенефити за колекције. Стандардизација у УСА је додатно унапређена препорукама Института Смитсоnian. Ово је најраспрострањенији приступ за процену ризика у превентивној конзервацији (Luciani 2013). Истраживања на Институту Смитсоnian 2003. указала су да су, генерализовано, задовољавајуће вредности температуре $70\pm 4^{\circ}\text{F}$ (приближно $21\pm 2^{\circ}\text{C}$) и релативне влажности ваздуха $45\pm 8\%$ за колекције општег типа и јавне просторе (Mecklenburg, Tumosa and Erhardt 1998). Претходно су прихватљиве вредности ПХ за излагање колекција биле процењене на 36-60%. Историјске грађевине су пажљиво надгледане и праћен је одговор унутрашње средине на промене спољашњих климатских услова (кпонашање конструкције и хигротермална својства) и резултати су били задовољавајући и дугорочно одрживи (Congrad 1995). Посебно, показало се добрим смањење температура зими, и инсталација система грејања и вентилирања са контролом влаге (*ib.*). У начелу, високи ризици почињу изван опсега вредности РХ 25%-75% (Mecklenburg, Microclimate 2007). Међутим, постоји значајна разлика између уобичајеног понашања материјала у складу са својим општим карактеристикама, и понашања специфичних, древних артефаката, сачињених од једног или више хигроскопних материјала (Camufflo 1998). Разлог томе је што хигроскопни материјали „памте“ највеће флукуације којима су били изложени, тако што креирају пукотине и деформитете који постају слаба места од којих се они даље могу ширити, а морају се узети у

типичним случајевима. Као резултат историјског развоја стратегија за контролу климата у конзервираном окружењу, унутар грађевина културног наслеђа, ови услови су стандардизовани у неким државама. За потребе процене ризика често се користе подаци из техничких приручника, са параметрима за одређену класу објекта⁸⁹. Потпуна контрола климата у унутрашњој средини уз помоћ уређаја за климатизацију са каналима за довод ваздуха се, у начелу, сматра непримереним и лошим избором за објекте градитељског наслеђа⁹⁰ али су често неопходни. Увођење таквог система у објекат градитељског наслеђа обично је изложено критици, па аргументација мора бити јака, посебно уколико се ради о комплексним уређајима са високом енергетском потрошњом. У том смислу прелиминарна анализа⁹¹ се односи на могућности за увођење ХВАЦ система и усвајање стратегије којом се минимизује разарање физичке структуре грађевине. Осим потпуне контроле, могуће је разноврсним начинима и на различите начине делимично утицати на унутрашњи климат (нпр. увођење само грејања или само уређаја за повећање влаге у летњим месецима).

Климатске промене, *i.e.* непредвиђени климатски утицаји, умањују стабилност историјског климата, што може имати значајне последице на унутрашњу средину, укључујући артефакте који су ту смештени. Климатске промене, неопходност уштеде

обзир и замор, време одговора и релаксације и др (Michalski 2007). Другим речима, за прецизне анализе неопходно је је користити компјутерске симулације, због великог броја варијабли (Luciani 2013). У ЕУ се примењују стандарди ЦЕН/ТЦ 346, којима се више утврђују процедуре и дају методолошка упутства за контролу климата у унутрашње средине, а мање одређују стриктне вредности опсега којих се универзално треба држати (*ib.*). Посебно је важан стандард ЕН 15757:2010, који се заснива у значајној мери на Италијанском стандарду УНИ 10969:2002 „Културно наслеђе: Општи принципи избора и контроле микроклимата за очување културног наслеђа у унутрашњој средини“ (УНИ 10969: 2002). Оба наведена стандарда су усвојила концепт „историјског климата“, термина који означава „климатске услове у микросредини у којој је објекат културног наслеђа био смештен одувек или током дужег периода (бар једну годину) и на који се аклиматизовао“ (СЕН 2015). Нормативи који дају предност очувању постојећих микроклиматских услова, насупротив, некритичком, *a priori* утврђеном идеалном опсегу вредности, резултат су дугог дискурса стручне јавности о овом проблему. Њима је прихваћено да би процена оптималног избора хигротермалних вредности требало да проистекне из студије оштећења (пропадања) хигроскопних материјала у дотадашњем историјском климату, *i.e.* савесном проучавању и анализи средине око објекта (Luciani 2013).

⁸⁹ Класификација објеката према потенцијалу за контролу климата врши се према конструктивној основи, типу, намени и систему за контролу климата (за сваки систем назначавају се ограничења) (Congrad 1995).

⁹⁰ *e.g.* због просторних захтева за инсталацију таквих система, зато што објекат није оригинално пројектован у складу са тим *etc.*

⁹¹ Проблем контроле унутрашњег климата обухвата широк спектар тема, а анализа у овом раду је ограничена на хигротермалне услове као одлучујући фактор приликом одлучивању о коришћењу објекта градитељског наслеђа за било коју намену која је различита од оригиналне, па самим тим и затеченог ткз. *историјског климата.*

енергије и смањење гасова који изазивају ефекат стаклене баште чине овај проблем актуелним на другачији начин. Уз помоћ савремених уређаја ХВАЦ-а, стабилност унутрашње средине се несумњиво може одржавати неограничено дуго, али по цену повећане потрошње енергије. Музеји припадају групи великих потрошача енергије, и даље повећање потрошње, да би се релативна влажност и температура одржавали у уском опсегу, није ни мало пожељна. Из тог разлога, у новије време се детаљно истражују трошкова различитих стратегија контроле климата и иновативни приступи проблему како би се контрола унутрашњег климата држала у границама одрживости. Као пандан пројекту „Нојева барка“, пројекат „Климат за културу“ бавио се претежно проблемима очувања унутрашње средине у објектима градитељског наслеђа под утицајем климатских промена (EU 2014). У оквиру тога, за временски оквир 2010-2100. године, вршена су истраживања биолошких, хемијских и механичких оштећења за потребе процене ризика у историјским грађевинама, услед померања климатских зона у Европи. Предвиђени услови у унутрашњој, затвореној средини значајно варирају широм Европе, али не постоји локација на којој није предвиђен никакав ризик⁹² (Huijbregts, i drugi 2010). За потребе моделовања, као улазни подаци, користе се пројекције климатских промена. У пракси је прихваћено да се, за потребе анализе хигротермалних карактеристика у архитектонским објектима, користе софтверске симулације⁹³.

⁹² Резултати истраживања, генерализовано, указују да је у хладним, влажним подручјима ризик од хемијског оштећења обично низак а да је ризик од механичких оштећења висок, док је у топлим, сувим подручјима, у начелу обрнуто; као и да грејање, у хладним климатима, може умањити ризик од раста гљивица на већини локација, али може и повећати ризик од механичког нападања, док у оба случаја, има мали утицај на хемијско пропадање (ib.).

⁹³ Као улазни подаци користе се физичке карактеристике грађевине и подаци о локалним климатским условима на годишњем нивоу, на основу којих се израчунавају тачке кондензације, релативна влажност и температура површина. Затим се симулира унутрашње окружење (као последица спољашњих климатских утицаја и физичких карактеристика грађевине) и формира модел, који се проверава упоређивањем мерене релативне влажности, температуре споља и унутра, а користи се даље за оптимизацију потрошње енергије и воде. Сличан приступ се примењују за симулацију продирања воде и исушивања у објектима градитељског наслеђа (Kurtović-Folić / Živaljević-Luxor, The impact of climate Change on built Heritage in Serbia 2014). Будући сценарији за климу у Европи истражују се у Институту Макс Планк у Лајпцигу. У једном од истраживања у оквиру пројекта „Климат за културу“ (Schijndel, Schellen / Martens 2011) резултати тих истраживања – годишњи параметри климата из сата у сат, за одабране локације у Европи на којима се налазе објекти истог типа, коришћени су као улазни подаци за моделовање. У том случају, израда модела се састојала у прелиминарној класификацији објеката широм Европе и симулацији ефеката климатских промена за одабрани тип. Најпре је софтверски моделована физичка структура објекта, и симулиран је пролаз топлоте, ваздуха и влаге, од нивоа материјала до нивоа грађевине. Затим је у такав модел инкорпориран утицај климатских промена, коришћењем вештачких климатских параметара који су резултат претходно наведених истраживања, за период блиске будућности. Након тога, зоне климата унутрашње средине су визуализоване, ради лакшег упоређивања. Овај модел се може применити не само

У оквиру пројекта „Климат за културу“, истраживања су вршена на објектима Светске културне баштине, према врсти објекта, карактеристикама локације, расположивим подацима о унутрашњем и спољашњем климату и уоченим оштећењима. Циљ истраживање је био развој стратегије умањења дејства, са нагласком на енергетској ефикасности, и по први пут укључивање ризика у процену економске цене бриге о културном наслеђу. Тако идентификовани ризици и економске последице на Европско културно наслеђе су представљени законодавцима и управљачким структурама, заједно са предлозима стратегије за смањење утицаја (Leissner 2011).

3.6.5 Закључна разматрања и перспективе

Истраживање процене ризика за градитељско наслеђе се не може сматрати завршеним. Томе највише доприноси померање климатских зона, што уноси нове нестабилности у спољашње и унутрашње окружење објекта градитељског наслеђа и убрзаног пропадања. Услови који су довели до стварања историјског климата, којима је грађевина била добро прилагођена, могу се изненада променити под утицајем климатских промена.

Климатске карактеристике на подручју Србије су такве да културна добра деле судбину других на подручју Балкана – повећану нестабилност и изложеност појачаним ризицима од поплава и механичких оштећења и смањеним ризицима од мраза. За детаљније закључке, било би потребно извршити и детаљније и свеобухватније анализе, слично другим Европским државама.

Коришћење поједностављених модела за процену ризика, на које упућују технички приручници, не одговара нивоу знања и техничких могућности којим сада располажемо. Употреба техничких приручника, у којима је процена ризика „класификована“ и визуализована уз помоћ картографског метода, пружа корисне информације и поједностављује проблем али може лако одвести до погрешне примене, погрешних закључака и непотребних инвестиција, а могуће и до оштећења културног наслеђа, као последице (Padefield 1994). Најпре, њихова употреба би морала бити условљена инкорпорирањем утицаја процењених климатских промена. Чак и онда, примена би морала бити ограничена на израчунавање ризика за потребе економске

на појединачну грађевину већ и на читав Европски континент, а резултат се у таквом случају визуализује картографски (Schijndel, Schellen / Martens 2011).

анализе (процене цене одржавања објекта грађевинског наслеђа, висине осигурања за путујуће изложбе и сл.). док за рад стручњака који се баве заштитом и управљањем градитељског наслеђа, чији је основни циљ очување сваког објекта културне баштине, доношење одлука би требало бити засновано на темељној студији и анализи историјског климата (постојећег окружења) објекта и студије затечених оштећења. На то је потребно додати анализу будућих климата, изведене на основу пројекција климатских промена за одређену локацију. Иако се ни на овај начин не искључују све непознанице, заштита од ризика се подиже на задовољавајући ниво. Приступ који се заснива на стварном разумевању свих околности у конкретном случају, омогућава оптимизацију утрошка енергије. Имајући у виду да се и од објеката градитељског наслеђа очекује поштовање принципа одрживости, проблем енергетске ефикасности је важан. Жељена енергетска ефикасност објеката градитељског наслеђа се не може увек постићи, а све више расте интересовање за ткз. *'зелене музеје* (Brophy / Wylie 2008) па се може очекивати да се објекти градитељског наслеђа у будућности све ређе користе као музеји или изложбени простори. Ово се може ублажити уколико се ублаже и услови које је потребно испунити за излагање позајмљених збирки, за шта такође постоје иницијативе.

Поштовање историјског климата и задовољење критеријума енергетске ефикасности су међу првим критеријумима које треба размотрити приликом разматрања промене намене објекта градитељског наслеђа, и имају елиминаторни карактер у одлучивању.

3.7. ПРОМЕНА НАМЕНЕ ОБЈЕКТА ГРАЂЕВИНСКОГ НАСЛЕЂА У МУЗЕЈ

Упоредо са анализом да ли је могуће претворити објекат градитељског наслеђа у музеј, поставља се питање да ли је то оно што се жели, у најбољем интересу самог објекта и онога што би се у таквом музеју излагало. Уобичајена питања која се у овом кораку постављају приликом израде сваког менаџмент плана су: „Да ли ће објекат задржати постојећу намену?“, а ако је одговор негативан, онда: „Хоће ли бити претворен у музеј или ће бити прилагођен некој другој намени?“ и „Како донети одлуку о томе?“.

Промена намене историјских здања је широко прихваћена као саставни део њихове рехабилитације. По Филдену, овај концепт је усвојен и потврђен кроз историју а у прилог томе наводио је примере палате Св. Анђело која је кроз историју била Хадријанов маузолеј, тврђава, папска резиденција, затвор, а сада музеј и туристичка атракција и Диоклецијаново купатила, које је постало Микеланђелова црква, док је остатак у новије време претворени у музеј, планетаријум и биоскоп. Велики заговорник рехабилитације историјских грађевина, Филден је сматрао да рехабилитација има важне друштвене, културне и економске предности – постојећи капитал и енергија су сачувани, избегнути су трошкови рушења и употребљени су постојећа инфраструктура и погодности. Са становишта управљања, рехабилитација грађевине уз промену намене, уколико је то неопходно, је исправна одлука. Није редак случај да се грађевине градитељског наслеђа претварају у изложбени или музејски простор, међутим неко је већ приметио да овом свету није потребно толико музеја колико има историјских здања чија је оригинална намена превазиђена. Јасно је да се било који објекат не може претворити музејски или изложбени простор, ако се има у виду да адаптација на сваку намену, па и музејску, мора испуњавати одређене критеријуме и може захтевати значајне интервенције, које потенцијално могу нарушити интегритет грађевине, а не само његову аутентичност. У случају грађевина које су затечене у рушевинама, а које би се могле једноставно назвати „остацама“ у Брандијевом значењу, претварање у музеј има још сложеније импликације. Стручњаци се често суочавају са низом непознаница о првобитном изгледу и намени грађевина, а некада је научно немогуће претпоставити како је зграда изгледала. У одсуству алтернатива, остаци грађевине се претварају у музејски експонат, у отвореном или затвореном простору, чиме се грађевина трансформише у нешто суштински другачије од онога што је била до тада, па можемо говорити о претварању у музеј и о претварању

у музејски експонат. Пре него што се крене у промену намене, било би корисно заузети став, са становишта поштовања интегритета грађевине, према увођењу спектакла (који је постао практично незаобилазни део музејских презентација), као и о примени разних напредних технологија у презентацији са становишта интегритета експоната.

3.7.1 О музеју

На почетку разматрања да ли је прихватљиво неку грађевину претворити у музеј, потребно је оквирно разјаснити шта је музеј, обзиром да „музеј“ дијахроно ни синхроно није једнозначан појам. Данас, имамо музеје из различитог периода њиховог развоја, који попут „временске капсуле“ (парадигма уметника Марка Диона) „оваплоћује „званичну верзију“ одређеног начина размишљања одређене групе људи у одређеном тренутку.“ (Marstine, 2006). Тако гледано, могу се применити различите метафоре на музеје са каквима се сусрећемо: **о музеју као светилишту, колонизирајућем простору, тржишно оријентисаној индустрији, и постмузеју** (Giebelhausen, 2006), а при том стално треба имати у виду да су они равноправно заступљени и присутни у савременом свету. Поред наведене класификације која указује на стварно значење и друштвену улогу одређеног музеја, имамо уобичајене категоризације музеја према намени, месту, теми *etc.* За предмет ове дисертације нешто је важнији музеј посвећен археолошком наслеђу који може имати бројне варијације⁹⁴. Сврха разумевања шта је музеј јесте правилно одлучивање о промени намене објекта градитељског наслеђа у музејску или изложбenu.

⁹⁴ Археолошки музеј може бити у затвореном или на отвореном, што је чест случај у медитеранском региону; обично су делимично или потпуно наткривени, понекад са музејском зградом за артефакте, остатке архитектонске пластике и др. ИКОМ је дефинисао музеј који се налази на самом налазишту (енг. „**site museum**“, фр. „**le musée de site**“) (1982) као „музеј основан и установљен ради заштите културне својине, покретне и непокретне, на својој оригиналној локацији, што значи чувања на месту на ком је та својина створена и откривена“ (Moolman, 1996). У складу са разноврсношћу наслеђа, постоје бројни термини са сличним или сродним значењем; у енглеском језику то су: „**outdoor museum, historic houses, living history museum, open air museum, site museum, open site museum, folk museum, historic park, heritage park**“⁹⁴; у српском језику се уобичајено користи „музеј на отвореном“ и „археолошки парк“. Неки од ових назива су синоними, а други означавају аутентичне концепте. У новије време, имамо **културне паркове, територијалне музеје и екомuzeје**, којима је заједнички холистички приступ очувања (дисперзивног) наслеђа на неком подручју. У покушају да се музејски садржаји приближе корисницима, стално настају нове музејске концепције, као и нови модели управљања прилагођени специфичностима наслеђа, које се с друге стране, по правилу, могу подвести под постојеће моделе презентације.

Као основ за проучавање музеја уобичајено се узима дело Мишела Фукоа (Michel Foucault) према ком постоје три епистеме⁹⁵: **ренесансна, класична и модерна**⁹⁶ које су, свака у складу са временом ком припадају, утицале на стварање и идентитет институција попут затвора, болница и касарни, и, интерполирано, музеја (Marstine, 2006). Напад Авангарде средином XX века довео је до настанка модела музеја који се означава терминима „**постмузеј**“ или „**нови музеј**“, а чија су најизразитије особине нов став уважавања публике, подстицање интерактивности и тежња ка равноправности између музејских стручњака и посетилаца у погледу вредновања и права на лични, ненавођени доживљај експоната и који је све учесталији у XXI веку.

Од настанка музеја, развој архитектуре би се могао сажети као развој између архитектонских споменика као адаптираног музејског простора и архитектуре музеја као сопственог најважнијег експоната. „Музејска“ архитектура се паралелно развијала по угледу на антику и као адаптација постојећих историјских грађевина са превазиђеном наменом, у свему у складу са развојем идеје о музеју⁹⁷. Класични узори

⁹⁵ система знања „насталих нарушавањем економског, друштвеног, културног, политичког, научног и технолошког *status quo*.

⁹⁶ Фукоову **ренесансну епистему** карактерише хуманистичка жеља за разумевањем света, која према Хупер-Гринфилдовој, води порекло од европског „кабинета реткости“ (немачки *Wunderkammer*, италијански *Studiolo*) који служи да „посредује између микрокосмоса Бога и свемира“ (*ib.*). **Класична** Фукоовска **епистема**, која је инспирисана рационализмом средине XVIII века и таксономијом Карла Линеа (класификације ботанике на основу рода и врста, примењена на све сфере друштва „дајући осећај привидне потпуности и...одбацивања...комплексности и противречности“ (Marstine, 2006, str. 44)) створила је оквир у ком је настао класичан музеј. За тај период у развоју музеја карактеристично је смањивање или увеличавање слика према мерним стандардима, допуњавање класичних скулптура којима недостају делови, емпиријски суд о експонатима без сагледавања контекста. Суштина Фукоове **модерне епистема** је садржана у метафори о дисциплини, а настала је у време Француске револуције и Наполеонових ратова, када је систем војне управе постао стандард за професионалну праксу у читавом друштву. Овакав фукоовски приступ, према Виткомб (Witcomb) „одређује музеј као завереничку установу, која свесно инсистира на дволичности да би одржала систем моћи... фукоовском анализом посетиоци музеја се описују као манипулисана пасивна маса“...а Фукоови следбеници „музеј сматрају простором „искључености и заточења“ (Marstine, 2006). Управо ове карактеристике музеја постале су мета напада Авангарде у XX веку. Велики број уметника у том периоду је протествовао против музеја имплицитно кроз своју уметност (нпр. употребом несталних материјала, који се не могу чувати у музејима у непромењеном облику) или експлицитно, одрицањем од музеја као институције, попут Марсела Дишана.

⁹⁷ Осврт на пројекте првих музеја Школе лепих уметности (Ecole des Beaux-Arts) открива да су они представљали мимезу концепта других (античких или неокласичних) грађевина (видети (Middleton, 1982)), па се чини да је коришћење других грађевина, на нивоу модела или фактичких, лежи у самом корену трагања за правом музејском архитектуром. Можда се такав утисак стиче и зато што се музеј као тема повезује са Дираном (Jean-Nicolas-Louis Durand 1760-1834) обзиром да је његов први познат пројекат био управо за музеј 1779, у такмичењу за Велику награду Школе лепих уметности. Диран се обично помиње у контексту прекида са традицијом; иако није прекинуо подражавање античких грађевина (Szambien, 1982), у својим композицијама много је слободније користио наслеђе прошлости и

за музејску архитектуру одговарали су метафори *музеја као храма*: „Диран је описао музеј и као трезор и као спремиште знања, који садржи различите врсте предмета и намењен је различитим врстама посетилаца“ (Giebelhausen, 2006). „Већина теоретичара музеја сматра да је...(то) елитистичка парадигма која не задовољава потребе савремене културе“ (Marstine, 2006), (Duncan, 1972)). Музеји који су тежили „идеалном музеју“, давали су граду „историјску и утопијску“ димензију. Неки музеји су следили ово виђење, попут МОМА у Њујорку, док су други покушавали да га промене, попут Центра Помпиду. У савремено доба, МоМа је суштински отелотворила парадигму музеја као храма (уметности). Ново здање МоМа (1939.) је било другачије од музејске архитектуре која је до тада виђена, а у складу са збиркама које су у том музеју излагане⁹⁸.

Најпознатији и најзначајнији пример грађевине која је адаптирана у музеј, Лувре (Louvre), смештен је у краљеву палату у Паризу након револуције 1789. Таквим чином, трансформације неке грађевине у музеј добила је пун легитимитет, имплицитно

битно утицао на немачке архитекте, *inter alia*, Леа фон Кленцеа (Leo von Klenze) при изради пројекта за Глиптотеку у Минхену (саграђена 1816-1830) (Szambien, 1982). Диран је имао узоре у Пјеру (Marie-Joseph Peyre (1730 –1785)), Булеу (Etienne Louis Boullée, 1728-1799), али и Ж.-Д. Лероуа ((1724-1803) иако је последњи наведени био више археолог и историчар него архитекта, што такође може појаснити Диранов однос према архитектури. Могуће да се Дираново схватање архитектуре, по коме изглед не одражава намену (*ib.*) чинило прикладним за музеј, који практично не може да одражава сву разноврсност збирки које садржи. У овој првој фази, архитектура музеја се прилагођавала променама концепта од почетних промишљања о архитектури музеја у борби за Велику награду до Шинкеловог Старог музеја из 1800.године и од Булеа, преко Дирана, до Кленцеове Глиптотеке и Старе Пинакотеке.

⁹⁸ „МоМа је створио нову естетику излагања коју је Брајан О’Доерти (Doherty) назвао белом коцком: просторе којима је сврха да усмеравају пажњу посетилаца на појединачна уметничка дела. Потпуно бели зидови, под неутралне боје, изостављање архитектонских украса: укратко, нема ничег што би ометало префињену уметност размишљања“ (Giebelhausen, 2006). „Кант у Моћи суђења користи термин *парергон* или „споредно дело“...под тим мисли на додатке (као што су рамови на сликама, драперије на статуама) који одвајају оно што заиста припада делу од онога што остаје изван њега. Међутим према Дериди, ове маргине не функционишу само као декоративни додаци; оне суштински раздвајају унутрашње и спољашње аспекте дела. Не само да се овим границама ствара омеђани предмет проучавања (то јест, уметничко дело), већ су оне и суштински за то да постане видљив сам концепт уметности, а самим тим и свака расправа о уметности ...(нова реченица) музеји (су) у битној вези с перципирањем уметничког дела – те институције су такође *парергон* који истовремено ствара и оспорава ... дистинкције између суштине и декора, уметничког дела и онога што га окружује.“ (Mactevish, 2006)). Унутрашњи простор МоМа је био изразито флексибилан, као никада раније како би се лако могао прилагодити различитим збиркама. Захваљујући неутралној обради ентеријера, уметничко дело изоловано из друштвеног/националног контекста и представи га као дело појединца. Слично је и са другим музејима новијег датума, попут Музеја модерне уметности (Mario Botta) у Сан Франциску (1995), Музеј савремене уметности (Josef Paul Klajhus) у Чикагу (1996) или Центар Гети (Richard Mayar) у Лос Анђелесу (1997) (Bruss, 2006).

Табела 3-44 Стари и нови музеј (Bruss 2006)

Шта нови музеј мисли о себи: „Пројекат“ Вредности: <i>Популистички</i> искуствен забаван занимљив игра	Шта нови музеј мисли о старом музеју: „Музеј“ <i>елитистички</i> статичан озбиљан образовни рад
Доживљај посетилаца <i>интерактиван</i> чулан активан учешће светковање друштвен	<i>контемплативан</i> духован пасиван посматрање просвећивање изолован
Институционално представљање <i>Иновативан</i> Висока технологија, медији Открића/вишеструка становишта Бучан	<i>традиционалан</i> артефакти ауторитативно/институционално становиште миран

сугеришући да се музејски садржаји могу прилагодити сваком простору, концепт који се од тада оспорава од стране стручњака. Легитимитет је дат и одлучи да сама грађевина по намени постаје део прошлости, али да је вредна чувања за будуће генерације као споменик. Тај чин је и изразито популистички зато што је једну елитистичку, неприступачну грађевину учинио доступном свима, али упркос прокламованим намерама, не и демократичан, зато што је приступачност ограничена на пажљиво одабран простор (Giebelhausen, 2006). Лувре се наводи као отелотворење музеја као „колонизирајућег простора“⁹⁹ и оличење *класичне* Фукоове парадигме (Hooper-Greenhill, 1994)¹⁰⁰. Такође, према Марстин, у Лувру је настало усмерено,

⁹⁹ Музеји као „колонизирајући простор“ се излажу оштрој критици по више основа, па и критици која је праћена захтевима за репатријацију и недавно захтевима за ограничење приступа „експонатима“ који за народе из којих су потекли имају ритуалну, духовну или симболичку вредност (случај музеја у САД у којима су излагани ритуални предмети индијанских племена)(*ib*).

¹⁰⁰ који је иако наизглед приступачан свима, па самим тим демократска творевина, заправо „педагошки брижљиво осмишљено средство које је допринело изградњи нације“...стварање „модерних грађана, а да они тога нису били свесни, који су патриоти, „цивилизовани“, естетски образовани, хомогени и које је лако контролисати“ (Hooper-Greenhill, *Museums and Shaping of Knowledge*, 1992). Изложбене поставке из тог периода „садржале су еволуциони наративе који је прошлост користио за потврђивање садашњости.. Да би дидактичку улогу музеја учинили ефикаснијом, кустоси су на зидове стављали објашњења и штампали каталоге и водиче приступачне по цени. Музејски водичи објашњавали су групама посетилаца античке збирке и посредством древне историје и митологије оправдавали актуелну политику“. (нови ред) Тај модел, који су друге културне институције у младим демократијама широм Европе одмах почеле да опонашају, подразумева велику моћ музеја“ (Marstine, 2006). Због околности у

контролисано кретање (које данас препознајемо као типично музејско), а које је могуће тумачити у контексту промишљања о свету као сталном кретању; у истом контексту, пирамидални улаз који је додат музеју приликом реконструкције завршене 1988., одаје дух Лувра који, осим уметности која је у њој, промовише популизам, империјализам и стално кретање (*ib.*).

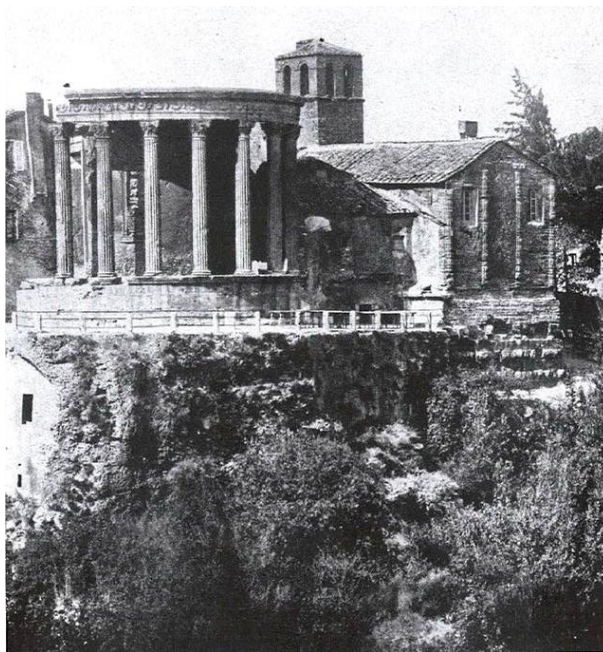
У музејима данас се могу наћи збирке на многе раније занемариване теме: уметност XIX века чији су аутори само женског пола, музеј холокауста (Берлин), музеј мултикултуралних корена Северне Ирске (Мид-Антрим – МАМС), али знатно битније - променио се и однос према посетиоцима. Из угла „**новог музеја**“, „**стари музеј**“ је мртва грађевина, а и сваки експонат који не интерагује са посетиоцем, непроменљив је, лишен „живота“, *de facto*, „мртав“ (у табели 3-44, приказане су предрасуде посетиоца новог музеја о „старом“ музеју). Суштина новог музеја у заговарању промена, напуштању музеја који изазива страхопоштовање и трансформацији у место критичког испитивања, који је демократичан у расподели моћи и позитиван према поштовању људских права (Marstine 2006). Отуд и имплицитна критика музеја садржана у наслову „**музеј или живи храм**“, у садржају конзерваторског мастер плана са предлогом плана управљања за храм Чандрамајлешвар у Хампију, а који би могао послужити и као наслов на почетку овог разматрања.

3.7.2 Архитектонски објекат као експонат

Музеји су одувек били репери, који су у дословном и у пренесеном значењу служили за оријентацију у градовима- просторну и културну оријентацију у погледу развоја архитектуре и друштва. Ово доказује да је доживљај архитектонског објекта као експоната, од суштинске важности за функционисање музеја као таквог, и дубоко укорењен у културу евроцентричне цивилизације. Гугенхајму и МОМА-и у Њујорку, Лувру и Центру Помпиду у Паризу и другим важним музејима, од пре неколико година, се придружио и Гугенхајм Билбао (1997). Ова грађевина је, у архитектонском смислу, означила кулминацију једног необичног процеса интеракције архитектуре и скулптуре у XX веку, у коме је архитектура покушала да се ослободи садејства са рељефом и скулптуром, постала геометријски „чиста“, а затим изгубила и симболичко

којима је настао и карактера збирки, Лувр (који је отворен 1793.) говори о култури из којих је артефакт потекао (тачније из које је „отргнут“), али недовољно о колонијалној прошлости које је сам изданак (*ib.*).

значање у корист „знака“ *i.e.* симболике скулптуре у јавном простору, и на крају поново постала носилац симболичког значења претворивши се сама у скулптуру. Гугенхајм Билбао је, сопствени најважнији експонат у друштвено-економском смислу, због интеракције коју је ова грађевина успоставила са окружењем. То показује да се интеракција може остварити на различитим нивоима, и са појединцем (посетиоцем) и са друштвом, па „окружење“ треба схватити у најширем смислу. Ако музеј као сопствени експонат, интерагује са својим окружењем и посетиоцима (на начин на који архитектонски објекат уобичајено интерагује), самим тим он је „жива грађевина“. Обзиром да (не)постојање „интеракције“ није питање намене, тј. да је овај критеријум применљив подједнако на музеј или археолошки парк, указује да је исказ садржан у наслову „музеј или живи храм“ ипак погрешан. Друштво бира да сачува грађевине због њих самих, не због њихове функционалности, па оне, хтели ми то или не, попримају карактер експоната. Из ове околности произилази (или је произилазила) „погодност“ да се историјске грађевине чувају претварањем у музеј; међутим, као што се мења наш однос према музеју, мења се и наш однос према историјској грађевини, као „новом“ музеју и сопственом експонату, и шта то интеракција са окружењем подразумева.

Ил. 3-45 Сибиллин храм у Тиволију (Brandi 1968/2007)

На теоријском нивоу још увек није довољно дефинисано да ли архитектура као експонат, сведена на остатак, може интераговати са својим окружењем и посетиоцима на сличан начин, стварајући нове просторне односе услед промењених околности, али у свему типичне за сваку другу архитектуру. Тачније, да ли се аналогија са музејом као архитектонским објектом, који је свој најважнији експонат, може оправдати претварање археолошких остатака грађевине у експонате. У археолошким парковима, излагањем остатака грађевине, она се дезинтегрише и престају да постоји као архитектонски објекат. Питање је да ли археолошки остаци, *de facto* експонати, могу и како да наставе да интерагују са окружењем у духу „новог“ музеја, или прецизније, да ли у археолошким парковима архитектура престаје да живи, као што то на први поглед делује очигледно. Ово питање се у пракси често може поставити.

Најпре, као што смо видели код Брандија, остаци грађевине, чак и онда када су само реминисценција некадашње архитектуре, могу интераговати са природним окружењем, креирајући појаву која је касније названа „културни предео“.(ил. 3-45) Другим речима, постојање културног предела је један од начина којим се одржава у животу интеракција са окружењем. Ако постојање културног предела престане да буде очигледно, то може бити један од елиминационих критеријума за одабир начина излагања какав постоји у археолошким парковима. Остаци грађевине са изузетним уметничким вредностима, попут зидне пластике, делова подних мозаика *etc* се не морају чувати *in-situ*, иако је то, наравно пожељно. Са становишта управљања, разумно је таква артефакта уврстити у музејске збирке, као што сматра Филден, а само изузетно чувати *in-situ*, када се променом контекста губи могућност правилног разумевања вредности одређеног артефакта.

Интеракција са окружењем, по критеријумима новог музеја, се остварује новим приступом у управљању посетом, који се између осталог састоји у поштовању принципа приступачности за све и интерпретацији која допуњује презентацију на начин којом је чини разумљивијом широј популацији. Уређењем археолошких паркова, остаци грађевина постају експонати, али се у простор уводи и нова архитектура, која у идеалном случају, не нарушава затечене амбијенталне вредности, већ их унапређује и развија у складу са захтевима новог доба.

3.7.3 О спектаклу и виртуелној презентацији

Музеј „као комерцијална институција“¹⁰¹ је довео до проширења архитектонског програма музеја којим су обухваћене и књижаре, кафеи, ресторани, библиотеке, просторије за пријем и информисање посетилаца, а у новије време просторије за чување деце, видеотеке, радње, простор за банкомате, образовне центре и позоришта. Архитектура музеја је и даље имплицирала престиж, али је обликована да привуче пажњу и задиви посетиоца на нов начин (као Гугенхајмов музеј у Њујорку, 1959) (*ib.*). Суочавање музеја са економском реалношћу је увео, у својој крајности, „спектакл“ у музеје. Теоретичари, који се баве спектаклом имају противречне ставове: неки инсистирају на великом едукативном потенцијалу који проистиче из снажног доживљаја (Киршен-Гибле), а други да води у бесмисао (Жан Бодријар). Г. Дебор (1967) дао је марксистичко виђење спектакла по коме спектакли високе продукције замагљују систем вредности система онога који га ствара (Marstine 2006). Супротно Гију Дебору, Крис Брус¹⁰² сматра да спектакл није аутопортрет власт већ да он ослобађа. (Marstine 2006). Повезивање музеја и спектакла је концепт новијег датума који је карактеристичан за постмузеј. Та веза може бити спорадично или тесно условљена темом музеја, као у ЕМП¹⁰³, који се наводи као типичан представник постмузеја *inter alia* зато што је од самог почетка фокус од артефакта пренет на доживљај. У овом примеру је очигледно и да је постмузеј широко отворио врата новим технологијама. У процесу де-елитизације, музеји су се отворили за „ниску“ уметност.

¹⁰¹ Овај модел музеја, је изникло на америчком тлу, због тога што су се амерички музеји финансирали из сектора бизниса, добротворних фондација и од приватних донатора, а без помоћи државе.

¹⁰² Крис Брус сматра да музеји одвајкада стварају контекст за артефакте а да је спектакл хиперконтекст: „Ако спојимо архитектуру и одређену концентрацију садржаја добијамо целовит спектакл, по природи и ефектима сличан Лас Вегасу и Дизниленду. По мени, спектакл подразумева велики, сјајни амбијент који истовремено посетиоцима даје слободне руке и подиже очекивања од учешћа у ономе што предстоји, а самим тим и ниво андреналина...Концентрација садржаја допуњава интензитет архитектуре...У оквиру музеја као спектакла, концентрација садржаја код свих облика и медија има кључну улогу у успостављању неке врсте искуственог слободног тржишта на ком артефакти, разни мултимедијални облици и мноштво снимљених гласова захтевају пажњу, конкуришући једни другима и допуњајући се. Дизајн изложбе је агресиван. Контемплација је заборављена. Уместо тога, иде се даље од архитектонског начела Роберта Вентурија „Мање од тога је досадно“. Овде важи начело „Превршише није довољно“.

¹⁰³ ЕМП (скраћеница од Experience Music Project – Пројекат доживљаја музике) је музеј који је основао Пол Ален, кооснивач Мајкрософта (Microsoft), у Сијетлу (САД) 2000. године а посвећен је Џимију Хендрику. Назван је „пројектом“, уместо музејем, да би одразио тежњу динамизму, доступности и сарадњи његовог оснивача и због саме теме музеја („Израз „музеј“ подразумева предрасуде које нису у складу с динамичним својством рокенрола.“ (Брус, 2006)). ЕМП се сврстава у категорију постмузеја.

Неки од примера су: боди арт музеју у Окланду (Нови Зеланд), изложба мотоцикала у Гугенхајмовом музеју 2000-2002, одећа Џеки О. у музеју Метрополитен 2001 (Bruss, 2006). Спектакл није стран ни „старим“ музејима, односно „високој“ уметности: спектакл Сон он Лумијер (Son en Lumiere) се редовно изводи у Гизи (као и другим великим археолошким комплексима, *e.g.* Луксору, Грчкој), а у сценографији „учествују“ Велика сфинга и Велика Кеопсова пирамида, Менкаура и Кхафре, уз техничку подршку компаније Филипс (Philips), која је произвела апаратуру за светлосне ефекте.

О спектаклу се може говорити из естетског угла: спектакл задовољава људску потребу за сјајем (игром светла и концентрацијом садржаја), на исти начин као и што су људе у прошлости фасцинирале злато, драго камење или витражи на готским катедралама¹⁰⁴. Спектакл појачава доживљај архитектуре, али и више од тога – ствара квалитативно нови доживљај, који може досећи ниво уметничког. Многи критичари указују да музеји постају места јефтине забаве уместо места високе уметности. Из перспективе управљања, улога спектакла је позитивна. Из угла презентације, он јој суштински ништа не додаје нити јој одузима, али је појачава, интерпретира и понекад чини да постане део нове уметничке форме. У појединачном случају, али не у начелу, може се говорити о томе да ли спектакл неком културном добру нарушава интегритет. Крајњи циљ увођења спектакла у музеје је „*crowdfunding*“, што је концепт који сам по себи није погрешан, али може бити реализован на непримерен начин. То нас враћа на почетак: да би „музеј“ био живо здање, неопходно је да привлачи посетиоце и омогућава да буде доживљен увек изнова.

Спектакли укључују употребу најсавременије високе технологије. Последњих година, за изложбене и музејске поставке које могу бити и у служби очувања градитељског наслеђа све чешће користи се виртуелна презентација¹⁰⁵. Могућности

¹⁰⁴ Ово се може само констатовати, али не осуђивати, као што нема много смисла осуђивати исконску људску природу или друштво у целини. У савременом свету, у ком се вештачки дијаманти, који исијавају (исувише) савршен сјај могу купити за мање од 100 америчких долара, у коме је берзанска процена кретања цене злата вреднија од самог злата и у ком сјај бојеног стакла на јутарњем сунчевом светлу одавно не преставља чудо, спектакл је испунио место које је остало упражњено. Данашњи музеји желе да привуку масовну публику и прибегавају сличним методама којима се прибегавало у прошлости за потребе религије. Светлосни перформанси који се редовно изводе на многим местима културног наслеђа су популарни код посетиоца. Као и у средњем веку, светлост привлачи, појачава целокупни доживљај, и доприноси популарности културног наслеђа.

¹⁰⁵ Виртуелна презентација обично представља комбинацију виртуелне реалности или проширене реалности, видеа, светлосних инсталација, интернета и хадвера који може обухватити, поред

виртуелне презентације се стално истражују у концептуалном смислу, као и у начину интеракције са другим високим технологијама. У контексту теме ове дисертације, корисно је укратко сагледати који су стварни потенцијали виртуелне реалности као медијума и на који начин виртуелна презентација може помоћи очување градитељске баштине, да ли виртуелна презентација чини посету културном добру излишном и које су потенцијалне етичке импликације примене. Концепт *виртуелне презентације* заснива се на идеји о виртуелној реалности, која је почела да се развија средином XX века¹⁰⁶. Прва позната примена проширене реалности у уметничке сврхе био је

уобичајеног, и пројекторе, дисплеје великог формата, наочаре, сочива, сензоре *etc.* Виртуелне презентације користе виртуелну реалност, односно проширену реалност (која се такође сврстава у виртуелну реалност) као медијум¹⁰⁵. Идеје које антиципирају виртуелну реалност могу се пратити до Лајбницевог визије јавне свести (Heim 1993), као и до Аристотеловске логике, преко Булове алгебре и Венових дијаграма. У ужем смислу историјат се односи на развој технологије и примену овог медијума у визуелним уметностима за презентацију музејског садржаја или презентацију и интерпретацију културног наслеђа *in situ*, као и у генерисање спектакла који, све чешће, проналазе место у новим музејима и на локалитетима градитељског наслеђа.

¹⁰⁶ У претече изумитеља виртуелне реалности убрајају се изумитељи наизглед неповезаних открића, попут Дагласа Енгелбарта, који је рачунар по први пут повезао са дигиталним дисплејем 1960-их година, и Едварда Линка, који је 1929. створио први сумулатор летења за обуку пилота. Изворну идеју виртуелне реалности, у форми 3Д филма који је омогућавао посматрачима да буду његов део, представио је кинематограф **Мортон Хилинг** (1926-1997) под називом Сенсорама, у периоду 1957-1962. У Сенсорама је користио помоћна средства (попут осцилујућег фена, да би посматрач осећао поветарац на лицу) и методе са којим се упознао у Холивуду. Овај покушај стварања „филма будућности“ није успео због техничких тешкоћа и високе цене. Назив „виртуелна реалност“ потиче од информатичара **Јарона Лајнера** 1987, а шира јавност се упознала са овим концептом 1990-их година. Philco Corporation је развио први ХМД (енг. *head mounted display*), а 1968. године Иван Сутерланд је са својим тимом развио Ултимате Дисплау ХМД, безжичну ВР опрему, коју корисник лако може да носи на себи. Информатичар **Мурон Кругер** се бавио унапређењем виртуелног окружења кроз које се корисник креће, *i.e.* бавио се компјутерском графиком и звуком. Током 1990-их виртуелна реалност је постала нагло популарна, али је због компликованог хардвера и скувих и малобројних софтвера, то интересован је убрзо опало. Технологија није била довољно развијена да би омогућила производњу софистицираних, разноврсних софтвера са врхунском графиком по прихватљивој цени. Виртуелна реалност је на неко време изашла из фокуса јавности, а затим се вратила промењена, претворивши се у виртуелно окружење (енг. *virtual environment*), што она *de facto* и јесте. У периоду након тога, постала је и комерцијално исплатива захваљујући компјутерским играма. Највећи недостатак ране виртуелне реалности било је одсуство интерактивности¹⁰⁶, која зависи од више фактора: *брзине, опсега и мапирања*. Прву интерактивну мапу развили су истраживачи МИТ-а 1970. за Аспен у Колораду. Током 1980, виртуелну реалност је користила НАСА као и истраживачи интеракције човека и рачунара (ткз. ХЦИ) (Virtual Reality Site, 2015). За разлику од стварног живота, у виртуелној реалности корисник се не излаже ризику (Virtual Reality Site, 2015), а доживљај је атрактивнији од оног при коришћењу дводимензионалног рачунарског дисплеја. Успешност виртуелне реалности се мери „потапањем, урањањем“ (имерзијом) – јединственим искуством које доводи корисника до тога да заборави да није у стварном свету. Имерзију одређују **дубина информације** (односи се на квалитет података, који може да обухвати резолуцију дисплеја, квалитет графике *etc*) и **ширину информације** (која према Стеојеру представља број чулних димензија приказаних симултано, *e.g.* могуће је поред чула додир, слуха и вида, укључити и чуло мириса) (*ib.*). Амбијент и атмосфера виртуелне реалности су веома важни за имерзију,

телевизијски перформанс 1994.¹⁰⁷. Историјат виртуелне презентације за музејске поставке састоји се из историјата хардвера и софтвера које су симултано настајали у периоду од неколико деценија и креативности анонимних појединаца у њеној примени. Од када је развијена VR технологија, она је, као и друге сличне њој, препуштена креативности корисника, размени идеја и искустава; њене могућности се истражују симултано на свим пољима, а нагомилано знање ствара кумулативни ефекат који води напретку. Битна етапа развоја започела је када је виртуелно окружење развијено за Интернет, а VR нашла примену у презентацији виртуелних музеја и галерија. У последње време, нагло се развија AR (измењена стварност), а CAP (просторна измењена стварност, енгл. *Spatial Augmented Reality*), подврста AR-а, се често користи за спектакле. CAP није персонализован, већ је намењен већем броју посматрача. Сматра се да ова технологија има велики неискоришћен потенцијал и један је од доминантних праваца даљег развоја. Временом, развијено је виртуелно окружења које омогућава:

- кретање око тродимензионалног објекта
- извођење виртуелних радњи
- присуство више корисника у заједничком виртуелном простору
- интеракција са уметничким делом

Виртуелна презентација се на разноврсне начине примењује за излагања артефаката, као и у функцији спектакла, а оба ова проблема су већ обрађивана у

као и време **кашњења покрета**, које представља кашњење између кретње корисника и одговора виртуелног окружења, а које мора бити мање од 50 милисекунди да га корисник не би регистровао *i.e.* да доживљај виртуелне реалности остане ненарушен (*ib.*)¹⁰⁶. Виртуелном реалношћу се баве и информатичари као и теоретичари од којих је један од најпознатијих који се баве софтвером Фредерик Брукс. И уређаји за унос података су значајно напредовали, а најпознатији су Microsoft Кинект (који користи камеру за праћење покрета учесника у компјутерској игри) и Wii Controls (који користи контролер прикључен за руку, а покрет руке преставаља улазни податак) (*ib.*). Истраживање могућности интеракције са другим технологијама отвара широке могућности, а најзначајније је на пољу повезивања са интернетом и стварним светом. Тако су настали разни виртуелни светови од којих је најпознатији и комерцијално најуспешнији *Second Life*, у ком је настала валута коју је могуће променити у новац у стварном свету, биткоин. Последњих година, у виртуелној реалности није било револуционарних новина у погледу техничко-технолошких решења, обзиром да је већ достигнут задовољавајући ниво, а ни сам концепт постоји дуже од пола века. У скорој прошлости, популарности виртуелне реалности допринео је и „Аватар“, филм Џејмса Камерона, 2009. Постоје мишљења да пажњу јавности на виртуелно окружење могу поново да привуку још једино креативност апликација у свету компјутерских игара и у уметности (*ib.*). Међутим, бројнија су она према којима је захваљујући прилагођењу мобилних телефона на ХМД, виртуелна реалност на путу да постане најпопуларнија технологија у другој деценији XXI века.

¹⁰⁷ у плесном шоу Џули Мартин у Аустралији, у ком су учесници интераговали са виртуелним предметима, и који је емитован на националној телевизији.

стручној и научној литератури. До краја прве деценије XXI века, већина музеја је развила веб презентације, са основним информацијама, а неки и са обиљем додатних информација о излагачима и делима, у едукативне сврхе или презентацијом у виртуелном о кружењу (Мактевиш, 2006). Постоје различити приступи применама виртуелне реалности за потребе музејске презентације:

- виртуелни обиласци стварних галерија, *e.g.* институције као што су Лувр, Музеј антропологије у Ванкуверу, Национална уметничка галерија у Вашингтону и Ермитаж, које нуде виртуелне обиласке својих галерија у склопу већих сајтова.
- виртуелне галерије/музеји, који постоје само у сајбер простору попут Виртуелног музеја Канаде и Алтернативног музеја.

дигиталне изложбе које су створене само за интернет и виртуелну реалност, као медије, интернет представљају као уметнички медијум, не као средство за побољшање доживљаја галеријских простора.“ (*ib.*) што је нарочито својствено Музеју модерне уметности у Њујорку (МоМа);

Наведена класификација се односи на случајеве када се виртуелном презентацијом жели да подстакне стваран доживљај, при чему је унапред постављен критеријум максималне неутралности медијума. Критеријум неутралности се не примењује када се виртуелна реалност користити за креирање спектакла. Пошто је у таквим случајевима, циљ презентације у виртуелном окружењу да појача доживљај, делује са отвореном намером да не буде неутралан према артефакту, већ да га интегрише у нов (уметнички) доживљај.

Виртуелна презентације је очигледно нашла примену у музејским и галеријским презентацијама, које могу бити у служби градитељског наслеђа или смештене у објектима градитељског наслеђа. Оне могу бити посебно важне за археолошка налазишта која често имају своје музеје, и у оквиру којих се повремено или стално користи спектакл. Показало се да проширена реалност омогућава занимљиву комбинацију стварног света, разноврсних информација о артефакту и интерактивне анимације. Пан-Европски пројекти који се заснивају на АР-у обухватају:

- **Пројекат Агамемнон (2002-2004)** (Agamemnon project 2004) интерактивни систем који омогућава корисницима да фотографије објеката културе пошаљу и повратно добију виртуелног водича за изабрани објекат или артефакт; апликација омогућава препознавање фотографије. На основу статистичке анализе упита, стиче се увид у интересовања и начин обиласка посетиоца у

музејским и изложбеним просторима и утврђивање времена настанка евентуалних промене на артефактима (Ancona, i drugi 2004).

- **Пројекат Epoch** (енгл. *Excellence in Processing Open Cultural Heritage* (Epoch 2011)) примењује проширену реалности, видео игре, тродимензионалне представе за повратак у прошлост на археолошке налазе. Овај пројекат је омогућио умрежавање већег броја културних институција, универзитета и музеја са циљем оживљавања археолошких налазишта.
- **Видео и озбиљне игре** (енгл. *Serious games*) – бројни тродимензионални модели објеката градитељског наслеђа су доступни преко интернета за различите намене – образовање, управљање, туризам и компјутерске игре¹⁰⁸.

Виртуелна реалности може бити корисна као дидактичко средство, посебно када је намењена деци и омладини. Пажњу јавности привукле су могућности у примени САР-а за едукацију о градитељском наслеђу. САР је почео да се користи тако што се уместо платна као површине за пројекцију анимације коришћена грађевина. Ова техника је постала популарна како за музејске презентације, тако и за спектакле. Интерактивне презентације у виртуелној стварности успешно замењују натписе поред археолошких остатака или цртеже који описују начин живота људи у прошлости.

Виртуелна реалност може имати богату и разноврсну примену у археолошким музејима *in situ*, а неки музеји су отишли и даље од тога, и артефакте потиснули у други или трећи план. Музеј у Херкулануму (*Herculaneum*) је један такав пример, у коме не постоји физичка веза између ископина и виртуелног окружења, а сам музеј би се могао налазити на било ком месту.

3.7.4 Градитељско наслеђе и музеји у Србији

Музеологија и заштита градитељског наслеђа у Србији су повезани, од самих почетака – настанка Музеума сербског 1844.године. Сматра се да је прву званичну збирку у тек ослобођеној Србији под владавином Милоша Обреновића чинила колекција минерала, која је дата на управљање Лицеју у Крагујевцу 1837 (Јовановић

¹⁰⁸ Израда оваквих тродимензионалних модела има своје место на тржишту, идиректно и индиректно популаризује културно наслеђе. Тржиште видео игара је у порасту (2014 је вредност прохода од видео игара у САД били приближно двоструко већа него 2004), а самим тим и потенцијали за промоцију градитељског наслеђа. Озбиљне игре, за разлику од видео игара, не служе за забаву већ најчешће за решавање неког проблема преко компјутерског модела или за обуку (Ledig 2001). Европско тржиште видео игара има велики раст (обрт у 2008 био је 7.3 милијарди евра).

1994). Током првих сто година музеја у савременој Србији, број музеја и галерија је повећан на 23, а од тога се 9 налазило у Београду. У Београду су се налазили музеј кнеза Павла, Природњачки, Педагошки, Етнографски и Поштанско-телеграфски музеј, музеј града Београда, Музеј Српске православне цркве, Археолошка збирка универзитета и галерија – павиљон Цвијете Зузорић. У Новом Саду је основан Музеј матице српске, Вуков музеј у Тршићу, Змајев музеј у Сремској Каменици, музеји при гимназијама у Пожаревцу и Шапцу, и музеји у Нишу, Зрењанину, Белој Цркви, Вршцу, Сомбору, Суботици, Панчеву и Неготину. После Другог светског рата, број музеја је нагло порастао и до 1959., у Србији је било 86 музеја у 48 насеља, а од наведеног броја у Београду се налазило 24 (Savez muzejskih društava Jugoslavije 1962) према (Кривошејев 2011). У том периоду, музеј је имао недвосмислену улогу да образује и дисциплинује, и оснивање нових било је део званичне културно-пропагандне политике послератне Југославије, тзв. агитпропа. Југославија се придружила Међународном савету за музеје 1951. (основаном при УНЕСКО 1946), али са националним седиштем у Загребу. Са новим законом 1952., сва музејско-конзерваторска друштва се обједињују у савез који је 1959. постао Савез музејско-конзерваторских друштава Југославије. Званично гласило Савеза био је претходно српски часопис Музеји, који је излазио до 1965. Пракса отварања специјализованих музеја, углавном завичајних широм Србије, трајала је до 1970-их година. Музејско друштво Србије је 1970 основало Заједницу музеја Србије и покренуло Билтен, покушавајући да ухвати корак са музеолошким трендовима ван Србије (у погледу модернизације рада у музејима, начином излагања, архитектонских проблема, улоге музеја у туризму *etc*). Напоре да се стање на тлу Србије унапреди довело је до конференције у Доњем Милановцу 1989 са темом „Нове музејске поставке“, међутим спровођење донетих закључака током 90-тих није било могуће због озбиљне политичко-економске кризе у којој се Србија нашла. Сличан скуп, који је означио прекретницу у српској музејској пракси одржан је у Крушевцу 2001., под називом „Како даље?“.

Од почетка XXI века ситуације се побољшава. Унапређен је законски оквир за рад музеја, претходно садржан Законом о културним добрима из 1994, новим законом, Законом о култури који је донет 2009. (примењује се од 2010). Обновљено је гласило Музеји и Весник Војног музеја. Од 2007. музеји су укључени у пројекат фестивизације музеја под називом „Ноћ музеја“, коју је покренула продукцијска група по правима добијеним од француске Дирекције за музеје, која је аутор. Ово је добар пример повећане активности организација грађанског друштва на овом пољу. Међутим, када је

у питању изградња нових музеја, што је у свету поново постало тренд после 1995, у Србији нема помака. У Србији скоро да и нема наменски изграђених музејских зграда. Музеј Савремених уметности на Ушћу, репрезентован пример једне такве грађевине, ремек дело Ивана Антића и Иванке Распоповић из 1965., не ради од 2007., и неизвесно је када ће бити поново отворен. Ни обнова грађевина у којима су смештени музеји није значајније напредовала. Обновљена је зграда музеја у Ваљеву 2007 након петогодишњих радова. Народни музеј у Београду (у згради на Тргу Републике подигнутој по пројекту Андре Стевановића и Николе Несторовића 1903) отворен је за посетиоце 2014., по први пут од 2003. Народни музеј у Нишу никада није имао адекватан објекат, и смештен је у неколико објеката на више локација, а Град Ниш је локацију која је кроз урбанистичке планове деценијама уназад припремана за изградњу савремене музејске зграде уступио за станоградњу 2009. Известан напредак је видљив у уређењу археолошких паркова (Лепенски вир, Гамзиград, Виминицијум, Медијана).

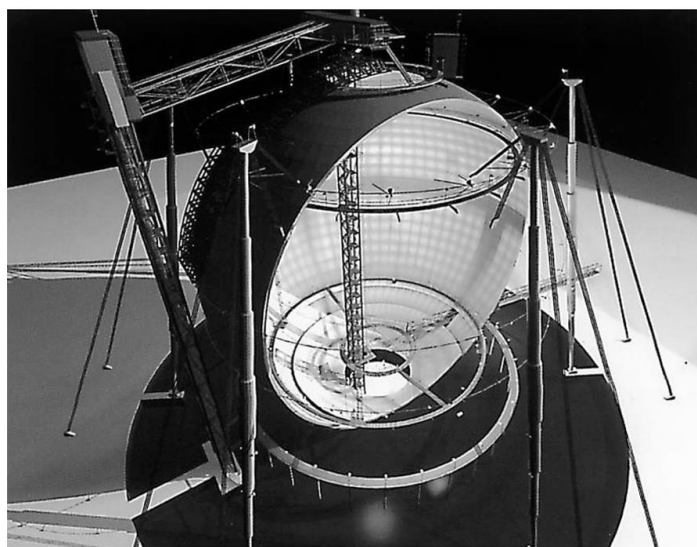
3.7.5 Дискусија и закључна разматрања

Социолози, антрополози, историчари уметности и архитектуре се већ дуго баве улогом музеја за друштво, која превазилази место у ком се излажу уметничка дела. Одлука о пренамени историјске грађевине у музеј не би требало да буде индиферентна према симболици тог чина и значењу трансформације грађевине или налазишта у тачно одређен тип музеја. Историјски развој музеја указује да је истраживање архитектуре музеја исто што и истраживање значења музеја, и потврђује оправданост луцидне тврдње да **архитектура јесте музеј** (Giebelhausen 2006).

Музеј у објекту градитељске баштине „живи“ онолико колико и објекат са било којом другом наменом, све док се не докаже супротно, прецизније док се не покаже да је баш такав музеј по свом концепту превазиђен и отуђен од друштвених токова и културних, едукативних, економских и свих других потреба заједнице.

Анализирајући историјат технолошког развоја чини се да су идеје на којима се заснива виртуелна реалност нове, међутим, по свој прилици то није тако, већ је сам концепт укоренењен у култури евроцентричне цивилизације. Још су Прерафаелити сматрали да човек треба да се одвикне да је овај свет овде стварност: природа је несавршена, историја је без фантазије, а реалитет је неспретан (на шта нас подсећа

Хамваш (Hamvaš 2016)). Апсолутни свет (свет муза) је стварност која постоји од почетка, стварност која није антиреалност природе, већ хиперрегзистентна стварност која је независна од ње. Прерафаелити припадају времену када је уметност била апотеоза живота, и наговештавају доба уметности у ком она служи да омогући непосредно учешће човека у вишем нивоу бивства од световног живота. У тој особини савремене уметности садржан је основ за примену виртуелне реалности за стварање уметности. Могло би се закључити да је уметност XX века антиципирала појаву виртуелне реалности.

Ил. 3-46 Награђени конкурсни рад на тему виртуелне реалности примењене на архитектонску фантазију – „VR Une Architecture“ (Zivaljevic i al 1996)

Опште је прихваћено да је најбоља политика – **минимум интервенција** као и очување корисности објекта (Венецијанска повеља). Прилагођавање намене потребама је понекад неопходно да би се грађевина сачувала, односно да би наставила да „живи“. Када читаве грађевине постају „експонати“ – придодата им је културна вредност у неком временском тренутку, различита од оне коју су имали када су првобитно саграђени. Понекад остаци архитектонског наслеђа постају експонати, али у сасвим другачијим околностима; уколико немају културне вредности, њихово чување се не може оправдати као архитектонско наслеђе (јер то више нису), нити као „експонат“. У неким случајевима се може оправдати њихово очување као дела културног, односно

историјског предела, суштински управо онако како је то објаснио Бранди на примеру Сибелиног храма у Тиволију ил. 3-45 (Brandi 1968/2007) .

Виртуелна реалности се може применити за презентацију, интерпретацију, спектакл, у научне, комерцијалне сврхе и др, а може представљати и посебну уметничку форму. Посета виртуелном музеју или галерији има своје предности – лако је доступна, брза, јефтина, ослобађа посетиоце од обавезе посете у радно време и интерактивна је. Њихов потенцијал константно расте са развојем нових техничко-технолошких решења. Међутим, виртуелне галерије и виртуелне посете имају своје недостатке и ограничења: не преноси верно артефакт¹⁰⁹, као ни простор¹¹⁰ ни амбијент¹¹¹, често не постоји права интерактивност¹¹², отвара се могућност за ткз. *десензитацију*¹¹³ (блазираност према стварности) и подложна је етичкој критици¹¹⁴.

Овај списак није коначан, али је приметно да се критика виртуелне презентације групише око: *утицаја који виртуелна стварност има на доживљај артефакта, на доживљај простора и етику примене дигиталног медијума на недигиталне артефакте*. Критика се своди на тезу да ВР није неутралан медијум¹¹⁵. Ако уметничка

¹⁰⁹ омогућавају да се артефакт види на начин на који га посетилац у стварном простору не сагледава, *e.g.* са увеличаним детаљима, општом сликом у ниској резолуцији, погледом одозго, деформацијама због сочива камере које не одговарају људском виду *etc.*

¹¹⁰ текстура природних материјала сведена је на шематско понављање једног узорка; угао камере није идентичан са видним пољем ока; висина очне тачке је различита за сваког посетиоца што се у виртуелној стварности апстрахује; постају доминантни детаљи који су у правом простору небитни Мактевиш: (моделовани) „...разнобојни под, овалне засвођене таванице и величанствени прозори у галерији Микеланђело у Лувру привлаче пажњу посетилаца – чак су примамљивији од самих скулптура“. С друге стране, неких стварних детаља нема и то оних који дају хуману димензију простора; они могу бити тривијални попут излизаног пода, одсјаја материјала у стварном простору, трагова на дрвеној подлози или прашина на постољу, али су ипак важни за лични доживљај стварности.

¹¹¹ доживљај уметничког дела не чини само простор са својим физичким димензијама, већ и амбијент, чији је важан (иако алузиван) део *genius loci*, као и присуство других људи у простору - посетиоца и особља, који коментарима, али и самим својим присуством утичу на перцепцију, а што све заједно за сада није могуће превести у виртуелну реалност.

¹¹² Посетилац користи унапред припремљене сцене, па постоји и илузија интерактивности, а не стварна интерактивност; и друга техничка решења могу знатно деформисати доживљај

¹¹³ због претходно стеченог доживљања у виртуелној стварности; иако простор ни артефакт нису стварни, доживљај у виртуелној стварности јесте. Самим тим, постоји опасност да уместо да подстакне посету музеју, учини стварну посету музеју непривлачном.

¹¹⁴ Етичка критика виртуелне реалности усмерена је ка примени дигиталног медијума на уметности које нису стваране за такав медијум (нити је уметник могао да антиципира такав развој медија), чиме се грубо манипулише намерама уметника и могућношћу правилног доживљаја артефакта. У том смислу, једино је прихватљива употреба виртуелне реалности за уметничка дела која су створена управо за тај медијум.

¹¹⁵ Виртуелни музеј је истраживан као параргон, који делује као и рам слике, архитектура музеја према самом музеју. Овде би се могло говорити и о граници између предметног уметничког дела и његовог

дела нису креирана за овај медијум, увек постоје етичке импликације¹¹⁶.

Употреба виртуелна реалност у музејским презентацијама неких музеја слична је рекламним циркуским парадама П.Т. Барнума: служе да заинтересују посматрача и не показују превише, већ таман онолико колико је потребно. Музеј у Херкулануму показује да посета стварном налазишту може бити непотребна, или бар неинтересантна у поређењу са доживљајем који нуди виртуелни свет. Музеј у Херкулануму је више музеј по називу него што је фактички, ако је уопште музеј, а на њега би се у најбољем случају могла применити теза Криса Бруса: „Виртуелни музеји представљају много доследнији избор ако се апстрахује што покушавају да у исто време буду субверзивни и комерцијални“ (*ib.*). Претерано инсистирање на едукативном аспекту претвара музеј у визиторски центар, који више није музеј, а строго узевши, није му ни сличан, обзиром да не садржи артефакте.

окружења или предметног уметничког дела и почетка другог уметничког дела, односно другачије уметности (иако Мактевиш говори о „границе између оног што јесте уметност и оног где уметност престаје“; то није довољно прецизно а ни тачно, имајући у виду да је архитектура музеја (која окружује уметничко дело) може и сама бити уметничко дело. Овде се заправо ради и о дистинкцији између уметничког дела и медијума, обзиром да је архитектура музеја у конкретном случају у улози медијума, пожељно што неутралнијег могућег, и приметна је анологија између архитектуре музеја и виртуелне реалности, обзиром да се оба налазе у улози медијума, иако и сами могу представљати уметничко дело. Ово промишљање, инспирисано је Деридом, као критика Канту (*ib.*)

¹¹⁶ Етика у уметничком смислу подразумева на који начин нови медиј мења оригинално уметничко дело. Доживљај у виртуелном свету је сличан аутентичном доживљају у стварном свету, али не може бити у складу са оним што је уметник изворно намеравао, уколико уметничко дело није створено за тај медијум. Архитектонски објекти се креирају за стваран свет, а њихов доживљај у виртуелном свету не може бити исти као у стварности. Изузетак од овог правила представља „*capriccio*“ или „архитектонска фантазија“, која је погодна за виртуелно окружење због особине да није створена да би била изграђена у стварном свету. Имајући у виду да виртуелна реалност као и сама архитектура могу бити не- или чак анти-уметнички, и ненаучни, али и права ремек дела, поставља се питање где су границе. Виртуелна реалност није реалност, већ реалност реалности и када покушава да буде само „реалност“, она постаје безвредна. Ова особина је искоришћено за јавни међународни конкурс који је имао за циљ промоцију виртуелне реалности (ил. 3-46).

Смернице за разумевање овог проблема проналазимо код другог удружења муза; Стефан Георг позива на истоветност речи и чина и оштро критикује науку у свом позитивистичком облику¹¹⁶ и захтева да научна теза не буде израз социјално-биолошког инстинкта, него да дефинише законитост реалитета који је виши од живота, ослобођен интереса. Привлачност виртуелне реалности је привлачност чисте логике, како су је дефинисали Лудвиг Витгенштајн и Бетран Расел. „*Ништа није тако лепо као непостојање, (које је) Маљевич... насликао у облику празног белог квадрата, простор крајности истинска светлост бића преосветљен простор без сенки, стерилна светлост логичког смисла*“ (Намваš 2016). Свако дело које остаје у свету следе глади за животом, безначајно је је као уметност, ништавно као филозофија. Дело које задовољава или оправдава глад за животом не може се сматрати уметношћу. Као што „*модерна поезија није поезија узета у смислу старије поетике, него позија поезије – метапоезис, а модерно сликарство је сликарство сликарства, музика је музика музике*“ (*ib.*).

3.8. НОВИЈИ АРХИТЕКТОНСКО-УРБАНИСТИЧКИ ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

Један од најважнијих задатака архитектонско-урбанистичког пројектовања и обавезни део менаџмент плана је управљање кретањем посетиоца. Овај проблем има бројне аспекте, а у овом потпоглављу биће размотрена два: (1) улога интерпретације у управљању посетом и (2) колизија између принципа заштите градитељског наслеђа и обезбеђења приступачности посетиоцима.

3.8.1 Улога интерпретације у управљању посетом

Критика идиосинкразије музејских и конзерваторских презентација довела је до развоја интерпретације, дисциплине која има за циљ да премости јаз између претпостављене способности разумевања презентације, какву су осмислили стручњаци, и стварне способности разумевања посетиоца која је ограничен личним искуством и знањем.

Оснивањем **ИКИП-а** као одбора ИКОМОС-а, интерпретација је добила своје место у конзерваторској доктрини. До ширег међународног признања улоге интерпретације дошло је са усвајањем Енамеске повеље (ИКОМОС, 2008), што је омогућено усвајањем ранијих међународних докумената: документа о аутентичности из Наре (1994), Бурске повеље (1999), Интернационалне повеље о културном туризму (1999), Принципа конзервације места баштине у Кини (2002) и Фарске конвенције (2005).

ИКИП-ова иницијатива о формирању Регистра Добрих пракси и изради Илустроване ИКОМОС-ове Повеље о интерпретацији и Презентацији Културног наслеђа о локалитетима културне баштине (ИЦИП, 2012), представљају примере континуалног рада на унапређењу интерпретације у служби културног наслеђа и потврђују актуелност ове теме.

Интерпретација за потребе градитељског наслеђа је млада дисциплина. Оцем енвайронменталне интерпретације сматра се Фримен Тилден (Freeman Tilden, 1883-1980) чији су теоријски принципи, настали као резултат великог искуства у раду са Службом Националних паркова САД, изложени у делу *Интерпретација наше баштине* (енгл. *Interpreting our heritage*, 1957). Из наведеног дела је најчешће цитирана мисао о

интерпретацији баштине: „*Through interpretation, understanding; through understanding, appreciation; through appreciation, protection*”¹¹⁷.

Важан допринос прихватању концепта интерпретације поруке, као веома важног са становишта управљања, дао је Филден, по угледу на добру праксу интерпретације у националним парковима у САД (Colonial Williamsburg). Искуства у интерпретацију природне баштине¹¹⁸ су се показала веома корисним за градитељско наслеђе.

У овом потпоглављу истраживан је однос између презентације и интерпретације, као и, укратко, потенцијалне просторне импликације њихове улоге у управљању посетом.

3.8.2.1 Историјат научног утемељења интерпретације

За разлику од метода презентације¹¹⁹ до развоја научног метода за интерпретацију дошло је у XX веку. Научна основаност заснива се преваходно на научном прикупљању и обради података (за шта је шире прихваћен назив *студија посете*), и научном истраживању процеса учења одговарајућих циљних група. На илустрацији процеса интерпретације (ил. 3-47.), овај сегмент приказан је у доњем левом углу и означен као „Анализе посетилаца и тржишта“. Прави приступ у мерењу посете је кључан и ствар умешности истраживача, који понекад има статус пословне тајне, због значаја за управљање. Научна студија посете почела је да се развија у касном XIX веку, када су музеји, објекти културне баштине и археолошка налазишта постали отворени за широку јавност. За разлику од европских институција, које су традиционално биле финансијски помогнуте средствима аристократије или из

¹¹⁷ Кроз интерпретацију, разумевање; кроз разумевање, уважавање; кроз уважавање, заштита.

¹¹⁸ Често је цитирана и Тиелденова дефиниција интерпретације: „*Интерпретација баштине је образовна активност која има за циљ да открије значење и односе кроз употребу оригиналних предмета, кроз искуство из прве руке, и уз помоћ илустративних медија, више него кроз једноставну размену фактичких информација*“. Служба Националних паркова САД је оформљена 1916, али њени почeci датирају из 1872 када је формиран први Национални парк - Јелоустоун. Најстарији парк у Систему националних паркова је парк на брду Капитол из 1790. С другестране, Закон о антиквитетима је донет 1906, а 1935 усвојен је важан закон о Историјским местима, који је подстакао да се у Систем националних паркова уврсти 75 историјских места до 1964. Интерпретација је првобитно била усмерена на **разумевање** од стране посетилаца шта се сме, а шта не, на подручју националних паркова, што је могло бити од животне важности.

¹¹⁹ које су добро познате (па их на овом месту нема потребе понављати).

државних буџета, амерички музеји и паркови природе су већ од 1920-их морали интензивно да раде на методама за унапређење управљања, како би остали привлачни меценама, и спроводе студије посете за доказивања своје образовне сврхе ради будућих пријава за средства. „Студије посете“ су општи појам којима су обухваћена сва истраживања која се односе на посетиоце.

Илустрација 3-47 Виверкин процес интерпретације (енгл. *Viverka Interpretative process*) (HDC 2016)

Наредна фаза развоја је започела након Другог светског рата, а обележила је Блумова (Bloom) међусобно искључива таксономија образовних циљева у три домена:

- **Когнитивни** – који се бави чињеницама и концептима, памћењем, анализом и синтезом информација,
- **Афективни** – који се бави ставовима, веровањима, осећањима, вредностима и
- **Психомоторни** – који се односи на координацију рука-око, кретање и мускуларне вештине (Falk / Dierking 1992).

За ове потребе прилагођена је научна методологија примењене социологије, и истраживања друштвене политике (Fritsch 2010) и примењена је теорија учења. У почетној фази развоја студија посете значајан допринос је дали су психолог Едвард Р. Робинсон (Edward P. Robinson) и његов асистент Артур Милтон (Arthur Melton), користећи временски-просторну квантификацију понашања посетилаца *i.e.* разрађујући

метод посматрања који се примењује у психологији. Робинсон је развио метод скривеног посматрања, а Милтон је први идентификовао тенденцију посетилаца да скрећу у десно (објављено 1933 у *Studies of the Installation at the Pennsylvania Museum of Art*) (Lawrence 2010). Од Милтона се започело са истраживањем привлачења и задржавања пажње. Утицај из САД се најпре „прелио“ на УК, током 1960-их, а затим и на друге Европске државе 1970-их и 1980-их, када је број студија посете нагло порастао. Шетел (Shettel) је истраживао ефикасност изложбе на циљну групу мерењем знања пре и после посете (Shettel n.d.), а Скрејвен (Scraven) је усавршио овај метод (Scraven 1976). Алт је разрадио Милтонова промишљања и предложио технике за савремене аудио-визуелну изложбу историје природе Британског музеја 1979 (*Improving Audio Visual Presentation*) (M. B. Alt 1980). Резултати детаљнијих истраживања су навела Алта да доведе у сумњу валидност теорија привлачења и задржавања пажња обзиром да је уочено да успешне изложбе брзо привуку али не задрже дуго пажњу, не много другачије од неуспешних изложби које ни не привуку пажњу (Alt / Shaw 1984). Крајем 1980-их и током 1990-их истраживање посете је прерасло у професију, а фокус истраживања је постепено прешао **са изложбе на посетиоца**. Мерилин Худ (Marilyn Hood) је истраживала зашто људи не посећују музеје, па је истраживала како проводе своје слободно време и зашто, посебно психографске мотивације – вредности, ставове, перцепције, интересовања, очекивања и задовољства поставком. У наредној фази, студије су постале оријентисане на друштвено-когнитивни контекст. Примера ради, у начелу људи су склони да се угледају једни на друге и усаглашавају своја мишљења и ставове са осталима, па је Лумис (Loomis, *Countenance of Visitor Studies in the 1980s* 1989) посебно истраживао однос људи-простор, којима се обједињују сва три Блумова критеријума:

- Демографске и психолошке карактеристике посетиоца које указују на то који посетиоци су најпосвећенији,
- Процесну димензија посете, која указује да ли посетиоци и друштвено и физичко окружење одговарају,
- Исход посете, искуствени и бихејворални (Loomis 1993).

Из претходног је очито да се методологија развијала постепено, а према Фричу (Fritch), могу се генерализовати три етапе, којима одговарају методе студије посете које су оријентисане/фокусиране на:

- изложбу (приступ који су имали Robinson, Melton, Shettel, Scraven, Alt.),
- појединачног посетиоца (приступ који је имала Marilyn Hood),

- истраживање ширег друштвеног/физичког контекста посете музеју или локалитету (Loomis, Falk, Dierking).

На крају своје анализе, Фрич је оценио да се студије посете данас развијају ка моделу који укључује личну, друштвену и физичку сферу, које заједно чине целину. Истраживање Фалка и Диркинга (1992) је рано показало да постоји растућа потреба да посетиоци сами одреде шта ће видети и на који начин, у складу са личним преференцама. И други истраживачи потврђују тренд ка индивидуализацији искуства током посете, због чега је **интерактивност** постала нова „крилатица“ интерпретације. У новије време, истражује се како индивидуализација искуства утиче на простор. У зависности од потреба посетилаца и програма (да ли се ради о музеју, постмузеју или визиторском центру са изложбеним простором), концептом простора се мора на одговарајући начин сагледати потреба за индивидуализацијом доживљаја. У једном од значења, индивидуализација искуства се доминантно заснива на употреби ИКТ-а, што често не имплицира посебне просторне захтеве, осим уобичајених који се односе на кретање посетиоца. Кретање мора бити усмерено из практичних разлога, али се посетиоцима мора оставити и могућност избора путање обиласка – краћих и дужих, и могућност задржавања на појединим местима, у зависности од личних преференци.

Археолошки паркови добијају неопходне новоизграђене елементе да би се остварила друштвена функција градитељског наслеђа, и то: музејске зграде, визиторске центре, стазе, пасареле, пешачке пролазе, рампе, ограде и др. Визиторски центри обухватају билетарнице, кафе, сувенирнице, изложбене просторе и санитарне блокове. Од додатих елемената и грађевина се очекује да се по архитектури јасно разликују од постојећих објеката, али да се не истичу претерано у односу на постојећа непокретна културна добра. Дешавало се да је „неупадљиво“ било схваћено и као „неугледно“ током 1970-их и 1980-их што је довело до неуспелих решења (ил. 3-48). Овај став је донекле коригован, и архитектура таквих објеката је постала значајно репрезентативнија. У просторном смислу, визиторски центри су мање захтевни од музејских објеката и често могу бити мали по површини (просечно 50-150m²). Потребно је да садрже пријемни пулт са билетарницом и санитарни чвор; у неким случајевима природно светло није неопходно и не морају бити лоцирани на самој локацији градитељског наслеђа, а пожељно је да садрже простор за 5Д пројекције, с тим да сваки од наведених садржаја може бити смештен и у засебан објекат.

Ил. 3-48. Визиторски центар у Шартвелу (*Chartvell*) по пројекту Филипа Џеба (*Phillip Jebb*) 1972 (*Reeve / Ashbee* 2008)

3.8.2.2 Однос интерпретације и презентације у управљању посетом и критика интерпретације

Управљање посетом захтева разумевање просторних захтева презентације, интерпретације и њихове међузависности, што је, у основи, архитектонски проблем. Веома дуго, „чула“ се само реч стручњака, отелотворена у **презентацији**. Термин „презентација“ потиче од латинског глагола „*praesentare*“, што значи ставити пред, односно касно латинског „*praesentatio*“ - представљање, приказивање, подношење предлога, и то обично некое вишег статуса. Са истим кореном „*present-*“, у широкој употреби су синоними са значењима поклон, давање неком нешто, имплицитно у име пријатељства и садашњи, присутан, очит. „Интерпретација“ води порекло од латинског „*interpretatio*“, односно „*interpretor*“ чије значење може бити: објашњење, излагање, разумевање, превођење. Осим термина „интерпретација“ у музеологији се користи и термин „медијација“, којим се наглашава њена посредничка улога. Наведено порекло речи говори о различитим улогама презентације и интерпретације у представљању уметничког дела и њиховом међусобном односу. Презентација претходи интерпретацији; интерпретација је тумачи ономе коме је тумачење потребно.

По мишљењу (неких) учесника радне групе ИКИП-а, презентација је један облик интерпретације, **и то онај који долази од стручне јавности**. По Филдену, презентација се одређује на почетку, са циљевима интервенције. Ниво презентације

зависи од конкретног случаја – *e.g.* уколико је објекат стигао до свог физичког краја, а његове културне вредности нису такве да се могу оправдати трошкови обнове или адаптацију, презентују се рушевине¹²⁰. Када је ниво презентације одређен, приступа се реализацији, која почиње са снимањем објекта. Презентација је „стање“, коме се најпре тежи, а затим се одржава. С друге стране, интерпретација је креативан „процес“, и то такав који се често изнова ствара. Под интерпретацијом у најширем смислу подразумева се јавно објашњење или дискусија о локацији културне баштине, који обухвата свеукупни значај, вишеструка значења и вредности¹²¹. Детаљније, интерпретација се може дефинисати као процес комуникације, „*који се креира да би разоткрио значења и везе наше културе и природног наслеђа, укључењем објеката, артефаката, предела и места*“.¹²² (Heritagedestination 2015). Принципи интерпретације за које се залаже Енамеска повеља су следећи:

- (1) Приступачност и разумљивост
- (2) Поузданост извора информација
- (3) Посвећивање пажње поставци и контексту.
- (4) Очување аутентичности
- (5) Планирање одрживости
- (6) Брига за инклузивност (стручњака, локалне заједнице и других актера)
- (7) Важност истраживања, евалуације и обуке.

Наведени принципи, овако апстраховани, су равноправно применљиви и на презентацију и на интерпретацију, па се може учинити да нема битних разлика. Оне постају видљивије анализом Тилденових 6 принципа интерпретативне комуникације, који обухватају следеће:

- (1) Интерпретација није плодотворна уколико се не успостави релација са личношћу или искуством посетиоца.
- (2) Интерпретација се заснива на информацији, али информација није интерпретација.

¹²⁰ Филденовим речима: „...како би се избегао вандализам и срамота безобзирног пропадања“.

¹²¹ У оригиналу: *Interpretation is considered to be the public explanation or discussion of a cultural heritage site, encompassing its full significance, multiple meanings and values. (Ename Charter 2008)*

¹²² У оригиналу: *Heritage interpretation is a communication process, designed to reveal meanings and relationships of our cultural and natural heritage, through involvement with objects, artifacts, landscapes and sites.* (Interpretation Canada, 1970-ih).

- (3) Интерпретација је уметност представљања других уметности и њиховог подучавања.
- (4) Кључни циљ интерпретације није инструкисање већ провокација (подстицај) .
- (5) Интерпретација треба да тежи презентацији целине више него делова, и мора бити упућена некој особи пре неком аспекту личности.
- (6) Интерпретација намењена деци је посебна дисциплина и треба да представља посебан програм.

Од наведених принципа, четврти је најподложнији критици која се своди на питање где престаје подстицај а почиње манипулација. Критици се може изложити и први принцип: неутралност према посматрачу, уз општу пријемчивост. Овај квалитет је ништа мање пожељан за презентацију. Не само да таква презентација не искључује могућност личног доживљаја, већ се то очекује – успостављање комуникације са посетиоцем на уметничком нивоу. Међутим, извесно је да многи посетиоци, *e.g.* деца одређеног узраста, нису у стању да препознају уметничку комуникацију, па ни дидактичка улога наслеђа не може бити онда остварена. У случају када презентација није тематски прилагођена деци, интерпретација је утолико кориснија уколико је персонализованија, односно боље прилагођена одређеној групи посетилаца у конкретном тренутку.

Од маргиналне дисциплине, интерпретација је постепено привукла значајно интересовање и подршку јавности на националном (*e.g.* Interpret, England, Interpret Scotland) и интернационалном нивоу (NAI, Interpret Europe). Интерпретација се изразито ослања на волонтерски рад и ангажовање локалне заједнице за разлику од презентације која се ослања на рад стручњака. Међутим, у новије време и та разлика полако нестаје у помаку ка „пост-музеју“ и услед напора стручњака да презентација постане инклузивнија и интерактивнија, као и због обуке стручњака новог профила, специјализованих за интерпретацију. Ове тенденције чине границу између интерпретације и презентације додатно нејасном. Поједностављено, презентација се може разумети као „непроменљив“, „чврст“ део поставке (хардвер) у комбинацији са непобитним чињеницама („системским софтвером“ изложбе или презентације културне баштине), а интерпретација њен преостали софтверски део, преваходно њен „кориснички интерфејс“. Презентација је приоритетно фокусирана на предмет излагања, док је фокус интерпретације током времена прешао на посетиоце. Међутим, не може се рећи да је презентација фокусирана на објективну, а интерпретације на

субјективну стварност, па чак ни то да интерпретација има монопол над индивидуалним доживљајем артефакта у односу на презентацију. Пре би се могло рећи да интерпретација чини наслеђе доступнијим, у најширем значењу, обогаћивањем комуникације између посетиоца и артефакта или објекта градитељске баштине. Посебан значај интерпретације састоји се у доприносу да елитистичка уметност постане доступна свима који то желе.

Из претходног разматрања може се закључити следеће:

- Интерпретација је подигнута на ниво бихејвиористичке науке, и као таква може допринети да градитељска баштина постане фактични доступна;
- Интерпретација и презентација имају равноправну улогу у успостављају комуникације са посетиоцима и међусобно се допуњују.

Импликације на архитектонски програм је скромног обима и претежно се односи на обезбеђење несметаног кретања или задржавања и простор за ИКТ уређаје или друга средства којима се обезбеђује интерактивност. Просторне импликације интерпретације на архитектонско пројектовање посебно обухватају предвиђање и пројектовање места окупљања и задржавања. Проблем несметаног кретања обрађен у наставку.

3.8.2. Колизија између ревитализације градитељског наслеђа и „пројектовања за све“

Поштовање Фарске конвенције и Универзалне декларације о људским правима, налажу да се обезбеди приступачност свим објектима градитељског наслеђа и то свим друштвеним групама. У пракси то није лако спровести у дело, и бројни примери градитељског наслеђа откривају случајеве колизије принципа конзервације са захтевима приступачности. Значај овог проблема се истиче у светлу напора широм света да се објекти културне баштине сачувају за будуће генерације кроз ревитализацију, као и кроз интензивираних напоре, посебно у ЕУ, да се достигну виши стандарди инклузије свих друштвених група и обезбеди им се приступачност (нарочито) свим објектима јавне намене. Право на једнаке могућности лица са отежаним кретањем – деце, старијих, хендикепираних и инвалидних лица, примарно је социолошки проблем, за који архитектура и урбанизам формулишу просторна решења, са циљем да се умањи отуђеност и олакша инклузија ових друштвених група. Ревитализација архитектонских објеката која су категоризована као непокретна

културна добра може доћи у колизију са савременим правилима за пројектовање у складу са потребама свих друштвених група.

Термин „пројектовање за све“ сковао је архитекта Роналд Мејс (Масе), а концепт је разрадио Селвин Голдсмит (Selwyn Goldsmith), аутор *Пројектовања за инвалиде*, првог дела из ове области, а објављеног у САД 1963. (*Wikipedia 2011*). Принципи „пројектовања за све“ представљени су први пут у Барселони, 1995. током Генералне Скупштине Европског института за пројектовање и инвалидитет – ЕИДД (*ib.*). У другој половини XX века порасла је свест о потребама људи са отежаним кретањем и значају њиховог укључивања у друштво. Уобичајено се прихвата да је сагледавање ове проблематике на националним нивоима било иницијално подстакнуто доношењем Опште декларација о правима човека УН, 1948. године (*ib.*). У већини европских држава донети су први прописи 1990-их, а неки су и ревидирани до краја XX века¹²³.

У савременом друштву, прихваћено је поштовање права на приступачност свих¹²⁴, укључујући друштвене групе са отежаним кретањем, у складу са политиком европског друштва о поштовању права сваког појединца. Приближно ¼ популације има посебне потребе приликом кретања. Примера ради, процењује се да је у Грчкој „пројектовање за све“ од егзистенцијалног значаја за 27% популације, од тога веома важно за побољшање квалитета живота за 22% популације, а то укључује и особе са дечијим колицима или колицима за пијацу, коферима, оне које привремено користе

¹²³ Први прописи у Италији су донети још 1971., пратећи иницијативу Министарства за јавне радове из 1968. (*Vescovo, Zone archeologiche e accessibilità 1996*). У Кини, Јапану и Јужној Кореји израда унифицираних и лако применљивих прописа у овој области започела је у првој деценији XXI века (*Wikipedia 2011*). У многим земљама, право и слобода кретања „за све“ регулисана је у оквиру заштите права лица са инвалидитетом, као најугроженије друштвене групе у погледу приступачности. Акт о инвалидитету (*US Disability Act*) усвојен је у САД, 1990. године, у Аустралији 1992., а у великој Британији и УК на снази је Акт о дискриминацији особа са инвалидитетом, ревидиран 2005 (*ib.*). У региону Белкана све земље имају регулисане ову област у одређеној мери током последње две деценије. Концепт универзалне приступачности, са циљем да значајно утиче на квалитет живота свих, промовишу многе владине и невладине организације, а једна од познатијих је фондација DESIGN FOR ALL. Европска Унија промовише програм EQUAL, под чијим окриљем се одвијају многе активности на унапређењу поштовања права свих друштвених група.

¹²⁴ У најширем смислу, (право на) приступачност се дефинише као способност свих особа да имају приступ, под једнаким условима са другима, физичком окружењу, превозу, информацијама и информационо-комуникационим технологијама (ИКТ), као и осталим инфраструктурама и услугама (Наредба 2009). Обезбеђење пута “без препрека” обухвата активности којима се омогућава особама са хедикепом или инвалидима да равноправно користе све објекте или опрему. Овај термин се чешће користи ван енглеског говорног подручја, у Јапану, Немачкој, Финској *etc.*, док се у енглеском говорном подручју чешће користе изрази “приступачност” или приступачност за хедикепиране”. У употреби су и други термини: „универзално пројектовање“, „грађење за све“, као и „универзално право на приступачност“ (*Wikipedia 2011*).

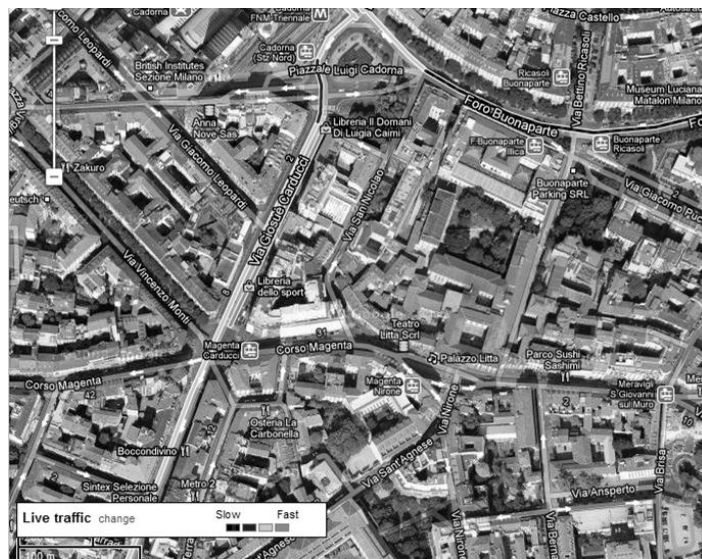
инвалидска колица због повреде и др. (КТИРЮДОМКА ОΙΚΟΔΟΜΚΑ 2011); статистичка истраживања указују да 2-3% Британаца има проблема са видом, а 10% Европљана има хендикеп; процењује се да ће до 2025. године већина посетилаца музеја бити старе особе (La accesibilidad al patrimonio cultural 2005). Имајући претходно у виду, инклузија особа са отежаним кретањем је одговор на озбиљан економски и друштвени проблем, са циљем да се постигне бенефит за друштво у целини, кроз успех и хуманији живот сваког појединца.

Новији трендови у прописима о приступачности састоје се у сагледавању реалних потреба појединих друштвених група и тешкоћа са којима се суочавају услед особености хендикепа/слабости. Састоје се у успостављању корелације између недостатака/слабости појединца и просторног решења које такву ситуацију олакшава (Life Time Neighbourhoods 2011) (Harding 2007). Радови из ове области баве се општим принципима пројектовања „за све“, методологијом, законском регулативом и могућностима за њено унапређење, тешкоћама у примени прописа, посебним проблемима пројектовања (код *e.g.* археолошких паркова, других отворених простора, објеката музејске и изложбене намене, резиденцијалних објеката *etc.*) и др. (La Progettazione accessibile 200-). Решење проблема приступачности при ревитализацији архитектонских објеката је по правилу сложеније него у случају нових објеката. Начела заштите (начело чувања аутентичности споменика и његових споменичких вредности и начело поштовања свих вредности на споменику) могу представљати ограничење за примену принципа приступачности. Тешкоће могу настати како у примени општих начела, тако и у примени мера техничке заштите. У сваком појединачном случају усклађивања захтева ревитализације објекта са правилима приступачности, постоје бројна и разноврсна решења, укључујући и не-архитектонска решења.

3.8.2.1. Примери рехабилитације објеката градитељског наслеђа са становишта приступачности

Примери у даљем тексту односе се на саобраћајни приступ, паркирања/гаражирања, карактеристике партера, улазну зону, вертикалну и хоризонталну комуникацију у јавном простору, као и карактеристике подова, у ентеријерима јавне намене и у отвореним јавним просторима.

Пример палате Аресе Литта (Palazzo Arese Litta) (ил. 3-48), са главним прилазом из Корсо Мађента (Corso Magenta) и вртом ка Форо Бонапарте, једна је од карактеристичних објеката у Милану. Уз објекат се налази репрезентативни врт Аресе, који је настао у XVII-ом веку - елегантан простор са дорским стубовима, архитравом и крстообразним пиластрима на угловима. Објекат је 1873. продат железници, а данас је највећи део површине од 8500м² јавне намене. Некадашњи простор позоришта користи се за биоскоп, који има и историјску вредност обзиром да је најстарији биоскоп у Милану (La Progettazione accessibile 200-)

Ил. 3-49 Аерофотографија Милана-палата Аресе Литта са означеном фреквентношћу саобраћаја у околним улицама (извор: Гугл Мапс)

Пространи комплекс у границама некадашњег средњовековног града налази се у непосредној близини важних саобраћајница. Не постоји могућност паркирања испред главног улаза (непосредно испред биоскопа) због ширења коловоза ради повећања капацитета за колски саобраћај. Изворно, улица је била „интегрисана“ са тргом (ил. 3-49 и 3-50), а у савремено доба изграђен је паркинг са око 25 места на источној страни комплекса. Главни улаз у биоскоп је из врта, из правца Форо Бонапарте (ил. 3-51) (*ib.*).

Ил.3-50 Главни улаз у палату у XVII и XXI веку, респ. (La Progettazione accessibile 200-)

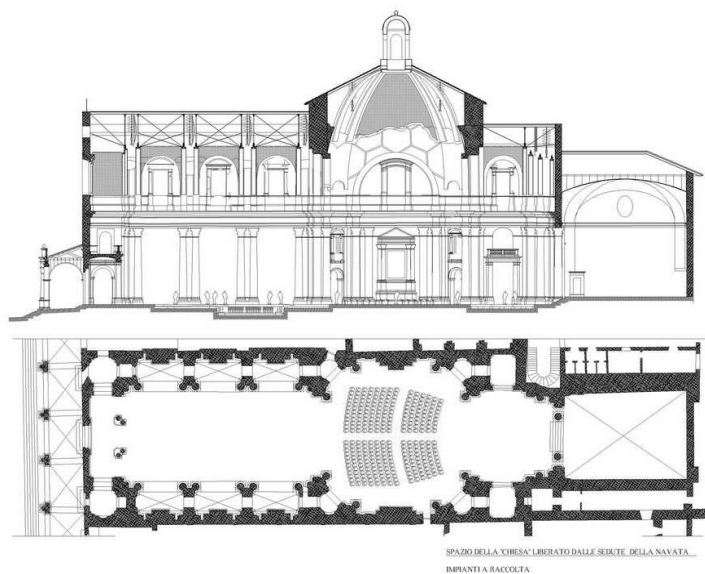

Ил.3-51 Улаз у палату Аресе Лита из врта и колски прилаз из Форо Бонапарте (Foro Bonaparte), респективно (La Progettazione accessibile 200-)

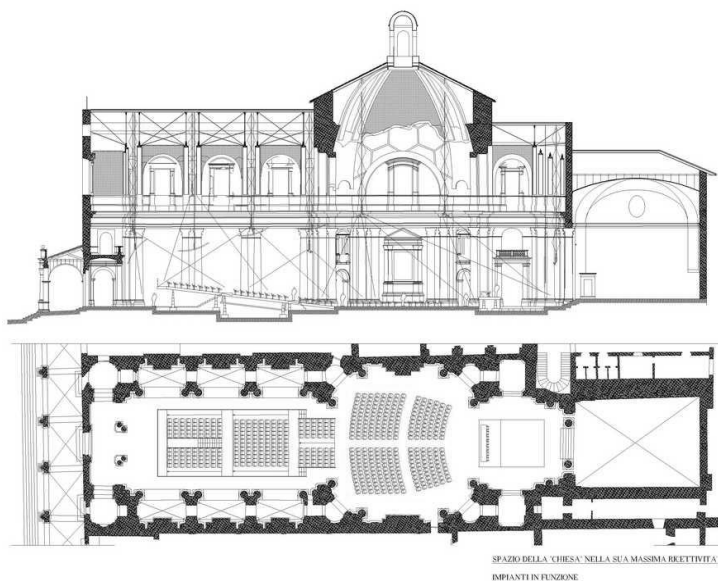

Ил.3-52 Прочеље цркве Св. Марија-ин-Гради у Витербу, у току извођења радова (Ex chiesa di S. Maria in Gradi a Viterbo 2011).

Пример Црква Св. Марија-ин-Гради у Витербу (ил. 3-52) приказује степениште у улазној зони некадашње цркве Св. Марија доминиканског манастира. Црква је саграђена 1215. Интервенције на објекту обухватиле су: консолидацију, изградњу новог крова и ојачања конструкције, како би се омогућила пренамена простора у вишефункционални аудиторијум/конференцијску салу за потребе Универзитета Тушија (Tuscia). Изглед цркве је претрпео највише промена, најпре током ренесансе обнове архитекте Николе

Ил.3-53 Пресек и изглед цркве Св. Марија-ин-Гради у Витербу (Ex chiesa di S. Maria in Gradi a Viterbo 2011)

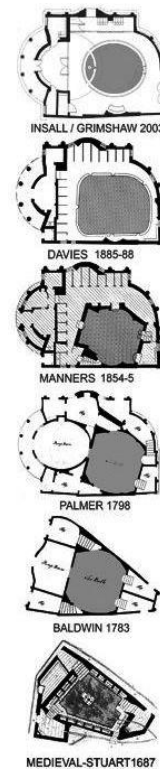

Ил. 3-54 Пресек и изглед реутилизоване цркве Св. Марија-ин-Гради у Витербу - конференцијски хол (Ex chiesa di S. Maria in Gradi a Viterbo 2011)

Салвија, а затим више пута у савременом добу. Рад на последњој групи интервенција започет је 2001. под управом архитекте Стефаније Канђелијери (Stefania Cancellieri) (Ex chiesa di S. Maria in Gradi a Viterbo 2011). Ил.3-52, ил. 3-53 и ил. 3-54 показују да је приликом интервенције на објекту, архитекта задржао главни прилаз са степеништем, у изворном облику. Рампа је привременог карактера, направљена за потребе извођења радова.

Ил. 3-55 . Ст. Барбара у Аликантеу
(Alicante castillo de Santa Barbara 2011) (Alicante castillo de Santa Barbara 2012)

Ил. 3-56 Коридор у општинском музеју у Виљахоуса (лево) (La accesibilidad al patrimonio cultural 2005) и основе купатила Крос-Бат (Cross-Bath) кроз историју (десно) (Carey 20--)

Утврђење Св. Барбара у Аликантеу, саграђена је од локалног камена из ког се састоји узвишење. Утврђење је тешко уочљиво са даљине, јер се боја и материјал подударају са природним окружењем, што је у прошлости олакшавало одбрану (ил. 3-55). Партер, спољашња степеништа, ограде, рампе и др. направљени су од истог материјала. У сличном духу, у ентеријеру изложбеног простора (реутилизован простор), боја пода је иста као и неки зидови (Alicante Castillo de Santa Barbara, 2012).

Наредни пример приказује поставку изложбе Св. Марта (2003) у Виљахоиса, близу Аликантеа у згради општинског музеја (ил. 3-56). Простор је адаптиран у археолошки музеј 1995. Денивелација је превазиђена рампом. (La accesibilidad al patrimonio cultural 2005).

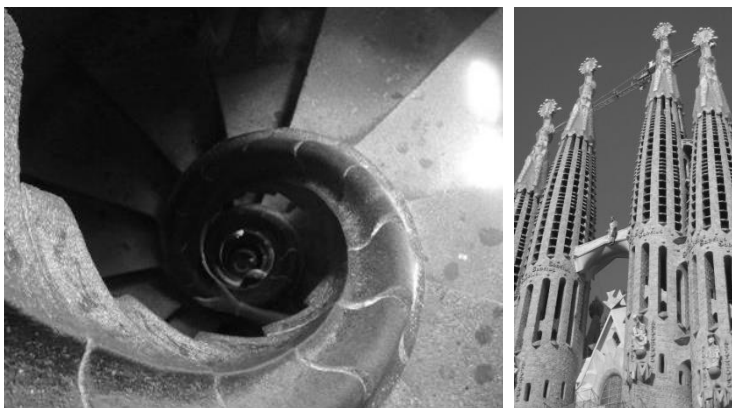
Ил. 3-57 Главни улаз у купатило Cross-Bath (Carey 20--)

Објекат је реконструисан више пута: 1687,1783, 1798, 1854/5 и 1885 (ил. 3-56 десно и 3-57). Илустрација 3-58 приказује атријум римског купатила у Бату, Енглеска, које је реконструисано шести пут 2003. Зид између дегажмана и атријума израђен је од транспарентног стакла. Задржани су: габарит објекта, материјал и форма ободних зидова (ил. 3-56 и 3-57), после реконструкције 1798. (изузев улаза) (Carey 20--).

Фотографија добро познатог детаља степеништа цркве Света породица у Барселони (ил. 3-59 лево) у једном од торњева (ил 3-59 десно) приказује уско спирално степениште смештено у скученом простору сваког од торњева са карактеристичним перфорираним спољашњим зидом који није погодан за постављање ограде или рукохвата.

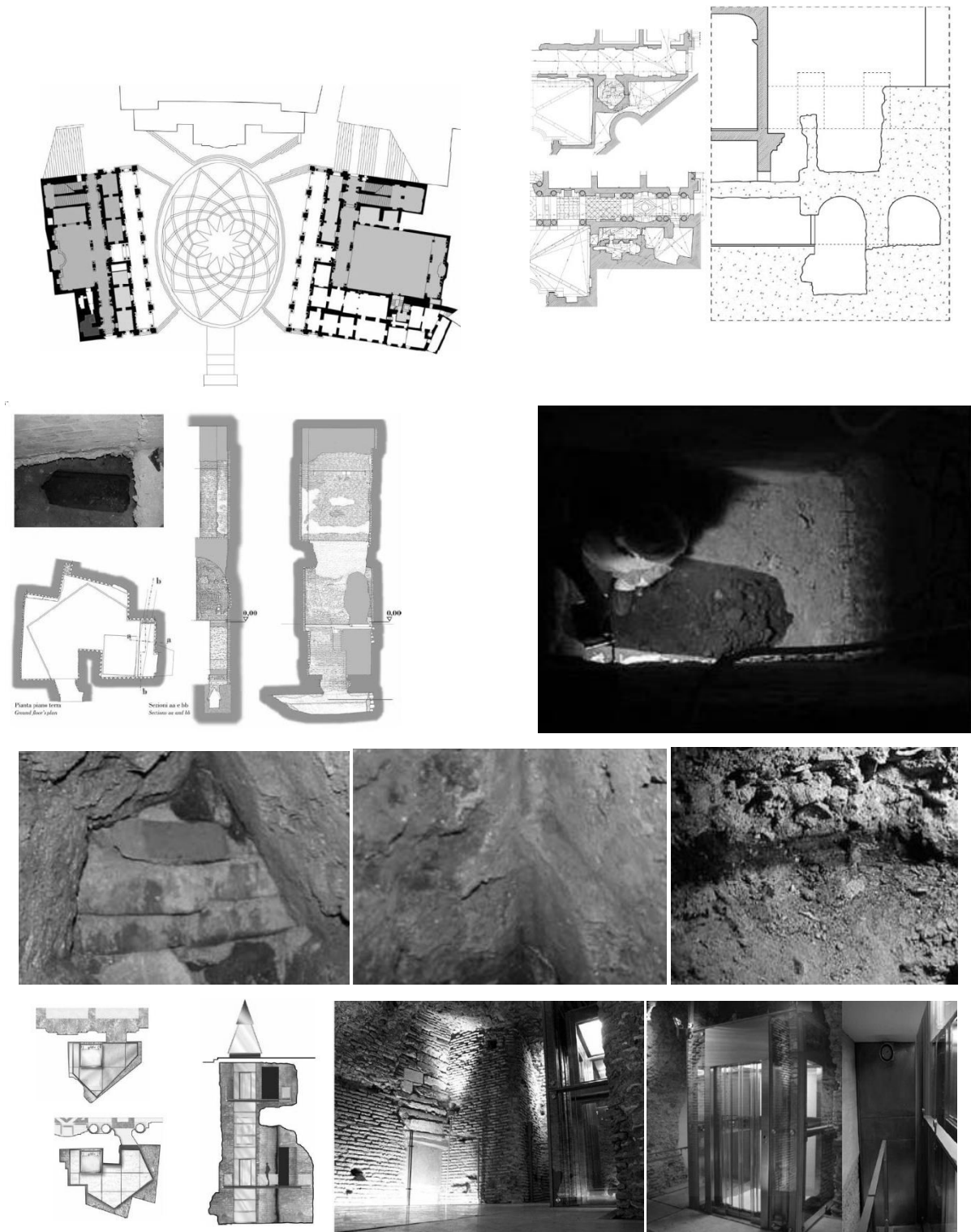

Ил. 3-58 Атријум са базеном купатила Крос –Бат (Cros- Bath) (Carey 20--)

Ил. 3-59 Детаљ степеништа и торња цркве Света породица (Sagrada familia 2012) (Sagrada familia 2011).

Изградња лифта у музеју Капитолини (Capitolini, Palazzo di Nuovo) 2003. године у Риму (ил. 3-60) захтевала је просецање више слојева опеке, римског бетона, камена и земље (Anastasi 2005)

Ил.3-60 Лифт у музеју Капитолини у Риму – Campidoglio: ситуација, лифт у основи и пресеку, просецање лифт. окна (фотографија,основа и пресек), слојеви просечени лифт. окном, цртеж лифта у основама и пресеку, фотографије. (Anastasi 2005)

Карактеристична обрада партера Косанчићевог венца (ил.3-61) и неадекватан простор за паркирање у оквиру уличне регулације приказани су илустрацијом ил.3-61. Косанчићев венац, који припада просторној културно-историјској целини од великог значаја, важан део својих амбијенталних вредности дугује обради партера којим се чува дух аутентичног Београда из XIX века.

Следећи пример представља археолошко налазиште Феликс Ромулијана у Гамзиграду римског императора Галерија (ил. 3-61 а-ц) Прилазне стазе, као што се може видети на фотографијама, претежно су травнате или земљане површине.

Ил. 3-61 Косанчићев венац у Београду (Косанчићев венац 2011)

Ил 3-62 а-ц Стазе у археолошком парку на локалитету Феликс Ромулијана код Гамзиграда (Felix Romuliana 2012) (Felix Romuliana 2011)

Степениште на археолошком локалитету Феликс Ромулијана, у Гамзиграду (ил. 3-63.) израђено је у потпуности од опеке. Чела степеника су равна, а газашта немају профилацију а степениште није опремљено рукохватима ни оградом.

Ил. 3-63 Степениште на археолошком локалитету Ф. Ромулијана (Gamzigrad 2012)

За приступачност је важно да удаљеност између паркинга и улаза буде што мања. Пример палате Аресе Лита која се у савременим околностима нашло у густо изграђеном окружењу и суседству оптерећених саобраћајница, демонстрира тешкоће у приступу непокретном културном добру зато што није било могуће обезбедити паркирање ближе улазу. Заменом функције главног улаза, нарушена је препорука да објекти морају бити једноставни и читљиви. Уколико не постоји претходно сазнање о позицији улаза, његова локација се не може претпоставити на основу архитектуре објекта. Колски прилаз и паркирање у непосредној близини главног улаза није могуће обезбедити ни у овом случају, ни у случају купатила Крос- Бат.

Улаз у палату Аресе Лита, није у нивоу терена. То није случај ни са главним улазом у конференцијску салу смештену у некадашњој цркви Св. Марија-ин-Гради у Витербу. Главни улаз не испуњава критеријуме „приступачности за све“, обзиром да нема рукодржаче, ограде, улазне рампе ни помоћне подизне платформе, нема контраста у боји између степеништа и газашта, нити наглашавања почетка степеништа тактилном и визуелном обрадом. Задржан је изворни изглед степеништа. Слично је и са степеништем и рампом у утврђењу Св. Барбара – рампа не испуњава услове безбедности.

Ни у екстеријеру ни у ентеријеру утврђења Ст. Барбара нису примењене

контрастне боје, како би се олакшало кретање особа са оштећеним видом. У овом случају, употреба истог материјала за зидове и подове је аутентична и важна за разумевање особености овог непокретног културног добра.

Безбедност није обезбеђена ни у случају степеништа торњева цркве Света породица, с тим да постоје алтернативне вертикалне комуникације. Врло често није могуће обезбедити да све хоризонталне и вертикалне комуникације испуњавању принципе пројектовања за све, већ се сматра довољним да се обезбеди најмање један такав пут. Из тог разлога, бочни улаз Св. Марија-ин-Гради, је у равни терена, а до тврђаве Св. Барбара, постоји лифт из подножја утврђења до врха. Исти принцип примењен је и у музеју Капитолини, код ког је извршена модернизација вертикалних комуникација¹²⁵. Употреба панорамског лифта представља занимљив избор, јер се при коришћењу лифта могу сагледати археолошки слојеви из нове перспективе. Постављање степенишног рукохвата на археолошком локалитету Ромулијана, изменила би концепт степеништа; профилацијом степеника и другим мерама којима би се обезбедило поштовање принципа приступачности био би нарушен изглед и доживљај степеништа. Евентуално постављање покретне платформе би могло изазвати оштећења зидова.

За приступачност, једна од најважнијих особина партера и подова јесте да је површина равна, чврста и отпорна на клизање. Ово није испоштовано у случају Косанчићевог венца, као ни у случају археолошког локалитета Ромулијана, чиме је приступачност значајно умањења. У случају музеја у Виљахоиоса, превазилажење мале денивелације у поду обезбеђено је рампом, која није у ширини коридора, већ само на једном делу. Овај пример илуструје и употребу аудио визуелних информација у објектима културе, чиме информација постаје доступна већем броју особа.

Коначно, модернизација ентеријера у купатилу Крос-Бат уз употребу стаклених зидова такође се тиче приступачности. Сматра се да је приступачност многим друштвеним групама отежана употребом стаклених зидова (*e.g.* особама које користе инвалидска колица и друга помагала, особама са оштећеним видом и др.) (Life Time Neighbourhoods 2011).

¹²⁵ Уграђен је лифт са склапајућим вратима и аутоматском иницијацијом механизма отварања и затварања.

3.8.2.2 Архитектонске мере за заштиту права особа са отежаним кретањем, у Српском законодавству

Архитектонске мере у смислу техничких стандарда приступачности, којима се обезбеђује несметано кретање деце, старих, особа са отежаним кретањем и особа са инвалидитетом, односе се на следеће:

1. Елементе приступачности јавног саобраћаја (паркирање/гаражирање у односу на улаз у објекат, карактеристике партера и др.);
2. Свладавање висинских разлика у јавном простору, стамбеним објектима и објектима за јавно коришћење, као и хоризонталне комуникације (улазна зона, вертикална и хоризонтална комуникација и др.)
3. карактеристике зидова и плафона, пројектовање архитектонских детаља и мобилијара, организација санитарних чворова, и
4. опрема архитектонских објеката: осветљење и знаци за оријентацију у јавном простору и ентеријеру, опрема за аудио-визуелне информације, аларми, интерфони, аутомати за свакодневну употребу (телефонске говорнице, банкомати, аутомати за кафу *etc.*) и др. као и посебна опрема за поједине врсте објеката *etc.* (Правилник о техничким стандардима приступачности 2012)¹²⁶

Архитектонски објекти који треба да испуне захтеве приступачности обухватају објекте за јавно коришћење: пословне зграде, радна места, продајне просторе, музеје и галерије и др. објекте културе, хотелске и угоститељске објекте, објекте са аудиторијумом, са спортско-рекреативним садржајима, и резиденцијане објекте.

Захтеви приступачности су следећи:

- прилаз мора бити у нивоу терена или благо уздигнут у односу на околину;
- у близини улаза у објекте за јавно коришћење и стамбене зграде морају постојати места за паркирање за возила лица са посебним потребама, прописаних минималних димензија, у прописаном броју и адекватно означена;
- савладавање висинских разлика се врши рампама или степеницама, степеништем и подизним платформама, у зависности од висинске разлике;
- за рампе за пешаке и инвалидска колица прописани су максимални нагиб и димензије; морају имати ограде, ивичњаке и рукохвате одговарајућих димензија и облика; површина рампе мора бити чврста, равна и отпорна на клизање, а за потребе

¹²⁶ До 2012 био је на снази Правилник о условима за планирање и пројектовање објеката у вези са несметаним кретањем деце, старих, хендикепираних и инвалидних лица Републике Србије, усвојен 1997.

особа са оштећеним видом, површина и шипке ограде морају имати боју у контрасту са подлогом;

- степеници и степеништа морају имати прописане димензије; чела морају бити благо закошена у односу на базиште, без избочина и затворена; површина чела треба да су обојена контрастно у односу на базишта за приступ степеништу; за заштитне ограде са рукохватима и површинску обраду базишта важе правила као за рампе; површина пода на одређеној удаљености почетка силазног крака степеништа мора имати различиту тактилну и визуелну обраду у односу на подест, а степеник у дну крака мора бити увучен у односу на површину којом се крећу пешаци;

Осим законских и подзаконских аката, постоје и бројне препоруке, као резултат активности многих невладиних организација које делују на интернационалном, националном и локалном нивоу, а које се у домаћој пракси не узимају у обзир. Примера ради, препоручује се да уколико постоји само један лифт, он не буде панорамски; да се означе најважније тачке унутра и споља; да се манипулативне површине беспрекорно одржавају *etc.*, (Life Time Neighbourhoods 2011) према (Živaljević-Luxor / Mitković 2013).

3.8.2.3 Дискусија: правила и изузеци заштите права особа са отежаним кретањем архитектонским средствима при ревитализацији архитектонских објеката

Истраживање приступачности археолошких налазишта представља посебну област због специфичности просторних захтева. Археолошка налазишта имају не-стандардне проблеме у погледу приступачности јер се прилазне стазе морају прилагодити стању на терену. Примера ради, то може значити да се налазе изнад нивоа терена (како би се археолошки налази сагледали одозго), могу имати дугачке стазе без места за одмор, не омогућавајући при том да рампе и степениште буду пројектовани у складу са принципима приступачности *etc.* (Vescovo, *Zone archeologique e accessibilità* 1996) (G. Carbonara 2007). Инсталирање лифтова, покретних платформи и др. може угрозити саме налазе, а стање налаза је често такво да немају ни потребна конструктивна својства. Поштовање принципа да подлога мора бити равна, чиста и отпорна на клизање може суштински изменити амбијент и деградирати само културно добро.

У новије време, свака интервенција на историјским здањима отвара проблеме приступачности (Benedetti / DiMartino 2002). Са једне стране, то је питање законске обавезе и стандарда, а са друге – презентације непокретног културног добра.

Безбедност и самосталност су две примарне карактеристике приступачности које је потребно обезбедити (Arengi 2005). Претходни примери потврђују да први од ова два критеријума није лако обезбедити, а да се при том очувају историјске и естетске вредности. Проблем приступачности се своди на стратегију валоризације објекта на ком се интервенише. Један приступ, *„за који се залаже Кроче, прихвата архитектуру као естетски квалитет, вредност а сé, апсолутну, вечиту и непроменљиву у времену, нешто савршено, окружено светом ауром и неприкосновено. Овакав поглед разбија везу између уметности и живота“* (ib.). Други, савременији, приступ негира уметност која постоји независно од човека који у њој ужива, а промовише зграду као *„отворено дело“* које живи у времену, и континуални се мења и треба да уђе у животни циклус у ком се динамички мења у складу са друштвеним потребама. Овакав став био требало да осигура компатибилност заштита историјских уметничких вредности и употребљивост објекта; ипак, постоје случајеви у којима је интервенције неприхватљива – *e.g.* било би тешко да се *„угради лифт у криви торањ у Пизи а да се тиме сам торањ не уништи“*, као што се *„не би могао изградити ауто-пут до врха Мон Блана, а да при том Мон Блан не постане нешто друго“* (ib.). Интегрисање изузетака у законска и подзаконска акта и утемељење научне валоризације (тако да то не буде арбитарно и без записа о мотивима и критеријумима одлучивања) је сложен проблем.

Правилник о приступачности који је на снази у српском законодавству не предвиђа изузетке. Међутим, у пракси не само што се ова правила прописана наведеним правилником не спроводе, већ у многим случајевима не би ни могла да се спроведу, а да не угрозе вредности због којих се архитектонски објекат штити. Ово врло осетљиво питање је предмет расправа, посебно у државама у којима је законодавство предвидело изузетке, као у Италији. Члан закона којим се то омогућава (ДПР 503/96.19. став 3, према (Arengi 2005)), оставља могућност да буде намерно погрешно интерпретиран, због чега је предмет многих расправа. Изузеће је дозвољено уколико радови на адаптацији могу да повреду лепоту историјске вредности заштићеног добра, због чега у том случају испуњење услова приступачности треба обезбедити привременим конструкцијама или, алтернативно, опремом и уз коришћење мобилијара, који се трајно не учвршћује на грађевинским објектима. Законодавац

налаже да разлози за примену овог става морају бити оправдани, али не дефинише критеријуме објективности тих разлога. Примена мобилијара имплицира **привременост** (такве структуре и опрема не постају интегрални део грађевине“ и **повременост** (могу се монтирати само одређеним поводом). Међутим, ове категорије доводе у сумњу континуално остварење права особа са отежаним кретањем. Пример главног улаза некадашње цркве Св. Марија-ин-Гради у Витербу је репрезентативан за ситуацију када се естетским захтевима даје примат. Самим тим, угрожено је право на самосталност особа са отежаним кретањем, као друга, од две претходне поменуте основне карактеристике приступачности. Насупрот томе, пример музеја Капитолини, потврђује решеност да се изађе у сусрет потребама различитих друштвених група. Сви наведени примери, као и ревитализација архитектонских објеката уопште, могу се поделити у две категорије према томе да ли се проблеми приступачности решавају у складу са прописима архитектонским средствима, који постају интегрални део објекта, или се проблеми апстрахују и препуштају решавању другим средствима.

Имајући у виду да је број људи који имају отежано кретање у порасту, јача тренд прилагођења свих објеката потребама особа са отежаним кретањем, а не само објеката јавне намене и стамбених објеката (Vescovo, Zone archeologiche e accessibilità 1996) а, на тлу Европе, то је и међународно прихваћена обавеза.

Тренд повећања темељитости у приступу и проширења домена који се сагледава обухвата и друге аспекте приступачности. За многе техничке проблеме још увек не постоје стандарди који су усклађени са захтевима приступачности. Избор материјала и начин обраде завршног слоја партера и подова је важан технички проблем, на шта указују претходно наведени примери. Овај проблем има објективни и субјективни аспект. Објективни аспект се односи на квалитет, имајући у виду намену, фреквенцију саобраћаја, влагу и друге оперативне услове, клизање, прљање и лакоћу чишћења, обликовање и испуњење естетских захтева, а субјективни се односи на корисника и његове физичке карактеристике (Pederzoli 2001-2002). Корисници могу бити изузетних физичких способности али и особе са инвалидитетом, а избор завршног слоја треба да буде такав да задовољи потребе што већег броја корисника (*ib.*). Наведени пример указује на то колико широко и свеобухватно утиче опредељење да се права особа са отежаним кретањем интегришу у правила ревитализације архитектонских објеката, заједно са правилима изградње свих других архитектонских објеката.

У домаћој пракси, важећи правилник се врло често не примењује. Међутим, финансирање објеката из државних и међународних фондова, захтева поштовање свих правила, укључујући прописе о приступачности, што ће нужно актуализовати наведени проблем и условиће потребу за његовим систематизованим решавањем. Тада ће се бити неопходно уградити у прописе могућност изузетка и услове под којима се они примењују, што ће учинити искуства других драгоценијим. Од доношења првих прописа у Италији, више пута начињен је одређени помак *e.g.* 1978. и 1989. (Vescovo, *Adeguamento degli edifici storici 2001-2002*). Слично је било и у Великој Британији (Thorp 2001-2002), у којој су прописи донети 1990-их и у међувремену ревидирани и замењени новим. С друге стране, прописи у Србији нису кориговани од доношења 1997. године, све до 2012., али ни тада нису обухватили проблем изузетака у колизији са правилима заштите градитељског наслеђа.

Од захтева приступачности претходно наведених, ово разматрање се фокусирао на прве две тачке; нису разматрана ограничења интервенција на зидним површинама и плафонима, санитарним чворовима и ремоделовању архитектонских детаља, ни ограничења у инсталирању опреме ради очувања амбијенталних вредности и вредности подних и зидних површина.

3.8.2.4 Закључана разматрања - препорука за унапређење легислативе

Наведени примери, осветљавају узак опсег из домена поштовања принципа приступачности објеката који се ревитализују. Међутим, упркос томе може се аргументовано закључити да ревитализација може бити у колизији са приступачношћу и може представљати ограничење права појединих друштвених група, да би се очувале друге вредности објеката.

Неки проблеми приступачности су учесталији код ткз. историјских објеката и то они који проистичу из: (1) локације (историјски објекти се често налазе у густо изграђеним срединама, због чега немају на располагању довољно простора за прилаз и стационарни саобраћај) (2) модернизације партера или подова, која би нарушила амбијенталне карактеристике иако постојеће стање не испуњава потребне функционалне захтеве, због чега је могућност адаптације вертикалних и хоризонталних комуникација и модернизације подова ограничена. Овај закључак се може проширити и на зидне површине и плафоне, као и санитарне чворове и

ремоделовање архитектонских детаља, иако о томе није било речи на оквиру предметног разматрања.

У оквиру проблема приступачности и ревитализације објекта, многи аспекти су недовољно сагледани, што оставља широко отворене могућности за будућа истраживања. Проблем је сложен и указује на потребу за редовном ревизијом домаћих прописа којима се регулише ова област. Из свега претходно наведеног произилази да би активности требало усмерити на (1) преиспитивање важећих стандарда и норматива узевши у обзир права на приступачност свих (2) обезбеђење примене прописа у пракси, кроз (3) легализацију, категоризацију и дефинисање критеријума објективности примене изузетака, који се у пракси не могу избећи.

3.9. ПРОБЛЕМИ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ СЛОЈЕВИТОГ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА¹²⁷

Према савременој међународној доктрини заштите градитељског наслеђа неопходно је равноправно сагледати све слојеве проистекле из културних утицаја народа који су кроз историју обитавали на одређеном урбаном подручју. У Фарској конвенцији се експлицитно говори о заједничком културном наслеђу, препознавању културних вредности без обзира на порекло, развоју знања о културном наслеђу као ресурсу мирољубиве коегзистенције кроз јачање поверења и међусобно разумевање, и истиче значај културне разноврсности за друштво, колико и значај заједничке историје у међунационалном дијалогу. Када се говори о „заједничком“ Европском наслеђу, овај атрибут га тачно описује, иако се може учинити као парола у служби подршке политици уједињене Европе; кроз историју, границе су се стално мењале, а на тлу Балкана учестало, почетком и средином XX века и активно од 1990-их па све до данас¹²⁸; извесно је да оно што се налази на подручју једне државе, може да се нађе у будуће у другој, као што се то дешавало и у прошлости. Из заједничке историје, произилази и могућност сврсисходне размене искустава у решавања проблема очувања културног наслеђа, у овом случају презентације слојевитог градитељског наслеђа у урбаном подручју. Фарска конвенција заговара дијалог (*Cultural heritage and dialogue*) који се односи на:

- етику презентације;
- помирење између конфликтних вредности;
- поштовање за наслеђе других.

Прихватајући закључке Фарске конвенције, у овом потпоглављу су анализирани неки примери и начини решавања проблема презентације који настају као последица слојевитости градитељског наслеђа, и то у густо изграђеном урбаном подручју. Прихватајући и сарадњу и размену знања, као принцип за унапређење бриге о

¹²⁷ Највећи део садржаја овог потпоглавља преузет је из коауторског рада Живаљевић-Луксор/Куртовић-Фолић „Слојевито градитељско наслеђе у савременом урбаном подручју“ на конференцији „Савремена достигнућа у грађевинарству 2016“, одржане 22. Априла 2016. у Суботици у организацији Универзитета у Новом Саду и из коауторског рада Живаљевић-Луксор/Куртовић-Фолић „Transversal Actions for Improving Heritage Management in Serbia“ објављеном у зборнику *Second International Conference on Best Practices in World Heritage*, Castillo Mena, Alicia R. (ed.) (2015) *Personas y comunidades: Actas del Segundo Congreso Internacional de Buenas Prácticas en Patrimonio Mundial: (29 -30 de abril, 1 y 2 de mayo de 2015)*. Menorca, Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones, Madrid pp.1128-1141, www.congresopatrimoniomundialmenorca.cime.es

¹²⁸ Неке међудржавне границе на Балкану су и даље отворени политички проблеми.

градитељском наслеђу у најширем смислу, у овом раду су анализирани примери из региона – презентације археолошког наслеђа *in-situ* у градском језгру Софије и Пловдива и примери археолошког наслеђа Ниша и Беле Паланке. Коришћени су примери насеља која нису географски удаљена и у прошлости су се слично развијала, а сада се налазе у различитим државама, због прилике да се преиспита основ за трансфер знања у овој области.

3.9.1. Промене у археологији у XX веку

Проблем археолошких истраживања у урбаним подручјима, чиме се бави урбана археологија, сложен је сам по себи, а посебно у светлу развоја археологије у XX веку, који је био неубичајено динамичан. Урбана трансформација градова (посебно разарање Фиренце и Рима) интензивирала је ископавања, према моделима ткз. филолошке школе на коју је доминантан утицај имао немачки археолог Furtwängler (1853-1907). У периоду од 1890-1915 Емануел Леви (Emanuel Löewy, 1857-1938) водио је студије археологије у Риму, и применио методологију универзалних филолошких извора форме, коју је Бјанки Бадинели (Bianchi Badinelli, 1859-1930) назвао првом европском школом археологије (Vlad Borelli 2003). Леви је студирао на Бечком универзитету, на ком су Викоф (Wickoff) и Ригл (Alois Riegl, 1857-1905) одредили нови правац студијама антике. Карбонара (2003) сматра да је у археологији Брандијева теорија наишла на највише отпора и да недостатак свеобухватне, широко прихваћене теорије, делимично објашњава, конфузију који се може наћи у археологији данас. У савременој археологији, по Карбонари, има свега од модернизације и измишљених додатака, до реплика или остатака названих „филолошким“, позивајући се на закључке Немачког археолошког института у Риму (Carbonara 2003). Класична археологија, која је подразумева одређени систем вредности, приоритете и динамику ископавања, у XX веку, суочена је са унапређењем технологије; технологија је са једне стране, унапредила истраживања и ископавања, и динамику ускладила са захтевима о економској одрживости од стране грађевинске индустрије, а са друге, омогућила приступ много већем броју археолошких налаза, и променивши систем вредности (шта треба чувати), трансформисала се у нешто друго. У XX веку дошло је до динамичног дискурса између антрополога и социолога, на основу бројних антрополошких анализа, које су довеле до редефинисања односа између антропологије и археологије. Фокус интересовања археолога померио се од историјских чињеница о артефакту, ка ономе што артефакт

открива – о начину живота и људима у прошлости. Овај дискурс¹²⁹, који се интензивирао у периоду од 1950-их до 1980-их, објашњава настанак „нове археологије“ или „процесуалне археологије“, као и „пост-процесуалне археологије“.

Истраживање материјалних остатака насеља у прошлости добија непредвидљиве импликације у случајевима континуалног насељавања подручја од праисторије до данас, када се испод савремених грађевина проналазе старије грађевине у слојевима, а такви случајеви нису ретки. Једна од специфичности археолошких истраживања у градским условима је да није могуће истражити археолошко налазиште у целини, већ само на одређеној, неизграђеној, парцели, па је теже, него уобичајено, сагледати значај и целовитост неког налазишта, као и презентовати откривено. Ипак, у многим градовима су рано почела да се спроводе археолошка истраживања, а данас је заштита археолошких налазишта, као што је добро познато, заштићена законом и урбанистичким плановима као подзаконским актима.

У неким Европским државама, више деценија се није водило рачуна о археолошкој провери терена (посебно тамо где су на власти били тоталитарни режими, и у условима интензивне урбанизације после Првог и Другог светског рата), па таквих примера има у Шпанији, Италији, на Балкану и др, управо тамо где је археолошко наслеђе веома богато и где надлежне институције нису могле у потпуности да се носе са ограничењима урбанизације и изазовима која археолошка истраживања и налази представљају. О археолошкој провери терена се још мање водило рачуна у XIX веку и раније, па је чест случај да су значајна археолошка налазишта уништена или изгубљена испод савременог урбаног ткива, и то у деловима или целиности. У другим европским државама, археологија је уважавана и развијала се континуално. Коначно, пред крај XX века, у ЕУ, дошло је до значајне промене у институционалном смислу са укидањем

¹²⁹ Од традиционалне археологије XIX века до краја XX века, теорија археологије је имала много „међузорака“, укључујући Чајлдове (Child) археологију културе и археологију као дисциплину која комбинује историјски и антрополошки приступ *i.e.* бави се проучавањем исхране, насеља, оруђа и др. ради свеобухватног проучавања прошлости, Волтера Тејлора (Taylor 1948), до Бинфордског (1962) схватања археологије као помоћне науке, Стјуардове (Julian Steward) културне екологије утемељене на дефиницији културе као „ехтра-соматском средству адаптације људског организма“ (Вајтове (White) дефиниције) или не-генетске адаптације на околину (основ нове археологије или процесуалне археологије), до Ходерове постпроцесуалне археологије, која прихвата да артефакт није објективизација културе већ сама култура, али не прихвата културу као адаптацију већ је „наклоњена флуидној семиотичкој верзији традиционалног културног концепта, по ком су материјални предмети, артефакти, пуни учесници у стварању, примени, мењању и нестајању симболичких целина (Hodder 1982).

традиционалног државног монопола над археолошким истраживањима и новим, тржишним уређењем. Један од главних мотива био је да се помогне грађевинском сектору смањењем времена до почетка изградње у случајевима када је археолошка провера терена предвиђена урбанистичким планом. У источноевропским и централноевропским државама, слабости новог система су се показале у нефлексибилности институција да се тим новинама прилагоди и спроведе их у пракси¹³⁰; поједине државе су остале без људских ресурса, услед миграције подстакнуте тржишним уређењем ове области и отвореним тржиштем уједињене Европе.

Имајући у виду важне и свеобухватне промене које су се догодиле у другој половини XX века, једним делом након настанка Брандијевог опуса (а изазване огромним порастом броја археолошких налазишта и подизањем критеријума шта завређује да буде презентовано и у исто време повећањем техничких могућности за ископавање и делимично истраживање терена без ископавања), може се претпоставити да бурна дешавања у археологији још увек нису завршена, и да се преиспитивање односа нове археологије према архитектури још увек интензивно одвија.

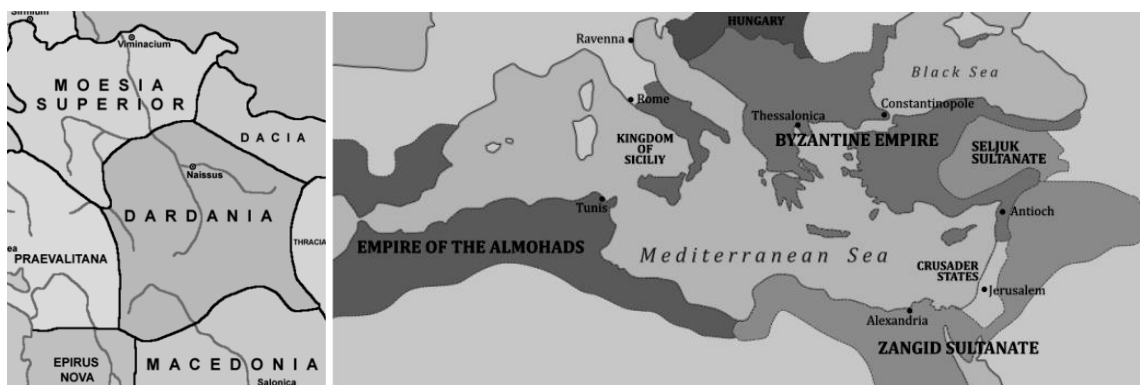
3.9.2 Примери добре праксе презентације слојевитог градитељског наслеђа

На подручју Балкана, континуално насељавање неког подручја од праисторије до савременог доба је честа појава. У Србији, то је случај *e.g.* подручја испод градског језгра Ниша, Сремске Митровице, Београда, Беле Паланке – насеља која су настала над остацима античких градова *Naissus*, *Sirmium*, *Singidunum* и *Remesiana*. Уопштено, археолошко наслеђе на подручју и Бугарске и Србије јужно од Дунава, потиче из праисторије, антике и средњег века (ил.3-64). На подручју Бугарске, археолошко наслеђе припада праисторији, Трачанском наслеђу, тз. класичној археологији (Грчка, односно Македонија, и Рим) или средњовековном периоду (NAIM 2016). На подручју Ниша и Беле Паланке пронађени су бројни археолошки налази из праисторије (нарочито вредни налази из енеолита, 3000-2000 године пре нове ере), из периода римске и рановизантијске владавине (од I до VI века н.е.) и средњег века (и то, посебно занимљиви налази из периода XI-XIII век) (Народни музеј Ниш 2016). Велики број

¹³⁰ У Пољској је нарочито дошло до драматичних осцилација у раду институција и стање је постало хаотично, услед масовног напуштања државних институција од стране археолога и имиграције у друге државе ЕУ.

насеља настао је током римске владавине овим подручјем, а захваљујући Витрувију, јавности је познато са колико пажње су бирана места на којима су оснивани ови градови – првобитно утврђени војни логори. Избор локације је произилазио преваходно из различитих природних погодности, а затим и из стратешких предности и саобраћајних веза. Ове карактеристике су углавном остале непромењене до савременог доба, па разлози, због којих су насеља оснивана управо на одређеним локацијама, нису престали да постоје. Историја нас учи и да су се становници много пута враћали и обнављали насеља, упркос бројним ратовима, рушењима и страдањима. Примера ради, урбана насеља на подручју савременог Ниша од настанка у III веку рушена су најмање 12 пута, током Старог и Средњег века, а од тога најмање два пута катастрофално. Воља за обновом се може објаснити разним мотивима, а по правилу и алузивним али широко прихваћеним појмом *genius loci*.

Наткривање великих површина са археолошким налазима у центру Софије, на локацији Ларго (ил. 3-65) имало је за циљ заштиту од атмосферских утицаја вредних археолошких налаза, откривених у близини Националног археолошког музеја цркве Св. Петке. Уређење пасарела, наткривање и претварање у музејски простор, део су националног пројекта у који је инвестирано 3 милиона евра. Црква Св. Петке са остацима порте претходно је обновљена и изложена без заштитне грађевине. На фотографијама се види промена „слике града“ због одлуке да се налази покрију.

Ил. 3-64. Административна подела Балкана на провинције за време Римског царства (IV в.н.е) и Византијског царства (XII в.н.е.) (wikimedia 2016) (wikipedia 2016)

Ил.3-65 Софија –пројекат покривања археолошког налазишта на локацији Ларго (извор: Гугл ерт, доле) , (Sofia-History-in-a-Nutshell 2015) према (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić 29-30 Abril, 1 Mayo, 2015), у близини Националног археолошког музеја (горе лево) и цркве Св. Петке (sofiaglobe.com 2016) (горе десно)

Ил. 3-66 Презентација некрополе испод цркве Свете Софије (skyscrapercity.com 2016)

Други пример на подручју Софије, удаљен око 500 метара од локације Ларго, односи се на некрополу откривену испод храма Свете Софије (ил. 3-66). Истраживање је почело 1990., настављано 1996 и 2005, и завршено 2010. За потребе презентације ове ранохришћанске некрополе са око 60 гробница изграђен је тунел дуг 17 метара.

Ил. 3-67. Макета стадиона (лево) са диспозицијом улазних пилона (десно)

Ил. 3-68 Пловдив – презентација завршетка античког стадиона (лево) поред савремених грађевина и џамије из периода Отоманске владавине(десно)

У центру Пловдива откривен је антички стадион, испод пешачке улице (ил 3-67, 3-68 и 3-69). Стадион Тримонтиум саграђен је у доба владавине императора Хадријана (117-138 г.н.е.), дугачак је 240м и широк 50м, а саграђен је за 30 000 гледалаца. Атлетска стаза је типично дуга 1 стад, око 185м. Грађевина је добро очувана, и презентована. (једним делом - завршетак гледалишта). Претежно се налази испод пешачке зоне, па је приказан мали део стадиона, али је у партеру пешачке улице означена позиција пилона на улазу у стадион (ил. 3-67), како би се дочарала грандиозност грађевине.

Ил. 3-69 Пловдив – нагвештај продужетка зида у партеру пешачке улице и лапидаријум на отвореном у непосредној близини (доле)

Ил. 3-70 Пловдив – музеј Тракарт у сутерену, испод пасареле

Ил. 3-71 Пловдив - музеј на отвореном (лево) и пројекат истраживања и презентације археолошких налаза поред главног градског шеталишта(десно) (аутори)

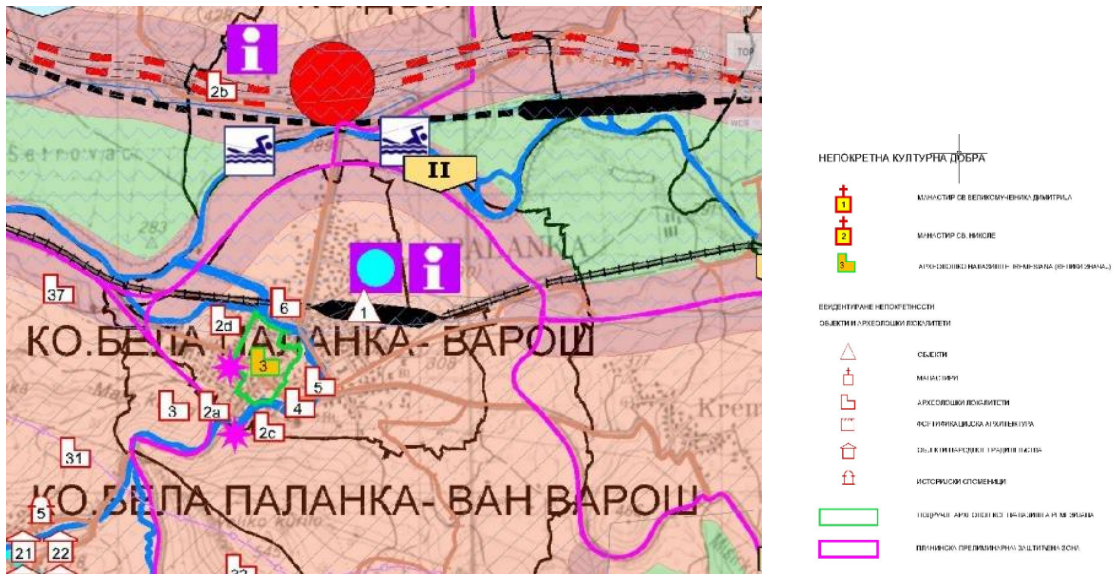
Илустрација 3-69 приказује контраст између античке грађевине и савремене архитектуре (лево), односно грађевине из Отоманског периода (десно), а слично и ил. 3-70.

Ил. 3-72 Откриће дела некрополе приликом изградње текстилне фабрике у Јагодин-мали у Нишу (горе) (Гугл манс) у Нишу (nis-jos-jedan-benetton 2016) према (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić 29-30 Abril, 1 Mayo, 2015)

Трећи пример у центру Пловдива (ил. 3-70.) односи се на музејску презентацију налаза, презентованих на месту открића. Музеј Тракарт је смештен у сутерену, испод надвожњака и пасареле. Илустрацијом 3-71 приказана су још два примера коегзистенције презентованог градитељског наслеђа и савременог урбаног ткива. На слици лево приказан је музеј на отвореном, а десно налазиште чије је истраживање у

току и недовршено уређење археолошких налаза, поред шеталишта, у наставку главне пешачке улице у Пловдиву.

Ил 3-73 Бела Паланка - Извод из Просторног плана општине Бела Паланка са назначеном зоном заштите (горе) (ЈП Завод за урбанизам Ниш 2015)

Ил. 3-74 фотографије са лица места (wikipedia 2016) и карта на сателитском снимку (доле) (Гугл мапс)

Од примера у Србији, највећу пажњу локалне јавности, привукло је откривање дела ранохришћанске некропола са 32 гробнице у Нишу, током 2011. и 2012., иницирано изградњом нове текстилне фабрике (ил 3-72). Некропола се налази источно од Нишке тврђаве – југоисточно од комплекса касарне до комплекса текстилне фабрике и јужно од порте Пантелејске цркве до обале Нишаве (ил 3-72). Западни

делови некрополе (где се налази гробница са мартирijумом, културно добро од изузетног значаја) били су познати од раније, а овом приликом су откривене гробнице припадника вишег сталежа, за артефактима од племенитих материјала. Власници фабрике су пристали једино на компромис да се ниво фабрике подигне за 1 метар, што значи да се гробница може презентовати једино у форми подземног музеја.

Савремена Бела Паланка се налази изнад античког насеља, а то подручје је заштићено одговарајућим планским документом (ил. 3-73). Археолошки налази су плитко испод површине, па су темељи савремених грађевина грубо нарушили интегритет античких остатака. Фотографија (ил.3-74) приказује базилику чија је апсида заробљена темељима савременог стамбеног објекта. У односу на потпуну небригу у ранијем периоду, овде је очит напредак у поштовању законских одредби о заштити градитељског наслеђа и презентација *in-situ* дела објекта који је доступан.

3.9.3 Дискусија и закључна разматрања

Истрајност и упорност у обнови и очувању континуитета насеља, довели су до настанка вишеструких слојева архитектонског наслеђа, једног изнад другог, од Антике до савременог доба. Вероватно је да је најпознатији такав пример Рим, и то због обима и значаја бађтине, као и због обима интервенције са циљем осавремењења градског ткива, која је предузета током XX века. Рим се по правилу наводи и као један од најтрагичнијих примера конфликта између прошлости и садашњости, у ком је изгубљено значајно градитељско наслеђе. Према теоретичару Штубену (Joseph Hermann Stubben, 1845-1936), Немачком архитекти и планеру, који је 1890. објавио утицајни текст *Der Städtebau* (Jokilehto, Definition of Cultural Heritage, References to Documents in History 1990) савремен град се мора развијати над постојећим историјским ткивом и искористити предности постојећих локалних погодности (Chéné CNRS/CCJ/Université Aix-Marseille 2009). Овом принципу се у теоријском смислу супродставио Ђованони (Giovanonni 2013), подсећајући на значај естетског и етичког у животу града и тврдећи да они нису мање значајни него у животу појединца. Из овог је проистекао теоријски (урбанистички) принцип назван „*Диридаменто*“¹³¹ (*ib.*), који је само делимично и примењен у Риму под Ђованонијевим утицајем. Италијански градови су се у многим случајевима развијали над остацима античких градова, и било

¹³¹ Итал. *Diridamento*

је неопходно заузети став о будућем урбаном развоју таквих подручја. До тог доба, у Италији је већ спроведено и више узастопних урбаних обнова многих подручја, од којих су најдискутабилније биле оне спроведене под влашћу фашиста. Ђованонијев утицај је био нарочито битан због позивања на поштовање естетике простора приликом урбане обнове.

Ил. 3-75 Центар Марсеја 1967.(десно) и Атина – презентација археолошких налаза *in-situ* (лево) (Crancon 2009)

Међу градовима у савремено доба који су суочили са озбиљним проблемом коегзистенције археолошких налаза и савремених грађевина на истом простору је Атина. Изградња Атинског метроа (ил. 3-75, десно) разоткрила је огромно археолошко богатство, а многи од тих налаза су презентовани *in-situ*. Илустрација 3-75 (лево) приказује центар Марсеја 1976 године са сличном ситуацијом. Уколико је битка о измештању изградње изгубљена, преостаје да се налази презентују на месту открића. Покретна добра се могу преселити у музејске збирке или презентовати на лицу места, под земљом, где су дословно и пронађени (као у Пловдиву и Атини), или уколико је њихова вредност занемарљива, да се затрпају. У случају да се презентују на лицу места, онда су на располагању бројна архитектонска средства, као што претходни примери показују, која се свде на примерену презентацију градитељског наслеђа на различитим нивоима, у складу са временом настанка.

Претходни примери потврђују да је презентација слојевитог градитељског наслеђа сложена, а посебно уколико је део делимично заробљен испод савременог насеља. Упркос евентуалном лошем стању археолошких остатака, наведени примери указују да је могуће презентовати и слојевито непокретно културно наслеђе, и учинити га доступним тако да може остваривати потребну друштвено-економску функцију.

3.10. ЕТИКА, ЕСТЕТИКА И СИМБОЛИКА ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА И ПРОЦЕС ОДЛУЧИВАЊА

„Откуд ти знаш, Сократе, које су ствари лепе а које ружне?“

(Платон, Хипија већи,)

Управљање и презентација градитељског наслеђа захтевају доношење бројних одлука. Неки од проблема који се јављају имају конфликтне захтеве, и то не само у просторном смислу као што је показано у претходном потпоглављу. Те одлуке, повлаче висок степен одговорности према градитељском наслеђу као уникатном добру, а донете су некада од стране појединца, а некада од читавог тима, и дешава се да су неповратне. Структура менаџмент планова је таква, да формулише јасан методолошки оквир и смернице у процесу планирања управљања и презентације. Међутим, у пракси, у процесу доношења одлука, стручњаци се често суочавају са проблемима који нису технички, а строго узевши, ни научни, па је тешко задржати објективност. У овом потпоглављу је анализирано, да ли одлуке које не могу бити донете на основу техничко-технолошких, научних или других „објективних“ критеријума, могу бити донете на основу етичких, естетичких или симболичких критеријума.

У филозофским расправама архитектура је, понекад ако не и често, имала споредно место, а **то се још више може рећи за заштиту градитељског наслеђа**¹³².

¹³² У трагању за естетичким, етичким и симболичким истинама које се односе на архитектуру, у односу на друге уметности парадигма је другачија; дешава се и да је архитектура изузета из општих разматрања. То је посебно очигледно у естетици. Неки од најважнијих филозофа у историји се нису уопште бавили проблемом архитектуре, што је блиско повезано са класификацијом уметности и местом архитектуре у њима. Класификацијом уметности и местом архитектуре се бавили Витрувије, Леонардо да Винчи, Алберти, Паладио, Скамоци и други. Кант је уметност класификовао према речи, гесту и тону на уметност речи, фигуративну уметност и уметност чисте игре сензација. Шелинг је архитектуру убрајао у реалне уметности, заједно са басрелефом и скулптуром. Солгер је архитектуру сматрао уметношћу само од материје, а без „појма“ (а музику само од појма, без материје). Хербарт је уметност делио на истовремене и сукцесивне, од којих се прве, у које спада архитектура, могу видети са свих страна, а друге онемогућавају свестрано сагледавање. Хартман је делио уметност на уметност перцепције и уметност фантазије, а при том архитектура не спада ни у једну од наведених, као неслободна уметност (Kuhn 1973). Недостатак слободе наводно произилази из неопходности да архитектура служи другој сврси, изван естетскога, што се односи и на све примењене уметности. Ову тезу су неки побијали, попут Крочеа, наводећи да прави уметник нађе начина да те противречности помири (Кроче 1934). Међутим, често „искључивање“, односно остављање по страни архитектуре, указује да су многи филозофи препознавали специфичности архитектуре и да нису имали прави одговор на њих, прецизније да су избегавали проблем препознајући да се оно што се односи на друге уметности не односи увек и на архитектуру. Овакав проблем превазилази архитектонска фантазија, која у свом корену има потребу да „ослободи“

Да би смо уопште нешто могли да закључимо из **историје** филозофије о овој теми, потребно је читати између редова, а у многим случајевима служити се екстраполацијом, и то са недовољно поузданим резултатом; околности су нешто повољније када је у питању етика и симболика, за коју је на располагању довољно материјала насталог у XX веку. У овом потпоглављу, пажња је посвећена нешто више Крочеу, због добро познатог утицаја који је имао на Брандијеву теорију рестаурације, о чијем је значају за заштиту градитељског наслеђа претходно било речи.

У овом оквирном разматрању, анализа је ограничена на неколико проблема, која су препознати као важни за управљање и презентацију градитељског наслеђа:

- (1) етички аспект економичности заштитарских интервенција;
- (2) интерполација урбаног ткива у историјским градовима;
- (3) значај естетике ружног за заштиту градитељског наслеђа;
- (4) третман међуодноса створеног и природног у презентацији мешовитих добара.

(1) Историјат етичких промишљања која су битна за заштиту градитељског наслеђа налазе се изван временског оквира од око две стотине година од конституисања нове дисциплине¹³³.

Принцип минимума интервенција је један од најважнијих конзерваторских принципа који у себи обједињује поштовање интегритета и аутентичности објекта и економичност интервенције. Претходно је аргументована корисност заштите градитељског наслеђа за друштво, у погледу заштите животне средине, очувања ресурса и ангажовања радне снаге. Сама заштитарска интервенција би требало да буде економична, како се не би нарушио принцип економичности на коме се заснива и сама

архитектуру корисности, па за разлику од „неслободне“ архитектуре, постаје „слободна“ уметност; у случајевима када се естетичка промишљања не могу применити на архитектуру, због њене особености, могу се применити на архитектонску фантазију. Ако овај специјалан случај оставимо по страни, остаје да је архитектура по правилу анализирана одвојено од других уметности, што често значи да није разматрана уопште.

¹³³ Још од антике провлачи се идеја о уметности која служи уживању и уметности која васпитава. О васпитној улози уметности пише још Платон у Држави, Аристотел у Политици, широко је прихваћена код стоичара, и других. Овај тренд се наставио у Средњем веку, па постоје небројени примери везе између уметности и подучавања о моралној и религиозној истини, од црквених отаца до Барока.

Дискурс између конзерватора и рестауратора који је обележио XIX век је изразито етички а његова етичност у правилима о поштовању аутентичности и очувању интегритета, усвојене су у савременој конзерватоској доктрини.

архитектура евроцентричног подручја (а за разлику *e.g.* од архитектуре Блиског или Средњег истока).

Принцип минимума интервенција је уједно естетички и етички. Економичност се може посматрати као етичка категорија, као што је чинио Кроче, по коме морално индиферентне акције не постоје. Сматрао је да се економски корисно не сме мешати са техничким и егоистичним и да је исправно схваћена економичност као етичка категорија применљива и на архитектуру и на заштиту градитељског наслеђа. По Крочеу „...*економија је...естетика практичнога живота, а морал (је) његова логика*“ (Кроче 1934). Ова мисао повезује практичну страну архитектуре и заштите градитељског наслеђа и антиципира ставове који су усвојени у међународној доктрини око 70 година касније, а нарочито оне о исправности економске анализе и поштовању аутентичности.

(2) Кроз историју, написана је обимна литература о естетици која се не може једноставно сажети, иако се не одустаје од покушаја да се то учини¹³⁴, као што је то чињено и у прошлости.

Брандијева Теорија Рестаурације, је била прва права синтеза у области заштите градитељског наслеђа и то у форми теорије која је у основи естетичка¹³⁵, а њена најшире прихваћена иновација била је теза о лакунама. Овај део Теорије рестаурације је занимљив са аспекта трагања за критеријумима за интерполацију урбаног ткива у историјским градовима. Потреба за интерполацијом се може антиномијски објаснити на Брандијевом примеру цркве Сант-Андреа дела Вале у Риму (3-77). Проблем интерполације се овде сагледава као естетички: црква Сант-Андреа дела Вале је пројектована као објекат у низу; променом урбаног контекста, промењен је начин

¹³⁴ у једном таквом покушају разоткривања естетичког појма и личном доживљају приликом развијања сопственог система, Кроче је записао: „...*увекле су се у естетику оне тешке заблуде које су исти мах биле и скретање од истине и покушаји да се мисао до ње уздигне или да се, после пада, опет узвине до ње: такав је био хедонизам софиста и ретора античког доба, сензуалиста осамнаестог и друге половине деветнаестог века; моралистички хедонизам Аристофана, стоичара, римских еклектичара, средњовековни аутора и писаца трактата у доба Ренесансе; такав је био аскетски и консеквентни хедонизам Платона и црквених отаца и понеког средњовековног или чак најмодернијег ригориста; такав је био, најзад, естетички мистицизам, који се по први пут појавио са Платином и васксавао с времена на време, све до својих последњих и највећих тријумфа у класичном периоду немачке философије. Међу овим смеровима различитог тражења и лутања, који су изобразили поље људског мишљења, провлачи се и вијуга као ситан и златан поточић онај смер што је потекао из оштроумног емпиризма Аристотелова...*“.

¹³⁵ Ова теорија је сажела дотадашња филозофска промишљања о естетици, и промишљања конзерватора-практичара, *i.e.* велико лично Брандијево искуство у заштити док је био на челу Централног института за конзервацију у Риму (1939-1959). Из тог разлога, Бранди се сматра оцем савремене теорије конзервације, а ова теорија представља референтну тачку у развоју савремене теоријске мисли.

сагледавања фасадне пластике, која делује плитко у односу на стварну тродимензионалност простора који је настао уклањањем обе суседне грађевине; промена урбаног контекста, доживљеног као феномена који има естетичку и симболичку денотацију, значи да је она нарушена зато што урбано ткиво није интерполирано са сваке стране објекта.

Ил. 3-77 Црква Сант-Андреа дела Вале (Sant'Andrea della Valle)
у Риму (Brandi 1968/2007)

Међутим, питање је шта је права алтернатива оваквом решењу. Бранди заговара задржавање и мање вредних објеката у урбаном ткиву – Брандијев став по питању грађевина које су мање вредне у оквиру неке целине се чини ригидан, а његова аргументација се чини спорна¹³⁶. Претпоставимо да суседне објекте није било могуће задржати, што се у пракси често дешава (*e.g.* објекат је срушен у рату или земљотресу, не задовољава савремене функционалне захтеве а поправка није могућа или није

¹³⁶ Бранди је употребио софизам (чије коришћење на неколико места критикује) да би оправдао задржавање мање вредних архитектонских објеката у оквиру целине. Чини се да би бољи аргумент могао наћи у некаквом екстраполирању претходне аргументације о лакунама у сликарству (које постају фигуре док сачувани делови слике постају позадина).

исплатива *etc*). Уколико одлучимо да уклонимо мање вредне архитектонске објекте из неке целине у којој су односи уравнотежени без обзира на њихову вредност (или дозволимо да се сами уруше), а да не остане празнина, као могућност преостаје изградња нове грађевине. Нова грађевина не мора имати идентичан однос према окружењу, али је потребно: да не нарушава постојећи амбијентални склад (да се према околним историјским грађевинама не односи агресивно, као необрађене лакуне према целини слике), да по архитектонским вредностима припадају времену у ком настају, без икакве интенције да имитирају стилове грађења у окружењу, и да су саме *уметничка дела*. Ово последње је екстраполирано из претходно објашњеног Брандијевог система вредности, по коме само ново уметничко дело може оправдати промену већ устаљених хармоничних односа у некој целини. Иако је ово сасвим разумљиво и оправдано, имајући у виду да архитектура мора да настави да живи и развија се, тешко је изводљиво у пракси. Успешна реализација би се могла назвати изузетком и срећном околношћу, пре него што би се могла циљано произвести, једноставно зато што се, поштујући и даље Брандијев систем, уметничко дело не може „намерно“ створити. Извесно може и мора постојати намера да се оно створи, али успешна реализација, достизање нивоа уметничког дела, није и не може бити ничим гарантована. Самим тим, изградња новог објекта у историјској целини носи значајан степен ризика, који се не може елиминисати, што овај избор чини не-идеалним, вероватно колико и сваки други. Из тога произилази да одлука ипак мора да буде донета на основу оптимизације добрих и лоших страна одређеног избора у конкретном случају, и да идеално не постоји. Као утешна могућност, остаје да се једно неуспело архитектонско дело увек може уклонити и покушај поновити.

(3) Чак и са моралистичким ограничењима у уметност уопште, архитектура има широку слободу повезивања са апсолутно лепим, што се не може рећи увек за активности које се предузимају на заштити градитељског наслеђа, иако су оне у основи архитектонске. Према Крочеу, имамо са једне стране: лепо, добро, корисно, прикладно, истинито, праведно, тачно *etc*, а са друге: ружно, лажно, бескорисно, узалудно, неприкладно, неправедно, нетачно *etc*. Кроче критикује **естетику симпатичног** и бројне **псеудоестетичке појмове** који описују градацију од симпатичног до антипатичног и одвратног; по њему естетика не познаје ни симпатично, ни антипатично, ни њихове варијације, већ једино **духовну активност израза**. Према Крочеу, лепо нема своје **лепе стране**, пошто је остварена потпуно јединство и може се

говорити само о целини, а о лепим странама се може говорити само о оном што је начелно **ружно**. Умберто Еко пише у својој *Историји ружног* да је **ружно** ствар парадигме, и да зависи од времена и културе (Еко 2007). Такође, пише да постоји много појавних облика ружног и да се не могу једноставно свести на супротност лепом, већ да имају извесну аутономију. Еко разликује **ружно по себи** (као измет, распаднута стрвина), **формално ружно** (као неравнотежа органске везе између делова и целине) и **уметнички приказ обе појаве** коме, још од Антике, мајсторство може дати одблесак лепоте (Еко 2007). Тако гледано, готска катедрала није ружна (упркос скулптурама монструма и наказа), али зграда концентрационог логора јесте (и таква треба да остане). Прву савремену **естетику ружног** створио је Карл Розенкранц, 1853., у којој описује сличност између ружноће и моралног зла, прихватајући тезу да је ружно супротност лепом (Еко 2007).

Проучавајући естетику ружног, могу се уочити неке битне особености архитектонског наслеђа у односу на друге облике градитељског наслеђа, које би иначе лако могле остати скривене. Естетика архитектонског наслеђа је **естетика лепог** (чак и ако се ради о готској катедрали), али у случајевима градитељског наслеђа које се не чува због архитектонских вредности, заштитарска интервенција се може, а некада и мора, руководити **естетиком ружног**. Постоје примери градитељског наслеђа који нису саграђени да би били леви и не би требало ни да постану такви. Такав је концентрационог логора на Црвеном крсту у Нишу (ил. 3-78), који се чува због свог историјског и симболичког значења и његова естетика мора бити томе подређена.

*Ил. 3-78 Концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу, сада музеј
(portalmladi t.a.q.2016)*

(4) Брандијевом теоријом рестаурације се у исти план стављају рестаурација уметничких дела, остатака и природног предела. Док жива природа може бити и лоша, а ипак лепа, чини се да оно што је створено људском руком мора бити и **добро**, да би било **лепо**, па су ова два проблема повезана. Много пута наилазимо на став да је природа увек лепа, као код Марка Аурелија (II век н.е.): „...човек (*he*) са истим задовољством посматрати разјапљене чељусти грабљивих животиња, као и оно што нам подражавајући природу, показују сликари и вајари. Чистим погледом посматраће и зrelu лепоту старице и старца и милину која је својствене деци. А таквих ствари има много, али њих не може појмити свако, већ само онај који разуме природу и њена дела“ (Марко Аурелије, *Самом себи*, III, 2). Овој теми су се филозофи стално враћали кроз историју, а било је много различитих мишљења, која су, у једној крајности, одржавала отпор према уметности, до границе негирања, као Платонова, у а другој се одрицала од појма лепог у природи, као рецимо Шлајмахерово, много векова касније. Можемо се сложити *a priori* да је негирање вештачки лепог у архитектури бесмислено, међутим то не значи да није подложно критици.

Критеријум за очување створеног на рачун природног је примарно етички – да ли је такав чин исправан тј. да ли је то што се чува добро (корисно), естетски – да ли је лепо (да ли се на тај начин чува визуелна целовитост) и симболички – да ли је вредно чувања ради свог симболичног значења. Очување природног на рачун створеног, када говоримо о мешовитим културним добрима, не мора имати етички аргумент, јер се не мора посебно доказивати да је природно и **добро**, док обрнуто не важи.

„Претеривање“ у природном поприма облик природне катастрофе, а према Умберту Еку претеривање са створено лепим, улази се у категорију кемпа¹³⁷ или кича¹³⁸: „... (О)ни којима се кич допада, држе да уживају у висококвалитетном искуству. Довољно би било рећи да постоји уметност за неке као што постоји уметност за учене и да треба поштовати разлику између та два „укуса“ као што се поштују разлике у верској припадности или сексуалном опредељењу... Клемент

¹³⁷ феномен који је описала Сузан Зонтаг у „Белешке о кемпу“ из 1964.(*ib.*), а односи се на сам начин интерпретације, а не на артефакт.

¹³⁸ „По некима је реч *кич* настала у другој половини деветнаестог века, када су амерички туристи у Минхену, у намери да купе неку слику, али јефтино, затражили скицу (*sketch*). Отуда, наводно, потиче термин који означава обичну драгулију за купце жељне лаких естетских искустава. Опет, на меклембуршком дијалекту већ је постојао глагол *kitstchen* са значењем „сакупљати блато с улице“. Друго значење истог глагола било би „средити намештај тако да изгледа антиквитетно“, док глагол *verkitschen* значи „јефтино продати“ (Еко 2007).

Гринберг каже да авангарда...подражава чин подражавања, док кич подражава ефекат имитације; стварајући уметност, авангарда у први план ставља поступке који доводе до дела, бирајући их за предмет сопственог дискурса, док кич у први план ставља реакције које дело треба да изазове, и бира за циљ свог деловања емотивну реакцију публике“ (Еко 2007). Ако прихватимо ову Гринбергову дефиницију кича, можемо лако доћи у ситуацију да се скоро свака интерпретација треба сматрати кичем¹³⁹. Ако интерпретација „застрањује“, између кича и кемпа чини се мање лошим уколико нагиње кемпу (пошто кемп¹⁴⁰ не значи нужно лошу уметност). Могуће је да такво застрањивање буде уједно и кич и кемп, а могуће је и да се у презентацији претера у примени „вештачког“.

У овој, као и у другим питањима планиране интервенције, став по етичким критеријумима се не може поуздано заузети: додворавање малограђанској култури и масовној култури је општи тренд новог музеја, па је питање да ли у овој фази то треба критиковати или прихватити, како Јунг предлаже, јер „оно што је ружно данас, знак је и претеча великих, наступајућих преображаја сутрашњице“ (Еко 2007).

3.10.1 Дискусија и закључна разматрања

Коначно, није теоријски разрешено питање доношења одлука о управљању и презентацији на основу етичких, естетичких и симболичких критеријума, када други критеријуми нису од користи. Претходно разматрање указује да се ови критеријуми могу примењивати у различитим околностима, слично као и у самој архитектури, поред тога могу се користити и за *евалуацију резултата*. Имајући у виду да је парадигма подложна променама, преиспитивање резултата може бити корисно. Значај промене парадигме је видљив у томе што су нека решења из XIX века, већ у XX веку сматрана неприхватљивим (ил. 3-79).

¹³⁹ Ако интерпретација „застрањује“, између кича и кемпа чини се мање лошим уколико нагиње кемпу (пошто кемп¹³⁹ не значи нужно лошу уметност), а могуће је да нешто уједно буде и кич и кемп (Еко 2007). Када су у питању средства која се користе у интерпретацији, проблем је нешто суптилнији, обзиром да у интерпретацији (која је за очување градитељског наслеђа у савремено доба важна колико и презентација, као што смо видели у једном од предходних потпоглавља) може доћи до раскола између личног сензибилитета онога који интерпретира и доминантног естетског сензибилитета, због чега би се такве интерпретације, а није искључено и презентације могле назвати кичом или кемпом.

¹⁴⁰ „... (С)ви кемп предмети и особе морају да испоље и неки облик екстремизма против природе (ништа што постоји у природи не може бити кемп)...Кемп је, мада не увек, и доживљај кича неког ко зна да је оно што гледа – кич.“ (Еко 2007)

Ил. 3-79 Замак Пјерфон (фра. *Pierrefontaine*) пре и после реконструкције Вијоле-л-Дика (фотографија десно снимљена је 1980.)

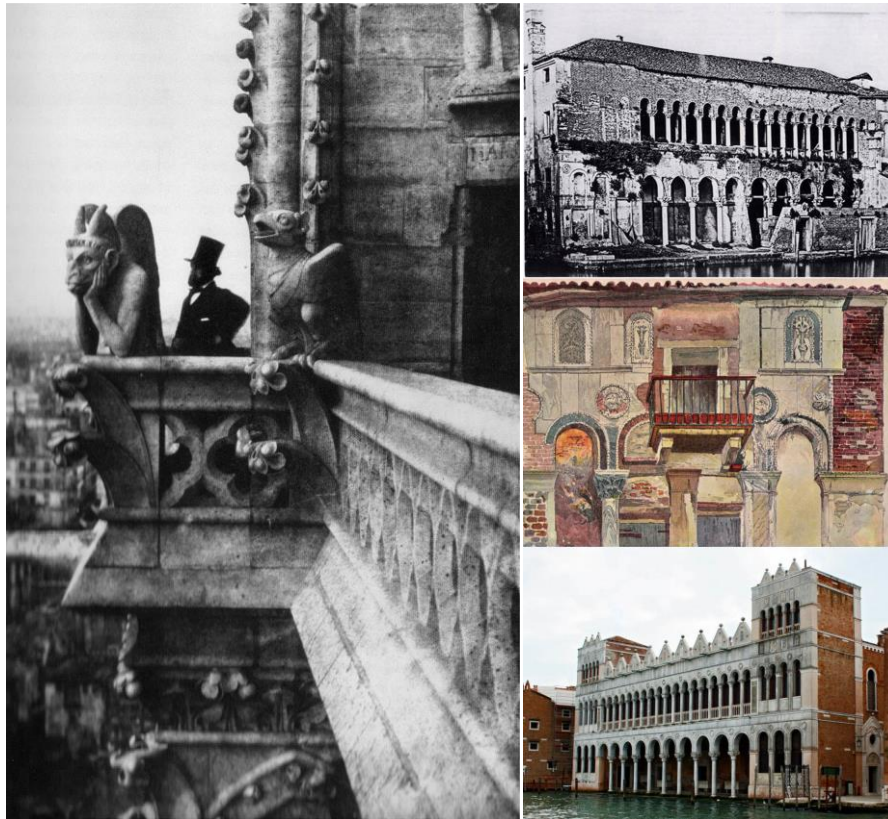
Између етичког, естетичког и симболичког одређења интервенције и коначног изгледа објекта интервенције постоји једнозначна веза. Нотр Дам (Notre Dame) у Паризу не би изгледао исто без монструма или других елемената које је Вијоле-л-Дик додао приликом рестаурације ове и других грађевина, а садашњи изглед Фондацо деи Турки¹⁴¹ не би имао толико суздржану архитектуру, далеко од оригинала, да су више узете у обзир фотографије оригиналног здања и Раскинов акварел, а суштински – идеје за које се залагао (в. ил. 3-80). Естетичка анализа је често први и вероватно најефикаснији начин за евалуацију интервенције. Вијоле-л-Диково подређивање грађевине естетској визији, научно неутемељеној, представљају типичан пример интервенција које су спорне по етичким критеријумима, али које су у исто време, посвећене неговању симболичке вредности коју одређена грађевина има за друштво (ил. 3-79). Који од критеријума ће бити пресудан у одређеном случају, зависи од околности. Проблемима етике се бавио, између осталих, Филден, који је у делу *Конзервација историјских здања* формулисао етичке принципе којима се треба руководити¹⁴². По Филдену, етика заштите састоји су поштовању принципа да свака интервенција мора бити вођена непоколебљивим поштовањем према естетском, историјском и физичком интегритету културне својине. Етички проблеми су темељито

¹⁴¹ Итал. Fondaco dei Turchi

¹⁴² Ти принципи су:

- Стање грађевине мора бити у потпуности документовано пре него што интервенција почне
- Материјали и методе који се користе током интервенције морају бити документовани
- Историјски докази не смеју бити уништени, фалсификовани или уклоњени
- Свака интервенција мора бити минимална неопходна. Требало би бити реверзибилна - или бар поправљива *etc.*

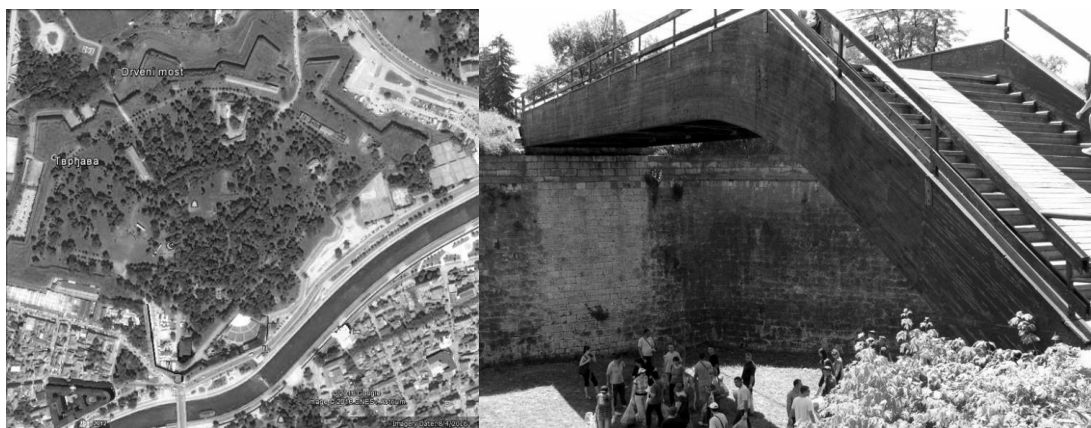
и свеобухватно обрађени у међународној доктрини, и може се оценити да постоји општа сагласност о примени етичких критеријума у теорији, али да се у пракси и даље може наићи на најразличитија решења, којима се крше наводно прихваћени принципи.

Ил. 3-80 Скулптура монструма (фра. Stryge) додата током рестаурације Нотр Дам Вијоле-л-Дика (лево) и фотографија, цртеж Дона Раскина и садашњи изглед теоријских принципа и Фондацо деи Турки /десно)

У неким случајевима, спорно је симболичко значење интервенције. Критеријуми који произилазе из симболичке анализе се чине још мање разумљивом широј јавности од претходних. Симболика може бити општа али и лична, а проблем настаје када се ове категорије помешају и погрешно примене у заштити градитељског наслеђа (слично као и за етику и естетику). Симболика се може свести на архетипове, метасимболе, али може бити повезана и са свакодневним. Грешке могу настати (и) уколико се западне у историцизам и симболи у прошлим временима и насталим у другим културама тумаче према савременим критеријумима, или се апстрахују. Један такав пример је интервенција на северном бедуу Нишке тврђаве - пример симболике

повезане са свакодневним којим се у потпуности апстрахује првобитно симболичко значење оригиналне грађевине. Дрвени пешачки мост између бедема и контрабедема, (око 300m од северног улаза у тврђаву, саграђен је као привремени објекат, али се користи трајно, а у продужетку је саграђена стаза) и грубо нарушава интегритет грађевине ако се има у виду да је тврђава одређена својим бедемима и улазима, те да уколико се они не поштују, онда се не поштује ни интегритет грађевине у целини. Улаз преко бедема тврђаве је одувек сматран непријатељским чином, а сада је, у савременим околностима, симболика овог чина у потпуности занемарена.

*Ил. 3-80 Пешачки мост преко бедема Нишке тврђаве
(извор: Гугл мапс и (www.ecopilis.rs 2016)*

Наведени примери и разматрања показују да је примена етичких, естетичких и симболичких критеријума као критеријума за доношење одлука и проверу решења је не само препоручљива него и неопходна. То значи да је у оквиру менаџмент планова потребно да постоји одељак у ком се оправданост интервенције потврђује кроз етичку, естетичку и симболичку анализу.

3.11. ПРИМЕРИ И ПОУКЕ ДОБРЕ ПРАКСЕ МЕНАЏМЕНТ СТРАТЕГИЈА, ПЛАНОВА И ПРОЈЕКТА 1993-2013

У периоду од 1993. од 2013. реализован је велики број пројеката који обухватају непокретно културно наслеђе који су утемељени на менаџмент стратегијама, плановима и пројектима прве, друге и треће генерације. Неки од њих били су тако опсежни и темељити или су обухватили су тако велика подручја да се нису могли разматрати у досадашњем тексту, већ заслужују пуну пажњу.

Анализе промене стања након реализације су потврдиле су да је обнова градитељског наслеђа имала позитивне последице на развој ширег подручја, националном и регионалном нивоу. Светска Банка, као један од глобалних лидера на пољу урбане обнове је ангажована у многим пројектима широм света, а многи од тих пројеката се заснивају на покретном и непокретном културном наслеђу, финансираном из Глобалног фонда за наслеђе (енгл. *Global Heritage Fund*). Апстрахујући политички аспект проблема, искуство које је Светска банка стекла на том пољу је драгоцено и референтно за будуће пројекте. Светска банка је развила своју методологију израде менаџмент стратегија, планова и пројеката и активно учествује у реализацији, а захваљујући својој глобалној позицији и ресурсима у могућности је да прати резултате у периоду након реализације. Пројекти, који се издвајају по свеобухватности, темељитости и искорак у примени метода презентације, веома су захтевни у погледу материјалних и људских ресурса, као и утицаја на друштвено-економски развој.

Две од три студије случаја односе се на анализу ревизије пројекта Светке Банке: обнове медуна у државама МЕНА¹⁴³ и седам пројеката урбане обнове заснованих на културном наслеђу у Кини. Трећи се односи на археолошки парк Карнунтум у Аустрији, као пример веома опсежног пројекта презентације археолошких налаза на Европском тлу.

¹⁴³ МЕНА је скраћеница од Middle East and North Africa, у преводу са енглеског Средњи Исток и Северна Африка.

3.11.1 Обнова медина у државама МЕНА

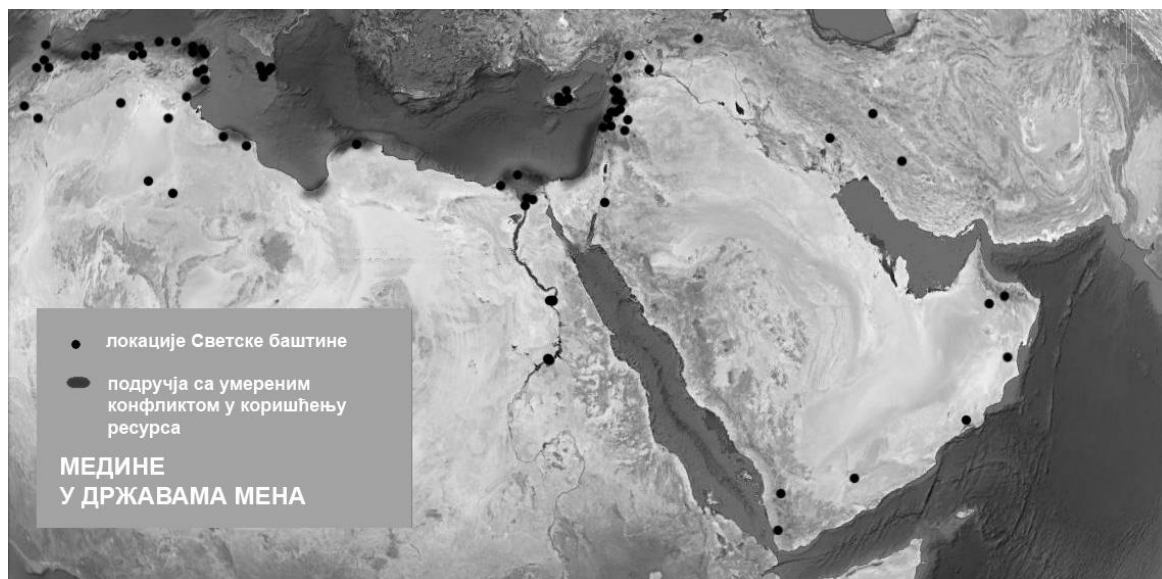
Медина је посебан облик утврђеног средњовековног Исламског града¹⁴⁴, који се јавља у свим државама Ма(х)греба (е.г. Фес, Маракеш, Тетуан, Тунис) и Масхрека (е.г. Дамск, Басра, Алепо у Сирији, Гхадамес у Либији, Схибам и Забид у Јемену, в. 3-81). Постоје и битно другачије насеобине од медина е.г. рурална насеља на западу касбах и ксар. Медине би се најкраће могле описати као традиционална урбана језгра у насељима у арапском свету, али ова сажета и формална дефиниција не дочарава значај које су имале кроз историју за виталност друштва и економије¹⁴⁵.

Већина медина настало је у Средњем веку. *„Оне (медине) су важне не само због своје изграђене физичке структуре, већ и због типичног друштвеног ткива, које се данас не може реплицирати, али се, надамо се, може сачувати. Са својим лавиринтским сокацима и суковима, ови древни градски зидови изгледају као да су подигнути са страница књига средњовековне историје – али су за своје становнике и занатлије и даље нормалан начин живота“* (World Bank, 2001). Развиле су се у управне, судске, трговачке, културне, научне, пољопривредне и административне центре. Сталан раст броја становника, потреба за уским улицама да би се зграде и људи заштитили од јаког сунца, створили су аутентичан амбијент који се није могао прилагодити савременом

¹⁴⁴ Насеља у арапском свету су почела да настају много пре медина, у преисламском периоду који почео у VII веку, у приобалном појасу Средоземног мора (ил.). Пронађени су трагови цивилизације старе преко 11 000 година (Палеолитске ловачке насеобине у пећни планине Кармел у Израелу), На Јерихону су пронађени многобројни културни слојеви стари и 9000 година, када су подручје настањивали Меуилтски људи. У долини Месопатамије, у 4. миленијуму п.н.е., неолитска и халколитска насеља је заменила Сумерска цивилизација, која је уништена око 2500 п.н.е од Семитских племена из Арапске пустиње. Овим простором су владале Асиријска, Вавилонска и Персијска цивилизација, Аморити са запада, Индо-европски Хитити из централне Азије, Арамејци, Феничани, Хебрејски народ, Филистинци, Грци, Римљани, Турци, Монголи, Арапи, и много касније: Французи, Енглези, Португалци, Шпанци и други Европски народи. Најстарија насеља на Западу основали су Феничани у 2 миленијуму п.н.е. (Волубилис у Мароку). Са падом Картагине 211 п.н.е., Римљани су загосподарили Медитеранским басеном и основали бројне колоније попут Палмире у Сирији или Тимгада у Алжиру. Регија МЕНА је место настанка све три велике монотеистичке религије, па се ту налазе најважније светиње. Археолошка ископавања су почела у XVIII и почетком XIX века, па ипак има стално нових открића попут оних у источној делти Тел Ибрахим Авад (храмова из 3200 п.н.е., мање познатог Египатског Прединастичког периода, пре уједињења Горњег и Доњег Египта).

¹⁴⁵ Медине представљају „физичку репрезентацију друштвеног и културног идентитета“ (Bigio & Licciardi, 2010) у Арапском свету. Реч „медина“ на арапском значи „град, провинција“, од арамејске речи за надлежност, област или квартал, као и судити, управљати; „дин“ има семитско порекло и значи судити; јавља се у хебрејском, као *дān* – место суда.

начину живота и колском саобраћају. Од средине XX века примећено је пропадање медина широм држава МЕНА, у физичком и друштвеном смислу: иселјавање средње и више класе уз убрзани развој предграђа, концентрација сиромашног становништва, заостајање у инфраструктурној опремљености и квалитету услуга због одсуства колског саобраћаја. Упркос опадању, медине су задржале значај за друштвени и културни идентитет, али се то није на прави начин одразило на урбани развој. Медине чине 25 од 61 културних добара на лист светске баштине УНЕСКО-а, у Арапском свету, због чега је оцењено да је обнова медина изузетно важна за очување културе из које су потекле (ил. 3-82). Обнова и оживљавање медина се састојало у промени њихове улоге, трансформације од самодовољних насеља у центар много веће урбане агломерације *extra muros*. Пројекти су обухватили девет медина које су оцењене као најзначајније од преко сто, и то у Либану, Јордану, Мароку, Тунису, Јемену, Западној обали и Гази.

Ил. 3-81 Диспозиција медина у државама МЕНА
(извор: аутор према подацима (World Bank, 2001))

Сви пројекти обнове медина заснивали су „на *двема претпоставкама*:

- (1) *Историјска језгра градова настављају да буду кључно стециште културног, духовног и верског наслеђа, одржавајући континуитет традиционалних*

уметности и заната, и као седишта јединствене концентрације економске активности малог обима.

- (2) *Историјски градови почињу да преузимају нову улогу као централна језгра већих урбаних агломерација и могу постати основ за културни туризам, у исто време обезбеђујући становање и градске услуге локалном становништву.*“
(Ghani and Bjerde 2010)

Ил. 3-82 Традиционална вишеспратна грађевина од земље (лево) и типично суседство (десно) у Сана, медини у Јемену (World Bank, 2001))

Постављени циљеви пројеката обнове медина били су:

- (i) Заштита урбаног и културног наслеђа (кроз политике и мере којима су поред културног наслеђа обухваћени споменици, најважнији јавни простори, приватне грађевине и нематеријално културно наслеђе историјског језгра у складу са међународно прихваћеним стандардима).
- (ii) Локални економски развој историјског језгра (развој економског потенцијала медина, промоцијом мануелних заната, културних активности и угоститељских садржаја, као и повећање смештајних капацитета у вези са културним туризмом).
- (iii) Побољшање услова живота и становања локалног становништва (интервенције на побољшању услова становања, базична инфраструктура и комуналне услуге, стварање нових радних места да би се смањила самогетоизација становника медине).

Само трећина пројеката је била усмерена примарно на очување градитељског наслеђа, а све су имале у листи приоритета урбаног развоја бригу о културној баштини (табела 3-83).

Табела. 3-83 Девет пројеката Светске Банке на рехабилитацији медина у државама МЕНА 1993-2013 (извор: аутор према подацима (World Bank, 2001))

Период Трајања	Име пројекта	Држава	Вредност пројекта у мил. амер. долара	Износ позајмице СБ (у милионима америчких долара)	Износ позајмице за рехабилитацију
1982-1993	Трећи урбани развој	Тунис	25	25	25
1998-2005	Рехабилитација медине у Фесу	Мароко	27.6	9.6	9.6
1998-2003	Витлејем	Западна	28.41	28.33	28.33
1997-2003	Први друштвени фонд за развој	Јемен	85	29.3	9.92
1997-2005	Други туристички развој	Јордан	44	29.22	29.22
2000-2006	Други друштвени фонд за развој	Јемен	175	76.24	8.81
2001-	Културно наслеђе	Тунис	23.79	17	17
2003-	Културно наслеђе, туризам и урбани развој	Либан	61.89	31.5	31.5
2007-	Културно наслеђе, туризам и урбани развој	Јордан	71.08	56	56
Укупно			541.77	298.86	203.05

За реализације пројеката обнове медина било је неопходно укључити све друштвене ресурсе: јавни, приватни и непрофитни сектор. Јавни сектор је ангажован у области урбанистичког планирања, уређења власништва, социјалног становања и програма, фискалних и финансијских инструмената за подстицај учешћа приватног сектора. Улога приватног сектора била је да одговори на подстицај јавног сектора. Непрофитни сектор (ткз. трећи сектор) се бавио јачањем „друштвеног капитала“ окупљеног око заједничких културних и друштвених интереса, вршио је политички притисак на јавни сектор у жељеном смеру, ангажовао се у фестивалима и другим културним догађајима којима се увећава атрактивност медина. У сваком од пројеката било је слабости и препрека¹⁴⁶, а нису све медине имале потенцијал за одржив развој на основу културног туризма.

¹⁴⁶ Примера ради, грађевине у приватној својини су се традиционално ретко штитиле као културна добра. Заштићени јавни објекти су указали на значајне пропусте у погледу старања јавног сектора о

„Рехабилитација медине у Фесу започета је конзервацијом историјских здања и туристичких путева, средствима из јавних буџета, које су затим подржале националне фондације и међународни донатори. Рехабилитовано је 26 улица. Формирано је 6 „путева културе“ *i.e.* кружних стаза које омогућавају туристима да обиђу сва места и споменике културне баштине, и повезују друга места од значаја, три историјска врта, два рехабилитована јавна простора, уз постављање 700 панела за оријентацију.

Пројекат посвећен обнови културне баштине Туниса усмерен је на очување кључних објеката и рехабилитације стамбених капацитета, јачање туристичких капацитета, повећање безбедности на шест одабраних локација са вредношћу културне баштине: Картагина, музеј Бардо, медина Каироуан, археолошки музеј у Сусу (Sousse), локални музеј на острву Ђерба, уређење археолошког парка у формирању у Удни (Oudhna).

Пројект посвећен културној баштини и урбаном развоју Либана фокусиран је на пет медина, а обухватио је неколико кључних споменика и локација културне баштине: Балбек (Baalbeck), Библос (Biblos), Саида, Триполи и Тир, укључујући два најзначајнија археолошка налазишта. Рехабилитација медина и налазишта кроз пројекат су обезбеђена средства за унапређење јавних простора, очувању и адаптацији на нову намену споменика и архитектонских здања, подршка комерцијалним и производним активностима, рехабилитација стамбених објеката, зонска регулација центра, унапређење саобраћаја (укључујући стационарни), заштита приобалних и зелених површина, поплочавање улица, уређење уличног осветљења, јавних степеништа, консолидација грађевина изнад јавних пролаза, реновација фасада, фронтана радњи, преобликовање јавних тргова, каблирање електричне инфраструктуре под земљом или другачије, тако да визуелно најмање нарушава амбијент, изградња канализације за атмосферске и отпадне воде.

културним добрима, као и непостојање надлежних институција у неким случајевима. Постојала је неажурност у примени нових технологија, *e.g.* GIS-а који је од великог значаја за културни туризам. У Тунису је било неопходно основати Агенцију за рехабилитацију и реновацију (ARRU) као јединице за имплементацију пројекта. Власништво над објектима културног наслеђа је по правилу било подељено на већи број власника. За имплементацију је била неопходна сагласност многобројних сувласника, и споразуми између власника и корисника, што се показало као захтеван процес. У случају обнове медине у Фесу, надлежна агенција (ADER-Fez) није имала довољно обучених људи а ГИС је морао да буде допуњен,*etc.* У другим случајевима, било је потребно унапредити јавно-приватно партнерство, ефикасност издавања различитих дозвола од стране јавног сектора (увођење е-сервиса), комунално одржавање *etc.*

„Пројекат (унапређења) културне баштине, туризма и урбаног развоја у Јордану обухватио је значајну физичку рехабилитацију пет медина, унапређење уличне мреже, реновацију и очување одабраних грађевина културне баштине адаптацијом, рехабилитацију и унапређење кључних урбаних простора, изградња и рехабилитација базичне инфраструктуре, заштиту, рехабилитација и унапређење културног предела; развој и консолидацију туризма у Петри, као најважнијем налазишту Јордана, на листи Светске баштине.“ (Bigio & Licciardi, 2010).

Ради увођења реда и механизма за праћење ефеката ревитализације са културном компонентом Светска Банка је предложила за оперативно коришћење „индекс туристичког потенцијала“ сваке парцеле/објекта на основу следећих критеријума:

- 1) значај градитељске баштине – свеукупни квалитет медина у постојећем стању, број успешно заштићених споменика и места од стране националне или локалне управе.
- 2) класификација на листи Светске баштине УНЕСКО-а – међународна видљивост која произилази из класификације, место у међународној туристичкој индустрији *etc.*
- 3) Близина обали, главне природне карактеристике или друга места од културног значаја, због могућности комбиновања културног туризма са рекреативним туризмом, екотуризмом.
- 4) Близине постојећим туристичким дестинацијама – медине које су ближе постојећим туристичким атракцијама имају веће изгледе за успешан туристички развој.
- 5) Приступачност – постојање саобраћајне инфраструктуре (аеродрома, лука и аутопутева) је важна за развој туризма;
- 6) Смештајни капацитети и квалитет смештаја и услуга;
- 7) Организација културних догађаја – критеријум који мери присуство културних активности које могу да појачају видљивост медина и привуку више посетилаца;
- 8) Високо-квалитетна занатска производња - постојање локалне мануфактурне производње и локалних производа је битна за развој туризма.

Опште прихваћен закључак је да су медине поново постале језгро економског напретка након урбане обнове и то утемељеном на непокретном наслеђу. Тај процес је започео 2001. израдом стратегије развоја („*Cultural Heritage and Development: A*

Framework for Action in the Middle East and North Africa“), а ревизија је извршена деценију касније. Ревизија је показала следеће:

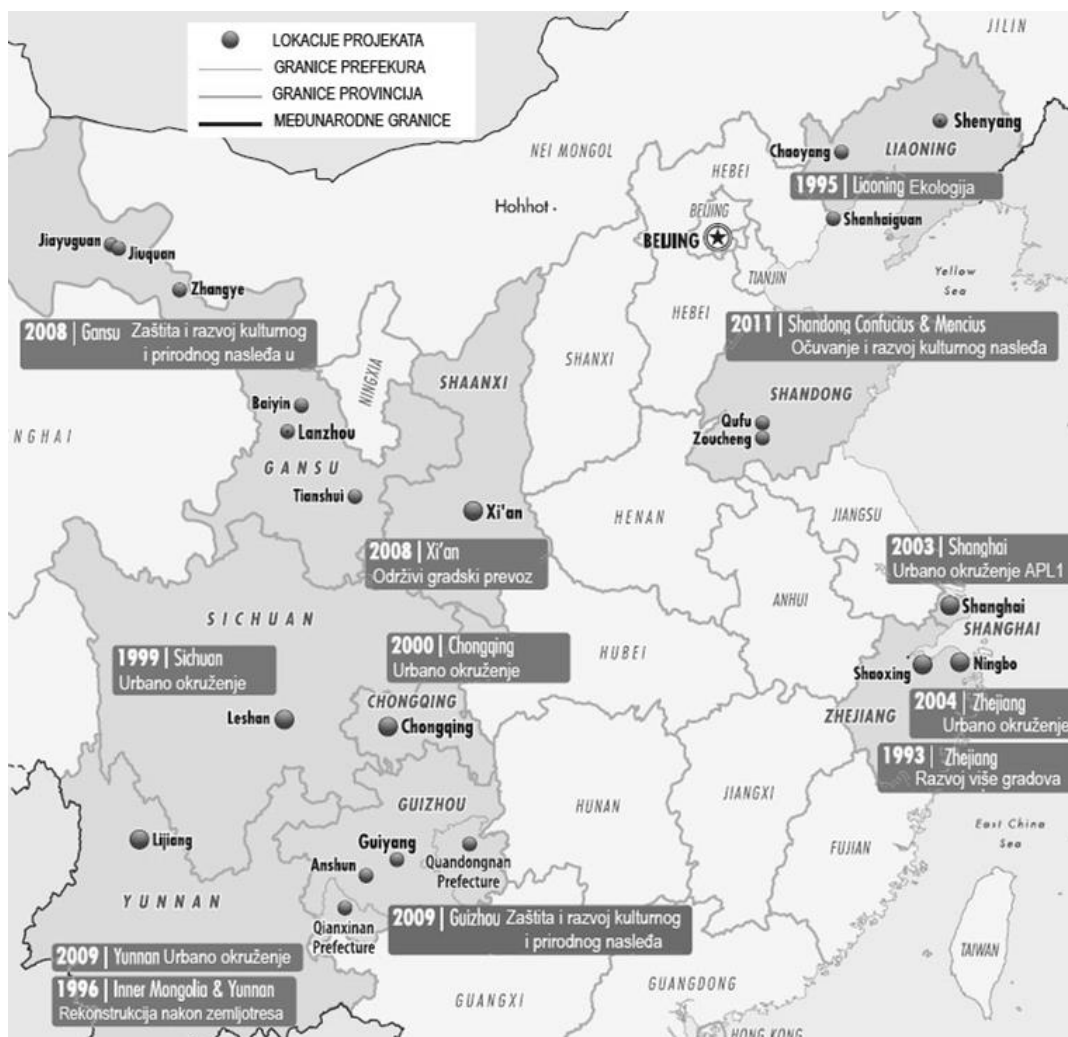
- Очување културне баштине, јавни простор и инфраструктурна надградња су есенцијалне компоненте рехабилитације медина.
- Инвестиција у конзервацију и рехабилитацију околине историјских здања и побољшање општинске инфраструктуре подстакло је локалну управу да инвестира у чистоћу и уредност јавних површина, озелењавање и јавну расвету (пример: Маракеш), односно базичну инфраструктуру у целини.
- Демографска слике становништва медина се променила; тренд пада броја становника у корист предграђа услед деградације медина се смањило. Он је ипак настављен због тога што су неки стамбени објекти претворени у хотеле, и пословне просторе намењене туристичким услугама, као и због пораста ренте.
- Као резултат инвестиције јавног сектора, раст цене некретнина у медунама повећао се у односу на цену некретнина изван медина и смањена је диспропорција. Примера ради цена некретнина је годишње расла 12% док је *extra muros* расла 8%.
- Попуњавање нежељених празнина у урбаном ткиву након уклањања остатака лоших објеката и оних који су сами урушили значајно је повећао комуналне приходе. Изграђена је велика површина новог стамбеног и пословног простора.
- Бенефит урбане трансформације медина се није расподелио равномерно (као што је то иначе случај код урбаних обнова). У случају Маракеша, највеће медине у Мароку, наведеним интервенцијама на добитку су становници медине у начелу због општег бољитка, власници кућа због пораста цене некретнина, занатлије због раста броја потенцијалних конзумента и радног ангажовања на обнови или пренамени грађевина. На губитку су били подстанари због смањења расположивих капацитета и раста ренте, корисници кућа које су биле у изразито лошем стању и нису обновљене, као и становници делова медина у којима су комерцијални и угоститељски садржаји превладали па су радње раније намењене потребама локалног становништва замењене сервисима за туристе.
- Рехабилитација је била повод за јачање институција, приватног-јавног партнерства и модернизацију рада (*e.g.* примена ГИС-а).

Приватне инвестиције су подстицане финансијским и фискалним механизмима. Под приватним инвеститорима подразумевају се власници кућа, радњи, зидари,

предузимачи, национални и међународни мали оператери који инвестирају у мале хотеле, малопродају, и сл., фондације и задужбине које подржавају мала и средња предузећа. Од урбанистичких механизма, Светска банка је заговарала ТДР (Transferable Development Rights), коришћење средстава од игара на срећу за очување градитељског наслеђа и бројне фискалне мере.

3.11.2 Велики пројекти у Кини 1990 - 2013

Од 1990-их година, у Кини су учестали пројекти који обухватају обнову културног наслеђа (ил. 3-84). Реализовано је дванаест националних пројекта са Светском банком, од којих је седам значајније укључивало културно наслеђе, а преко којих се може пратити помак од прве до треће генерације пројеката управљања. Као што је приметио Схан Јихианг, Генерални директор кинеске државне администрације за културно наслеђе, ови пројекти су на иновативни начин комбиновали теорију и праксу, конзервацију и економски развој (Ebbe, Guido, & Axel, 2011). Од 1993.-1996. реализовани су пројекти према менаџмент плановима прве генерације – одговор на ургентне потребе, од 1999-2003 друге генерације – системска анализа и постављање приоритета и од 2004. до 2011. треће генерације планова управљања – интегрисани и свеобухватни приступ, тесно повезан са локалним економским развојем (Ebbe, Guido, & Axel, 2011). Реч је о пројектима наведеним у табели 3-85. Зхеијанг пројекат развоја више градова – јачање планирања и урбаних услуга у градовима Схаохинг, Хангухоу, Вензхоу и Нингбо у провинцији Зхеијанг. У Нингбоу је културна баштина (настала око 770 п.н.е.) била једно од значајнијих компоненти пројекта. Богату културну баштину чини урбане структуре, стамбени, верски и други објекти. Конзерваторске интервенције су обухватиле мостове, храмове, капије, фасаде, насипе на Месечевом језеру и острву Лиутинг. Првобитна саобраћајна матрица је измењена да би се сачували објекти културне баштине, а тамо где то није било могуће објекти су пресељени. Ово је био први пројекат Светске Банке у Кини у ком је културна баштина успешно интегрисана у урбану регенерацију. Лиаонинг еколошки пројекат је поред заштите изворишта пијаће воде, и побољшања микроклиматских услова у музеју провинције Лиаонинг, ради очувања изузетне збирке,

Ил. 3-84 Локације у Кини на којима су реализовани пројекти подршке конзервацији културног наслеђа кроз партнерство са Светском банком 1993.-2011. (Ebbe, Guido, & Axel, 2011)

Програми за унутрашњост Монголије и обнову Јанмена после земљотреса је обухватили су обнову базичне инфраструктуре, школа, болница и индустријских објеката, као и обнову објеката културног наслеђа, древне улице, пешачке стазе, мостове и традиционалне куће. Од културне баштине на овом подручју, најпознатији је Лилианг са мешавином култура бројних етничких мањина и изграђен на систему водотокова и канала. Подстакнуто је ангажовање приватног сектора (малих предузећа) и туризам.

Пројекат унапређења урбаног окружења у провинцији Синчуан (Sinchuan) обухватио је водоснабдевање и систем за одвођење отпадних вода, а у домену заштите – формирање базе података културних добара и стратегије заштите на укупном

подручју провинције, и пројекат стабилизације и мере заштите због великог пораста броја посетиоца Великог Буде у Лесхану (на листи Светске баштине).

Пројекат унапређења урбаног окружења у Чонгкингу (Chongqing) обухватио је израду мастер плана за заштиту културног наслеђа и унапређење базичне инфраструктуре, посебно водоводне мреже и бољи надзор над квалитетом воде. На основу мастер плана, израђен је пројекат обнове историјски значајног комплекса кућа трговачког еснафа, познатих као Хугуанг Хуигуан (Huguang Huiguan) (ургентна заштита). Овај комплекс је адаптиран за нове намене, заснован на истраживању локалних становника и пословног окружења у локалној средини, социо-економско теренско истраживање, анализу будућих становника и потражње за туристичким услугама. Нови садржаји у комплексу обухватили су позориште, изложбени простор, музеј и културни центар. Пројекат унапређења урбаног окружења у Шангају, *inter alia*, обухватио је суочавање са проблемом урбаног сиромаштва у историјском градском језгру, са девастираним стамбеним објектима и застарелом инфраструктуром.

Пројекат урбаног окружења у више градова у провинцији Зхеијанг (Zhejiang)¹⁴⁷ усмерен је примарно на унапређење базичне градске инфраструктуре, а у Нингбоу (Ningbo) је обухватио и заштиту културног наслеђа и централизацију саобраћајница битних за путеве културе, укључујући историјске мостове, капије и сл.; првобитна планирана регулација улица прилагођена је постојећим објектима градитељског наслеђа, а у случајевима где то није било могуће, објекти су пресељени на нове локације.

Пројекат одрживог градског превоза и развоја града Кси 'Јан, крајње дестинације пута свиле, на листи Светске баштине, обухватио је унапређење саобраћајне мреже, јавног градског превоза (укључујући метро), квалитета ваздуха и уређење бицикличких рута које повезују главне локације које посећују туристи и обнову најважнијих објеката културне баштине (Ратници Кин (Qin) од теракоте, Утврђени град Минг, археолошко налазиште Шанг'ан). У Шанг'ану пројекат је обухватио унапређење инфраструктуре, пејзажа, сигнализације, реконструкцију путног система из династије Хан око палате Веиуанг (Weiuang)).

¹⁴⁷ Shaohing, Hangzou, Wenzhou и Ningbou

Табела 3-85 Обим инвестиције на пројекта партнерства Кина-Светска банка са конзервацијом културног наслеђа 1993-2011 (Ebbe, Guido, & Axel, 2011)

Фиск. год.	Назив пројекта	Износ позајмице укупно (у милионима америчких долара)	Износ позајмице за подршку културном наслеђу (у милионима америчких долара)	Износ позајмице за подршку културном наслеђу (%)
Фаза 1. Одговор на ургентне потребе				
1993	Пројекат развоја више градова у Зхеијанг	110	0.15	0.1
1995	Еколошки пројекат Лианонинг	110	0.68	0.6
1996	Програм реконструкције Унутрашњост Монголије и Јунана после земљотреса	30	7	23.3
Фаза 2. Систематске анализе и постављање приоритета				
1999	Урбано-еколошки пројекат Сичуан	152	0.3	0.1
2000	Урбано-еколошки пројекат Чонкинг	200	1	0.5
2003	Урбано-еколошки пројекат Шангај	200	6	3
Фаза 3. Интегрисани и свеобухватни приступ				
2004	Урбано-еколошки пројекат Зхеијанг	133	45	33.8
2008	Пројекат одрживог градског превоза Кси'Јан	150	21.6	0.144
2008	Пројекат заштите културног и природног наслеђа Гансу	38.4	38.4	100
2009	Пројекат заштите културног и природног наслеђа Гуизхоу	60	60	100
2009	Урбано-еколошки пројекат Јунан	90	29.7	33
2011	Пројекат заштите културног и природног наслеђа Шандонг Конфучије и Менцијус	50	50	100
Укупно		1323.4	259.83	19.6

Пројекат заштите културног и природног наслеђа и развоја Гансу обухватио је девет кључних локација културне баштине, и то посебно презентацију и интерпретацију наслеђа, обуку стручњака и унапређење управљања градитељским наслеђем и развој туризма. (Ebbe, Guido, & Axel, 2011)

Пројекат заштите културног и природног наслеђа у Гуизхоу, имао је за циљ повећање економске користи од туризма за локалну заједницу, на подручју које је обухватило 17 села са етничким мањинама, четири древна града и четири национална парка, а кључно је унапређење саобраћајне инфраструктуре, становања и туристичке инфраструктуре. (ib)

Пројекат урбане екологије Јунан обухватио је Лијианг који се налази на листи Светске баштине због богатог архитектонског наслеђа и културних традиција, а усмерен је на унапређење базичне инфраструктуре (каналисање и пречишћавање отпадних вода и одлагање чврстог отпада) као и стања Лавље планине - зоне заштите и разграничења древног града под заштитом и новог урбаног подручја(*ib*),

Пројекат заштите културног наслеђа Конфучија и његовог следбеника Менцијуса и развој провинције Шандонг, односи се на очување кључних историјских места (што обухвата Конфучијев храм, гробље и породичну кућу, на листи Светске баштине), унапређење базичне инфраструктуре, регенерацију и управљање историјским градом, развој туризма и јачање људских ресурса.(*ib*).

У Кини постоји велики проблем у обнови браунфилда, који су у највећем броју настали пре око пола века, у главним урбаним подручјима Пекингу и Тианјину, у басену реке Хаи, старом индустријском појасу у североисточној Кини, делтама река Јангце и Перл. Само из Бејжинга, 56 индустријских комплекса је измештено у Шенјанг, а у Гангзхоу њих 147; многи индустријски комплекси су заробљени у градском ткиву, реметећи токове урбанизације. Кина је почела да се бави овим проблемом систематично од 2004., релативно касно у односу на друге, упркос веома великом броју загађених локација. Неки индустријски комплекси имају вредности културне баштине, а у процесу обнове, ове вредности су узете у обзир. Један такав пример је електрана Шангај Нанку, која је сачувана и претворена у Шангај Експо; слично томе, надлежни у Бејжингу су одустали од рушења термоелектране на кокс и расписали јавни међународни конкурс за рехабилитацију. Током 2008., покренут је пилот пројекат пренамене локације загађене тешким металима у простор површине преко 250 000 m², за стамбене објекте, након ремедијације. Велик број браунфилда се налази у Чонгкингу, индустријском граду у југоисточној Кини, у ком је 137 индустријских комплекса стављено на листу за пресељење.

Наведени пројекти у Кини указују у којој мери су овакви пројекти важни за друштво. Њихов значај и обим су такви да мењају изглед и економију читаве регије.

3.11.3 Карнунтум, археолошко налазиште у Аустрији

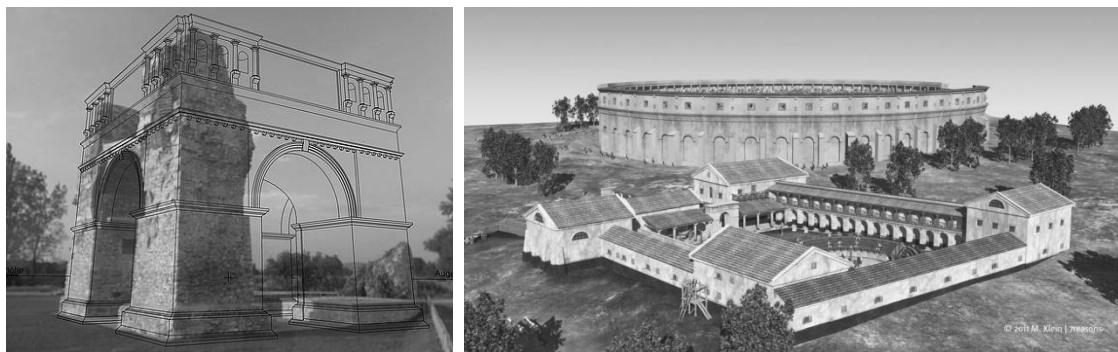
Карнунтум (Carnuntum) је археолошко налазиште из римског периода, које се налази на Дунаву, близу источне границе Аустрије, у Доњој Аустрији, између Беча и

Братиславе (ил. 3-86). Помиње се од 6. г.н.е. за време владавине Августа, када је Тиберије, у провинцији Горња Панонија саградио војну базу, која је постала престоница те провинције.

Ил. 3-86 Карнунтум – сателитски приказ ситуације (Google Earth 2016)

Археолошки налази су позиционирани приближно 1.5м испод површине тла. Археолошки парк Карнунтум обухвата музеј на отвореном, *Хеидентор* (тријумфални споменик Констанцијуса II, који је локално становништво у средњем веку прогласило гробницом паганског краља) и амфитеатар близу села Петронел (Petronell) за 15 000 посетилаца (наводно, четврти највећи амфитеатар у Римском царству), остаци палате и гладијаторска школа на 2800м² (ил. 3-87). Заједно са суседним савременим насељем има површину од 25.37км²; археолошки парк има површину од око 0.3ха, а заједно са заштитном зоном, културна добра (укључујући дворца) презентована су на површину од око 4км².

Ил. 3-87 Реанимација Карнунтума (Карнунтум 2016) (Carnuntum 2016)

Археолошко налазиште Карнунтум се издваја по обиму и разноврсности техника презентације. Као што је то уобичајено, комбиноване су различите методе презентације, али се овде оне све на једном месту могу сагледати. Посебна пажња посвећена је презентацији урбанистичке целине и елемената обликовања и материјализације античких улица и тргова (ил. 3-88). Рестаурисани су делови грађевина попут подног мозаика и довратника врата, постављени су оригинални напрозорници (ил. 3-88) и презентовани *in-situ*; на ил. 3-88 очувани део довратника заштићен је стаклом од атмосферских утицаја уместо, као што се често чини (и требало би, по Филдену) да буде замењен копијом, а оригинал премештен у музеј. Бојом камена наглашени су оригинални и рестаурисани делови зидова. Изнад делимично рестаурисаних објеката, подигнути су делови заштитних грађевина, како би се дочарао волумен објеката, што је драгоценост за интерпретацију, обзиром да, не само посетиоци, већ ни стручњаци често не могу визуализовати волумен објекта на основу археолошких налаза. Израда реплика у овом случају била је подстакнута урбанистичким разлозима, како би се могла сагледати целина и препознати урбана морфологија дела римског насеља (ил. 3-89 и 3-90). Рестаурисане грађевине су добиле нову намену у складу са потребама археолошког парка: музејски, изложбени, комерцијални простор и др. (ил. 3-91 и 3-92)

Илустрација 3-91(лево) приказује макету насеља и изглед савременог објекта са улазом у археолошки парк. Објекат је обликован на савремен начин и од савремених материјала, али се не издваја и не доминира у поређењу са археолошким налазима, у свему у складу са међународно прихваћеном доктрином заштите градитељског наслеђа. У визиторском центру – презентација и интерпретација изведена је уз коришћење савремених средстава (ил. 3-92). Јасно су разграничени оригинални и нови делови свих елемената грађевина.

Ил. 3-88 Карнунтум (Карнунтум 2016)

Ил. 3-89 Карнунтум (Карнунтум 2016)

Ил. 3-90 Карнунтум (Карнунтум 2016)

Ил. 3-91 Карнунтум (Карнунтум 2016)

Ил. 3-92. (Карнунтум 2016)

На крају овог потпоглавља, може се потврдити да три претходно наведена примера – обнова медуна, велики менаџмент пројекти за културно наслеђе и урбану обнову у Кини, и археолошки парк Карнунтум карактерише изузетна опсежност и темељитост сваког од њих, чиме су се издвојили од наизглед сличних случајева. Прва два примера на најбољи начин потврђују све што је наведено у претходним деловима овог поглавља о повезаности између културног наслеђа, урбане обнове, туризма и локалне економије и улози планирања.

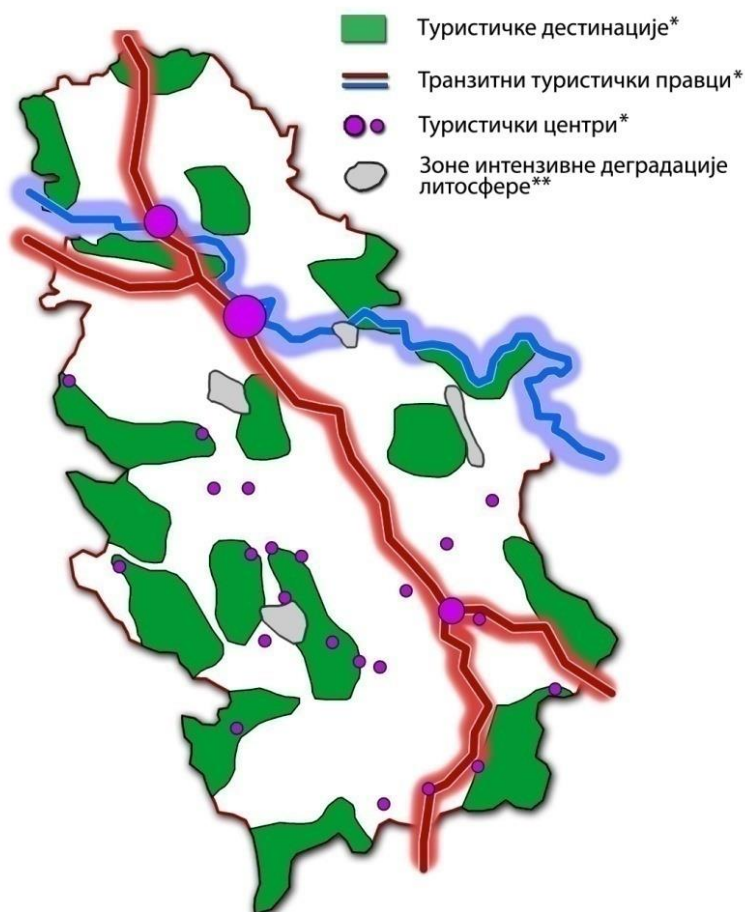
Наведени примери потврђују значај квантитета у одрживом управљачком концепту. „Темељитост“ и „опсежност“ имају сасвим различите импликације у сваком од три наведена примера; у првом примеру обухваћен је део континента и више држава, у другом много разноврсних пројеката у једној држави, а у трећем пројекат који је значајан за локалну заједницу једног сеоског насеља, али неубичајено велике површине за детаљну презентацију. **Сва три примера потврђују богатство**

културних добара и разноврсност могућих приступа у решавању проблема очувања градитељске баштине, а посебно да културно наслеђе има огроман утицај на економију и друштво.

4 МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ

4.1 МОДЕЛИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ УПРАВЉАЊА ГРАДИТЕЉСКИМ НАСЛЕЂЕМ У ПОСТОЈЕЋЕМ ЗАКОНОДАВНОМ ОКВИРУ

На државном нивоу, стратегија управљања и презентације предела и градитељског наслеђа заснива се на идентификацији: (1) приоритетних подручја (2) саобраћајних веза којима се обезбеђује приступачност (3) најугроженијих подручја и (4) државних и међудржавних путева културе, и (5) SWOT анализи непокретног културног наслеђа Србије (ил. 4-1 и 4-2).

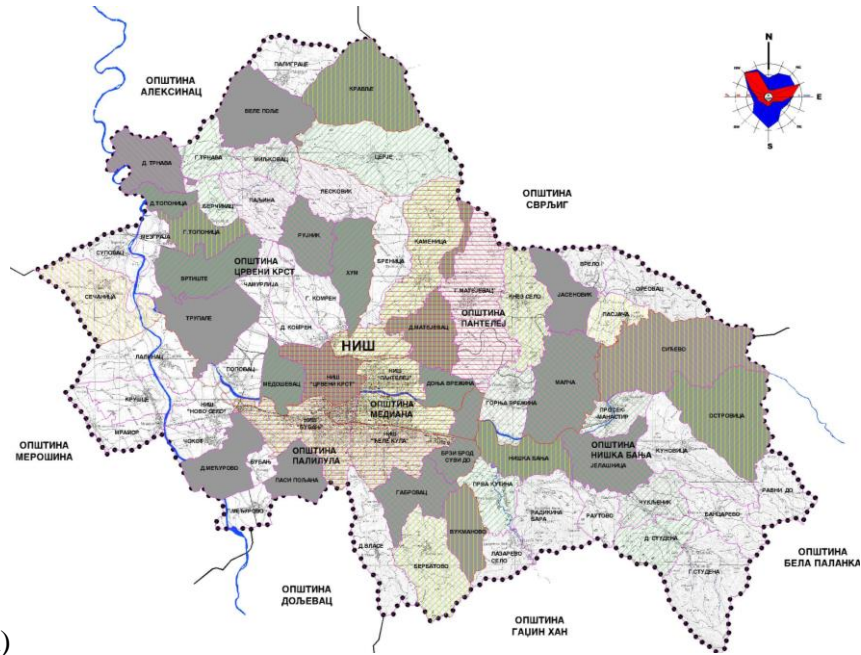

Ил. 4-1 Шематски приказ приоритетних подручја за примену концепта управљања квалитетом предела и физичке структуре насеља Србије као елемената културе и идентитета (N. Kurtović-Folić 2009)

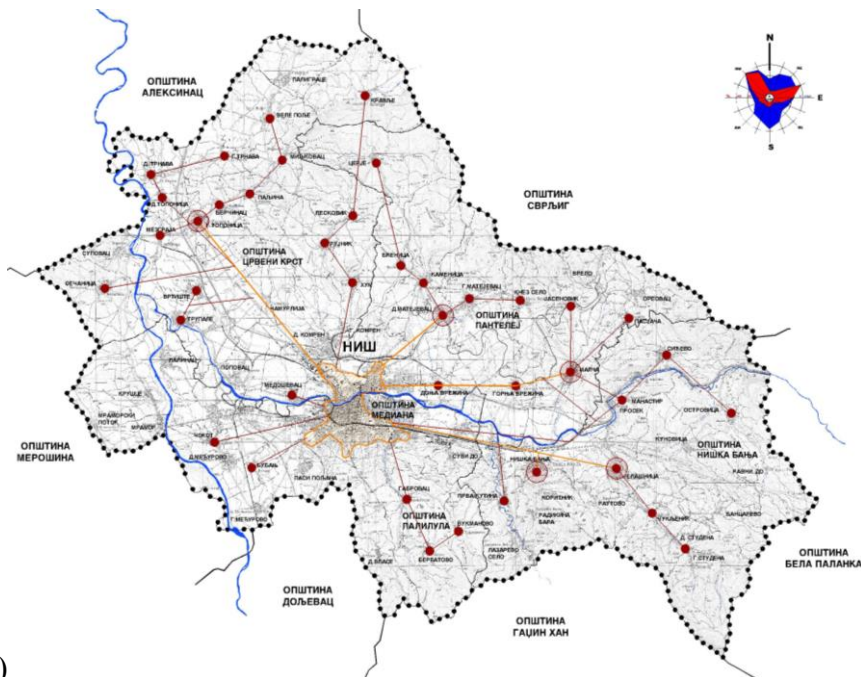
Табела 4-2 SWOT анализа културног наслеђа на тлу Србије (Kurtović-Folić 2009)

СНАГА	СЛАБОСТИ
Разноврсност и квалитет културне баштина - праисторија -савремена	Превазиђени закон и друга акта која правно регулишу к.б. Спорост у доношењу нових
Широка регионална повезаност исходишта, врста и стилова културне баштине-мост са Европом	Недовољно заступљен третман културне баштине у планерским актима и документима
Стални пораст категорисаних и претходно заштићених културних добара	Спор процес категоризације к.б. и дефинисање зона заштите
Број споменика на Листи светске баштине расте	<i>De facto i de jure</i> ингеренције над к.б. на Косову недефинисане (хаос!)
Повећање буџета Министарства културе, нарочито за културна добра	Непоштовање услова које издају заводи за градњу од стране појединаца, правних лица и државних служби, али и крутост службе заштите
У изради појединих планских докумената остварена добра интердисциплинарна сарадња, па и методолошки добро коришћење потенцијала култ.баштине	Недовољна средства за техничку заштиту к.б., услед чега она пропада, недостатак менаџмент планова, нема система одржавања к.б.
Ратификоване неколике међ. конвенције значајне за културна добра	Велики број изузетне к.б. угрожен (<i>in risk</i>) различитим узрочницима
Објављен превод Брандијеве <i>Теорије рестаурације</i> , чланци познатих експерата и низ дела о нашим културним добрима – извори за квалитетан рад на к.б.	Легализација градње у непосредном окружењу к.б., трасирање саобраћајница, индустрије и друге инфраструктуре
Разни нивои образовања за припрему стручњака из области к.б. укључују специјализације у међународним институцијама	Притисак на службу заштите од стране појединаца из СПЦ и других институција да се не примењују принципи интегративне заштите
Све већи број међународних пројеката који се реализују у области заштите к.б.	Недовољно квалитетна сарадња министарстава заинтересованих за област к.б.
Пораст броја локалних заједница и управа свесних вредности к.б. и њеног потенцијала	Недостатак других закона који ће имати утицај на к.б. (приватна својина, земљишна политика,...)
Интересовање невладиних организација и њихова активност у локалним заједницама	Изузетно скромна искоришћеност економског потенцијала к.б.
МОГУЋНОСТИ	ОПАСНОСТИ
Велики потенцијал коришћења к.б. као генератора многих културних, туристичких и економских активности (и других...)	Некритичко коришћење к.б. у појединим гранама (на пример, туризму) услед чега се она деградира
Успостављање интеррегионалних и интрарегионалних веза управо преко заједничке или сличне к.б.	Лоше физичко стање највећег броја к.б. као и спори процеси техничке заштите
Дефинисање регионалног идентитета путем развоја свести о вредностима к.б. као једном од главних фактора р.и.	Наставак непрецизних односа између служби које се на различите начине и обиму баве к.б.
Културна баштина као бренд за поједине локалне заједнице и извор прихода локалне управе	Статус Косова и део просторног планирања којим се обухватају највреднији делови к.б.
Разноврсност к.б. привлачна за разне видове образовних специјализација (од занатских до докторских)	Наставак разградње урбане и руралне к.б. обзиром на спорост доношења закона и других аката
Осавремењавањем постојећег грађевинског фонда к.б. штеди се на другим грађев. инвестицијама	Спори развој свести локалне заједнице и локалних управа (појединих!) о вредности и потенцијалу к.б.
Формирање интеррегионалних и интрарегионалних, као и укључивање у паневропске културне стазе	Недовољан број стручњака способних да се баве интегративном заштитом и да контролишу стање к.б.
Добијање страних фондова на основу споменика уписаних у Светску баштину, као и других средстава Европске заједнице и других извора за националне пројекте	Неадекватне функције унутар к.б. које постепено мењају оригинални облик, конструкцију и материјале
Формирање културних предела изузетних и великих вредности	Недовољна координација третмана к.б у просторним и урбанистичким плановима различитих нивоа

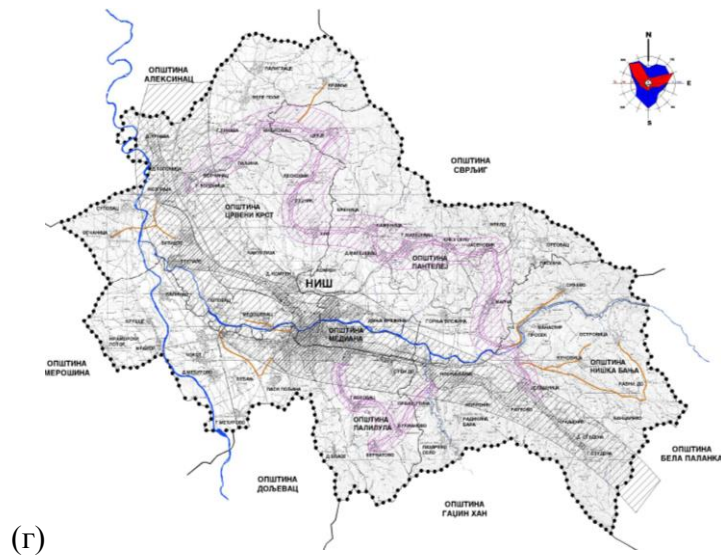
На нивоу планирања подручја града (ил. 4-3), стратегија управљања градитељским наслеђем заснива се на идентификацији важнијих слојева градитељског наслеђа, културних предела, економских потенцијала и повезивања са вредностима предела у ширем окружењу, идентификацији саобраћајница и моделовања путева повезивања.

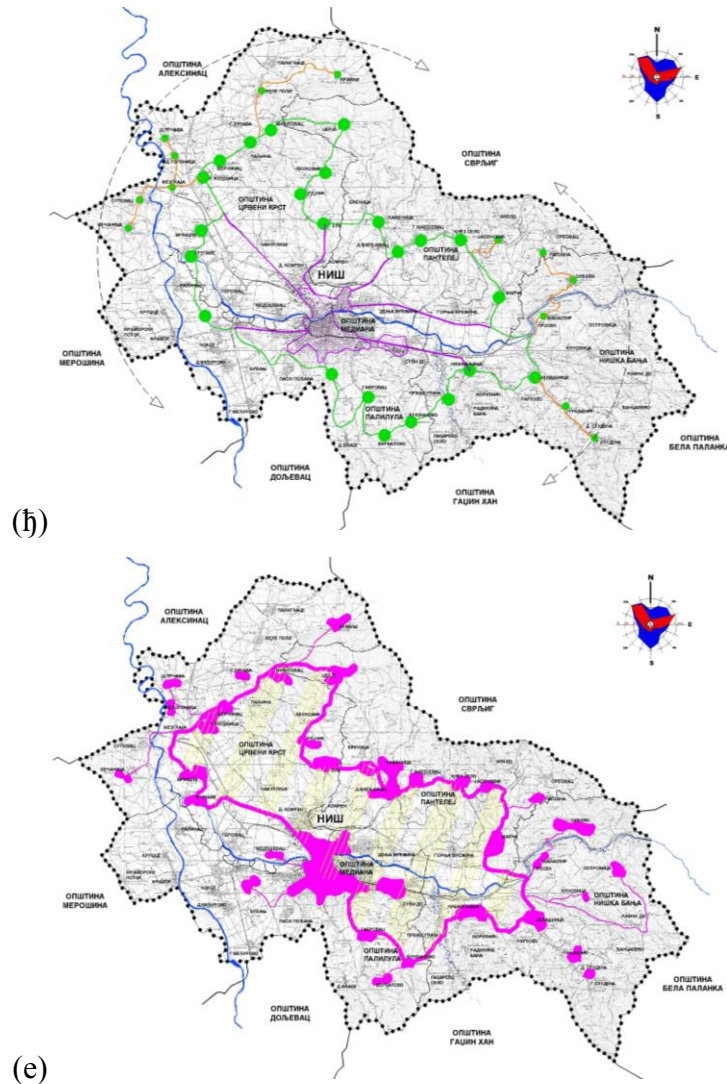

(a)

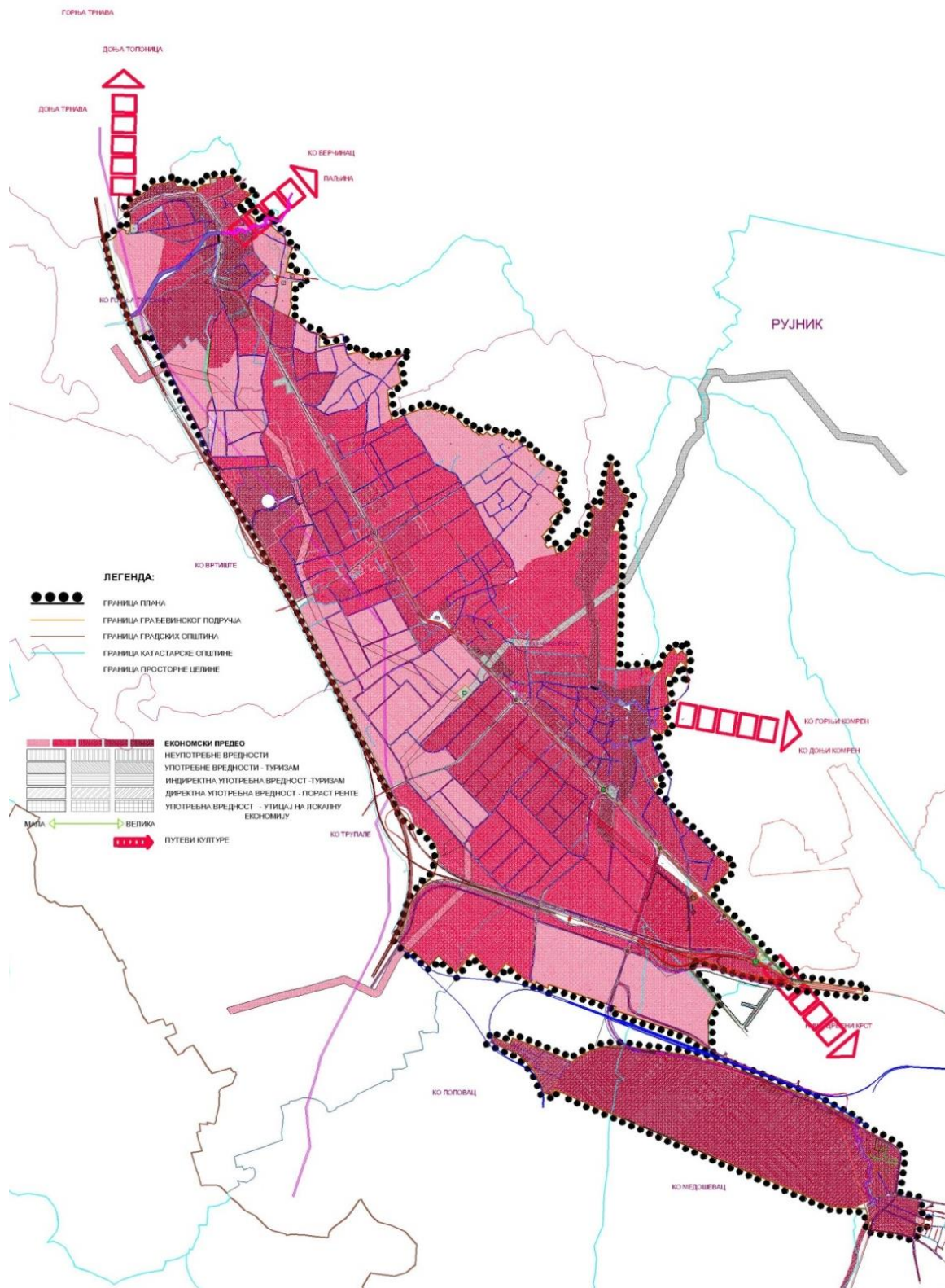
(б)

Ил. 4-3(a-e): Интеграција управљања градитељским наслеђем у просторно планирање
Анализе израђене за потребе Просторног плана административног подручја Града
Ниша до 2021 према (Živaljević-Luxor / Kurtović-Folić 29-30 Abril, 1 Mayo, 2015)

На нивоу урбанистичког планирања дела градског подручја (ил 4-4), планирање управљања и презентације заснива се на мултиваријантној анализи свих вредности наслеђа за друштво у урбаном подручју. На овом нивоу разраде могућа је идентификација економских потенцијала подручја који би у спрези са културним наслеђем обезбедио одржив друштвено-економски развој подручја; и формулација профила саобраћајница којима се предметно подручје повезује са суседним подручјима. Тако формиран културно-економски предео би требало да кореспондира са висином ренте, порезом на непокретности и другим фискалним механизмима за подстицај економског развоја. Овај ниво разраде је погодан за сагледавање граница историјског урбаног предела и културног предела.

Ил. 4-4 Карта: Културно-историјски предео ПГР подручја ГО Црвени крст у Нишу – 3. фаза (аутор у оквиру ангажовања у ЈП Завода за урбанизам Ниш)

Стратегија управљања на нивоу детаљног урбанистичког планирања (ил. 4-5) обухвата: прецизну идентификацију границе историјског урбаног предела, границе заштићеног подручја културних и природних добара, планирање пешачких комуникација и места окупљања, саобраћајнице са својом комплетном физичком структуром и начином опремања, дефинисање базичне инфраструктуре, паркирање и повезивање са јавним саобраћајем, поштовање принципа приступачности за све; приоритете приликом изградње, уређења простора, а нарочито центрификације, волумен заштитних грађевина објеката културе, партерно уређење (посебно у границама зоне заштите), уређење зеленила, архитектонско обликовања објеката јавне намене од значаја за амбијенталну целину *etc.*

Управљање и презентација градитељског наслеђа на нивоу појединачне локације или групе њих обухвата све елементе менаџмент плана, онако како су дефинисани у поглављу 3.1. (ил.4-6). У тексту који следи приказана је симулација менаџмент плана за некрополу у Јагодин-мали у Нишу. Ово подручје је одабрано због изузетно важног стратешког значаја за развој града који произилази из близине центра, Нишке тврђаве и приступачности магистралним саобраћајницама. Презентација и правилно управљање културним добрима имају за циљ да покрену трансформацију овог кварта, из сиромашног и девастираног урбаног подручја у репрезентативни део града.

- (1) **Потреба за свеобухватним планом управљања:** Налазиште се не налази на листи Светске културне баштине УНЕСКО-а. План управљања је неопходан зато што другим планским документима није могуће свеобухватно сагледати активности које је потребно предузети да на презентацији налазиште и обезбеђивању управљања на одрживим основама.
- (2) **Формулација визије заштите: Истраживање стратегија заштите – дефинисање концепта, вредности и значаја налазишта:** Налазиште је од националног значаја највишег ранга (Базилика са мартиријумом је категорисана као културно добро од изузетног значаја, Нишка тврђава као културно добро од великог значаја, а некропола је и друга археолошка открића су у поступку категоризације.

Вредности: уметничке, научне, симболичке, духовну вредност, верски значај за ходочаснике, религијске, историјске, урбанистичке, архитектонске и археолошке.

Налазиште открива почетке хришћанства, религије којој припада већи део локалне заједнице. Некропола се налази испод савременог стамбеног насеља, претежно са објектима породичног становања и пратећим јавним и комерцијалним садржајима (школа, црква, обданиште, трговине и др.), чије рушење није могуће у датим околностима. У југоисточном делу налазишта, изнад некрополе, налази се индустријски комплекс који је у функцији (у оквиру ког се налази прва текстилна фабрика основана 1897.);

Истражити налазиште и презентовати *in-situ.*, у оквиру новоизграђеног археолошког музеја. Музеј изградити, испод ул. Ратка Павловића, ул. Косовке девојке и парка поред Енглеског дома.

- (3) **Пристапачност:** Локација има добар саобраћајни прилаз за пешачки, колски и јавни саобраћај. Главни улаз предвидети, у равни терена, у близини раскрснице булевар Никола Тесла и Нишавске улице, из правца тврђаве, поред кога је могуће уредити паркинг за колски саобраћај; на располагању су два додатна паркинга за аутобусе у кругу од 800m. Овако позициониран главни улаз задовољава потребе лица са отежаним кретањем. Предвидети више помоћних подземних улаза/излаза, опремљених лифтовима

- (4) **Будућност налазишта у оквирима међународне доктрине, значај налазишта као туристичке дестинације и стецшта културних догађања, интерпретација значаја у прошлости и сакралних ритуала:** У будућности је могуће очекивати и друга значајна археолошка открића у окружењу. Наставити са систематским истраживањима подручја некрополе, Градског поља и касарне, као и подручја унутар зидова тврђаве, и презентовати као јединствену целину – историјско језгро.

Налазе презентовати у подземном музејском објекту испод савременог урбаног ткива (у складу са правилима решавања слојевитог градитељског наслеђа у густо изграђеном урбаном подручју). Археолошки музеј брендирати као стецште културних догађаја и објекат ширег друштвеног и верског значаја – који је атрактиван за верске ходочаснике и ширење знања о почецима хришћанства.

Дугорочно, приликом евалуације, проверити оправданост пресељења текстилне фабрике на нову локацију у оквиру индустријске зоне север.

Интерпретацију посебно усмерити на објашњења историјских околности у којима се развијало хришћанство и ритуале сахрањивања.

(5) Развој и зонирање – управљање ризиком и заштитне зоне

Главни ризици су температура и влажност. Пре почетка радова истражити и формулисати карактеристике историјског климата. Неке од гробница и пратећих грађевина су осликане фрескама, због чега највећи ризик представља обезбеђење одговарајуће влажности тла и ваздуха, која може бити нарушена изградњом музејског објекта и боравком у њему већег броја људи. Дренирање земљишта око гробница може изазвати исушивање тла и губитак фреско-слика на зидовима гробница.

Температурна стабилност у објекту је делимично већ осигурана пошто је објекат подземан. И температура и влажност могу бити додатно поремећени климатским променама.

Археолошки музеј пројектовати као енергетски пасиван објекат.

Предвидети одговарајући број противпожарних излаза (што је нарочито важно имајући у виду да је музејски објекат коридорског типа).

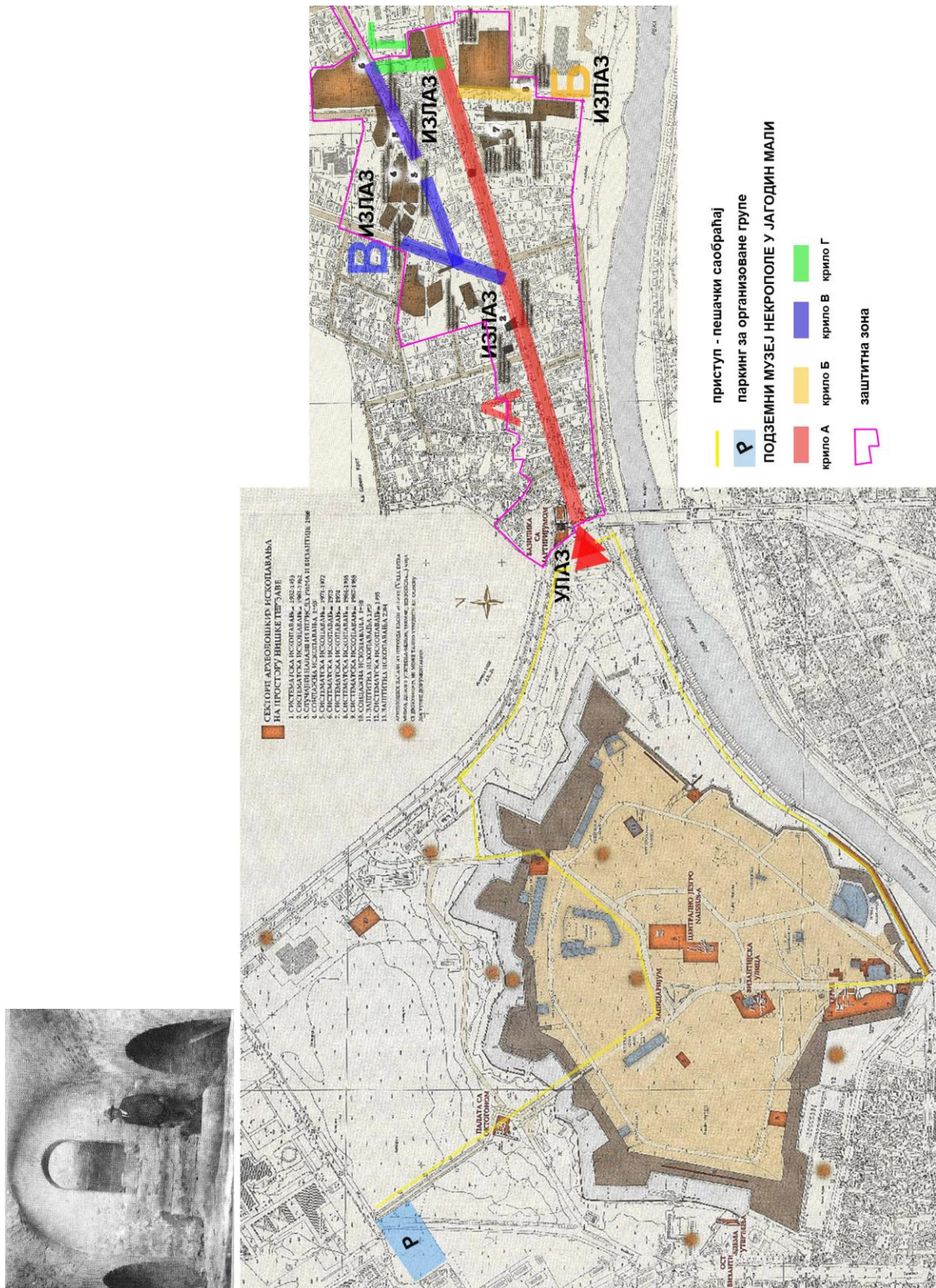
Десна обала Нишаве није плављења откада се прати ова појава, па је ризик од поплаве мали.

(6) Заштитна зона овог археолошког налазишта обухвата први ред катастарских парцела поред планираног музејског објекта и шире подручје индустријског комплекса. Ширењем налазишта у северозападном делу очекује се проширење и зоне заштите. Заштитну зону проширити, у складу са резултатима археолошких

Управљање посетом – потребе посетиоца, презентација и интерпретација, управљање посетом: Посету конципирати према временском ограничењу на 45мин, 90мин или >90мин и усмерити је на обилазак крила А, Б, В, Г, комбинације неких од њих или свих заједно. Техничко-технолошким решењем планираног музејског објекта обезбедити приступ без препрека свим потенцијалним корисницима, обезбеђењем одговарајућег број лифтова, рампи и покретних трака. Обезбедити природно осветљење хоризонталних комуникација. Предвидети одговарајући број места окупљања и места за одмор.

У музеј интегрисати комерцијалне садржаје.

Интерпретацију усмерити ка тумачењу начина формирања гробница, тумачењу сакралних ритуала, уметности раног хришћанства и израде артефаката.

Ил. 4-6 Подземни музеј античке некрополе у Јагодин-мали и фотографија гробнице са мартинијумом(симулација) (извор фотографије горе и подлоге цртежа доле: Завод за заштиту споменика, Ниш)

Гробнице у које није могуће ући, опремити интерактивним камерама; користити САР за интерпретацију сакралних ритуала, на гробницама, *in-situ*. Обезбедити интерактивност.

истраживања, на целокупно подручје у границама плана детаљне регулације комплекса Нишке тврђаве и Јагодин-мале.

- (7) **Партиципација грађана у процесу одлучивања:** Обезбедити референдумом на нивоу кварта, градске општине и града. Евалуирати и кориговати концепт презентације и план управљања у односу на резултате референдума.
- (8) **Одржавање:** Засновати на БИМ технологији; за трошкове одржавање предвидети минимално 10% вредности инвестиције на годишњем нивоу и најмање 25% добити од налазишта преусмерити на даља истраживања и проширење налазишта.

Изменама и допунама урбанистичко-планских докумената сагледати границе заштитне зоне и зоне ширења археолошког налазишта и економски предео.

4.2 ДИСКУСИЈА И ПРЕДЛОГ МОДЕЛА У УНАПРЕЂЕНОМ ЗАКОНОДАВНОМ И ИНСТИТУЦИОНАЛНОМ ОКВИРУ

До 1980-их, Ниш је развијан као индустријски град; у 1990-им индустријска производња је и даље била добро развијена, али се осећала криза која се може оценити и као улазак у постиндустријску фазу¹⁴⁸. По планским документима, очекиван раст привреде би могао настати развојем туризма, који је 2004. учествовао са 2,5% у привреди града, што је било недовољно у односу на потенцијал. Ово стање би се могло побољшати унапређењем туризма, посебно културног туризма, који се заснива на богатом непокретном културном наслеђу на подручју града. Ниш има и једно од најгушће насељених градских језгара (око 5,5 пута више од републичког просека), и погодан је за развој креативних индустрија.

Постојећи модел повезивања објеката градитељског наслеђа са извођачким културним индустријама у Нишу недовољно доприноси развоју града, а занемариво доприноси очувању постојећег градитељског наслеђа и не подстиче нова археолошка истраживања и обогаћивање укупног фонда непокретне културне баштине. Око 5% културних добара је у категорији археолошких налазишта. Услед погодних географских карактеристика, подручје је континуално насељавано од праисторије, преко антике и кроз средњи век до савременог доба¹⁴⁹, а савремено урбано ткиво је настало изнад

¹⁴⁸ По подацима из 2004, Обим индустрије 2004 износио је 45% обима у 1990; по подацима из 2015 и 2014. Број запослених у индустрији се креће око 5 000, што је недовољно обзиром на величину града. Урбано подручје Ниша се простире на 266,77km², а административно на 596,7km². Ниш је трећи по реду град у Србији по броју становника са 250.518 становника (по подацима из 2004.), и такође, средиште округа, здравствени, културни и универзитетски центар. Међутим, Ниш је учествовао у националном дохотку Србије са 4,02% 2004. са тенденцијом даљег опадања. Поређења ради, Београд, који има око 5.5 пута више становника допринио је у истом периоду 40%, односно око 10 пута више.

¹⁴⁹ Најзначајнији археолошки налази из праисторије припадају раном бронзаном добу. Оба епонимска локалитета бубањско-хумске групе налазе се на подручју Ниша - Велика Хумска чука у Хуму и „Бубањ“. Настали су у другој половини III миленијума п.н.е. и припадају енеолитском периоду. Велика Хумска чука поседује карактеристике културног предела, а могуће је да су њене пећине подземним и подводним каналима повезане са пећинама у околини, од којих је Церјанска проглашена природним добром. Локалитети са античко-римским налазима распрострањени су на читавом простору на ком су били стационирани римски логори, насеља или утврђења: репрезентативне виле, виле рустике, форум, каптажа водовода, хипокауст, насеље викус, мостобран, некрополе, царска резиденција, терме, светилиште, комунални објекти, некрополе са разноврсним покретним наслеђем. Палеовизантијски период је обележен великим бројем налаза изузетне лепоте, архитектуре и сликарских домета. Средњевековни период није оставио знамените објекте и споменике, јер су нестали у пустошењима разних освајача. Многи локалитети су неистражени и без дефинисаних граница заштитне зоне. До сада је евидентирано 187 археолошких налазишта, од којих 53(28,3%) из праисторије, 108(57.7%) античких и

археолошких налаза; приликом истраживања морају се користити уобичајен приступи и методе развијене за урбану археологију у решавању проблема који произилазе из немогућности да се истражи налазиште у целини и слојевитости градитељског наслеђа.

У овом случају дилема се односи на презентацију на отвореном (слично као у случају цркве Св. Петка у Софији) или у подземном музејском објекту (као на локацији Ларго). Презентација на отвореном би захтевала ремоделовање Књажевачке улице, која има магистрални значај, као и редефинисање функционалних веза належућих блокова, уз расељавање становника, што није реално у садашњим друштвено-економским околностима. У случају реконструкције кварта у оквиру заштитне зоне, количина грађевинског шута која би настала, била би тако велика да би искључила саму могућност (еколошке) одрживости.

Механизми финансирања који се могу користити у овом случају обухватају ЛВФ механизме, сарадњу са ЕИБ, коришћење приступних фондова ЕУ и фондове Републике Србије.

Имајућу и виду да се економска одрживост не може обезбедити од прихода музеја, потребно је да локална самоуправа активира фискалне механизме из претходно економски оснажених урбаних подручја, и то подручје унутар тврђаве (са претежно

26 (13.9%) средњовековних. Девет локалитета је проглашено непокретним културним добром (а преостали су под претходном заштитом) и то су:

- „Бресје“ - Медијана (НКД од изузетног значаја),
- Велика Хумска чука, Хум (НКД од великог значаја),
- „Бубањ“ - Ново Село (НКД од великог значаја),
- Римска грађевина са мозаиком на Коњском гробљу, општина Црвени Крст,
- део византијске некрополе,
- касноантичка гробница у Нишкој Бањи,
- Велика и Мала Баланица у Сићеву, општина Нишка Бања,
- рановизантијска гробница са фрескама код Јагодин-малског моста (НКД од изузетног значаја), општина Црвени Крст, и
- средњовековни локалитет са остацима цркве Св. Пантелејмона и некрополом. (База података непокретних културних добара, 2012).

У случају да су сва археолошка налазишта проглашена културним добрима, они би чинили више од половине свих културних добара на подручју града. Са претпостављеном учесталошћу археолошких налаза од 2 локалитета/км², на предметном подручју би се могло очекивати још око 1000 налазишта у административном подручју града. Највећи број откривених локалитета се води као антички, с тим да се често на истом локалитету проналазе и праисторијски или средњовековни слојеви, па је класификација на којој се заснива ова статистика делимично непоуздана. Наведени подаци указују да се може очекивати да ће велики број локалитета тек бити откривен, а да ће многи остати неоткривени у догледно време због тога што се налазе испод савременог градског ткива. Подручје Ниша располаже непокретним културним добрима и из других периода, а који су дисперзивно распоређени на укупном административном подручју у складу са богатом локалном историјом.

угоститељским садржајима) и садржајима дуж ул. Стефана Првовенчаног (претежно комерцијалним и пословно-административним). Овај принцип је примењен и у планирању развоја ширег подручја; **културно наслеђе је дисперзионо распоређено на датом подручју, што је третирано у Просторном плану АПГ Ниша до 2020, и плановима генералне регулације као повод за јачање саобраћајних веза.**

Ревитализација надземних објеката изнад музеја, у кварту Јагодин-мала, од гробнице са мартирејумом на западу до индустријског комплекса на истоку, и комерцијалних садржаја намењених туристима, препустити приватном сектору (малим стејкхолдерима, у чијој је својини земљиште); учешће приватног сектора је неопходно и због права на остварење бенефита свих друштвених група, и као потврда успешности реализације. Изградња музеја и других садржаја јавне намене може бити реализована кроз неки од облика јавно-приватног партнерства са непрофитно-оријентисаним инвестиционим фондовима.

Третман индустријског комплекса у источном делу анализираног подручја, се не може оценити на овом нивоу истражености. Додатна истраживања могу показати да је неопходно пресељење комплекса и уклањање свих објеката у комплексу да би се археолошки налази адекватно презентовали у складу са својим значајем, као и чување саграђених објеката због градитељске вредности, али уз промену намене у садржаје културне индустрије.

Реализација плана и стратегије управљања на принципима економске одрживости, подразумева најпре да се такви плански документи сачине, а да се затим, уз потпуну сарадњу постојећих институција, или уз формирање нове која би превазишла проблем надлежности постојећих, приступи изради урбанистичко-архитектонске пројектне документације.

Изградња подземног музеја је естетички неутрална према околини. Предметним подручјем доминира тврђава, која са реком Нишавом чини културни предео. За идентитет града очување водене и симболичке тврђаве је веома важно, као и њена потпуна ревитализација и рехабилитација, имајући у виду њен незаменљив значај и утицај који је налик значају мекана у државама МЕНА.

Верска заједница која је изградила некрополу не постоји, па презентовање гробница, не може вређати верска осећања одређене заједнице. Презентовање некрополе се може сматрати и етички неутрално.

Имајући у виду да је већинска заједница у савременом Нишу хришћанске вероисповести, музеј посвећен почецима хришћанства као званичне религије, би имао

повољан ефекат на јачање осећања припадности и друштвене кохезије. Символика такве интервенције, би се такође могла оценити као позитивна.

Значај презентације налаза је доминантно образовни и историјски.

Приоритет у интерпретацији је интерактивност, која се може реализовати уз примена високих технологија. Примена спектакла би се могла оценити као непримерена намени музеја, али и као неатрактивно понављање сличних садржаја (у Нишкој тврђави одржава се неколико фестивала годишње у којима се спектакл широко користи).

За потребе мониторинга, погодно је пратити „индекс туристичког потенцијала“¹⁵⁰. Ови подаци се уобичајено прате уз помоћ ГИС-а, чији потенцијали се на подручју Ниша скоро нису ни користили у претходном периоду. У циљу мониторинга економске вредности културног добра, потребно је пратити промену висине ренте, кретања на тржишту непокретности фискалних прихода правних лица на предметном подручју и др. Субјективно задовољство уређењем налазишта и презентацијом налаза, као и утицај на живот становника потребно је пратити анкетама, 1-2 годишње.

Расписивање референдума, као начин за обезбеђивање учешћа најшире јавности у одлучивању је скупо решење, и добровољни чин локалне управе.

Израда менаџмент плана у постојећем законодавном оквиру није обавезна, па никога не обавезује ни на спровођење.

У измењеном институционално-законодавном оквиру, постојећи модел унапредити на следећи начин:

- (1) Формирати интердисциплинарни тим који ће радити по трансдисциплинарној методологији, која је прихваћена у међународној пракси; променити границе надлежности тако да је отворена пуна сарадња завода за урбанизам и завода за заштиту споменика културе, као и других институција, на остварењу заједничких циљева, односно формирати тело са обједињеним надлежностима.
- (2) Истраживањем и мерењима утврдити све компоненте ТОВ-а за некрополу у Јагодин-мали. Користити метод исказаних преференци, метод откривених преференци, метод вредности контингента и процену економског ефекта.

¹⁵⁰

Слични критеријуми се могу применити на предметно подручје.

- (3) Унапредити примену ГИС-а у почетним фазама, на нивоу обележавања непокретних културних добара са својом заштитном зоном са свим релевантним подацима о физичким карактеристикама, законским ограничењима, приступачношћу, затим променама на тржишту непокретности, дистрибуцијом комерцијалних и индустријских садржаја, фискалним давањима правних лица на предметном подручју др.
- (4) Дефинисати могућности за унапређење претходно утврђеног „економског предела“ и на основу тога, **дефинисати границе историјског урбаног предела (ХУЛ-а)** и концепт друштвено-економског развоја заснованог на културном наслеђу као **катализатору друштвено-економског развоја**. Овакав концепт развоја заснива се на два чиниоца (а) културном туризму и (б) културним индустријама. Додатно истражити потенцијале за унапређење културног туризма повећањем броја и разноврсности уређених локација градитељског наслеђа са презентованим вредностима културних добара. Предвидети и оспособити просторне капацитете за смештај нових културних индустрија у Нишкој тврђави (потенцијално: бедеми, реконструисана монументална базилика на централном платоу и др.).
- (5) уредити редовне и обавезујуће механизме партиципације грађана у одлучивању, који су примерени конкретном случају: обавештавање у јавним гласилима, анкетно истраживање, форуми; јавни увид у менаџмент план у току израде, могућност достављања примедби на план и јавно сумирање пристиглих примедби пре елаборирања плана.
- (6) Формулисати додатне моделе финансирања кроз јавно-приватно партнерство, и то кроз сарадњу са инвестиционим фондовима и фондацијама из непрофитног сектора.
- (7) Након реализације редовно пратити и проверавати успешност одабраних решења. Осигурати прикупљање свих података (ГИС) потребних за редовно утврђивање и проверу индекса туристичког потенцијала.
- (8) Увођењем обавезе израде менаџмент плана, обезбедити механизме за учешће јавности у одлучивању мониторингу и евалуацији за потребе ревизије пројекта.
- (9) Конзерваторске интервенције на културним добрима у фази припреме, реализације и ревизије, евалуирати према етичким, естетичким и симболичким критеријумима.

Табела 4-7 SWOT анализа

<p><i>Велика културна вредност</i></p> <p><i>Научни значај за почетке хришћанства</i></p> <p><i>Реткост налаза и атрактивност која из тога произилази</i></p> <p><i>Одлична локација у односу на централне градске функције,</i></p> <p><i>Лака приступачност због добрих саобраћајних веза,</i></p> <p><i>Атрактивност налаза за верске ходочаснике</i></p> <p><i>Инфраструктурна опремљеност локације</i></p>	<p><i>Проблеми у презентацији због слојевитости</i></p> <p><i>Отежан прилаз због интензивног саобраћаја</i></p> <p><i>Отежано истраживање због надземних објеката</i></p> <p><i>Немогућност сагледавања целовитог налазишта</i></p> <p><i>Високи трошкови изградње подземног музеја;</i></p> <p><i>Људски ресурси – искуство и стручност</i></p> <p><i>Немеритократско друштвено уређење</i></p> <p><i>Однос према естетици и симболици изграђеног простора</i></p>
<p><i>Близина других налазишта,</i></p> <p><i>Ненаметљивост архитектуре подземног музеја</i></p> <p><i>Симбиоза савременог и античког урбаног ткива</i></p> <p><i>Боља еколошка ефикасност подземног од надземног музеја</i></p> <p><i>Низки трошкови одржавања</i></p>	<p><i>Промена климе: исушивање тла повећање интензитета падавина - опасност од поплава</i></p> <p><i>Недовољна посећеност као резултат лошег брендирања или непримерене интерпретације,</i></p> <p><i>Мониторинг, ре-евалуација и одржавање</i></p>

Увођење обавезе израде менаџмент плана могуће је остварити на више начина (а) променом закона (б) одлуком локалне самоуправе која би се односила само на подручје надлежности (ц) уписом на листу Светске културне баштине. Из тог разлога, потребно је укратко размотрити да ли би се евентуалним проглашењем предметних културних добара (на потесу од Бановине до некрополе у оквиру индустријског комплекса, и од Нишаве до Техничких факултета, као историјског језгра) Светском баштином, имало позитиван ефекат на њихово очување¹⁵¹. Такво историјско језгро би

¹⁵¹ На овом подручју се налази Бановина, Нишка Тврђава, археолошки налази у Градском пољу (посебно вредна вила са октогоном), споменик из Другог светског рата, остаци Ромског гробља *etc.* Свега неколико археолошких локалитета има правно регулисану границу зону заштите, а међу њима је Нишка тврђава, Значај Нишке Тврђаве која доминира величином и положајем у градском језгру се може упоредити са значаје који имају медине. У овој особености Ниша, препознаје се трајни оријентални утицај на културни и друштвени живот града. Нишка Тврђава је престала да се користи за становање крајем XIX века, а затим је до 1950-их користила искључиво војска након чега је стављена на располагање грађанству што је сматрано најзначајнијим друштвеним догађајем тог доба. Тврђава се налази на амблему града Ниша, дефинише визуелни идентитет градског језгра, стедиште је угоститељских, комерцијалних, административних и културних садржаја, и место одржавања бројних манифестација. Уз саму Тврђаву се налазе важни садржаји (међуградска аутобуска станица, главна градска пијаца, спортски садржаји и др.). Иако се урбано ткиво кроз историју развијало на истом

требало да обухвати сва претходно наведена културна добра на десној обали Нишаве, укључујући Градско поље подручја површине око 20ha и комплекс касарне – подручја за која се процењује да имају високу концентрацију археолошких налаза који су за сада недовољно истражени. Подручје тврђаве и делимично истражена некропола захтевају значајне људске и материјалне ресурсе (што је и разлог зашто ово подручје није већ истражено), а проглашење светском баштином би омогућило приступ међународним фондовима. Све ово указује да би проглашење Светском културном баштином могло имати позитиван ефекат на заштиту и развој подручја. Из претходног прегледа вредности непокретних културних добара на предметном подручју, очигледно је да њихових вредности узете као скуп обједињен у историјском граду, имају већи значај него свака грађевина појединачно (табела 4-8). Међутим, дискутабилно је да ли предметно подручје има потребне непобитно утврђене вредности. На овом нивоу истражености предметног подручја, више се може говорити о потенцијалу него о фактичкој ОУВ. Из угла архитектонске конзервације неопходно је спровести додатна истраживања да би се са сигурношћу могла потврдити вредност која завређује упис на листу Светске културне баштине. Међутим, уколико се посматра шира слика и сагледава однос између утврђеног града (тврђаве са припадајућим подручјем) и (царских и других) имања у окружењу (превасходно археолошког налазишта Бресје – царског имања и монументалне виле на Медијани), и значај историјских догађања са којима је предметно подручје повезано, долазимо до закључка да овај урбани склоп представља јединствено сведочанство урбаног развоја касноантичког насеља у спрези са својим природним окружењем. Додатна истраживања на ширем подручју тврђаве би могла да потврде постојање богатог и разноврсног археолошког наслеђа које би употпунила „слику“ урбаног развоја¹⁵². Подручје Нишке тврђаве и припадајућег окружења је већ резервисано за потребе културних добара, тако да потребна истраживања не би додатно пореметила постојеће функционалне везе у коришћењу простора и токове савременог живота

подручју, садашњи центар се налази неколико стотина метара јужније, на супротној обали реке, у односу на историјски центар. Историјски град би обухватио сва претходно наведена културна добра на десној обали Нишаве, укључујући Градско поље и комплекс касарне – подручја површине око 80ха, за која се процењује да има велики број, за сада неистражених, археолошких налаза.

¹⁵² Постоји могућност и откривања налаза других имања са репрезентативним вилама (на пример у близини Комренског гробља, Инжењеријске касарне и др.) на ширем урбаном подручју.

Сарадња са ГХФ-ом и другим инвеститорима светске баштине посредством УН, би била могућа у случају проглашење дела Ниша Светском културном баштином, што би додатно олакшало истраживања. Судаћи по претходно наведеном, проглашење би имало позитиван економски ефекат на даљи развој културног наслеђа на предметном подручју. на историјског језгра Ниша (подручје тврђаве, градског поља и некрополе) са археолошким налазиштем Бресје (вила са перистилом на Медијани са пратећим садржајима). Међутим, у одсуству номинације, могуће је добити подршку других фондова: *e.g.* Heritage in risk, Europa Nostra *etc.*

Табела 4-8 Вредновање културних добара према критеријумима ОУВ

Културно добро/критеријуми ОУВ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Бановина		*	*							
Тврђава и културна добра унутар зидина	*		*			*				
Гробнице код Београдске капије			*							
Базилика са мартиријумом				*						
30-гробница испод индустријског комплекса				*						
Налази код Енглеског дома			*							
Споменик из Другог светског рата						*				
Археолошки налази у Градском пољу			*							
Археолошки налази у касарни	?		?			?				

? - недовољно истражено

Чак и у случају да предметно подручје не буде уписано на Листу светске баштине, или у ишчекивању проглашења, могуће је предузети неке кораке на унапређењу постојећег стања. Уколико се предметно подручје брендира као изузетно вредан урбани склоп, онда је важна не само вредност коју налази имају у оквиру једног налазишта, већ велики значај има бројност таквих налазиште. На квалитет налаза се не може утицати, али се може утицати на повећање броја налазишта која су уређена и презентована. Ради разноврсности ткз. „производа“ културног туризма, потребно је повећати број уређених и презентованих културних добара из других периода, као и добара природног наслеђа. **Ово је кључни елемент предложеног модела, заснованог на вредностима урбаног склопа.** У друштвеном погледу највећи недостатак културног наслеђа у урбаном

подручју није његово постојање као препрека урбанизације, већ његово постајање у облику који је недоступан јавности, због чега се не може остварити ни један од потенцијалних бенефита које наслеђе има за друштво.

Уређење и презентација најважнијих, ако не и свих, до сада евидентираних археолошких налазишта у урбаном подручју Ниша је веома важно са становишта управљања. Претпоставимо да се економска вредност културног добра утврђује методом путних трошкова. Ти трошкови за већину саобраћајних средстава су ван домета утицаја заинтересованих за урбани развој и условљена су објективним околностима и тржишним кретањима енергената¹⁵³; такође можемо претпоставити да је стандард потенцијалних корисника, такође изван сфере утицаја управљачког тима. Посета се може учинити конкурентнијом, у односу на друге градове са сличном стратегијом бенефита од културног туризма, уколико се повећа број локација баштине и смањи релативни однос (L), при чему је $L = \text{путни трошкови} \div \text{број локација}$, а под бројем локација се подразумевају уређене локације са презентованим културним наслеђем. Јасно је да се за фиксну вредност путних трошкова вредност (L) може смањити повећањем броја локација. На овај начин, у оквиру стварне сфере утицаја, могуће је повећати атрактивност урбаног подручја са становишта културног туризма у економском смислу. На основу претходно образложених еколошких и економских ефеката инвестиција у културно наслеђе (в. поглавље 3), може се закључити да је (1) боље инвестирати у уређење археолошких налазишта него у друге индустрије (2) боље инвестирати у уређење археолошких налазишта него у изградњу нових објеката у категорији културних индустрија које имају сличан ефекат за друштво (на пример рекреативне објекте). Осим тога, очигледно је да Нишу недостаје археолошки музеј, а подземан објекат је у начелу јефтинији од надземног објекат. **Самим тим, предложени модел је и еколошки и економски одржив.** Археолошка налазишта које се не могу у потпуности истражити због изграђеног савременог урбаног ткива, ипак могу допринети свеукупном фонду градитељског наслеђа, али уколико су у потпуности презентовани откривени налази. Слично томе, као део већег урбаног склопа, археолошки налази објекта мање вредности могу се показати вредним и значајним за јавност.

Са становишта урбаног развоја, дисперзионо распоређено културно наслеђе представља одличан подстицај за јачање саобраћајне повезаности свих делова града и

¹⁵³ Делимично, изузетак представља ваздушни саобраћај, чија је цена умањена политиком смањења такси, због чега је његово коришћење постало у претходном периоду знатно јефтиније него раније и самим тим конкурентно.

равномерни развој. Оваква диспозиција је изузетно погодна за јачање идентитета и препознатљивости места на локалном нивоу, а чији би се значај могао описати речима нобеловца Роберта Мертонa Солоуа: „*На дуге стазе, места са јаким, препознатљивим идентитетима ће вероватније просперирати од места која их немају. Свако место мора идентификовати своје најаче, најпрепознатљивије карактеристике и развити их или ризиковати да буду свашта свакоме, а ништа посебно никоме...То је економски императив*“ (Licciardi and Amirtahmasebi 2012). Са становишта урбаног развоја, није пресудно ком периоду припада неко културно добра, као ни његов значај када се посматра изоловано у односу на своје окружење. Међутим, од пресудне важности је приступачност и уређеност локације и међуоднос са другим сличним локацијама. Ова околност би се могла узети као пресудна у одлучивању да ли на челу управљачког тима треба да буде урбаниста или стручњак другог профила. Међутим, овде се само може поновити став да је урбаниста повољнији избор, само уколико на располагању нема стручњака образованог за управљање градитељским наслеђем у урбаном подручју. С друге стране, **презентација градитељског наслеђа** у реализацији постављених циљева има огроман значај. На микро нивоу, примерена презентација (које се често не перципира разумом, али која се може утврдити етичком, естетском и симболичком анализом), представља јединствено, незаменљиво средство да се достигне потребан квалитета простора као и неопходна је за успех пројекта управљања у целини.

Град Ниш, а генерализовано бројна насеља у Србији, деле судбину других европских постиндустријских градова, па се морају се тражити алтернативни облици „креативне“ реиндустријализације урбаних подручја у тесној вези са градитељским наслеђем. За остварење бенефита од културних индустрија потребан је шири друштвени консензус и одговарајући подстицај. Самим тим у оквиру овог модела не може се прецизно формулисати на којим културним индустријама треба засновати реиндустријализацију града¹⁵⁴, али је важно указати, као што је то претходно и учињено, на расположиве просторне капацитете у непосредном окружењу или у границама предметног подручја.

¹⁵⁴ Она може бити заснована на постојећим људским ресурсима, а који се временом могу обогатити у складу са теоријом о креативним градовима. Тако гледано, према расположивим људским ресурсима, могуће је оценити да би развиј у конкретном случају могао засновати на јачању софтверске индустрије (видео игре, мобилне апликације и сл.), извођачких и других уметности (књижевност, стрип *etc*). Оваква анализа ипак захтева ангажовање стручњака за одговарајућу област, што потврђује неопходност укључивање различитих стручњака у управљачки тим.

4.3 ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У недостатку адекватних законодавно-институционалних оквира, могуће је допунити постојећа планска документа на начин којим се антиципирају потребе управљања градитељским наслеђем у урбаном подручју и то на свим нивоима планирања; уз доследно сагледавање проблема у свим развојним и планским документима, и њихово ефикасно спровођење, могуће је остварити одређени напредак у управљању градитељским наслеђем.

Промена законодавно-институционалног оквира у Србији би омогућила формулисање битно другачијих модела управљања градитељским наслеђем. Важно ограничење у изради пројеката управљања којима се обједињено примењују нове методе управљања и презентације састоји се у недовољном и непотпуном прикупљању улазних података, незадовољавајућем коришћењу ИКТ-а, посебно ГИС-а, и неажурном праћењу промена на терену. Без адекватних улазних података, примена осавремењене методологије управљања градитељским наслеђем у Србији неће бити могућа. У претходно разматраном случају, анализа је указала на стварне вредности градитељског наслеђа на датом подручју, из ког произилазе и његови реални друштвено-економски потенцијали. Уочени недостаци градитељског наслеђа, попут стања истражености, ограничења могућности истраживања, лоше стање налаза, могу се превазићи одговарајућим моделима управљања. То показује да израда менаџмент плана није формални чин, већ да је смисао његове израде у примени одговарајућег метода којим се унапређује управљање градитељског наслеђа.

Претходна разматрања потврђују да је имплементација планова управљања у Србији могућа и нужна, и да се они могу успешно применити на унапређењу заштите културне баштине, уколико се испуне потребни предуслови.

5 ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА - МОГУЋНОСТИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНОМ ПОДРУЧЈУ КРОЗ НОВЕ МОДЕЛЕ ПЛАНИРАЊА

Богато међународно искуство, које се нагло проширило у последње две деценије, указује да су се стручњаци суочавали са бројним и разноврсним проблемима од 1980.-их година до данас. У наведеном периоду променио се начин сагледавања и решавања проблема управљања градитељским наслеђем, услед недостатка средстава за заштиту градитељске баштине и суочавања са глобалним проблемом одрживости. Показало се да урбани развој и заштита градитељског наслеђа нису оштро супротстављени као што се то чинило почетком XX века и да је тесна сарадња између ових дисциплина могућа и неопходна ради остварења постављених друштвених и економских циљева. Током XX века заштита градитељског наслеђа и урбанистичко и просторно планирање формулисане су као дисциплине засноване на научним основама. Теоријски основи заштите градитељског наслеђа су постепено развијани кроз међународну доктрину, у форми опште теорије заштите градитељског наслеђа и одговора на потребе субдисциплина које су настале у другој половини XX века, као и кроз проверу у пракси.

Искуство у управљању градитељског наслеђа у контексту развоја указало је на неопходност израде менаџмент планова, стратегија или пројеката, као документ намењен разради просторних и урбанистичких планова, и као допуна конзерваторском планирању. Први корак у примени новог методолошког поступка, обухватио је сагледавање вредности градитељског наслеђа на нов начин – као културних и економских. Уочено је да се вредност градитељског наслеђа по стручним критеријумима и његова вредност за локалну заједницу увек не поклапају, због чега су покренути механизми за демократизацију процеса одлучивања о будућности градитељског наслеђа. Омогућавањем учешћа приватног и непрофитног сектора у финансирању пројеката ревитализације градитељског наслеђа, кроз различите моделе јавно-приватног партнерства, обезбеђена је даља демократизација бриге о баштини.

Истраживање докумената међународне доктрине је показало да главни изазови заштите градитељског наслеђа већ неколико деценија, припадају домену урбане конзервацији а не архитектонске конзервације, као пре тога. Као последица институционалне и законодавне неуређености управљања градитељским наслеђем, у

Србији не постоје ни стручњаци специјализовани за ову област, па је потребно и образовање стручњака новог профила, а у међувремену је потребно оформити интердисциплинарне тимове који могу решавати нагомилане проблема управљања градитељским наслеђем по трансдисциплинарној методологији, превазилазећи, при том, ограничења надлежности које имају заводи за заштиту споменика културе и заводи за урбанизам. Решавању овог проблема је потребно хитно приступити имајући у виду да је Србија у заостатку у погледу израде планова управљања за културна добра на својој територији, која су номинована или проглашена добрима Светске културне баштине, а што спада у њене међународно преузете обавезе, као државе потписница Конвенције о Светској баштини (1972).

Нова улога градитељског наслеђа у урбаном развоју настала је, једним делом, због глобалне миграције становништва у урбану средину, у којој од 2005. живи већина светске популације и потребе за реиндустријализацијом градова који су 1980-их ушли у постиндустријску фазу развоја, и то уз помоћ креативних индустрија. Овако сагледана улога градитељског наслеђа, као једна од културних индустрија, анализирана је на примерима изградње нових репрезентативних објеката намењених креативним индустријама, обнови објеката градитељског наслеђа, инвестирању у инфраструктуру ради привлачења других креативних индустрија, и обнови историјског језгра као начин за сузбијање сиромаштва и приходавање од културног туризма (што такође спада у културне индустрије). Анализа наведених примера је указала на велику разноврсност у коришћењу креативних индустрија, нових архитектонских објеката и архитектонске баштине у решавању друштвено-економских проблема урбаног подручја. Закључено је да је, у свим наведеним примерима добре праксе, заједничка умешност у управљању променама. Друга група примера као индикативна за проблеме градитељског наслеђа у урбаном подручју обухватила је успешно реализоване пројекте ревитализације индустријског наслеђа са вредношћу баштине. Један од наведених примера се налазио на загађеној локацији, па је укратко истражен општи проблем ревитализације браунфилда. У другом од три анализирана примера, ревитализација је остварена уз промену намене, а у трећем уз повезивање са другим креативним индустријама. Истраживање културне политике у Србији је показало да се, уобичајено, рехабилитација великих комплекса градитељског наслеђа, међу којима су и индустријски, уз помоћ других креативних индустрија, односи на извођачке уметности, као и да су такви примери недовољни имајући у виду бројност објеката градитељског

наслеђа којима је потребна ургентна интервенција и потенцијал који такви напуштени комплекси имају за будући урбани развој.

У условима динамичног урбаног развоја, који карактерише савремено доба, прикупљање и обрада података о градитељском наслеђу и праћење промена у простору и потребама корисника, представљају велики изазов савременог доба, па су сагледане могућности примене ИКТ-а у ове сврхе.

Осим загађења, у контексту индустријских комплекса, истраживани су и други ризици који могу угрозити градитељско наслеђе, и који нужно морају бити сагледани приликом израде планова управљања. У оквиру тога, пажња је посвећена двома групама проблема: утицају климатских промена на очување градитељског наслеђа и стабилност климатских параметара у унутрашњој средини. Друга наведена група проблема може пресудно утицати на одлучивање о промени намене објекта градитељског наслеђа.

Промена намене, у циљу рехабилитације објекта, је честа, а једна њих (која се типично разматра у случају напуштених објеката градитељског наслеђа) је промена намене у музејски или изложбени простор. Таква промена намене није увек ни прикладна, а ни пожељна, због чега је истраживан историјат и симболичко значење таквог чина имајући у виду и да музеј није једнозначан појам. Од средине XX века, музеолози су се опсежно бавили индивидуалним доживљајем посетиоца и интеракције између посетиоца и музејског садржаја. Закључено је да објекат градитељског наслеђа живи све док постоји интеракција између људи и објекта, без обзира на намену. Интеракција између посетиоца и архитектонског наслеђа, које се може наћи у улози музејског објекта али и експоната, кључна је за његову ревитализацију, и оправданости одлуке о очувању вредности које оно има за будуће генерације. У покушају да се таква интеракција подстакне у музејима и објектима градитељског наслеђа, у новије време, све чешће се користе спектакли и виртуелна презентација. Након истраживања, заузет је став да они феноменолошки не представљају новину (већ само техничко-технолошки) и да се њихова примена не може окарактерисати ни као добра ни као лоша у начелу, већ само у одређеном контексту. Њихова примена може привући позитивну пажњу јавности, као што се жели, а може и нарушити интегритет архитектонског објекта или експоната, ако је непримерена.

Жељена интеракција се може постићи и другим средствима, што је предмет истраживања интерпретације, којој је тек у последњим деценијама почела да се развија као научна дисциплина и нашла примену у заштити градитељског наслеђа, а у међународној доктрини, добила је пун легитимитет Повељом из Енамеа 2008.

Препознајући све већи значај интерпретације, истраживан је њен научни основ и однос између интерпретације и презентације. Изградња визиторских центара и други просторни захтеви за потребе интерпретације, уз примену ИКТ-а, истраживани су у оквиру актуелних изазова урбанистичко-архитектонског пројектовања.

У истом контексту, истраживано је прилагођавање свих простора за јавно коришћење, отворених или затворених, потребама лица са отежаним кретањем. Истраживање је показало да у објектима градитељског наслеђа и археолошким парковима, овакви захтеви, могу бити у супротности са правилима заштите. У законодавству, Републике Србије нису предвиђени изузеци у поштовању предвиђених техничких стандарда за несметано кретање, и закључено је да би их требало узети у обзир приликом будућих ревизија закона.

У урбаним подручјима, градитељско наслеђе се проналази у слојевима испод савременог урбаног ткива. Истраживан је начин решавања овог изузетно важног и учесталог проблема у заштити градитељског наслеђа. У складу са Фарском конвенцијом, о поштовању налаза из свих периода, закључено је да је слојевито градитељско наслеђе неопходно презентовати у нивоима, користећи при том простор изнад и испод земље. Коришћени су примери у Пловдиву и Софији и изведен закључак о основаности трансфера знања у презентацији градитељског наслеђа између градова са сличним развојем у прошлости (што је засновано на поређењу са Белом Паланком и Нишом).

У поступку одлучивања о будућности изузетно вредног градитељског наслеђа, када неки од проблема имају међусобно супротстављена решења, а одлуке не могу бити донете на основу техничко-технолошких или научних критеријума, могуће је, а по правилу и неопходно, применити аналитичко-синтетички поступак на основу етичких, естетичких и симболичких критеријума.

Коначно, до теоријских принципа се може доћи дедуктивним процесом, анализирајући заштитарску праксу. У мноштву реализованих пројеката ревитализације објеката грађевинског наслеђа три пројекта су се издвојила због свог обима: пројекат обнове мексичке државе МЕНА, који је обухватио читав Арапски свет на два континента, пројекти партнерства Кина-Светска банка у периоду од 1993.-2013., који је обухватио више Кинеских провинција, и пројекат археолошког парка Карнунтум у Аустрији, са детаљно презентованим налазима насеља на око 4 km². Заједничко за наведене пројекте је огроман кумулативни ефекат интервенција који је дугорочно променио друштвено-економске прилике у окружењу. Квантитативни ефекат у

наведеним примерима је значајнији од квалитативног, из угла управљања градитељским наслеђем у служби урбаног развоја.

Сазнања и закључци до којих се дошло кроз наведена истраживања примењено је приликом формулисања модела управљања и презентације градитељске баштине у Јагодин-мали у Нишу. Најпре су сагледавани модели унапређења управљања у постојећем институционално-законодавном оквиру и закључено је да је могуће остварити извешан напредак допуном урбанистичких и просторно-планских докумената, који су законом предвиђени, на начин који антиципира потребе управљачког процеса. Резултати оваквог модела су ограничени, институционални јаз у надлежностима се не може у потпуности превазићи, а евентуална израда менаџмент плана на нивоу једне локације, није обавезујућа, нити има снагу подзаконског акта приликом спровођења. Унапређење институционалног и законодавног оквира подразумева увођење обавезне израде менаџмент плана за интервенције на градитељском наслеђу, гаранцију права партиципације грађана у одлучивању и могућност учешћа у финансирању пројеката од јавног значаја који обухватају градитељско наслеђе, образовање стручњака посебног профила и регулисање надлежности и извршне снаге у спровођењу менаџмент планова и пројеката. У унапређеном моделу управљања градитељским наслеђем, примењена је међународно прихваћена методологија за израду менаџмент планова која је допуњена, и прилагођена, према нахођењу аутора. Компарацијом ова два модела, очигледно је да резултат није исти и да постоје суштинске разлике које се односе на друштвено-економски ефекат имплементације оваквих модела.

5.1. ОГРАНИЧЕЊА И МОГУЋНОСТИ ПЛАНОВА УПРАВЉАЊА ЗА ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ

Стратегије, планови и пројекти за управљање градитељским наслеђем чине део методолошког поступка којим се умањује могућност грешке приликом одлучивања о будућности градитељског наслеђа. Могуће је применити их у решавању бројних и разноврсних проблема управљања градитељским наслеђем у свету, као и у Србији. У оквиру разматране методологије, потребно је периодично преиспитивање резултата и спровођење додатних интервенција.

Интервенцијама на градитељском наслеђу је могуће продужити век некој грађевини, али је потребно имати у виду цену такве интервенције и да се век грађевине не може продужавати заувек. У том контексту, стална промена представља трајно ограничење.

Интервенција која је оцењена успешно, може се касније оценити као неадекватна, не због промена на самој грађевине већ због промене парадигме, што је такође ограничавајући фактор.

Успех примене овог метода условљен је улазним подацима, за које је потребно да буду потпуни и ажурни.

На овом нивоу истраживања није могуће још увек са потпуном сигурношћу одредити ефекат одабраног и примењеног модела управљања. Ово ограничење произилази из немогућности спровођења експеримента. Самим тим, грешке нису у потпуности искључене.

Свака одлука донета у примени овог метода носи одређени ризик а последице су у великој мери иреверзибилне, не толико по градитељско наслеђе, колико по урбано подручје и његов општи развој.

5.2. АНАЛИЗА ДУГОРОЧНИХ ЦИЉЕВА ИСТРАЖИВАЊА РАЗВОЈНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА

Дугорочни циљ даљег истраживања је продубљивања овог приступа, и успостављање једнозначне узрочно-последичне везе између предузете интервенције и резултата. Истраживање развојних потенцијала градитељског наслеђа у урбаним подручјима представља део шире слике урбаног развоја који је од егзистенцијалног значаја за више од половине светске популације.

Велика концентрација културних или креативних индустрија креира феномен „градова уметности“, у којима је уметност важан део урбаног живота и покретач привредног развоја. Препознајући не само везу између непокретног културног наслеђа и инвестиција, већ ширу везу између културе и економије, **УНЕСКО** је изградио **мрежу креативних градова**, чији допринос култури човечанства може бити изржен у музици, дизајну, гастрономији *etc.* Један од последњих проглашених креативних градова је Берген (2014.) због свог гастрономског културног наслеђа. Слично томе, Европска Комисија је увела једногодишње титуле **Европске престонице културе**. Овај пројекат који је уведен 1985. сматра се једним од најуспешнијих европских пројеката, а истраживања су показали да његова реализација помаже у регенерацији урбаних центара и доприноси повећању креативности, броју посетилаца и међународном признању градову у којима је имплементиран (ЕС 2016). Примера ради, Марсеј-Провансе (Marseille-Provence), у Француској, физички се трансформисао, током 2013. када је имао статус културне престонице Европе, и том приликом је саграђен Музеј Европске и Медитеранске цивилизације, као део инвестиције вредне 600 милиона евра, која се постепено интегрисала у свеобухватнији пројекат ревитализације града вредан више милијарди евра (ЕС 2016).

Резултат учешћа у оваквим пројектима било је побољшање живота у граду које се могло квантификовати и препознати у анализама истраживања која су спроведена након пројекта (*ib.*). Неки градови, изван формалних оквира, имају статус „градова културе“ односно „градова уметности“ : Париз, Рим, Фиренца, Амстердам *etc.* Такви градови или места имају статус брендова, али брендирање градова и места није спонтан процес, већ резултат систематичних активности и економских истраживања која се заснивају на околности да су таква географска подручја увек „*love-marks*“. Градови и места са таквим статусом остварују значајне приходе од културног туризма и других привредних грана које културни туризам подстиче.

Креативан град означава изразито јаку и прогресивну везу између културног и економског живота града. У таквим случајевима, економију покрећу културне или креативне индустрије, а град карактеришу концентрација културних вредности (укључујући непокретна културна добра), културних индустрија и креативне класе (Throsby, Heritage Economics 2012). Улагање у непокретно културно наслеђе омогућава подизање квантитета и квалитета послова на тржишту рада, којим је у ширем смислу могуће моделирати друштвено-економски развој.

Циљ истраживања градитељског наслеђа у урбаном подручју и његове улоге у развојном процесу, има за дугорочни циљ разумевање принципа развоја креативног града и обезбеђење друштвеног благостања.

5.3 ПОУКЕ СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА И ПРЕДЛОЖЕНИХ МОДЕЛА УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

Претходно је доказано да је практична и методолошка корист од израде менаџмент планова за градитељског наслеђа велика. За разлику од менаџмент планова чији су садржаји коришћени као примери у овој дисертацији у поглављу 3.1, будући менаџмент планови за имплементацију у Србији треба да садрже још и анализу етичких, естетичких и симболичких аспеката сваке предложене интервенције, као проверу исправности процеса одлучивања. Само у случају када су оне издвојене, јасно назначене, образложене и стављене на увид јавности, створени су услови да предложене интервенције буду благовремено проверене од стране друштва у целини. Корист од овакве анализе је универзална, међутим, у Србији је она и неопходна, да би се избегле грубе и неотклоњиве грешке по јединствено градитељско наслеђе, као једног од највреднијих развојних просторних ресурса садашњег Српског друштва.

Јединствено теоријско сагледавање архитектуре и других уметности, какво налазимо у Брандијевој теорији рестаурације и које је у том контексту потпун исправно, није могуће применити на урбани простор, имајући у виду одржив развоја ширег подручја. Урбанистичка конзервација, за разлику од архитектонске, у овом контексту, практично се не може одбранити – етички, зато што спречава природни развој града, естетички – зато што изградња, која није у духу времена, представља плагијат, а у супротном, слика града је пуна контраста, ни симболички – зато што се прошлости даје предност у односу на садашњост, и од града прави музеј. Практично, **конзервација урбаних подручја је одбрањива само уколико је у служби одрживог друштвено-економског развоја**. Из тог разлога, одлука по којој се приступа урбаној конзервацији, (заштити комплекса, блокова, квартова или ширих урбаних подручја) заснива се на донекле другачијим вредностима него при одлучивању о архитектонској конзервацији. **У контексту одрживог развоја, фокус је на потенцијалу који предмет заштите има за друштво, а који претворен у економску вредност, мора бити већи од вредности инвестиције**. У супротном, потребно је прилагодити управљачки концепт и дефинисати га тако да се ова једначина задовољи, што значи проширити га на шире окружење – историјски урбани предео.

Вредност појединачне локације за друштво остварена на самој локацији у зависности је од културних вредности, презентацији, приступачности, и интерпретацији. Базична вредност локације, коју чини културна вредност и

презентација, може бити увећана или умањена за квалитет приступачности и интерпретације.

Развојни потенцијал локације непокретног културног наслеђа за друштво, представља суперпозицију вредности појединачне локације и развојног потенцијала припадајућег ХУЛ-а.

Развојни потенцијал ХУЛ-а зависи од квалитета управљачког концепта и вредности сваке локације градитељског наслеђа у окружењу. Самим тим, развојни потенцијал ХУЛ-а обухвата квалитативне карактеристике (засноване на универзалним вредностима градитељске баштине и квалитету модела управљања) и квантитативне карактеристике (засноване на концентрација садржаја – бројност сличних локација, бројност других локација градитељског наслеђа *i.e.* разноврсност, релативна величина *etc.*).

Предложени модели управљања градитељским наслеђем на одабраном подручју у Србији у поглављу 4, заснивају су на најпре на културном туризму, затим на повезивању са другим културним индустријама у наредном кораку. У датом случају, вредности појединачних локација већином нису познате, имајући у виду да се ради о недовољно истраженим археолошким налазиштима, која се ни не могу истражити у потпуности због савремене урбанизације. Међутим, познато је да оваквих локација има много на подручју Ниша и да је њихова приступачност солидна. Из наведених разлога, неопходно је истражити и презентовати евидентирана археолошка налазишта, а управљачки модел засновати на квантитативним вредностима развојног потенцијала ХУЛ-а, које су познате, као што је и предложено. На овоме је потребно засновати и брендирање града за потребе културног туризма. Уколико истраживања покажу да је археолошко наслеђе изузетно вредно, или квалитет презентације и интерпретације буде изнад очекивања, то ће довести до ефекта преливања који ће смањити период који је првобитно процењен као потребан за повраћај инвестиције у градитељско наслеђе, и убрзати друштвено-економски развој.

6 ЗАКЉУЧАК

6.1 ЗАКЉУЧАК О ИСТРАЖИВАЧКОМ ПРОБЛЕМУ, ПОСТАВЉЕНИМ ЦИЉЕВИМА И ХИПОТЕЗАМА

Полазна хипотеза овог научног истраживања, да криза урбаног развоја, која је произашла из проблема одрживог коришћења земљишта на подручју богатом градитељским наслеђем, може бити превазиђена адекватним моделима управљања, и да је могуће превазићи неусклађеност заштите градитељског наслеђа са циљевима одрживог развоја, вишеструко је потврђена резултатима истраживања многобројних реализованих примера који су обрађени у овој дисертацији.

Предложени модели управљања, који су засновани на вредностима градитељског наслеђа условљавају и оквирно дефинишу начин презентације.

У богатом непокретном културном наслеђу Србије, археолошки налази имају велики удео. Потврђена је веза између стања, доступности и презентације археолошких налаза и развоја градова који су настали на истом месту на ком су постојала античка насеља. Археолошко наслеђе испод савременог урбаног ткива се не може у потпуности истражити, али упркос томе и лошем стању археолошких остатака, у овој дисертацији је показано да је могуће формулисати моделе управљања, презентације и интерпретације који омогућавају да се и такво непокретно културно наслеђе, учини доступним у мери у којој може остваривати потребну друштвено-економску функцију.

Остварен је основни циљ истраживања ове докторске дисертације – да се, на основу међународних искустава, формулишу нови модели за управљање градитељским наслеђем у Србији, који су у последњим деценијама XX века ушли у постиндустријску фазу, како би се у веома неповољним друштвено-економским условима ипак престало са праксом занемаривања вредног непокретног културног наслеђа, и уједно ојачала ослабљена привреде градова у Србији кроз реиндустријализацију урбаних подручја креативним индустријама, на одржив начин.

На основу резултата истраживања међународног искуства и стања у Србији, идентификоване су директне и индиректне погодности омогућене активним укључивањем градитељског наслеђа у обезбеђењу одрживог развоја града.

На основу свих резултата истраживања и дефинисаног модела управљања и презентације градитељског наслеђа на одабраном урбаном подручју у Србији и начин његове имплементације у оквиру националне урбанистичке, планерске и

конзерваторске праксе, формулисан је предлог промене законодавног и институционалног оквира у Србији да би се могле искористити све карактеристике и потенцијали грађевинског наслеђа, чиме је остварен и други циљ ове дисертације.

Остварени задаци који су постављени у уводним поглављима:

- критички је сагледан, истражен и вреднован, постојећи историјски и теоријски контекст одабране теме;

- истражени су најважнији актуелни изазови заштите градитељског наслеђа и урбаног развоја и

- дефинисани су модели управљања и презентације на подручју историјског језгра Ниша, као одабраном урбаном подручју у Србији и анализирана је њихова примена на другим, сличним урбаним подручјима.

Очекивани резултати на почетку истраживања, који указују да је могућа примена нових модела на урбаним подручјима у Србији, који су засновани на досадашњем међународном искуству и систематизацији постојећег знања, али да је та примена условљена унапређењем законодавног и институционалног оквира планирања заштите градитељског наслеђа, показала се тачном. У постојећем институционалном и законодавном оквиру је могуће постићи одређени напредак, али се не може остварити потпуни развојни потенцијал градитељског наслеђа.

Прегледно и систематизовано међународно знање – резултати истраживања међународно усвојене методологије управљања и презентације градитељског наслеђа који су обједињено приказани, у овој дисертацији, постали су доступни домаћој стручној јавности што је од практичне користи за све који се бави културним наслеђем и одрживим развојем урбаног подручја

Овом дисертацијом су створени предуслови да, кроз унапређен процес вредновања и допуну која укључује евалуацију економског потенцијала, градитељско наслеђе, а посебно археолошка налазишта, постану активни ресурс одрживог развоја града, и обезбеде самоодрживост као битан елемент њихове укупне вредности.

Дефинисан је јасан оквир за измене законодавног и институционалног оквира којим се може обезбедити боље искоришћење развојних потенцијала градитељског наслеђа за друштво, који може послужити као корисна смерница за будуће реформе.

У овој дисертацији, није превазиђен проблем непотпуности улазних података за одабрано подручје. Овим подацима не располажу ни институције које се баве урбанистичким планирањем и заштитом, као ни органи државне управе и локалне самоуправе, зато што се не евидентирају. Из тог разлога предложени модели

управљања за одабрано подручје у Србији представљају симулацију израде модела, а не модел за операционализацију. Та околност не умањује валидност изведених закључака, али има за последицу да се они не могу квантификовати, што је неопходно за операционализацију.

6.2 ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊУ, ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА У СРБИЈИ

Богато међународно искуство у управљању градитељским наслеђем на принципима одрживог развоја има универзалну вредност, као и само културно наслеђе. Ова дисертација доприноси јачању свести о културном наслеђу Србије као делу Европског и светског наслеђа и подстицању примене међународних искустава у домаћој пракси .

Истраживање урбаног подручја града Ниша, као репрезентативног за Србију, и упоређивање са сазнањима у литератури и међународној пракси, потврдило је да се за сваки проблем управљања градитељским наслеђем могу наћи слични примери у међународном искуству.

За потребе ове дисертације, по први пут свеобухватно је истражено стање градитељског наслеђа, институција и законодавне уређености на подручју Србије **из угла управљања**, чиме је обogaћен расположиво знање о развојним ресурсима којима Република Србије располаже у градитељском наслеђу – сазнањима која су заснована на досадашњем међународном искуству и систематизацијом постојећег знања.

Методологија за формулисање модела управљања урбаним подручјима у Србији, додатно је обogaћена истраживањем институционалног и законодавног оквира у Републици Србији, карактеристика локалног градитељског наслеђа од значаја за управљање и презентацију. Препоручени модели управљања обухватају унапређење постојећих међународних модела управљања сагледавајући, при том, локалне карактеристике и домаћу праксу.

Истраживање законодавног и институционалног оквира у Србији прецизно је указало је могућности унапређења, чијом имплементацијом би стање у Србији достигло ниво најнапреднијих Европских држава. Овакве реформе би допринеле да градови и урбана подручја у Србији постану глобално видљивији са својим компаративним предностима, а у исто време еластичнији под неповољним утицајем глобализације и неповољних демографских трендова, попут емиграције и старења становништва. Јачање локалних специфичности и идентитета места има дугорочни повољан утицај на јачање идентитета локалних заједница, јачање локалних и државних институција и побољшање услова живота.

Проблем улазних података је хеуристичке природе – није увек очигледно који подаци могу бити од значаја за урбани развој, па овај, веома важан проблем, није разрешаван у овој дисертацији.

Одређивање диспозиције и значаја археолошких налаза испод савремених насеља у Србији је и даље скромно. Иако савремене технологије омогућавају много боље претходно сагледавање диспозиције налаза него раније, оне се недовољно користе на подручју Србије. Институције заштите градитељског наслеђа немају потпуну и ажурну евиденцију о стању градитељског наслеђа, а често ни прецизне и потпуне податке о диспозицији налазишта. Наведени проблеми нису превазиђени овим истраживањем, и коришћени су расположиви подаци упркос уоченим недостацима.

Планови управљања захтевају широко сагледавање проблема, због чега је било неопходно опсежно истраживање досадашњих теоријских радова и практичних резултата у овој дисертацији. Тежина истраживања састојала се преваходно у опширним и изразито хетерогеним темама које су обухваћене проблематиком управљања градитељског наслеђа, што објашњава због чега управљање није свеобухватно и темељито претходно обрађено у домаћој стручној и научној литератури. Било је потребно идентификовати актуелне проблеме, који заокупљају међународну научну јавност, у оквиру сваке од одабраних тема, што је и учињено. Многе теме нису разматране. Неке од њих, иако се не односе на баштину на подручју Србије, релевантне су за градитељско наслеђе суседних држава, које може индиректно утицати на управљање градитељским наслеђем у Србији. Разумљиво је да није било могуће сагледати и међусобно прожети све проблеме заштите градитељског наслеђа који могу бити релевантни за градитељско наслеђе Србије, због чега су на располагању бројне могућности за продубљивање и проширивање истраживања.

6.3 МОГУЋИ ПРАВЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА

Досадашњи рад на унапређењу модела управљања градитељским наслеђем у Србији према принципима одрживог развоја, потребно је обогатити новим истраживањима из области економике конзервације са циљем квантификације односа између врсте и обима и интервенција и остварених резултата, до нивоа када се ефекти интервенције могу предвидети са занемаривом грешком. Овакво научно истраживања било би комплетирано дефинисањем економског модела који би омогућио предвиђање стварање креативног града или урбаног подручја које се заснива на концентрацији креативних индустрија, на подручју Србије.

Савремена демографска кретања и глобални пораст популације воде ка настајању и расту метрополитенских подручја, са специфичним правилима развоја. Планирање ових подручја представља квалитативни искорак у односу на досадашњи урбанистички и просторно-плански приступ. У даљем истраживању, потребно је додатно истражити потенцијале градитељског наслеђа у настајању, расту и одрживом развоју метрополитенског подручја.

ПОПИС СКРАЋЕНИЦА

3D – 3 димензионално приказивање

5D – петодимензионалне видео пројекције са покретним столицама и ефектима

7D – седмодимензионалне видеопројекције са покретним столицама, ефектима и интерактивним пиштољем

Agenda 2030 – нова оквирна агенда УН са 17 циљева одрживог развоја економије, околиша и друштва, која је усвојена 2015 у Њјјорку

Agenda 21 – необавезујући међународни акциони план УН за одржив развој а усвојен је на земаљском самиту 1992.

Agenda Rio+5 - скуп УН одржан поводом ревизије Агенде 21, одржан 1997.

Agenda Rio +10 – скуп УН одржан поводом ревизије Агенде 21, одржан 2002.

Agenda Rio+20 – скуп УН одржан поводом ревизије Агенде 21, одржан 2012.

Агенда 21 за културу – документ који има за циљ да послужи као референтан документ локалним владама приликом дефинисања колтурне политике, као допуна Агенде 21 о одрживом развоју а која се не односи на културу; усвојен је 2002.

АП Војводине – Аутономна покрајина Војводине

CAD –енгл. Computer Aided Design - пројектовање уз помоћ рачунара

CAR – Међународни комитет ИКОМОС-а за камену уметност (енгл. *International committee on Rock Art*)

CARACAS – Concentrated Action on Risk Assesment for Contaminated Sites in Europe;

СЕ - Savet Evrope – регионална међудржавна организација европских земаља, (енгл. *Council of Europe (CoE)*, франц. *Conseil de l' Europe*), не припада институцијама Европске уније, није Европски савет ни Савет Европске уније

CGIS – Географски информациони систем Канаде

CV – Метод вредновања потенцијала од енгл. Contigent valuation

CIAV– Међународни комитет ИКОМОС-за вернакуларну архитектуру (енгл. *International committee on Vernacular Architecture*)

СВН – Конзервација градитељског наслеђа од енгл. Conservation of built heritage

СИАМ – од фр. *Congrès internationaux d'architecture moderne*, Међународни конгрес модерне архитектуре, означава организацију 128-1959, која је основана са циљем популаризације идеја модерног покрета у архитектури и урбанизму.

СПС - Међународни комитет ИКОМОС-а за путеве културе, од енгл. *International committee on Cultural Routes*;

СИРА – Међународни комитет ИКОМОС-а о документацији баштине (енгл. *International committee on Heritage Documentation*).

СИВВИН – Међународни комитет ИКОМОС-а о Историјским градовима и местима (енгл. *International committee on Historic Towns and Villages*)

СИФ – Међународни комитет ИКОМОС-а за обуку енгл. *International committee on Training*

CLARINET – Contaminated Land Rehabilitation Network for Environment Technologies

CMP – дословно План управљања конзервацијом од енгл. Conservation Management Plan

COMMUN – пројекат унапређења планирања у регији Балтичког мора, започет 2007 године

EU – Европска унија

EMP – дословно: Пројекат доживљаја музике, музеј који је основао Пол Ален, кооснивач Мицрософта, скраћеница од Experience Music Project

EIB JESSICA 2007-2013 Иницијатива Европске комисије– Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas која је била намењена чланицама EU.

EPA BRLF – Револвинг кредитни фонд Агенције за заштиту околине (САД) за Environment protection Agency за Brownfield

FDI – међународна скраћеница за директну инострану инвестицију, а означава контролисано власништво над пословним ентитетом у једној земљи у власништву правног лица у другој земљи.

GIS- Geografski informacioni sistem од енгл. Geographic Information Systems, termin prvi put upotrebljen 1968.

GHF – Фонд Светске Банке за глобално наслеђе посвећен одрживом очувању најзначајнијих и најугроженијих налазишта у државама у развоју, од енгл. GLOBAL HERITAGE FUND

HEREIN – Информациони систем савета Европе о културном наслеђу установљен 1999 од енгл. the Council of Europe information system on cultural heritage

HVAC – скраћеница за грејање, вентилирање и кондиционирање ваздуха од енгл. heating, ventilating, and air conditioning, а означава технологију за контролу температуре и влажности и др. унутрашње средине у објектима или возилима

HMD – периферни уређај са екраном који се носи на глави и обично се користи за виртуелну реалност од енгл. head-mounted display

HMP – дословно План управљања баштином од енгл. Heritage Management Plan

HMS – дословно стратегија управљања баштином од енгл. Heritage Management Strategy

HUL – скраћеница енглеске синтагме *historic urban landscape*, преводи се као историјски урбани предео, а означава појам који је УНЕСКО увео конвенцијом ради примене упређене методологије заштите културног наслеђа.

ICAHM – Међународни комитет ИКОМОС-а за управљање археолошким наслеђем од енгл. International committee on Archaeological Heritage Management

ISCLL – Међународни комитет ИКОМОС-а за културне пределе од енгл. International committee on Cultural Landscapes ICOMOS- a

IFLA – Међународна федерација библиотечких удружења и институција од енгл. The International Federation of Library Associations and Institutions

ICOM – или МСМ је Међународни савет музеја, енгл. International Council of Museums, основана је 1946 као једина глобална организација музеја и музејских стручњака, посвећена промоцији природног и културног наслеђа.

IMO – Међународна поморска организација

ICCROM – Међународни центар за истраживање очувања и рестаурације културне својине од енгл.

The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, коју је основао УНЕСКО 1956.

IUCN (или МУЗП) - Међународна унија за заштиту природе и природних ресурса од енгл.

The International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, основана 1948 у Француској

IKOMOS – означава Међународни савет о споменицима и местима од ICOMOS, скраћенице од енглеског назива *International Council on Monuments and Sites*, односно француског „*Conseil international des monuments et des sites*“.

ICTC – Међународни комитет ИКОМОС-а за културни туризам (енгл. International committee on Cultural Tourism)

ISCEAH – Међународни комитет ИКОМОС-а за земљану архитектуру (енгл. *International committee on Earthen Architectural Heritage*)

ISCEC – Међународни комитет ИКОМОС-а који за проблематику економске вредности културног наслеђа (енгл. International committee on Economics of Conservation)

ICES – Међународни комитет ИКОМОС-а (енгл. International committee on Energy and sustainability)

IcoFort – Међународни комитет ИКОМОС-а за фортifikацијско и војно наслеђе (енгл. International committee on Fortifications and Military Heritage)

ICIP – Међународни комитет ИКОМОС-а за интерпретацију и презентацију (енгл. International committee on Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites)

ICICH – Међународни комитет ИКОМОС-а за нематеријално наслеђе (енгл. International committee on Intangible Cultural Heritage)

ICLAFI – Међународни комитет ИКОМОС-а за правна, административна и финансијска питања (енгл. International committee on Legal, Administrative and Financial Issues)

ICWP – Међународни комитет ИКОМОС-а за зидно сликарство (енгл. International committee on Mural (Wall) Painting)

ИКТ индустрија - Индустрија која се заснива на информационо-комуникационим технологијама (радио, телевизија, интернет, мобилна телефонија, компјутерски и мрежни хардвер и софтвер, сателитски системи итд.) од енгл. ICT information and communications technology.

IPHC – Међународни комитет ИКОМОС-а Међународни комитет за поларно наслеђе (енгл. International Polar Heritage Committee)

ICORP – Међународни комитет ИКОМОС-а за preventivnu rizika (енгл. International committee on Risk Preparedness)

ISCSBH – Међународни комитет ИКОМОС-а за zajedničko graditeljsko наслеђе (енгл. International committee on Shared Built Heritage)

ISCV – Међународни комитет ИКОМОС-а за vitraž (енгл. International committee on Stained Glass)

ISCS – Међународни комитет ИКОМОС-а за kamen (енгл. International committee on Stone)

Theophilos – Међународни комитет ИКОМОС-а за teoriju i filozofiju konzervacije (International committee on Theory and Philosophy of Conservation and Restoration)

ICUCH – Међународни комитет ИКОМОС-а за podvodno kulturno наслеђе (енгл. International committee on Underwater Cultural Heritage)

IWC – Међународни комитет ИКОМОС-а о дрвету (енгл. International committee on Wood)

ISC20C – Међународни комитет ИКОМОС-а за наслеђе 20-og veka, (енгл. International committee on 20th Century Heritage)

LED ekran – равни екрани са технологијом Light Emitting Diode, која им омогућава да се користе напољу

- LVF** – метод за финансирање урбаног или просторног развоја од пореза на основу LVC-а од енгл. land value capture finance
- LVC** – урбанистичка ознака за процену вредности земљишта (land value capture), а служи за процену повећања вредности земљишта услед јавних инвестиција, попт изградње инфраструктуре, и користи се за одређивање незарађене вредности приватних власника земљишта
- MAMS** – музејски сервис (услуга) локалног историјског музеја у округу Антрим у Северној Ирској кога чини 4 локална музеја који координише различите медије и програме, од The Mid-Antrim Museums Service.
- MENA** – Државе Блиског истока и Северне африке од енгл. Middle East and North Africa
- MoMa** – музеј модерне уметности у Њујорку, од енгл. The Museum of Modern Art
- MCP** – дословно План управљања конзервацијом од енгл. Master Conservation plan ().
- МУЗП** –видети IUCN
- NAI** – Национално удружење за интерпретацију САД који окупља међународне стручњаке који се баве интерпретацијом наслеђа
- NATO** – Северно атлантски војни савез, основан 1949
- NATO/CCMS** – Evaluation of Demonstrated and Emerging Technologies for the Treatment of Contaminated Land and Groundwater.
- NICOLE** – Network for Industrial Contaminated Land in Europe;
- НКД** – скраћеница од Непокретног културног добра, термин који се користи према Закону о културним добрима Републике Србије из 1995.
- OUV** – ознака за изузетну универзалну вредност културне баштине, критеријум за утврђивање да ли се оно треба наћи на листи Светске баштине УН, од енгл. Outstanding universal value
- OWHC** – Организација градова (са локацијама) на листи Светске баштине, од енгл. The Organization of World Heritage Cities, је међународна непрофитна организација основана 1993 у Мароку, саседиштем у Канади, у граду Квебек.
- PDR** – План генералне регулације, урбанистички план према класификацији одређеној Законом о планирању и изградњи ("Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014 и 145/2014)
- PGR** – План генералне регулације, урбанистички план према класификацији одређеној Законом о планирању и изградњи ("Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014 и 145/2014)
- ППАПГ Niša 2020** – Просторни план административног подручја града Ниша до 2020, план према Закону о планирању и изградњи ("Сл. гласник РС", бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014 и 145/2014)
- R&D** – истраживање и развој, од енгл. Research and Development
- RH** – релативна влажност од енгл. Relative Humidity
- RDM** – интерна скраћеница за енгл. Russian doll model, у преводу модел руске лутке, а односи се на ткз. матрушку
- SAD** – Сједињене Америчке државе
- SAR**– дословно: просторна појачана (често се преводи као измењена) стварност од енгл. Spatial Augmented Reality

SCARSAH - Међународни комитет ИКОМОС-а за анализу и реститурацију конструктивних склопова архитектонског наслеђа од енгл. International committee on Analysis and Restoration of Structures of Architectural Heritage.

SEEDI – Južno evropska inicijativa za digitalizaciju од енгл. The South-Eastern European Digitization Initiative

SEO – је поступак којим се утиче на видљивост веб-сајта или странице приликом некомерцијалне претре, од енгл. Search Engine Optimization

SVETSKA BANKA – енгл. World Bank означава пет међусобно повезаних међународна организација, а основана је 1945. са циљем да се бори против сиромаштва у свету.

SWOT анализа – скраћеница од енглеских речи *strengths(снага)*, *weaknesse s(слабост)*, *opportunities(могућности)*, и *threats(препђе)*, део методе планирања у којој се модел, пројекат или бизнис план евалуира према наведеним елементима

UNESKO – Organizacija za obrazovanje, nauku i kulturu Ujedinjenih nacija, од енгл. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

UDF – Fondovi za urbani razvoj u SAD

UNHR – Високи Савет УН за избеглице United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)

UK – Уједињено краљевство Велике Британије и Северне Ирске основано 1707.

UN – Уједињене нације, међуфржавна организација која промовише међународну сарадњу а основана је 1945 у Њујорку.

UNCED – Конференција Уједињених нација о околишу и развоју од енгл. The United Nations Conference on Environment and Development, познат и као Земаљски самит.

VR – Виртуелна реалност

VTZ – Војно-технички завод, са седиштем у Крагујевцу

WCPA – Светска комисија за заштићена подручја IUCN-а

WEB – скраћено од енгл. World Wide Web, а означава Интернет.

WH lista – листа УН Светске баштине на којој се налази списак културних, природних и мешовитих добара који су препознати као глобално највреднија баштина, а усвојена је 1972.

ZKM – назив за Центар за уметност и медије је културна институција основана 1997 у Немачкој Zentrum für Kunst und Medientechnologie Karlsruhe

ЛИТЕРАТУРА

2012. <http://culturakulturaserbia.org/lang2/pocetak.html> (accessed 2012).
2015. <http://www.vrs.org.uk/> (accessed 2015).
- "A Preservation Charter for the Historic Towns and Areas of the United States of America." *The Getty Conservation Institute*. 1992. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter46.htm (accessed 2015).
- Agamemnon project*. 2004. <http://services.txt.it/Agamemnon> (pokušaj pristupa 2015). (accessed 2015).
- Alicante castillo de Santa Barbara . "Alicante castillo de Santa Barbara." 2012. http://www.xn--espaescultura-tnb.es/es/monumentos/alicante/castillo_de_santa_barbara.htm (accessed 2012).
- Alicante castillo de Santa Barbara. "Alicante castillo de Santa Barbara." *www.tripadvisor.co.uk*. 2011. http://www.tripadvisor.co.uk/Attraction_Review-g187524-d255252-Reviews-Castillo_de_Santa_Barbara-Alicante_Province_Valencian_Country.html (accessed 2011).
- Alt, M B, and K M Shaw. "Characteristics of Ideal Museum Exhibits." *British Journal of Psychology*, no. 75 (1984): 25-39.
- Alt, M. B. "Four Years of Visitor Surveys at the British Museum (Natural History)." *Museums Journal* 80(1), 1980: 10-19.
- American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers. *ASHRAE. Museum, libraries and archives*. Atlanta:: ASHRAE, 2007.
- Anastasi, M. "L'accensore di Palazzo Nuovo – Musei Capitolini Camidoglio." 3. *Anastasi, M., 2005. L'accensore di Palazzo Nuovo Sovrintendenza Beni Culturali – Comune di Roma, XIII edizione Corso "Progettare per Tutti, senza barriere". Roma. 9-15 novembre 2005.* http://www.progettarepertutti.org/formazione/anastasi_campidoglio.pdf (accessed 2011).
- Ancona, Cappello, Casamassima, Walter Cazzola, David Conte, and Massimiliano Pittore. "Mobile Vision and Cultural Heritage: the AGAMEMNON Project." *The Agamemnon project 2002-2004*, 2004.
- "Appleton Charter for the Protection and Enhancement of the Built Environment." *The Getty Conservation Institute*. 1983. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter35.html (accessed 2015).
- Arengi, A. "Accessibilità degli edifici storici e vincolati." *Progettare per tutti, Trasformare i vincoli in opportunità*. 2005. http://www.progettarepertutti.org/formazione/Accessibilita_edifici_storici_ottobre2005.pdf (accessed 2011).
- Arhiv Pančeva. "<http://www.arhivpancevo.org.rs/ist02.htm>." <http://www.arhivpancevo.org.rs/ist02.htm>. 2015. <http://www.arhivpancevo.org.rs/ist02.htm> (accessed 2015).
- "arthistoriesroom." 2013. <https://arthistoriesroom.files.wordpress.com/2013/09/turchi.jpg> (accessed 2015).

- Arzeki, Cherif et Piotrowski. "UNESCO World Heritage Site, Tourism and Economic Growth." In *Economy of Uniqueness*, by Amirtahmasebi Licciardi, 183-210. Washington, D.C.: World Bank, 2012.
- Assunto. *Il paesaggio e l'estetica*. Naples: Giannini Editore, 1973.
- Bajić-Brković, M. "Urbanističko i prostorno planiranje (skripta)." Beograd: Arhitektonski fakultet, 1992.
- Bajić-Brković, Milica. *Održivost i grad*. Beograd : Arhitektonski fakultet, 1999.
- Benedetti, M, and DiMartino. "Tre progetti di recupero." *Sovrintendenza Beni Culturali – Comune di Roma, X edizione Corso „Progettare per Tutti, senza barriere“*. novembre 2002. <http://www.progettarepertutti.org/formazio> (accessed 2011).
- Beogradsko nasleđe. " <http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/zemun/livnica-pantelic.html>." 2015. <http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/zemun/livnica-pantelic.html> (accessed 2015).
- Berenfeld. "Climate Change and Cultural Heritage." *The Georg Wright Forum* ("The Georg Wright Forum, 2008. vol. 25, №2, p.p. 66-82.) 25, no. 2 (2008): 66-82.
- "Bergen Protocol on Communications and Relations among Cities of the Organization of World Heritage Cities." *OWHC*. 1995. <http://www.ovpm.org/index.php?module=pagesetter&func=viewpub&tid=1&pid=44&newlang=eng> (accessed 2015).
- Bigio, Anthony, and Guido Licciardi. *The Urban Rehabilitation of Medinas, The World EXperance in the Middle East and North Africa*. The World Bank, 2010.
- Brandi, C. *Teorija restauracije*. Beograd: CIK, 1968/2007.
- Brichet, R. "Le regime des monuments historiques en France." Paris, 1952.
- Brophy, and Wilyle. *The Green Museum: A Primer on Environmental Practice*. Lanham: AltaMira Press: AltaMira Press, 2008.
- Bruss, Criss. "Spektakl i demokratija: projekat doživljaja muzike." 164-190. Blackwell Publishing, 2006.
- CABERNET. www.cabernet.com.
- Cameron, Castelplanos et. "Building Consensus, Creating a Vision." *Conservation*, 2001.
- Camufflo. *Microclimate for Cultural heritage*. Amsterdam: Elsevier, 1998.
- Cannon-Brooks, P. *Cultural-economic analyses of art museums: a British curator's viewpoint*. Edited by Ginsburgh et Menger. 1996.
- Carbonara, G. "Coservazione e accessibilità." *Corso di aggiornamento sulle barriere architettoniche e l'accessibilità*. 2007. http://www.progettarepertutti.org/formazione/07lez_Carbonara.pdf (accessed 2011).
- Carbonara, Giovanni. "Brandi e il restauro architettonico oggi." *La teoria del restauro nel novecento da Riegl a Brandi*. Tuscia: UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DELLA TUSCIA - VITERBO, FACOLTÀ DI CONSERVAZIONE DEI BENI CULTURALI, 2003.
- Carey, P. "Reviving the Cross Bath." *Building conservation*. 20---. <http://www.buildingconservation.com/articles/crossbath/crossbath.htm> (accessed 2011).
- "Carnuntum." 2016. <http://www.царнунтум.цом/ен/хистору/царнунтум-ин-анциент-тимес/> (accessed 2016).
- Cassar. *Climate Change and the Historic Environment*. Nottingham: The Russel Press, 2005.
- Castro. 9. Castro, C.J. (2004): *Sustainable Mainstream and Critical Perspectives. Organization and Environment (OAE)*. Sage Publications, 2004.
- CEN. "European Committee for Standardization . CEN/TC 346. 2015." standards.cen.eu. 2015. [Europeanhttp://standards.cen.eu/dyn/www/f?p=204:29:0:::FSP_ORG_ID,FSP_LA](http://standards.cen.eu/dyn/www/f?p=204:29:0:::FSP_ORG_ID,FSP_LA)

- NG_ID:411453,25&cs=17D2D76D6596BE0CAD81B69108A090D68#1 (accessed 2015).
- "Charter for Sustainable Tourism." *The Getty Conservation Institute*. 1995. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter59.html (accessed 2015).
- "Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas." *ICOMOS*. 1987. http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf (accessed 2015).
- Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*. 1987. http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf (accessed 2015).
- "Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value." *ICOMOS New Zealand*. 1992. <http://www.gdrc.org/heritage/icomos-nz.html> (accessed 2015).
- "Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage." *ICOMOS*. 1990. http://www.international.icomos.org/charters/arch_e.pdf (accessed 2015).
- "Charter on the Built Vernacular Heritage ." *ICOMOS*. 1999. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter69aa.html (accessed 2015).
- Chéné CNRS/CCJ/Université Aix-Marseille. "100 Ans D'Archéologia en Provence-Alpes-Côte d'Azur." *Archéologia*, 2009: No. 462, pp 52-53.
- Choay F. *L'urbanisme, utopies et réalités, Une antologie*. Paris: Editions du Seuil, 1965.
- Choay L. *L'urbanisme, utopies et réalités, Une antologie*. Paris: Editions du Seuil, 1965.
- City of Regensburg. *UNESCO World Heritage Site „Old Town of City of Regensburg with Stadtamhof“*. Regensburg: Regensburg.
- Clark, K. "Value-Led Planning for Cultural Heritage Sites." *The GCI Newsletter, Volum 16, Number 3*, 2001: 7-10.
- COMMIN - the Baltic Spatial Conceptshare. 2007. <http://commin.org/en/planning-systems/national-planning-systems/russia/1.-planning-system-in-general/1.1.-history-of-the-planning-system.html> (accessed 2015).
- COMMIN - the Baltic Spatial Conceptshare, . 2007. <http://commin.org/en/planning-systems/national-planning-systems/russia/1.-planning-system-in-general/1.1.-history-of-the-planning-system.html> (accessed 2015).
- Conrad. *A Table for Classification of Climatic Control Potential in buildings*. Norwalk, CT: Landmark Facilities Group, 1995.
- "Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe." *Council of Europe*. 1985. <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/121.htm> (accessed 2015).
- Corajoud. "Le paysage c est l endroit ou le ciel et la terre se touchent ." In *Mort du paysage? Philosophie et esthétique du paysage*, by Dagognet. Seyssel: Editio du Champ Vallon, 1981.
- Crancon, S. "La Nouvelle Athènes." *Archéologia*, 2009: 54-55.
- "Cultural roots." *ICOMOS*. 2008. http://www.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf (accessed 2015).
- Cvejić. "Fabrike kao spomenici kulture." *Danas*, 09 09 2009.
- Debord, G. "The Society of the Spectacle." 1967, 1994. http://www.antiworld.se/project/references/texts/The_Society%20_Of%20_The%20_Spectacle.pdf (accessed 2015).
- "Declaration of Amsterdam." *ICOMOS*. 1975. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>.
- "Declaration of Rome." *ICOMOS*. 1983. <http://www.international.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/185-declaration-of-rome> (accessed 2015).

- "Declaration of San Antonio." *ICOMOS Symposia*. 1996.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter63.html (accessed 2015).
- "Declaration of the United Nations Conference on Human Environment." *UNEP*. 1972.
<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503> (accessed 2015).
- Docomomo Srbija. "DOCOMOMO Srbija." 2015. http://www.docomomo-serbia.org/cms/?page_id=28&lang=sr (accessed 2015).
- Doksijadis, K. *Čovek i grad*. Beograd: Nolit, 1982.
- "Doktrina." *Wikipedia*. 2015. <https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Doktrina> (accessed 2015).
- Duché. "From individual structures to historic urban landscape management - the French experience." In *Managing Historic Cities*, by van Oers, 89-98. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2010.
- Duncan, Cameron. "The Museum: A Temple or the Forum", . *Journal of World History*, 14., 1972: 189-202.
- Eames, M, and et al. "Theories And Principles For Sustainable Development The Centre for Sustainable Development." *University of Westminster and the Law School, University of Strathclyde*. 2006.
<http://www.scotland.gov.uk/Publications/2006/05/23091323/4> (accessed 2012).
- Ebbe, Katrinka, Licciardi Guido, and Baeumier Axel. *Conserving The Past AS a Foundation For the Future, China-World Bank Partnership on Cultural Heritage Conservation*. Predgovor: World Bank, 2011.
- EC. "EC." EU: www.ec.europa.eu/environment/index_en.htm, 2015.
- . "ec.europa.eu." 2016. [хттп://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/document/eu-факт-схеет_ен.пдф](http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/document/eu-факт-схеет_ен.пдф). (accessed 2016).
- . "www.ec.europa.eu." 2016. http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/documents/30-yearsbrochure_en.pdf (accessed 2016).
- Ecoconsul Corporation. World Bank, 2010.
- Eko, U. *Istorija ružnoće*. Beograd: Plato, 2007.
- "Ename Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage." *ICOMOS*. 2008.
http://www.international.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf (accessed 2015).
- Epoch. <http://www.strabon.di.uoa.gr>. 2011.
http://www.strabon.di.uoa.gr/files/stSPARQL_tutorial.pdf (accessed 2015).
- Erder, Cevat. "The Venice Charter under review." *ICOMOS*. 1977 (2004).
www.icomos.org/venicecharter/eder.pdf (accessed 5, 2016).
- EU. *Preparation of Site Management Plans with Relevant Training - The Concept and Significance of Management Plans*. Information packages - RCC Grant for Sustaining the Rehabilitation of Cultural Heritage in Western Balkans, Trieste: EU, t.p.q. 2011.
- "European charter of the architectural heritage." *Council of Europe* . 1975,1992.
<http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage> (accessed 2015).
- European Commission. "Climate Action." *ec.europa.eu*. 2015.
http://ec.europa.eu/clima/policies/adaptation/index_en.htm (accessed 2015).
- "European Convention on Landscape." *Council of europe*. 2000.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter72.html (accessed 2015).

- "Evora Appeal." *The Getty Conservation Institute*. 1997.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter66.html (accessed 2015).
- R., De Simone, ed. "Ex chiesa di S. Maria in Gradi a Viterbo." *Ministero per I Beni e le Attività Culturali Italia*. 2011.
http://www.beniculturali.it/mibac/export/MiBAC/sito-MiBAC/MenuPrincipale/Progetti/Innovazione-nei-servizi-per-i-cittadini-e-le-impre/index.html_1411405668.html (accessed 2011).
- Fairclough. "New heritage frontiers." In *Heritage and Beyond*, by WB, 29-41. Washington DC: WB, 2001.
- "Factor 10." *Factor 10 Institute*. 2012. <http://www.factor10-institute.org/> (accessed 2012).
- Falk, J. H., and L. D. Dierking. *The Museum Experience*. Washington: Whalesback Books, 1992.
- "Faro Convention on the value of Cultural Heritage for Society." *Council of Europe*. 2005.
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Identities/default_en.asp (accessed 2015).
- "Felix Romuliana." *Felix Romuliana*. 2012. <http://annetteandbjorn.wordpress.com/serbian-celebrations/eastern-serbia/> (accessed 2012).
- "Felix Romuliana." *Felix Romuliana*. 2011. <http://beautifulserbia.info/istocna-srbija-ii-deo/> (accessed 2011).
- Fielden, B. *Conservation of Historic Buildings*. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Architectural Press, 1982.
- FJ. "Karte ist erstellt von mir - Vorlage Demis." 2016.
<http://www.demis.nl/wms/mapclip.htm> (accessed 2016).
- Ford-Rojas. "Historic town walls crumbling "because of climate change." *The Telegraph*, 04 March 2013.
- Fort, Alvarez de Buerq, Gomez-Heras, and Vasq. *Fort, Alvarez de Buerq, Gomez-Heras, / Vasq. „Global climate change impact on built heritage and cultural landscape, 2. Vol. “ Proceedings of the International Heritage, Weatering and Conservation Conference. London: Taylor&Frances Group, 2006. London: Taylor&Frances Group, 2006.*
- Freie Iniversitat Berlin. *Planning*. 2012. <http://www.geo.fu-berlin.de/fb/elearning/en/> (accessed 2012).
- Fritsch. "In the beginning." *AHI Journal* , 2010: 1 .
- Gabrielli. "Urban planning challenged by historic urban landscape." In *Managing Historic Cities*, by van Oers, 19-26. Paris: UNESCO WHC, 2010.
- "Gamzigrad." *Gamzigrad*. 2012. <http://www.worldheritagesite.org/sites/gamzigrad.html> (accessed 2012).
- Ghani, Joshi, and Bjerde. *The urban Rehabilitation of Medinas*. Washington: The World Bank, 2010.
- Gideon, Z. *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Gradjevinska knjiga, 2012, prvo izdanje 1938/39.
- Giebelhausen, Michaela. "Architecture is museum." In *New Museum Theory and Practice*, by Marstine Janet (ed.), 61-86. Blackwell Publishing, 2006.
- Giovanonni. 2013.
- Girard(ed). *Città sostenibile e sviluppo umano*. Milano: Franco Angeli, 2000.
- Goddard, Sharon. "Heritage partnerships-Promoting public involvement and understanding." In *Heritage and Beyond*, by Council of Europe, 141-148. Council of Europe, 2001.
- "Google Earth." 2016. (accessed 2016).

- "Google Earth." 2016. <http://archpro.lbg.ac.at/austria-carnuntum/carnuntum-roman-urban-landscape> (accessed 2016).
- Google maps. "Barcelona2." 2014. [хттп://блог.покет.цом/2009/11/25/спацетиме-ароунд-тхе-ворлд/](http://блог.покет.цом/2009/11/25/спацетиме-ароунд-тхе-ворлд/) (accessed 2015).
- . "Barcelona." 2014. [хттп://www.урбанеандкулт.цом/2013/02/03/мацбабарцелона/](http://www.урбанеандкулт.цом/2013/02/03/мацбабарцелона/) (accessed 2014).
- . "Barcelona 3." 2014. [хттп://мапс.гоогле.цом/](http://мапс.гоогле.цом/), (accessed 2014).
- . "Dublin." 2014. [хттп://www.гоогле.рс/абоут/јобс/лоцатионс/дублин/#таб=таб-мап](http://www.гоогле.рс/абоут/јобс/лоцатионс/дублин/#таб=таб-мап) (accessed 2014).
- Graphisoft. *Graphisoft*. [хттп://www.грапхисофтпарк.цом](http://www.грапхисофтпарк.цом).
- Groenendijk, Nico. "An early assesment of JESSICA: Love at first sight?" *Second International Conference on Managing Urban Land*. CABERNET, 2014.
- Guggenheim Bilbao. "Guggenheim Bilbao." *Strategic plan*. 2014. [хттп://www.гуггенхеим-билбао-цорп.ес/ен/стратегииц-план/](http://www.гуггенхеим-билбао-цорп.ес/ен/стратегииц-план/) (accessed 2014).
- Habermas, J. *Theory of communicative Action-Reasons and the Rationalization of Society*. Vols. 1,2. Beacon Press, 1985.
- Hall. *Cities in Civilisation: Culture, innovation and urban Order*. London, 1998 .
- Hall, P. *Hall P.G. 2002,: Cities of tomorrow: an intellectual history of urban planning and design in twentieth century*. 3. USA, UK et Australia: Wiley-Blackwell, 2002.
- Hamvaš. "Tema: Hamvaš." *Fenomeni*, 2016: www.fenomeni.me.
- Harding, E. *Towards Lifetime Neighbourhoods: Designing sustainable communities for all*. UK: Department of Communities and Local Government, International Longevity Centre, 2007.
- Harvey, D. *The Post-Modern Reader*. Edited by C Jencks. St. martin Press, 1992.
- HDC . *Viverka Interpretative process*. USA: Heritage Documentation center, 2016.
- Heally. *Collaborative Plannning, Shaping Places In Fragmented Society*. UBC Press: Vancouver, 1997.
- Heim, M. *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1993.
- HEREIN. 2015. http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Herein/Default_en.asp (accessed 2015).
- Heritage Strategy International. World Bank, 2009.
- Heritagedestination. <http://www.heritagedestination.com/what-is-interpretation.aspx>. 2015. <http://www.heritagedestination.com/what-is-interpretation.aspx> (accessed 2015).
- Hodder. *Symbols in action*. 1982.
- Hooper-Greenhill, E. *Museums and Shaping of Knowledge*. London and New York: Routledge, 1992.
- . *The Educational Role f the Museum*. New York: Routledge, 1994.
- Huijbregts, Martens, Conen, Nugteren, and Schijndel. "Huijbregts, Z., M.H.J. Martens, C.M.H Conen, i.M. Nugteren, A.W.M.Damage risk assessment of museum object in historic buildings due to shifting climate zones in Europe." *EU Climate for Culture project 226973 within FP7-EN*. 2010. www.climateforculture.eu.
- "HUL." *UNESCO*. 2011. - http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- Human, and Hufchmidt. *The relevance of Natural Resource Economics in Enviromental Planing, , Working Paper*. Honolulu: The East-West Center, 1983.
- ICOMOS Australia. "www.heritage.tas.gov.au." www.heritage.tas.gov.au. 2014. <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (accessed April 4, 2014).

- ICOMOS. "ICOMOS." *Charter of Cracow*. 2000.
<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:jBFPqumwcb0J:smartheritage.com/wp-content/uploads/2015/03/KRAKOV-CHARTER-2000.pdf+&cd=3&hl=en&ct=clnk&gl=rs&client=firefox-b> (accessed 2016).
- . *MenorcaStatement*. 2015.
<http://www.icomos.org/ica/m/documents/MenorcaStatement.pdf> (accessed 2015).
- . *www.icomos.com*. 2014. *www.icomos.com* (accessed 2014).
- Institute, The Getty Conservation. *Appleton Charter for the Protection and Enhancement of the Built Environment*. 1983.
http://www.gettz.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter35.html (accessed 2015).
- "International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance." *ICOMOS*. 1999.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter69b.html (accessed 2015).
- "International recommendation Concerning the safeguarding of the Beauty and Character of Landscape and Sites." *UNESCO*. 1962. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13067&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- "Jerusalem Workshop ." *UNESCO*. 2006.
<file:///C:/Documents%20and%20Settings/Natasaz/My%20Documents/Downloads/activity-666-4.pdf> (accessed 2015).
- "Johannesburg summit." 2015. <http://www.johannesburgsummit.org/>. (accessed 2015).
- Jokilehto. "Definition of Cultural Heritage References to Documents in History." *ICOMOS*. 2005.
- Jokilehto. "Definition Of Cultural Heritage References to Documents in History." *ICOMOS*, Rome, 2005.
- . "Definition of Cultural Heritage, References to Documents in History ." *ICCROM* . 1990.
http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf (accessed 2013).
- . "Planiranje naselja i konzervacija." *Glasnik društva konzervatora Srbije*, 2002: 21-27.
- . "Il pensiero di Alois Riegl e la teoria di Cesare Brandi." *La teoria del restauro nel novecento da Riegl a Brandi*. Tuscia: UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DELLA TUSCIA - VITERBO, FACOLTÀ DI CONSERVAZIONE DEI BENI CULTURALI, 2003.
- Jokilehto. "The reflection on historic urban landscapes as a tool for conservation." In *Making Historic Cities*, by van Oers, 53-64. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2010.
- Jokilehto, J. "Definition Of Cultural Heritage References to Documents in History." *ICOMOS*. 2005.
http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf (accessed 2014).
- Jokilehto, J. "Planiranje naselja i konzervacija." *Glasnik društva konzervatora Srbije*, no. 26 (2002): 21-27.
- Jokilehto. "Planiranje naselja i konzervacija." *Glasnik društva konzervatora Srbije*, 2004: 21-27.
- Jovanović, M. "Muzeologija i zaštita spomenika kulture." Beograd: Filozofski fakultet i Plato, 1994.
- JP Zavod za urbanizam Niš. "Plan generalne regulacije GO Crveni Krst 2. faza." *PGR*. Niš: JP Zavod za urbanizam Niš, 2012.

- Kerr. *Conservation plan; A guide to the Preparation of Conservation Plans for Places of European Cultural Significance*. 7th . ICOMOS Australia, 2013.
- "Kompleks Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu." *Godišnji susreti urbanista*. Pančevo: JP Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva, 2015.
- "Kompleks Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu." *Godišnji susreti urbanista*. Pančevo: JP Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva, 2015.
- Kroče, Benedeto. *Estetika*. Beograd: Zograf, 1934.
- Kuhn. *History of Aesthetics*. Dover Publications Inc, 1973.
- Kuhn, G. *History of Aesthetics*. Dover Publications Inc, 1973.
- Kuhn, Helmut, and Katarina Everet Gilbert. *Istorija estetike*. Beograd, Sarajevo: Kultura, Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.
- Kulturno nasleđe Srbije*. 2012. <http://culturakulturaserbia.org/lang2/pocetak.html> (accessed 2012). (accessed 2012).
- Kurtović-Folić. "Prilog istraživanju novih odnosa prostornog planiranja i očuvanja kulturnog nasleđja, Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 1." 163-170. Beograd: IAUS, 1995.
- Kurtovic-Folic. "Standards for Restoration of Built Heritage Endangered by Natural Hazards." Edited by Forde. *14th International Conference "Structural Faults&Repair*. Edinburg, 2012. pp.1, July 3-5th 2012. 1-.
- Kurtovic-Folic, and Sladic. "Strategy for Protection of Cultural Heritage Exposed to the Natural and Man-made Activity Disasters in Serbia." Edited by Vujosevic and Milijic. *2nd International Conference RESPAG*. Beograd: IAUS, 2013. 990-1006.
- Kurtović-Folić, and Živaljević-Luxor. "The impact of climate Change on built Heritage in Serbia." *International conference Contemporary achievements in civil engineering*. Subotica: Građevinski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, 2014.
- Kurtović-Folić, N. "Revitalizacija arhitektonskih objekata (skripta)." Niš: Građevinsko-arhitektonski fakultet, 2011.
- . *Revitalizacija arhitektonskih objekata*. Niš: Građevinsko-arhitektonski fakultet, Univerzitet u Nišu, 2011.
- Kurtović-Folić, Nađa. *Implementacija - Zaštita, uređenje i korišćenje kulturne baštine i regionalnog identiteta*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009.
- Kurtović-Folić, Nadja. *Studijsko-analitičke osnove strategije prostornog razvoja*. Beograd: Arhitektonski fakultet u Beogradu/Republika Srbija, 2009.
- "La accesibilidad al patrimonio cultural." *Villajoyosa Recursos para Discapacitados*. 2005. http://www.villajoyosa.com/sites/museudelavilajoiosa/recursos_discapacitados/ (accessed 2011).
- "La Progettazione accessibile." *Progettare per tutti, Transformare i vincoli in opportunità*. 200-. http://www.progettarepertutti.org/formazione/contributi_didattici.html (accessed 2011).
- Landry. *The creative City: A Toolkit for urban innovators*. London, 2000.
- Lawrence, G. "Remembering Rate, Considering Culture: Perspectives on Museum Evaluation." *AHI Journal*, 2010.
- Lazrak et al. World Bank, 2009.
- Lazrak, et, and al. World Bank, 2011.
- Ledig, Catherine. "Integration of Information technologz in the daily practice of the cultural heritage professions - Articles 13, 14 and 17 of the Faro Convention." In *Heritage and Beyond*, 169-173. The World Bank, 2001.
- Lefèvre, and Sabbioni(ed.). *Climate Change and Cultural Heritage*. Edipuglia: Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali, 2010.

- Leissner. "The Impact of Climate Change on Historic Buildings and Cultural Property." *Climate for Culture. UNESCO Germany* <http://www.climateforculture.eu>. 2011.
- Leissner, J. „The Impact of Climate Change on Historic Buildings and Cultural Property.“ *Climate for Cul* <http://www.climateforculture.eu/index.php?inhalt=dissemination.publications> (accessed 2015).
- Licciardi, G, and R Amirtahmasebi. *Economics of Uniqueness, investing in Historic City Cores and Cultural Heritage Assets for Sustainable development*. Worl Bank, 2012.
- Life Time Neighbourhoods. "Life Time Neighbourhoods." www.communities.gov.uk. 2011. <http://www.communities.gov.uk/documents/communities/pdf/550658> (accessed 2011).
- Loomis, R. *Countenance of Visitor Studies in te 1980s*. Fort Collins: Colorado State University, 1989.
- . *Planning for the Visitor: the Challenge of Visitor Studies*. 1993.
- Luciani, Andrea. "Historical Climates and Conservation Environments, Historical perspectives on climate control strategies within museums and heritage buildings." *PhD*. Milano: Luciani, Andrea. „Academia.edu.“ Historical Climates and Conservation Environments, Historical perspectives on climate control strategies within museums and heritage buildings. 2013. <http://polimi.academia.edu/AndreaLuciani> (poslednji pristup 2015)., 2013.
- Mactevish, Lijana. "Obilazak virtuelnog muzeja: umetnost i doživljaj umetnosti online, Marste 2006." In *New museum Theory and Practice*. Routledge, 2006.
- Marstine, Janet. *New Museum Theory and Practice*. Blackwell Publishing, 2006.
- Martini, V. *The Conservation of Historic Urban Landscapes: An Apprpach, Vol .1-Urban conservation theories and history of the cities*. Venice: unpublished, 2013.
- Matero, Frank. "Loss, Compensation and Authenticity: The contribution of Cesare Brandi to Architectural Conservation in America." *Future Anterior* (Columbia University, Graduate School of Architecture, Planning and Preservation) IV, no. 1 (Summer 2007).
- Mecklenburg. "Microclimates and Moisture Induced Damage to Paintings." In *Museum microclimates*, 19-26. Copenhagen: National Museum Denmark, 2007.
- Mecklenburg, Tumosa, and Erhardt. "Structural Response of Painted Wood Surfaces to Changes in Ambient Relative Humidity." In *U Painted Wood:History and Conservation*, edited by Dorge and Howlett, 464-483. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1998.
- Medda, Francesca Romana, Simone Caschili, and Marta Modelewska. "Inovative Financial Mechanisms for Urban Heritage Brownfields." *Economics of Uniqueness: Cultural Heritage Assets and Historic Cities as Public Goods*. Washington DC: World Bank, 2011.
- Meyer-Bisch, Patrice. *Les droits culturels, une catégorie sous-développée de droits de l'homme*. Fribourg: Edition universitaires, 1992.
- Michalski. "The ideal Climat, Risk Management." *Sustainable Climate Control Strategies*. Tenerife, LA: GCI, 2007.
- Middleton, Robin. *The Beaux-Arts and Nineteenth Century French Architecture*. London: Thames and Hudson, 1982.
- Moolman, Hermanus Johannes. "Site museum: Their origins, definition and categorization." *Museum Management and Curatorship* 15, no. 4 (1996): 337-400.
- Moor. *Creating Public Value: Strategic Management in Gonverment*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Moor, and Williams. *Creating Public Value trough State Arts Agances*. Minneapolis, 2005.

- Mumford, L. *The Culture of Cities*. London, 1958.
- Myrvoll, Siri. In *Historic Cities and Sacred Sites, Cultural Roots for Urban Futures*, by Serageldin, Shluger and Martin-Brown, 52-59. Washington D.C.: The World Bank, 2000.
- N., Kurtović-Folić. "Revitalizacija arhitektonskih objekata (skripta)." Niš: Građevinsko-arhitektonski fakultet, 2011.
- nadlanu. "Nadlanu." www.nadlanu.com. oktobar 2013.
http://www.nadlanu.com/upload/thumbs/images/articles/2013/01/17/edikt_1358451164_670x0.jpg (accessed May, 2016).
- NAIM. <http://naim.bg>. 2016. <http://naim.bg/en/content/category/100/32/> (accessed 2016).
- "Nairobi Declaration." *UN Documents*. 1982. <http://www.un-documents.net/nair-dec.htm> (accessed 2015).
- Negre, Charles. "Uploader: Dfrg.msc - unknown book. Licensed under Public Domain via Commons." 2013.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henri_Le_Secq_near_a_Gargoyle.jpg#/media/File:Henri_Le_Secq_near_a_Gargoyle.jpg (accessed 2015).
- Nijkamp, P. "Economic Valuation of Cultural Heritage." In *The Economics of uniqueness*, by Licciardi et Amirtahmasebi, 75-105. Washington: World Bank, 2012.
- "nis-jos-jedan-benetton." <http://rs.seebiz.eu>. 2016. <http://rs.seebiz.eu/nis-jos-jedan-benetton/ar-20891> (accessed 2015) (accessed 2016).
- O'Brien, John. "Livable Historic City Cores and Enabling Environment: A Successful Recipe to Attract Investment to Cities." In *Economics of uniqueness*, by Licciardi and Amirtahmasebi. World Bank, 2012.
- Oers, van. *Managing Historic Cities*. Paris: UNESCO WHC, 2010.
- Ognjenović, Dobreva, and Ikononov. "South-Eastern European Digitization Initiative, SEEDI." In *Heritage and Beyond*, 179-183. Washington D.C.: World Bank., 2000.
- Ognjenović, Zoran. "www.mi.sanu.ac.rs/~zorano." *Projekat III 044006*. 2015.
<http://www.mi.sanu.ac.rs/projects/044006s.htm>. (accessed 2015).
- "Olinda report - Historic Urban Landscapes in the Americas." *UNESCO WHC*. 2007.
[file:///C:/Documents%20and%20Settings/NatasaZ/My%20Documents/Downloads/activity-666-7%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/NatasaZ/My%20Documents/Downloads/activity-666-7%20(1).pdf) (accessed 2015).
- "Operacionalne smernice za implementaciju Konvencije o svetskoj baštini." *UNESCO*. 1994.
<http://whc.unesco.org/en/list/> (accessed 2015).
- "Operacione smernice za implementaciju Konvencije o svetskoj baštini." *UNESCO WHC*. 2013. <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (accessed 2015).
- "Operacione smernice za implementaciju Konvencije o svetskoj baštini." *UNESCO WHC*. 2013. <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (accessed 2015).
- O'Riordan. 1998. <http://www.scotland.gov.uk/Publications/2006/05/23091323/4>.
- Ost, Christian. "Mapping Heritage Economics for Spatial Analysis in Historic City Cores." In *The Economics of Uniqueness*, by Licciardi et Amirtahmasabi, 245-285. Washington D.C.: The World Bank, 2012.
- Outhwaite, W. *Habermas: A critical introduction*. Stanford: Stanford University, 1998.
- Padefield, T. "The role of standards and guidelines. Are they substitute for understanding a problem or a protection against the consequences of ignorance?" In *Durability and Change*, by Krumbein, 191-199. Wiley, 1994.
- Pagiola, S. *Economic Analysis of Investments in Cultural Heritage: Insights from Environmental Economics, Environment department*. Washington D.C.: World Bank, 1996.
- Pajović, D, V Macura, M Medvedev, M Ferenček, M Savić, and B Stojkov. *Ka urbanističkom zakonu*. Beograd : Udruženje urbanista Srbije, 1993.

- Pålsson-Skarin, Ingela. *A Finance model for the built heritage Proposals for the improvement of future heritage economic*. Lund, 2011.
- Pederzoli, R. "La Sicurezza dei Pavimenti." *Progettare per Tutti senza barriere - X corso di formazione POST LAUREAM A.A., Rimini*. 2001-2002. <http://www.progettarepertutti.org/formazione/lez10-pederzoli.pdf> [Accessed (accessed 2011)].
- Petzet, Michael. "ICOMOS." *Principles of Preservation, An Introduction to the international Charters for Conservation and Restoration 40 Years after Venice Charter*. 2004. (accessed 2016).
- . "The Venice Charter (1964-2004)." *ICOMOS*. 2004. www.icomos.org/venicecharter2004/petzet.pdf (accessed 2016).
- Phillips(ed.). *Guidlines for protected areas managers*. Cardiff: Cardiff University, IUCN, 1998.
- portalmladi. "12-februar-bekstvo-logorasa-iz-koncetracionog-logora-crveni-krst." *www.portalmladi.com*. t.a.q.2016. <http://portalmladi.com/12-februar-bekstvo-logorasa-iz-koncetracionog-logora-crveni-krst> (accessed 2016).
- Porter. "Localisation, competition and economic development: local clusters in a global economy ." *Economic Development Quarterly*, 2000: 15-31.
- "Programme of Action for Sustainable Development, Rio de Janeiro." *UNCED*. 1992. http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml (accessed 2015).
- "Programme of Action for Sustainable Development, Rio de Janeiro." *UNCED*. 1992. http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml (accessed 2015).
- "Promoting Sustainable Human Settlement Development." *UNEP*. 1985. <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.Print.asp?DocumentID=52&ArticleID=55> (accessed 2015).
- Purvis, and Smith. "Sustainable Agriculture for the Twenty-first Century." By Purvis and Grainger, 179-206. 2004.
- Purvis, M, and R Smith. In *Sustainable Agriculture for the Twenty-first Century*, edited by Purvis et Grainger, 179-206. 2004.
- "Québec City Declaration." *ICOMOS*. 1991. <http://www.icomos.org/publications/93towns7v.pdf> (accessed 2015).
- R., Florida. *Journal of American planning Association* 71 (2), , 2008: pp 206-2019.
- Rama, M. "Investigating in the sense of Place: The Economics of Urban Upgrading Projects with Cultural Dimension." In *Economics of Uniqueness*, by Licciardi et Amitahmasebi, 15-45. Washington D.C.: The World Bank, 2012.
- "Recomendation Concerning the safeguarding of the Beauty and Character of Landscapes and Sites." *www.unesco.org*. 1962. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13067&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- "Recommendation Concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works." *UNESCO*. 1968. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.
- "Recommendation Concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage." *UNESCO*. 1972. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter19.html (accessed 2015).
- Recommendation Concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage. *UNESCO*. 1972. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter19.html.

- "Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas." 1976. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13133&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas. . *UNESCO*. 1976. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13133&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- "Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations." *UNESCO*. 1956. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13062&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 2015).
- "Recommendation on Measures to Promote the Integrated Conservation of Historic Complexes Composed of Immovable and Moveable Property." *Council of Ministers*. 1998. <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=530575&SecMode=1&DocId=458> (accessed 2015).
- "Recommendation on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape policies." *Council of Europe*. 1995. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=537517> (accessed 2015).
- Reeve, Tim, and Jeremy Ashbee. "The Curator's Story - The Old and the new." *Conservation bulletin*, no. 59 (2008): 23.
- "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future." *UN Documents*. 1987. www.un-documents.net/our-common-future.pdf (accessed 2015).
- "Resolution of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns ." *ICOMOS*. 1975. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter23.html (accessed 2015).
- Rodwell. *Historic urban landscape: concept and management*.
- Rodwell. "Historic urban landscape: concept and management." In *Managing Historic Cities*, by van Oers, 99-105. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 2010.
- Rypkema, Donovan. "Heritage Conservation and Property Values." In *Economics of Uniqueness*, by Licciardi et Amirtahmasebi, 107-141. Washington D.C.: WB, 2012.
- "Sagrada familia." *Sagrada familia*. 2012. <http://dreamitdiscoverit.blogspot.com/2010/04/barcelona-la-sagrada-familia.html> (accessed 2012).
- "Sagrada familia." *Sagrada familia*. 2011. <http://progtaal.nl/hinkley-dibujo-de-la-sagrada-familia-y-su-oracion/> (accessed 2011).
- Sandercock, L(ed.). *Making the Invisible, a Multicultural planning history*. Berkeley et Los Angeles: University of California Press, 1995.
- "SANU." 2015. <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=758> (accessed 2015).
- Sarnitz, A. *New architecture 1975-2005*. Vienna: Springer Wien New York, 2003.
- Sauer. "Morphology of Landscape." *University of California in Geography* (University of California), no. 22 (1925): 19-54.
- Savez muzejskih društava Jugoslavije. "Muzeji Jugoslavije." Beograd: Savez muzejskih društava Jugoslavije, 1962.
- Schijndel, Schellen, and Martens. "Schijndel, Jos voModeling multiple indoor climates in historic buildings due to the effect of climate change." *Schijndel, Jos von, H.*

- Schellen, / M. Martens. „Modeling multiple indoor cli9th Nordic Symposium on building Physics. NSB, 2011.
- Scraven. *Ehhibit Evaluation: a Goal-referenced Approach*. 1976.
- "Secretary of the Interior's Standards for the Treatment of Historic Properties." *The Getty Conservation institute*. 1995.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter59a.html (accessed 2015).
- SEEDI. 2009. www.seedi.ncd.org.rs (accessed 2015).
- "Senjski rudnik." 2015. <http://www.senjskirudnik.com/znamenitosti/aleksandrov-potkop.php> (accessed 2015).
- "Senjski rudnik." www.senjskirudnik.com. 2015.
<http://www.senjskirudnik.com/znamenitosti/aleksandrov-potkop.php> (accessed 2015).
- Shettel. *Do We Really Really Need to do Visitor Studies?*
- "skyscrapercity.com." *skyscrapercity.com*. 2016.
<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1419912&page=70> (accessed 2016).
- Smith, Julian. *Olida Regional Conference*. Olinda: Canada, 2007.
- Smith, Julian. "Marrying the old with the new in historic urba lanscapes." In *Managing Historic Cities*, by Ron van Oers, 45-52. Paris: World Heritage Centre UNESCO, 2010.
- "sofiaglobe.com." *sofiaglobe.com*. 2016. <http://sofiaglobe.com/2014/08/21/> (accessed 2016).
- "Sofia-History-in-a-Nutshell." <http://flipfloppeople.com>. 2015.
<http://flipfloppeople.com/Sofia-History-in-a-Nutshell-67> (accessed 2015).
- Soussan, Michael. *Backstabbig for Beginners: My Crash Course in Iternational Diplomacy*. New York: Nation Book (The Nation institute and Persus Books Group), 2008.
- Spaling, H. et al. "Cultural Sustainable Development." *PSCF* 230.
- Stovel, Henry. *Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage*. Rome: ICCROM, 1998.
- Strabon. 2015. www.strabon.org .
- Superprostor. "<http://www.superprostor.com/>." 2015.
[wwwhttp://www.superprostor.com/konkurs-za-urbanisticko-arhitektonsko-resenje-rekonstrukcije-revitalizacije-narodne-pivare-u-pancevu/13530](http://www.superprostor.com/konkurs-za-urbanisticko-arhitektonsko-resenje-rekonstrukcije-revitalizacije-narodne-pivare-u-pancevu/13530) (accessed 2015).
- "Sustainable development theories." www.scotland.gov.
<http://www.scotland.gov.uk/Resource/Img/123822/0037580.gif>.
- Szambien, Werner. "Durand and the Continuity of Tradition." In *The Beaux-Arts and Nineteenth-Century French Architecture*, edited by R Middleton. London: Themes and Hudson, 1982.
- Tasić, T, B Pejaković, and O Dragaš. "Godišnji susret urbanista." Pančevo: JPO Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva, 2015.
- . "URBANISTIČKI PRISTUP INDUSTRIJSKOM NASLEĐU I DRUGIM KULTURNO-ISTORIJSKIM CELINAMA – STARA VAJFERTOVA PIVARA U PANČEVU." *Godišnji susret urbanista – Pančevo 2015*. Pančevo: JPO Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva, 2015.
- Taylor, Walter. *A Study of Archeology*. American Anthropological Association, Memoir 69, 1948.
- "The Burra Charter." *Australia ICOMOS*. 1979,1999, 2013.
<http://australia.icomos.org/publications/charters/> (accessed 2015).

- "The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance." *The Australia ICOMOS*. 1999.
<http://australia.icomos.org/publications/charters/> (accessed 2015).
- "The Fez Charter." *Organization of World Heritage Cities (OWHC)*. 1993.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter51.html (accessed 2015).
- "The Nara Document on Authenticity." *ICOMOS Symposia*. 1994.
<http://www.international.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (accessed 2015).
- "The Vancouver Declaration on Human Settlements." *UNHabitat*. 1976.
<http://unhabitat.org/the-vancouver-declaration-on-human-settlements-from-the-report-of-habitat-united-nations-conference-on-human-settlements-vancouver-canada-31-may-to-11-june-1976/> (accessed 2015).
- Theory of Architecture*. Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo: Taschen, 2006.
- Thomson. *The Museum Environment*. London: Butterworths, 1988.
- Thorp, S. "L'Esperienze inglese." *Progettare per Tutti senza barriere - X corso di formazione POST LAUREAM A.A., Rimini*. 2001-2002.
<http://www.progettarepertutti.org/formazione/lez10> (accessed 2011).
- Throsby. "Heritage Economics: A Conceptual Framework." In *The Economics of Uniqueness*, by Licciardi et Amirtahnmasebi, 45-72. Washington D.C.: The World Bank, 2012.
- Throsby. "Heritage Economics: A Conceptual Framework." In *The Economics of Uniqueness*, by Licciardi et Amirtahnmasebi, 45-72. Washington D.C.: The World Bank, 2012.
- . *The Economics of Cultural Policy*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo: Cambridge University Press, 2010.
- "Tlaxcala Declaration on the Revitalization on Small Settlements and." *The Getty Conservation Institute*. 1982.
http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter33.html (accessed 2015).
- Toš, J, and S Lang. *U traganju za istoriojom*. Beograd: Clio, 2009.
- Turner, T. *City as a landscape, A post-postmodern view of design and planning*. London, Glasgow, Weinheim, New York, Tokyo, Melbourne, Madras: An Imprint of Chapman&Hall , E & FN SPON, 1996.
- UN. "UN - Framework Convention on Climate Change." 2015.
http://unfccc.int/focus/mitigation/pre_2020_ambition/items/8167.php (accessed 2015).
- UN. *Universal Declaration of Human Rights*. deklaracija, New York: UN, 1948.
- UNCED. "Agenda 21 Programme of Action for Sustainable Development." *UNCED*. 1992.
http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml (accessed 2015).
- UNEP. "Declaration of the United Nations Conference on Human Environment." *UNEP*. 1972. "Declaration of the United Nations Conference on
[Huwww.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503](http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503) (accessed 2015).
- UNESCO. "Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage." *Audiovisual Library of International Law*. 2016.
<http://legal.un.org/avl/ha/ccpwnh/ccpwnh.html> (accessed 2016).
- . "Operational guidelines of World heritage convention." *www.unesco.org*. 2013.
<http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (accessed April 4, 2014).

- ."The Stockholm Declaration : Declaration of ICOMOS marking the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights (1998)." *ICOMOS*. 1998.
<http://www.icomos.org/en/what-we-do/focus/human-rights-and-world-heritage/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/372-the-stockholm-declaration> (accessed 2015).
- Ulrich, W. *Critical Heuristics of Social Planning, A New Approach to Practical Philosophy*. Chichester: Wiley and Sons, 1994/1983.
- "Venice Charter." *ICOMOS*. 1964.
http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.pdf (accessed 2015).
- Vescovo, F. "Adeguamento degli edifici storici." *Progettare per Tutti senza barriere -X corso di formazione POST LAUREAM A.A., Rimini 2001-2002*. 2001-2002.
<http://www.progettarepertutti.org/formazione/lez08-vescovo.pdf> (accessed 2011).
- Vescovo, F. "Soluzione alternative." In *Persone reali e progettazione dell'ambiente constricto*, by Lauria(ed.). 199-.
- Vescovo, F. "Zone archeologiche e accessibilità." In *Paesaggio Urbino*, by Anon(ed), edited by Maggioli(ed.online). Rimini, 1996.
- "Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape." *UNESCO WHC*. 2003.
<http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf> (accessed 2015).
- Vitruvius, Pollio. *Deset knjiga o arhitekturi*. Vol. I. X vols. Beograd: Građevinska knjiga, 2006.
- .*Десет књига о архитектури*. Vol. I. X vols. Београд: Грађевинска књига, 2006, настало у 1. в.
- vizitronu. "Vizitronu." www.vizitronu.hu. [ХТТП://www.vizitronu.hu/x/будапест/17.хтмл](http://www.vizitronu.hu/x/будапест/17.хтмл) (accessed 2014).
- Vlad Borelli, Licia. "L'archeologia italiana prima e dopo la Teoria del restauro." *La teoria del restauro nel novecento da Riegl a Brandi*. Tuscia: UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DELLA TUSCIA - VITERBO, FACOLTÀ DI CONSERVAZIONE DEI BENI CULTURALI, 2003.
- Vučenović. *Urbana i arhitektonska konzervacija*. Beograd: Društvo konzervatora Srbije, 2004.
- Vučenović, S. *Urbana i arhitektonska konzervacija*. Vol. 1. Beograd: Društvo konzervatora Srbije, 2004.
- Vujošević, and Petovar. *Sociologija*, 2006: vol XLVIII, No 4.
- Wanner, Prosper. "Can co-operation lastingly stabilise the heritage economy?" In *Heritage and Beyond*, by Council of Europe, 133-135. Council of Europe, 2008.
- WB. *Pakistan Punjab Development Project implementation and Completion Report*. Project implementation and Completion Report, Washington D.C.: World Bank, 2015.
- Wijesuriya et al. *Managing Cultural World Heritage*. Rome, Paris, Gland: ICCROM, ICOMOS, IUCN, UNESCO WHC, 2013.
- "Wiki." 2015.
https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BD%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BD_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B8-%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0#/media/File:Sremska_Mitrovica_-_Old_Barracks.JPG (accessed 2015).
- wikimedia. <https://commons.wikimedia.org>. 2016.
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=436185> (accessed 2016).

- "Wikimedia." 2015.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/Livnica_Panteli%C4%87_%285%29.JPG (accessed 2015).
- "Wikipedia." 2015.
https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9B%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0_%E2%80%9E%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%9B%22 (accessed 2015).
- "Wikipedia." 2015.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%97%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B5_%D1%81%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%BE%D0%BC_%D1%83_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D1%98%D0%B5%D0%B2%D1%86 (accessed 2015).
- "Wikipedia." *Spomenici Srbije*. 2015. <http://www.spomenici-srbije.com> (accessed 2015).
- Wikipedia. 2015. <https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Teorija> (accessed 2015).
- wikipedia. "Byzantine Empire ." *wikipedia.org*. 2016.
https://en.wikipedia.org/wiki/Byzantine_Empire#/media/File:The_Byzantine_Empire,_c.1180.svg (accessed 2016).
- Wikipedia. "Dutch Golden Age painting." 2015.
https://en.wikipedia.org/wiki/Dutch_Golden_Age_painting (accessed 2015).
- . "Kondratiev wave." *Wikipedia*. 2016. https://en.wikipedia.org/wiki/Kondratiev_wave (accessed 2016).
- . *Universal design*. 2011. http://en.wikipedia.org/wiki/Universal_design (accessed 12 20, 2011).
- wikipedia. "wikipedia." *Remesiana*. 2016. <https://en.wikipedia.org/wiki/Remesiana> (accessed 2016).
- World Bank. *Cultural Heritage and Development - A Framework for Action in the Middle East and North Africa*. Washington D.C.: World Bank MENA Region, 2001.
- . *The Management of Brownfields Redevelopment – A guidance Note Europe and Central Asian Region*. Washington DC: The World Bank, 2010.
- "World Heritage Convention ." *UNESCO*. 1972. <http://whc.unesco.org/en/convention/> (accessed 2015).
- www.ecopilis.rs*. 2016. *www.ecopilis.rs* (accessed 2016).
- "Xi'an Declaration." 2005. <http://www.international.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf> (accessed 2015).
- "Xi'an Declaration." 2005. <http://www.international.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf> (accessed 2015).
- Zakon o kulturnim dobrima Republike Srbije. "Sl. glasnik RS" br. 71/94, 52/2011 - dr. zakoni i 99/2011 - dr. zakon, 1994 et 2011.
- Živaljević, N. "Creating Nish in..." Nish, 2003.
- Zivaljevic, N, and et al. *Kenotaf za Njutna, pobednički rad za Nagradu Graphisofta sa temom "VR une Architecture" 1996*. Hong Kong.
- Živaljević-Luxor, and Kurtović-Folić. "The third Generation in Planning the Cultural Heritage Future." *14th international Scientific Conference VSU'2014, 5-6. 6. 2014*. Sofia, 2014. pp 3-8.
- Živaljević-Luxor, and Mitković. *RESPAG*. Belgrade: IAUS, 2013.
- . "Studija slučaja Sharm el-Sheikha kao globalno pozicioniranog postindustrijskog grada XX/XXI veka." *II simpozijum studenata doktorskih studija iz oblasti građevinarstva, arhitekture i zaštite životne*. Niš: GAF, 2010.

- Živaljević-Luxor, N, and N Kurtović-Folić. "Transversal Actions for Improving Heritage Management in Serbia." *II Congreso Internacional de buenas practicas en Patrimonio Mundial Personas y comunidades*. 29-30 Abril, 1 Mayo, 2015.
- Živaljević-Luxor, Nataša, and Nadja Kurtović-Folić. "Transversal Actions for Improving Heritage Management in Serbia." *Proceedings of the 2nd International Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities, 29-30 April, 1-2 May 2015*. Menorca, Spain, 2015. 1128-1142.
- ΚΤΙΡΙΟΔΟΜΙΚΑ ΟΙΚΟΔΟΜΚΑ. ΚΤΙΡΙΟΔΟΜΙΚΑ ΟΙΚΟΔΟΜΚΑ. 2011.
<http://www.minenv.gr/1/16/162/16201/g1620101.html>.
- Allsopp. *Helikites and drones*. 2015.
http://www.allsopp.co.uk/index.php?mod=page&id_pag=19 (accessed 2015).
- Бранди, Чезаре. *Теорија рестаурације*. Београд, 1963, 1977, 2000, 2007.
- Вујошевић, М. *Новије промене у теорији и пракси планирања на западу и њихове поуке за планирање у Србији/Југославији*". Београд: ИАУС, 2002.
- Доксијадис. *Човек и град*. Београд: Нолит, 1982.
- Economuse. *Economuse*. 2016. <http://www.economusees.com/en/> (accessed 2016).
- EU. *Climat for culture*. 2014. <http://www.climateforculture.eu> (accessed 2015).
- Завод за обнову Дубровника. *Обнова Дубровника*. Edited by Кнежевић. Дубровник: Завод за обнову Дубровника, 1989.
- Закон о информационој безбедности*. Сл. гласник бр. 6/2016 (Република Србија, 2016).
- Закон о култури*. 72/2009 (Република Србија, 2009).
- Закон о планирању и изградњи*. Сл. гласник РС, бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 21/2011, 121/2012, 42/2013, 98/2013, 132/2014, 145/2014 (Република Србија, 2009, 2010, 2011, 2013 и 2014).
- Историја Естетике*.
- ЈП Завод за урбанизам Ниш. "Просторни план општине Бела Паланка 2009-2024, Бела Паланка ." *ЈП Завод за урбанизам Ниш*. 2015.
<http://www.belapalanka.org.rs/download/PRO%20BELA%20PALANKA.pdf> (accessed 2015).
- "Карнунтум." 2016. <http://дескриер.цо.ук/сциенце/роман-гладиатор-сцхоол-фоунд-аустриа-виртуаллу-рекреатед/> (accessed 2016).
- "Карнунтум." 2016. <http://www.wenth.biz/hosting/ff-petronell/Info-in-English.11.0.html> (accessed 2016).
- "Карнунтум." 2016. <http://www.wenth.biz/hosting/ff-petronell/Info-in-English.11.0.html> (accessed 2016).
- "Карнунтум." 2016. <http://www.wenth.biz/hosting/ff-petronell/Info-in-English.11.0.html> (accessed 2016).
- "Карнунтум." 2016. <http://picsr.com/tags/saun/page16http://www.wenth.biz/hosting/ff-petronell/Info-in-English.11.0.html> (accessed 2016).
- "Карнунтум." 2016. <http://picsr.com/tags/saun/page16http://www.wenth.biz/hosting/ff-petronell/Info-in-English.11.0.html> (accessed 2016).
- "Косанчићев венац." <http://my.opera.com>. 2011.
<http://my.opera.com/gdare/blog/2008/05/25/kosancicev-venac> (accessed 2011).
- Кривошејев, Владимир. "Музејска политика у Срији: настајање, криза и нови почетак." *Култура - часопис за теорију и социологију културе и културну политику* (Завод за културни развитак), по. 130 (2011).
- Куртовић-Фолић, Нађа. "Нови облици бриге за градитељско наслеђе." Edited by Перишић. Д., 105-120. Београд: ИАУС, 1996.

- Куртовић-Фолић, Нађа. "Нови облици бриге за градитељско наслеђе." In *Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 2*, edited by Д Перишић, 105-120. Београд: ИАУС, 1996.
- Наредба за пројектирање, извршење и поддржане на строежите в съответствие с изискванията за достъпна среда за населението, включително за хората с увреждания.* Наредба № 4 от 1 юли 2009 г. (Бугарска, 2009).
- Народни музеј Ниш. "Археолошко наслеђе." *Народни музеј Ниш*. 2016. <http://narodnimuzejniss.rs/> (accessed 2016).
- Палмер, Роберт. "Савет Европе." *Савет Европе*. 2001. <http://hub.coe.int/> (accessed 2014).
- ПАНОРАМИО. 2013.
- Пиркович, Јелка. "Unpacking the Convention into challenging actions for member states str str 23-27)." In *Heritage and Beyond*, by Council of Europe, 23-27. Council of Europe, 2001.
- Правилник о техничким стандардим приступачности.* 19/2012 (Република Србија, 2012).
- Уредба о заштити споменика древности Кнежевине.* No 14, 11. god., ("Србске новине", 16(22) 2 1844.).
- Уредба о о заштити споменика древности Кнежевине Србије.* Број 14, 11. година ("Србске новине", 16. (22) 2 1844).

ПРИЛОЗИ

Прилог 1 омогућава увид у научно утемељење урбанистичког и просторног планирања и заштите градитељског наслеђа

Прилог 2 садржи рад у ком је показан начин израчунавања економских ефеката урбане обнове са културном компонентом, i.e. показано је поступак израчунавања бенефита од културног туризма. Овакве методе су слабо познате у Србији, и у пракси, у поступку планирања, скоро се ни не примењују, због чега је било важно навести овај рад у целости. Рад је преузет из (Licciardi / Amirtahmasebi 2012), због дужине остављен у оригиналу, на енглеском.

Прилог 3 садржи кратку историју Ниша – периоде успона и падова, и најважнија разарања у ратним сукобима, који објашњавају порекло и стање археолошких налаза у урбаном подручју.

ПРИЛОГ 1

п1.1 ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА ПЛАНИРАЊА ГРАДА И НАСТАНАК САВРЕМЕНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНИРАЊА У ЕВРОЦЕНТРИЧНОЈ КУЛТУРИ

Почетак планирања градова се може одредити једино конвенцијом. У ране облике планирања могу се убројити градови у Месопотамији који су настајали вољом владара, чином који их је чинио „планским“. Могуће је прихватити да почетак представља изградња ел-Амарне у Египту, града који је подигао око 1353. г.п.н.е фараон XVIII династије Акхенатон. Историчари урбанистичког планирања се не слажу да ли почетак урбанистичког планирања треба повезивати са догађајем, личношћу или идејом, ни какву периодизацију применити. У великом броју секундарних извора наводи се да урбанистичко планирање као научна дисциплина постоји око једног века, односно да је настала крајем XIX или почетком XX века. По неким ауторима догађаји

који су погодни да симболично означе почетак настанка урбанистичког планирања у савременом добу могу бити:

- објављивање радова Илдефонса Сердаа и Суниер (Ildefonso Cerda i Sunyer), за проширење Барселоне изван градских зидина, средином XIX века.
- прве организоване градске интервенције у циљу решавања нагомиланих урбаних проблема у Енглеској¹⁵⁵ и Немачкој, односно први немачки планови за проширење градских територија крајем XIX века.
- настанак индустријског града, као прекретнице у развоју друштва која је иницирала настанак савременог урбанистичког планирања¹⁵⁶ (в. табелу п1-1).

Табела 9-1 Време настанка урбанистичког планирања и заштите непокретног културног наслеђа као научних дисциплина

Хронолошки преглед настанка урбанистичког планирања као научне дисциплине

	<i>terminus post quem</i>	<i>terminus ante quem</i>
Европа	1840.-их	1928.
Северна Америка	1890.-их	1909.
Русија	1703.	1918.
Србија	1867.	1931.

Идеје које су непосредно довеле до настанка нове дисциплине, кулминирале су у доба Просветитељства (Habermas 1985) (Heally 1997)(Turner 1996). Широко је прихваћено да се коренима савремене дисциплине могу сматрати утопистичке идеје, настале широм Европе, као и радови неокласицистичких архитеката у Француској у XVIII веку. Овакве идеје су утрле пут Османовој (Hausmann) опсежној реконструкција Париза у доба владавине Наполеона III, која је била најзначајнија урбанистичка интервенција свог доба (Gideon 2012, прво издање 1938/39) и сматра се једном од

¹⁵⁵ У Енглеској током 1880-их година, настала је јака реакција на нагомилане проблеме живота у граду, посебно у Лондону (Hall 2002). У исто време, у САД се такође отворила полемика о градским условима живота, а у циљу њиховог решавања истраживана су искуства великих европских градова попут Париза, Берлина Франкфурта на Мајни и др. (*ib.*).

¹⁵⁶ Примера ради, у XIX веку, Лондон је имао 5.6 милиона становника, Париз 4.1 милиона, док је Берлин имао 1.9 милиона 1890. године а 1910. већ 3.7 милиона становника (Hall 2002). Услед тако брзог раста, нагомилани су проблеми градског живота за које нису постојала одговарајућа решења.

кључних за историју урбанистичког планирања, што је потенцијално чини и погодном да означи настанак нове научне дисциплине.

Табела n1-1 Промене парадигме и развој планирања у САД од настанка покрета City Beautiful (Kuhn 1973).

<ul style="list-style-type: none"> • Парадигма 	<ul style="list-style-type: none"> • Конкурентне мисаоне школе • Одсуство консензуса о јединственој парадигми 	<ul style="list-style-type: none"> • Леп град (City Beautiful) • Парковски покрет • Реформа становања • Друштвена реформа – насеље кућа • Општинска реформа
<ul style="list-style-type: none"> • Развој парадигме 	<ul style="list-style-type: none"> • Консензус о парадигми • Формализација бриге заједнице о парадигми 	<ul style="list-style-type: none"> • Мастер планирање и функционални град • Свеобухватно планирање намене земљишта • Настајање планирања и зонирања • Стварање Америчког института за планирање града (American City Planning Institute) • Законодавно уређење планирања намене земљишта у надлежности локалне власти
<ul style="list-style-type: none"> • Артикулисање парадигме 	<ul style="list-style-type: none"> • Парадигма управља истраживачким напорима и праксом • Проширење парадигме 	<ul style="list-style-type: none"> • Артикулација теорије и метода планирања • Улазак локалних научника • Федерални програми који подржавају истраживање и показне технике
<ul style="list-style-type: none"> • Аномалија парадигме 	<ul style="list-style-type: none"> • Природно нарушавање парадигме • Појава и свест о феномену који парадигма не може објаснити и разрешити 	<ul style="list-style-type: none"> • Критиковање ефикасности планирања у политичком окружењу • Неспособност предвиђања или праћења друштвених расних проблема • Критиковање метода планирања • Критиковање унитарних и хомогенизованих обећања
<ul style="list-style-type: none"> • Криза парадигме 	<ul style="list-style-type: none"> • Покушаји да се разреши аномалија у оквиру постојеће парадигме • Покушај да се формулише нова парадигма • Хитна неопходност конкурентних мисаоних школа 	<ul style="list-style-type: none"> • Свеобухватан процес планирања намене земљишта • Свеобухватни процес рационалног одлучивања • Теорија планирања насупрот теоријама у планирању и у примени • Алтернативне стратегије планирање • Различите интересне групе у оквиру професије • Нејасна професионална ограничења • Промена активности и друштвеног планирања • Уверења у ендемску турбуленцију

Уопштено, на западу Европе „крајем XIX века, развој урбанистичког планирања следио је два главна правца које је Fransua Šeaj (Francois Choay) (Choay F 1965), (Jokilehto, ICOMOS 2005) назвала „културалистичким“ и „прогресивистичким“. Први, на линији ... „Камило Зитеа (*Camilo Site*), Ебенизера Хоурда (*Ebenizer Howard*) и Сер Рејмона Анвина (*Sir Raymond Unwin*) тежио је да препозна историчност у постојећем окружењу, што је довело до развоја „вртног града“, „лепог града“, „града широког поседа“ Ф.Л. Рајта (*F.L. Wright*) у Америци или Тапиоле (*Tapiola*) у Финској, а који се сви могу подвести под „град и мит о бољем животу“ (Sandercocck 1995). Други је био фокусиран на обезбеђивање становања и услуга за убрзани раст популације. Ово је водило истраживању потенцијала индустријске производње и стандардизације... Ова

два модела карактеристична су за панораму „модерног града“ у његовим различитим димензијама. Један рефлектује историјске слојеве, са нагласком на заједници, други приоритет даје стандардизацији циљајући на хомогеност.“ (*ib.*).

Планирање као регулаторни механизам је почело да се примењује у Русији врло рано. За време владавине Петра I Великог, основан је Ст. Петербург (1703.), а од 1716. започело се са његовом планском изградњом (табела п1-1). У зависности од тумачења, сваком од разматраних географских подручја могуће је дати примат у оснивању савременог урбанистичког планирања.

У свим наведеним примерима, значај идеја и догађаја је географски ограничен, због чега се за симболичан почетак може одабрати и догађај од интернационалног значаја. Први значајан међународни покрет који се бавио проблемом савременог планирања градова био је Сиам (CIAM, **Congrès internationaux d'architecture moderne**), па би година његовог оснивања (1928) или усвајање Атинске повеље 1933. могли послужити да означе почетак утемељења нове дисциплине на интернационалном нивоу (Hall 2002).

После Првог, а посебно после Другог светског рата, урбанистичко и просторно планирање било је изложено бројним новим изазовима, а сам развој, који је имао обиље актера и догађаја, може се најлакше пратити преко најутицајнијих идеја. Покрет под називом *Леп град* (енгл. *City Beautiful*) који је настао у САД почетком XX века припада линији развоја у којој је доминантно физичко планирање и које је остало доминантно до периода после другог светског рата (М. Вајић-Brković 1992). Он је имао своју супротност у другој струји у планирању у САД и Западној Европи, код које је естетичност простора била потиснута планирањем мреже комуникација и техничке инфраструктуре, у концепту названом *Ефикасан град* (енгл. *City Efficient*) током 1920-их. Ове идеје и механизми напретка (в.табела п1-2) имали су важан утицај који се наставио у деценијама које су уследиле, па је просторно планирање, које се дефинитивно конституисало 1950.-их, попримило један од два облика – форму „просторног планирања као посебне категорија физичког планирања и други – алокациони модел, који се превасходно бавио распоређивањем привредних капацитета у простору“ (*ib.*). Током 1960.-их, била је актуелна општа теорија планирања заснована на рационалном *i.e.* синоптичком планирању „на научно утемељеним чињеницама, на законитостима у развоју које могу бити научно доказане и избору оптималних решења ослобођених утицаја политичке воље“ али није заживела у пракси (*ib.*). Промене у планирању после 1960.-их година, на Западу, биле су реакција на незадовољене

друштвене потребе ранијим решењима и акумулацијом проблема (Kuhn 1973), које су обухватиле следеће:

- физички аспект планирања је поново добио пуну пажњу, након што је уочено да је планско размештање привредних капацитета у простору без обзира на просторни аспект резултирало компликованим и нерационалним решењима;
- Током 1980-их година, покрет енвиронменталиста је отворио серију нових питања о заштити околине и развоју (*ib.*).
- Теоретичари су се фокусирали на питања доношења одлука, усвајања и спровођења планова, развијања нових модела планирања попут „**колаборативног планирања**“¹⁵⁷.

До почетка 1970.-их година XX века на Западу, многи планери су „сматрали да чисте линије модернизма и одсуство човекомерности црпу виталност из заједнице“ (*ib.*) оптужујући их за високу стопу криминала и друштвене проблеме, што је створило плодно тло за постмодернистичке идеје Роберта Вентурија (Robert Venturi) и Deniz Skot-Braun (Deniz Scott-Brown), којима су поново окренули интелектуалну јавност ка друштвеној и економској разноврсности и индивидуализму у физичкој структури (*ib.*).

Развој урбанистичког планирања у овом периоду се може објаснити развојем не само теорије урбанистичког планирања, већ и развојем економије и друштва са којима је урбанистичко планирање тесно повезано, односно утицајем постмодернистичке револуције у архитектури и друштвеним наукама. Оне су на урбанистичко планирање имале двоструки утицај – с једне стране преко архитектуре, са последицама на физичко планирање, а с друге стране, у духу деконструкције језика, са последицама на одлучивање и процес управљања и др. Постмодернистичка Сосирова „тиранија језика“ доводи се у тесну везу са трендовима у другој половини XX века, посебно због утицаја на колаборативно планирање, слично као и Деридина деконструкција (*ib.*). Плуралитет идеја који је наступио, створио је много различитих приступа у планирању: **инкрементални приступ** или **метод сукцесивне ограничене компарације**¹⁵⁸,

¹⁵⁷ Примера ради, КОСГАП (CoSGAP) је модел који је примењиван у подручјима прекограничне сарадње у Европи, у урбанистичком и просторном планирању, под пројектом ЛУДА, а настао је из циљно-орјентисаног, **стратешког планирања** У САД је почео да се примењује као замена за традиционално планирање; овај метод је креиран тако да ојача заинтересоване стране уздижући их на ниво доносиоца одлука кроз директно ангажовање и међусобни дијалог, омогућавајући да се планери боље упознају са потребама заједнице, кроз активно учешће. (GTZ 1988)

¹⁵⁸ Ово није научни метод већ техника ограничене рационалности, која описује реалан процес планирања боље од ткз. синоптичког планирања, а представља мешавину интуиције и искуства; планер стварне околности апроксимира поједностављеним моделом, који није увек тачан и зависи од способност планера

планирање са мешовитим скринингом¹⁵⁹, заступничко планирање¹⁶⁰, групно планирање¹⁶¹, трансактивно планирање¹⁶², акционо планирање¹⁶³ и др. Упркос томе што нису сви методи, који су примењивани у том периоду, били научни, очигледан је напор да се развије одговарајућа научна методологија. Они се исправно могу разумети само у датим историјским околностима, па је ради правилног разумевања потребно држати се препоруке Карла Попера да прошлост мора бити ослобођена од садашњости. Било је и мишљења која су негирала одрживост генералног планирања, сматрајући да било какав облик дугорочног планирања мора бити одбачен. Као последица тога, у САД постоје и градови са минималним степеном планирања, попут Хјустона¹⁶⁴.

да идентификује проблеме и циљеве. Претпоставља се да нису испуњени услови као што су право време, буџет, информациона основа и потребне способности планера; идентификује се и евалуира само неколико опција, а при том постоје различити интереси и многобројни проблеми, а планер има улогу посредника. Велике промене се остварују најлакше малим корацима, током дугог периода, тежећи ка задовољавајућем решењу, а не најбољем (*ib.*). Не постоји јасно одређење циљева и намера, већ се мешавина интуиције, искуства, неписаних правила и итеративних консултација. Задовољавајуће је оно решење око ког се може успоставити консензус. Овакав приступ не омогућава радикалне промене, решења не могу да се оптимизују, а фокус је на ономе што је могуће имплементирати у датим околностима.

¹⁵⁹ Овај приступ планирању развијен са циљем да искористи предности рационалног и инкременталног планирања, али да се отклоне слабости. Заснива се на претпоставкама да многе инкременталне одлуке воде ка суштинским променама и да је кумулативни ефекат инкременталних одлука под утицајем фундаменталних одлука. Циљеви се дефинишу у договору са становништвом и доноси се неколико одлука које означавају битан помак у односу постојећу ситуацију.

¹⁶⁰ Термин је сковао Пол Давидоф (Paul Davidoff) 1965. (*eng. advocacy planning*) а означава метод којим се обезбеђује учешће обичних грађана, укључујући и маргинализоване друштвене групе, у одлучивању приликом доношења урбанистичког плана. Планер има улогу „заступника“ тих друштвених група, тако што пружа саветодавну помоћ, асистира и презентује њихове интересе пред надлежним телима. Неки градови имају стално отворене канцеларије са овом наменом, *e.g.* Беч.

¹⁶¹ (*eng. Community planning*) (планирање од стране заједнице) је заменило заступничко планирање; јавља се у два облика – прогресивно и генеричко.

¹⁶² (*eng. Transactive planning*) заснива се на рационалној комуникацији, *i.e.* на дијалогу између планера и људи на које план утиче, укључујући и најугроженије групе и уз инсистирању на широкој и интензивној партиципацији. Развио га је Фридман (Friedmann) крајем 1960-их и почетком 1970-их година. У овом методу, планери имају улогу медијатора између различитих интересних група и актера у планирању. Спроводљиво је једино уколико постоји добра воља да се учествује у конструктивном и отвореном дијалогу различитих актера.

¹⁶³ представља одговор на потребу да планери ефикасно одговоре на конкретан проблем урбане заједнице. Обухвата процес који поможе да се планер фокусира на жељени циљ и да одреди кораке који га доведу до остварења тог циља. Примењује се у урбаној обнови, енвајронменталном планирању, планирању техничке инфраструктуре *etc.* Код акционог планирања комбинује се физички аспект урбаног развоја са потребама заштите животне средине, економским и друштвеним потребама, *i.e.* примењује се међусекторски приступ.

¹⁶⁴ Иако има 5.5. милиона становника, Хјустон нема зонску организацију, која гласањем одбијена чак три пута од 1948. Примера ради, постоје ограничења густина и паркирања, али нема ограничења у намени

Развој урбанистичког планирање у **Русији** је после Првог светског рата текао битно другачије од Западне Европе и САД, а имао је јак утицај на развој планирања у читавом Источном блоку. Од оснивања Ст. Петербурга, преко успешно спроведене регулације земљишта и реформе урбаног развоја коју је спровела Катарина II (у оба случаја уз подршку немачке мањине), до Мајеровог (Mayer) ангажовања на изградњи нових насеља и градова у XX веку, кроз историју планирања у Русији се провлачила нит немачког утицаја, који је био веома плодотворан, а који је углавном био усмерен на стандардизацију и масовну продукцију. Главне карактеристике урбаног развоја и планирања у Совјетској Русији обухватају:

- изградњу искључиво планских насеља;
- стандардизацију урбанистичког планирања, развоја и пројектне документације;
- изградња и одржавање државних, централизованих инфраструктурних система;
- финансирање изградње и одржавања стамбених јединица из државног буџета;
- висока густина стамбених зона;
- изградња стандардизованих станова и мала стамбена површина по члану домаћинства у служби друштвене хомогености (COMMIN - the Baltic Spatial Conceptshare, 2007)

У Стаљинистичком периоду, након 400 година развоја, планирање је попримило ригидан облика, код ког су естетичност и човекомерност били потиснути стандардизацијом и инфраструктурном ефикасношћу, и оно је остало у тој фази више деценија (М. Вајић-Вркović 1992). У историјском смислу, ова етапа развоја планирања представља декаденцију, ка претерано формалном систему, у условима тоталитарног режима, након чега је наступила фаза пропадања институција у којој је планирање практично престало да постоји. Током Совјетског периода, строге планске мере имале су за последицу бољи размештај насеља у складу са природним потенцијалима, зонирање намена и концентрацију привредних садржаја, пораст броја становника у градовима и нестајање малих насеља (*ib.*). У Русији, после Перестројке, први пут после више деценија, престала су строга ограничења у коришћењу земљишта за „не-државне“ намене. Израда планске документације је практично престала, јер су пресушили извори финансирања, а стари закони и прописи који више нису били на снази нису ажурно ни адекватно замењени новим. У периоду транзиције, суштина кризе се базирала на алузивности значења „јавног интереса“ на коме се заснива

земљишта, а регулација се остварује индиректно, преко урбане инфраструктуре и финансија, а не директно кроз инструменте урбане регулације

урбанистичко планирање. Приватни предузетници и инвеститори нису развили задовољавајуће капацитете све до средине 1990.-их, а градови су се држали зонске регулације, засноване на урбанистичким плановима из совјетске ере. Промене су спроведене по угледу на искуства Западне Европе и САД. Учињени су напори и да се створи нов Правилник урбаног развоја, на федералном нивоу, заснован на западним узорима. Први такав правилник усвојен је 1998. али није успео да испуни сва очекивања, због чега је 2004. донет други, боље усклађен са очекивањима планера и других заинтересованих страна (*ib.*).

Након Перестројке у Совјетском савезу, сва три разматрана географска подручја постале су јединствен културни простор, у коме су се различити приступи планирању приближили.

На територији садашње **Србије**, планирање је настајало неуједначено. Са планским развојем градова на подручју данашње Војводине, која је била под управом Хабсбуршке монархије, започело се крајем XVII и почетком XVIII века. За почетак утемељења нове дисциплине у Србији, може се узети усвајање првог урбанистичког плана за Београд, тачније Дорћол, 1867. године, или трасирање Кнез Михајлове улице наредне године, по плановима Емилијана Јоксимовића, номинално првог српског урбанисте. Може се узети као преломно и доношење Грађевинског закона 1931., првог нормативног акта којим се регулише изградња градова и варошица у Југославији или доношење Основне уредбе о генералном урбанистичком плану 1949.. Иако је развој савремене Српске државе почео одмах после ослобађања од владавине Отоманског царства у XIX веку, развој урбанистичког планирања се одвијао релативно споро, на шта указује и податак да је први урбанистички план Београда усвојен тек 1923. У Србији је могуће препознати западне утицаје у урбанистичком планирању као и сличност са развојем у Русији, у складу са динамиком друштвеног развоја у XX веку. Почетком века, развој идеја је био претежно под утицајем западних вредности. Принципи интегративног планирања, који уважавају вредности културног и природног наслеђа, почели су да се примењују рано, номинално од 1932. Руски културни утицај почео да јача између два рата, са ангажовањем на територији Србије више архитеката и других визуелних уметника руског порекла, који су емигрирали након буржоаске револуције, као и захваљујући раду уметника који су били инспирисани руским конструктивизмом (окупљеним око часописа Зенит). Међутим, после другог светског рата, социјалистичко државно уређење подстакло је развој сличан Руском, у погледу стандардизације, планске изградње насеља и пратеће инфраструктуре, финансирање

станоградње¹⁶⁵ из државног буџета и др. Законодавна и друштвена уређеност је имала позитиван утицај на бригу о наслеђу у начелу, али је због државне идеологије било недоследности попут фаворизовања културне баштине из периода Другог светског рата на рачун ткз. грађанске архитектуре из периода пре тога. У периоду транзиције, посебно током ратова на Балкану, институције су ослабљене, али нису престале да постоје, а најзначајније последице имале су демографске промене изазване ратним сукобима 1990-их. Утицај Запада није престао ни у претходном, социјалистичком периоду, а 1990-их је додатно актуализован, због прилагођавања доминантно тржишној привреди. У XX веку на територији Србије приметна је воља да се урбанистички закони стално усаглашавају са потребама друштва и другим законима и прописима, укључујући оне који се односе на културно наслеђе, заједно са општим јачањем државе које је трајало све до 1985. године и постепено се наставило после 1996. Урбанистичко планирање у Србији¹⁶⁶ није губило контакт са локалном заједницом, која је активно учествовала у одлучивању, а почело је да се и номинално развија као колаборативно након закона из 1995.; физичко планирање је дефинитивно напуштено законом из 2003., а ка постепеном усвајању стратешког и акционог планирања, не искључујући ни друге познате моделе.

Из претходног историјата урбанистичког планирања (в. табелу 3-1) види се да се урбанистичко планирање развило у већини анализираних држава, укључујући и Србију, приближно у исто време, као и да рани развој у Русији, није био гарант стабилног и прогресивног развоја. Иако су се друштвени развој, па самим тим и развој урбанистичког планирања на Западу и у Русији одвијали на различите начине, криза која је настала у другој половини XX века се у оба случаја може свести на питање јавног интереса и ко га заступа. У Русији, после дугог периода у ком се то питање чинило излишно, овај проблем је уздрмао темеље институција које су се бавиле

¹⁶⁵ Узевши као индикативан пример станоградњу, она у Србији никада није попримила ригидан облик какав је имала у Русији, и шире, у читавом источном блоку, као што ни тржиште никада није у потпуности престало да постоји.

¹⁶⁶ За додатне информације о историјату развоја просторног и урбаног планирања у Србији погледати:
(1) Мацура, Владимир. Чаршија и градски центар, развој средишта вароши и града Србије XIX и прве половине XX века. Ниш: ИРО Градина, 1984.
(2) Мацура, Владимир. Урбано планирање у Србији 19. и 20. века. Београд: Београд пројект - Центар за планирање урбаног развоја, 1983.
(3) Максимовић, Бранко. Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914. Београд: Српска академија наука и уметности, 1978. и
(4) Максимовић, Бранко. Урбанизам у Србији, оснивање и реконструкција вароши у 19. веку. Београд: Градјевинска књига, 1962.

Табела 3-1 Преглед урбанистичких закона и других важних докумената Србији кроз историју до 1985.¹⁶⁷

Grčko i Vizantijsko zakonodavstvo (do VI v.n.e., koje tek treba istražiti). Dušanov zakonik (oč. 1349. i prekid kontinuiteta). Tursko zakonodavstvo (od XV v.).
1772 Glavna instrukcija o naseljavanju Banata
1837 Ukaz o ušoravanju sela u Srbiji
1865 Zakon o mestima (sa dopunama 1885) o regulaciji varoši i varošica u Srbiji
1894 Građevinski zakon za varoš Beograd i druge varoši i varošice u Srbiji (Predlog zakona)
1895 Zakon građevinski za varoš Beograd (izm. i dop. 1898, 1900, 1901, 1905, 1922) tzv. „Zakon kнеza Miloša“
1897 Građevinski pravilnik za varoš Beograd
1904 Građevinska uredba Bačko-bodroške županije
1900 Kraljevski ukaz o o izgradnji pojedinih ulica u Beogradu
1905 Kraljevski ukaz o izgradnji pojedinih ulica u Beogradu
1913 Uredba po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije
1925 Pravilnik o izradi regulacionih i nivelacionih planova za varoši i varošice u Kraljevini S. H. S.
1931 Građevinski zakon Kraljevine Jugoslavije
1932 Pravilnik o izradi regulacionih planova
1932 Opšta uputstva za izradu građevinskog pravilnika i uredbе o izvođenju regulacionog plana
1935 Građevinski pravilnik za Grad Beograd
1938 Građevinski pravilnik za Grad Novi Sad
1936 Opšti pravilnik za uređenje sela
1940 Nacrt Uredbe o izvođenju regulacionog plana Grada Beograda po idejnoj skici za regulaciju
1949 Osnovna uredba o generalnom urbanističkom planu FNR Jugoslavije
1961 Nacrt Opšteg zakona o prostornom planiranju FNRJ (nije donet)
1961 Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju NR Srbije
1965 Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju NR Srbije
1967 Rezolucija o osnovama politike urbanizacije u Socijalističkoj Republici Srbiji
1974 Zakon o planiranju i uređenju prostora SR Srbije
1971 Zakon o planiranju i uređenju prostora SAP Kosovo
1976 Zakon o planiranju i uređenju prostora SAP Vojvodine
1985 Zakon o planiranju i uređenju prostora SR Srbije
1989 Zakon o planiranju i uređenju prostora i o Prostornom planu SR Srbije

¹⁶⁷ У овом прегледу је испуштено да је 22.6.1955. проглашен *Општи закон о уређењу општина и срезова*, којим је уведена нова територијална подела општина/котара у ФНРЈ *i.e.* комунални систем у коме је увећана општина основна друштвено-економска заједница и политичко-територијална јединица (која је тада имала 1479. општина у 107 срезова; до 1963 тај број је смањен на 581 и 40, респективно).

планирањем. **Дух развоја урбанистичког планирања у XX веку**, након његовог конституисања као научне дисциплине, може се сажети у гесло: *”Моћ јесте лакмус-тест теорије планирања”*¹⁶⁸, при чему значење „моћи“ треба схватити широко, од финансијске моћи до друштвене, од моћи појединаца до моћи заједнице. Колаборативно планирање се из теорије хуманистичких наука пренело на урбанистичко планирање, а затим и на заштиту градитељског наслеђа као логичан одговор на друштвене промене. Многа актуелна мишљења указују на кризу легитимитета урбанистичких планирања, чије су методе компромитоване бирократским манипулација у пракси (Gabrielli 2010).

ПЗ.1.1 Конституисање заштите градитељског наслеђа као научне дисциплине

„Сваки објекат из прошлости може бити претворен у историјско сведочанство без да има, изворно, меморијалну намену. Генеза овог концепта датира из времена када се појавио један пројекат, до тада незамислив, а који је обухватао проучавање и чување грађевине само зато што су сведоци историје и уметничка дела. У том духу је Леон Батиста Алберти, на прелому два доба, славио архитектуру која нам одједном може оживети прошлост, обезбедити славу архитекти-уметнику и доказати аутентичност историјских сведочења“.

(N. Kurtović-Folić, Revitalizacija arhitektonskih objekata 2011.)

Развој идеје о очувању градитељског наслеђа везује се за најстарије цивилизације. Један од раних познатих примера је подупирање оштећене десне руке статуе Рамзеса II каменим блоковима на храму у Абу Симбелу. У Грчкој, у којој је реч „споменик“ повезана са „сећањем“, у V в.п.н.е. Атињани су одлучили да не обнављају храм, који су уништили Персијанци, већ да сачувају рушевине као меморијал (Jokilehto, ICOMOS 2005). И у Витрувијевом трактату, могу се наћи смернице за планирање градова и грађевина, пре свега ради здравља њихових становника (Vitruvius, Десет књига о архитектури 2006, настало у 1. в). Древне корене овог концепта треба тражити у (1) традиционалном продужавање живота грађевинама докле год имају употребну вредност, (2) изградњи значајних објеката која се протеже кроз више генерација, при чему се свака наредна труди да мање или више одржи склад са претходним и у (3)

¹⁶⁸ Парафраза реченице: „Моћ може постати лакмус тест теорије планирања“.

ретким примерима грађевина које су се издвојиле од других по споменичкој вредности (Jokilehto, ICOMOS 2005). У последњу групу, спадају објекти који су још у Старом веку постали чувени по вредностима која далеко превазилазе вредност материјала од ког су саграђени, и означени су као „Светска чуда“, од којих су до данас једино опстале Пирамиде у Египту (*ib.*). Сам термин „културно наслеђе“ имао је различита тумачења и дефиниције у различитим епохама, поднебљима и народима. Писани извори указују да је, по својој суштини, значај непокретног културног наслеђа био препознат и прихваћен друштвеним нормама и законима много векова пре савременог доба (Jokilehto, ICOMOS 2005). У истраживању историјског значења „културног наслеђа“ издваја се неколико писаних извора који потврђују претходно. У Антици, у писмима Теодорика Великог префекту Рима, сачуван је коментар о седам светских чуда: храму Дијане у Ефесу, гробници краља Маузолуса, Колосу са Родоса, Фидијиној статуи Зевса, Кировој палати, зидинама Вавилона са Серамидиним вртovima и Египатским пирамидама (*ib.*). На крају овог записа, у коме се издваја и шта је најлепше на некима од њих, као и да се сматрају чудом јер су „претходница“ и зато што су опстали кроз векове, „стара“ светска чуда се пореде са тадашњим Римом. У Италијанској ренесанси, була Папе Пија II из 1462., другом драгоценом извору, наводи се да за очување града, „*in sua dignita et splendore*“, није важно само чувати базилике, цркве и религијска места, већ и античке и древне зграде и њихове остатке, који су остављени потомцима у наслеђе, јер орнаменти на фасади највише доприносе лепоти града (J. Jokilehto, Definition 2005). Интересовање за старине, које је покренула Ренесанса, подстакло је Европске земље да једна за другом законодавно уреде заштиту градитељског наслеђа. Рани такви примери обухватају Пропис о антиквитетима шведског краља Карла XI из 1666. и упутства привремене Комисије за уметности током Француске револуције о идентификацији и чувању објеката од значаја за уметност, науку и образовање из 1794. (Јокилето 2005).

Конституисање заштите градитељског наслеђа као научне дисциплине одвијало се различитом динамиком у појединим државама. У овом периоду, историјат се погодно може пратити преко истакнутих личности¹⁶⁹, али је стваран значај у идејама

¹⁶⁹ У касном XVIII-ом веку, критика рестаурације средњовековних цркава у **Енглеској**, од стране **Џона Раскина** (John Ruskin) и Вилијама Мориса (William Morris) претворила се у анти-рестаураторски покрет и у другим земљама, који су подржале утицајне личности тога доба. Реконструкција је била забрањена, а препоручено је да се додаци израђују у савременој форми. У Енглеској су овако ригидни ставови били формално ублажени, а суштински измењени, у „веродостојним рестаурацијама“ Скота (Scott) (*ib.*). У **Италији**, до утемељења савремене дисциплине, довели су сукцесивни радови Камија Боитоа (Camillo Boito) (1836-1914), Луке Белтрамија (Luca Beltrami) (1854-1933), Густава Ђованонија (Gustavo

које су се искристалисале до почетка XX века, а подразумевале су различито поимање заштите градитељског наслеђа, а које се развијало у три правца, по Јокилету:

(1) један, преузет из Старог века, заснивао се на симболичком значају грађевине и очувању сећања на изворног градитеља;¹⁷⁰ очување грађевине се састојало у рестаурацији функције, кроз реновацију или обнову, или чак побољшање, при чему је ретко посвећивана пажња карактеру материјала.

(2) други, настао у Италијанској ренесанси, заснивао се на естетичној вредности грађевине и носталгичном односу према античким рушевинама, али и најави новог доба¹⁷¹(*ib.*). У овом случају, рестаурација је „била усмерена на *комплетирање и поновно стварање* архитектонске целине у складу са својим оригиналним намерама и најзначајнијим периодом, при чему је коришћено историјско истраживање и аналогија са другим грађевинама са истим стилем и одредницама

(3) трећи, такође настао у Италијанској Ренесанси, заснивао се на историјској вредности грађевине, због чега је посебна пажња посвећивана аутентичности, са свим слојевима који су хронолошки настајали. Од интервенција, примењивана је конзервација, анастилоза, ре-евалуација аутентичног објекта; чувани су оригинални материјали и историјска стратификација, а избегавани фалсификати¹⁷².

Giovannoni) (1873-1947) и Амброђија Анонија (Ambrogio Annoni) (1882-1954). У **Аустрији**, Алојз Ригл (Alois Riegl) (1858-1905) и Макс Дворжак (Max Dvořak) (1874-1921), такође су се залагали за конзервацију и очување свих градитељских фаза. Највећу допринос Ригл је дао у валоризацији грађевина – подели на објективне, иманентне и субјективне, које су рефлексивна емотивног односа према њима, а Дворжак уложи и значају предела (*ib.*). У **Немачкој**, најистакнутија личност крајем XIX века је била Георг Деио (Georg Dehio), који је битно унапредио инвентарисање. И другим европским државама полемика се водила између конзервације, поштовања историјских грађевина, и уметничке и археолошке рестаурације. У **Француској**, уређивање области историјских споменика почело је још 1830. са увођењем функције генералног инспектора;

¹⁷⁰ „Слично, лик или статуа божанства или неке важне личности представља део значаја особе или духа и мора се поштовати у својој материјалној аутентичности, као што је био случај у Египту. Обрнуто, због своје симболичке вредности, непријатељ може уништити или однети те објекте“(*ib.*);

¹⁷¹ Овакав приступ се може препознати у радовима Сер Гилберта Скота (Sir Gilbert Scott) у Енглеској и Виоле-л-Дика (Viollet-le-Duc) у Француској. Уметничка дела из Антике постала су модел из ког се учило, који је имитиран, али са циљем да буде превазиђен. Древне скулптуре, славолуци, и други споменици и уметничка дела су сачувана, заштићена, али и рестаурисана и комплетирана како би добила нову актуелност, нову функцију и нови живот као део и одредница садашњег друштва „Историјски“ значај грађевине је виђен – не толико повезан са континуитетом и стратификацијом кроз време – већ са одређеним периодом у историји, односно архитектонским стилем. Убрзо, овај утицај се из Италије проширио на друге Европске земље, са побудом да се заштите и обнове национални споменици (*ib.*).

¹⁷² Овај концепт је наставио да се развија у XVII и XVIII веку, а његов најутицајнији поборник био је Јохан Јоахим Винкелман „који је инсистирао на разлици између оригинала и рестаурисаних делова, да

Ова три приступа су се преплитала и отворила дискурс о конзервацији и рестаурацији који је трајао све до средине XX века. Јокилето истиче (2003) да су „конзервација и рестаурација... два термина који се често користе да опишу сличне активности“ и позива се на дефиницију конзервације из ИКОМОС-ових смерница о образовању и обуци (1993): „Циљ конзервације је да продужи живот културном наслеђу и, ако је могуће, да учини јасним његове уметничке и историјске поруке, без губљења аутентичности и значења...Конзервација мора поштовати културни контекст.“, а за дефинисање рестаурације позива се на Венецијанску повељу (поглавље 4-5.): „Процес рестаурације...дефинише се као високоспецијализована операција, са циљем да „очува и открије естетску и историјску вредност споменика“, засновану на поштовању оригиналног материјала и аутентичности докумената“...“Различите речи као што су *конзервација*, *рестаурација* и *очување*, често се односе на **очување културног наслеђа**. Можемо приметити да ће њихова употреба зависити од тога који се језик користи. Латински језици имају тенденцију да наставе са коришћењем речи **рестаурација** (*restauro, restoration*) у функцији општег термина за све неопходне операције које се односе на **очување наслеђа**. У Италији се **историјске грађевине** често називају *споменицима*, у Француској *историјским споменицима*. У Великој Британији, из историјских разлога, предност **имају конзервација** и **конзервација историјских грађевина**, док је у САД уобичајени израз који се односи на архитектонско наслеђе **историјско очување**.“¹⁷³. По неким мишљењима генеза научно-утемељене заштите непокретног културног наслеђа започела је усвајањем теорије Камила Боитоа, на Трећем конгресу инжењера и архитеката у Риму 1883., којом су постављени темеље рестаураторства у Италији и шире¹⁷⁴ (Jokilehto, ICOMOS 2005). „У

би се отклонила могућност фалсификовања суштинске уметничке вредности античких уметничких дела“(*ib.*). Овај концепт је прихваћен у третману класичних споменика у Италији, Француској и Грчкој (*ib.*).

¹⁷³ На ово би се још могло додати да је сензибилитету српског језика више одговара „очување“ (енг. пресервацион) или „заштита“ (енг. protection) од конзервације (енг. conservation), која сугерише непроменљивост. Иако се у самом називу институција које се баве заштитом у Србији наводи да се баве „споменицима“, заштита се у стварности односи на културна добра, односно културно наслеђе, чији највећи део чини „градитељско наслеђе“.

¹⁷⁴ Том приликом, „препоручена су следећа начела (овде у изводима):

1. Архитектонски споменици морају бити радије консолидовани него поправљани, радије поправљани него рестаурисани, избегавајућу додатке и обнове.
2. Ако се ови последњи покажу непходним за стабилност и због других разлога, треба да буду изведени тако да се разликују од оригиналних елемената и не ремете уметнички аспект споменика.

XX веку, развој је довео, након просветљујућег утицаја Ђованонија, а посебно после шока због светских ратова, ка ономе што би се могло видети као модерна синтеза два претходна приступа, тзв. *restauro critico*“ (ib.). До коначног компромиса између „конзервације и рестаурације“ у Италији дошло је захваљујући ангажовању Ђулиа Карла Аргана (Giulio Carlo Argan), Роберта Панеа (Roberto Pane) и Ђезаре Брандија (Cesare Brandi), средином XX века.

У многим државама се у исто време радило на законодавном, институционалном и научном унапређењу заштите градитељског наслеђа. Примера ради у **Немачкој** је 1770., формирано Главно грађевинско одељење¹⁷⁵ за бригу о јавним грађевинама, а који је од 1815. до 1843. прерастао у институцију која се бави свим грађевинама које имају историјску, научну или техничку вредност или занимљивост, на челу са Конзерватором уметничких споменика; у **Француској** су усвојени Закон о заштити историјских споменика 1913., и Закон о заштити места 1930., а заштитна зона око споменика (фра. *site urbain*) прихваћена је и у урбанистичким законима¹⁷⁶; приближно у истом периоду, законом из 1939., регулисана је заштићена околина споменика у Италији (S. Vučenović 2004). Самим тим, постоји више важних догађаја у свакој држави који су могли формално означити почетак научно утемељене заштите градитељског наслеђа, као што приказује табела 3-2.

Паралелно са претходним, може се пратити историјат међународног законодавства заштите градитељског наслеђа, које је почело да се развија и убрзо прерасло у доктрину, због немогућности спровођења међународног права на подручју суверених држава. Сматра се да зачетак међународне доктрине представља увођење појма „универзално наслеђе“ којим се, као законодавним проблемом, бавио Швајцарски правник Емериш д Вател (Emmerich de Vattel) у Закону о народима¹⁷⁷ из 1758. (Вученовић 2004). Наполеонови ратови су актуелизовали проблем, јер су

-
3. Када се надокнађују уништени или јако руинирани елементи, њихове замене треба да буду урађене према изворним формама, у материјалу који се разликује од старог, или са ознакама датума рестаурације. На археолошким споменицима, нове блокове у зидовима оставити у рудиментарним облицима који се јасно разликују од изворног опуса.“ (S. Vučenović 2004)

¹⁷⁵ нем. *Ober-Bau-Department*

¹⁷⁶ Имајући у виду да су немачке државе биле разједињене, стање закона и институција је било хетерогено и у многим деловима данашње Немачке ова област је уређена тек почетком XX века (Јокилето 2005).

¹⁷⁷ енгл. *The Law of the Nations*

окупиране државе након ослобођења тражиле повратак својих отетих уметничких дела¹⁷⁸. Прву међународну конференцију у Бриселу (1874) сазвао је Цар Русије Александар II, са циљем да се ово питање размотри, и том приликом је усвојен **Пројекат међународне декларације о законима и обичајима ратовања**¹⁷⁹, у ком је култура декларисана као заједничко наслеђе човечанства. Године 1897. у Бриселу је одржан **Интернационални конгрес архитеката** који је разматрао проблем рестаурације, а затим и **Мадридски конгрес 1904.**, захваљујући ком су усвојене **Препоруке о очувању и рестаурацији архитектонских споменика.**

Табела 3-2 Преглед настанка заштите непокретног културног наслеђа

	terminus post quem	terminus antes quem
Европа		
Енглеска	1745.	?
Француска	1789.	30.3.1887.
Италија	Ренесанса	1883.
Немачка	1843.	
Португал	1721.	ревидиран 1802
Шпанија	1884.	1865.
Швајцарска	1886.	1887.
(федерални ниво)		
Белгија/Холандија	1823.	
Данска	1830-их	
Норвешка	1842 1870их	
Финска	1870.	
Грчка	?	1814.
Северна Америка	1850-их	1949.
Русија	?	1874.
Србија	1844.	1912.

Године 1899. и 1907. у Хагу, одржани су нови међународни скупови са темом јавних грађевина и добара на окупираним територијама. Међутим, овакве активности нису спречиле катастрофална разарања и губитке у Првом светском рату. Након тога, у оквиру новоосноване Лиге народа (1919.), покренут је **Међународни комитет за интелектуалну сарадњу**, а затим је основана **Међународне канцеларије за музеје 1926.**, претеча **Међународног савета за музеје** (International Council of Museums – ICOM) који је основан 1946. Године 1930., ИМО се састао у Риму ради Међународне

¹⁷⁸ а од таквих случајева најпознатији је забат и фриз Партенона, популарно назван „Лорд Елгинов мермер“;

¹⁷⁹ *енг. Project of an International Declaration Concerning the Laws and Customs of War*

конференције за изучавање научних метода за испитивање и заштиту уметничких дела¹⁸⁰, а наредне године у Атини са темом архитектонских споменика. Из тог скупа произашла је Атинска повеља (1931), први међународна документ о политици заштите, и то по угледу на Ђованонијеву Националну повељу конзервације Италије (Вученовић 2004). Деценије након доношења Атинске повеље (1931), а посебно након усвајања Венецијанске повеље (1964) обележила је све интензивнија међународна активност на пољу заштите непокретног културног наслеђа.

Специфичност заштите у САД је да се рано развила свест о заштити природних добара, чији почетак означава стављање под заштиту Националног историјског парка Меристаун (енгл. Marristown National Historic Park) 1715. Међутим, номинално први Национални парк проглашен је и стављен под заштиту за време Председника Гранта 1872. и то је био Јелоустоун (енгл. Yellowstone), а до данас је стављено под заштиту њих 59. Године 1916. донет је ткз. Органски закон којим је основана Служба Националних паркова. Прво културно добро које је заштићено на територији ове државе било је седиште Џорџа Вашингтона у Њујорку 1850. а наредно је његово имање Маунт Вернон (енгл. Mount Vernon) у Вирџинији. Закон о антиквитетима, покренут због спознаје о нестанку станишта и артефаката Индијанске културе, усвојен је 1906., а овим законом су заштићени и неки национални паркови, што је касније промењено. По овом закону, Председник је имао неограничену слободу одлучивања о подручју које се штити, која је касније ограничавана законима донетим 1943. и 1950. Године 1933. основан је центар за истраживање (попис) историјских зграда Америке (енгл. Historic American Buildings Survey) а данас је то део Програма документационог центра баштине (Heritage Documentation programs (HDP)).

У Русији, свест о заштити градитељског наслеђа је почела да јача и у XVIII и XIX веку, а цар Николај је 1826. увео први Национални регистар архитектонских старина. Царске грађевине су стављене под заштиту непосредно пре Првог Светског рата, а за време Лењинове управе, у исто време је наложено и њихово уништавање и њихово очување. Период од 1917.-1941. обележило је затварање музеја и уништавање цркава у анти-верским кампањама. За време Стаљина уследиле су обимне урбане реконструкције, које је обухватало и уништавање великог броја објеката архитектонског и урбаног наслеђа, а национални регистар се од 474 свео само на 74 објеката 1935. у Москви, а укупно у Русији од 3000 на 1200. Након Другог Светског

¹⁸⁰енг. *International Conference for the Study of Scientific Methods for Examination and Preservation of Works of Art*

рата порасла је брига за преостало наслеђе, као реакција на велико разарање у периоду пре тога, али је уследила још једна антиверска кампања у којој је уништен велики број цркава. *Родина*, независно друштво за заштиту баштине основано је 1964. и опстало је до 1970-их, а у то време држава је основала ВООПИК – државну институцију за бригу о националном наслеђу. После Перестројке, враћена је имовина цркви захваљујући чему је могла да почне и њихова обнова. Донет је нови закон „**О објектима културног наслеђа (споменицима културе и историје)**“ 2002., чиме је ова област уређена на савремено прихватљив начин.

У **Србији**, заштита непокретног културног наслеђа је почела да се развија у XIX веку, са ослобађањем територија од Отоманске власти. Кнез Милош Обреновић је 1832. издао наредбу о пописивању цркава и манастира у Кнежевини Србији, а 1844. године, основан је Музеум сербски (данас Народни музеј) у Београду. Основана је и комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина и донета Уредба о забрани рушења старих градова и њихових развалина *i.e.* **Уредба о заштити споменика древности Кнежевине Србије** (Уредба о о заштити споменика древности Кнежевине Србије 1844)¹⁸¹. У XIX веку, па све до Првог светског рата, поимање заштите било је највише под Аустријским утицајем. Почетком XX века, одржана је прва Конференција музеалаца и конзерватора у Југославији (1922.), на којој је утврђен предлог Закона о музејима и заштити старина, (а затим поново 1932. и 1934)., а 1932. је основана Бановинска археолошка комисија, ради прикупљања документације о споменицима и њиховом стању, налазиштима и др. Започети су конзерваторски радови на објектима профане намене широм Србије, и то археолошком налазишту Стоби (1931), Медијани (1933) и Београдској тврђави (1936-37)¹⁸². Након Другог светског рата донети су важни правни акти из области заштите културног наслеђа – Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина (први општи правни акт из области заштите културног наслеђа у новоформираној социјалистичкој Југославији) и Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије, 1946. Годину дана касније, формирана је прва институција заштите у Србији, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике

¹⁸¹ За текст је најзаслужнији Јован Стерија Поповић, тадашњи Министар просвете, а објавио га је кнез Александар Карађорђевић у сагласности са Совјетом, а објављивање је узето за Дан заштите културних добара у Србији. Уредба је објављена у листу „Срске новине“, бр. 14, 11.год., 16.(22) фебруара 1844.

¹⁸² Видети Анка Стојаковић, Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата, Раска бастина 2, Краљево 1981, 259-266 и три текста Ђурђа Бошковића који су настали између два Светска рата.

Србије са седиштем у Београду, чији је један од иницијатора оснивања и први директор био књижевник Милорад Панић-Суреп. Овај завод у сарадњи са Археолошким институтом у Београду, започео је прикупљање података о културном наслеђу, уписивање споменика у Регистар заштићених културних добара и др. Најважнији споменици културе били су у надлежности Југословенског института за заштиту споменика културе који је 1971. припојен Републичком заводу за заштиту споменика културе. Непосредно после другог светског рата, законодавство и политика заштите на територији Југославије после Другог светског рата проширио се утицај француске школе заштите, донекле захваљујући Константину Поповићу, који се тамо образовао а био је и један од аутора послератне културне политике. Брига за културно наслеђе из Другог светског рата унапредила је свест о очувању културних добара међу најслабије образованим слојевима друштва. Прелазак од заштите појединачних споменика културе, на заштиту вредности археолошких налазишта и амбијенталних целина, просторних културно-историјских целина и знаменитих места (Закон о културним добрима Републике Србије 1992/1994 и 2011, члан 2, став 3) у Србији је био добро прихваћен. То се једним делом може објаснити великим бројем спомен обележја из Другог светског рата, која су деценијама била у средишту политике градитељског наслеђа (Сутјеска, Тјентиште, Спомен парк Бубањ etc), а за које је по природи ствари било важно „место“ и предео, колико и само спомен обележје. У начелу, у другој половини XX века, у Србији, заштита непокретног културног наслеђа је унапређивана у складу са међународним трендовима.

Табела ПЗ-3 Преглед важних датума за заштиту споменика културе у Србији у XIX и XX веку

Осн. Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина

1844.	
22. 2. 1844.	Усвојена Уредба о забрани рушења старих градова и њихових развалина
1844.	Основан Музеум сербски, данашњи Народни музеј
1932.	основана Бановинска археолошка комисија
1932. и 1934.	Закон о музејима и заштити старина
1946.	Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости
1947.	Основан Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Репу блике Србије
4. 6. 1947.	Основан Археолошки институт у Београду при САНУ
1972.	Припајање Југословенског института за заштиту споменика културе
1990.	Закон о културним добрима ("Службени гласник СРС", број 6/90)
1994.	Закон о културним добрима ("Службени гласник СРС", број 72/94)

Овим прегледом употпуњен је оквирни преглед законодавних и институционалних активности које су довеле до настанка савремене заштите културног наслеђа у Србији и у ширем окружењу у ком је доминантан утицај европске научне методологије.

ПРИЛОГ 2

Investing in the Sense of Place: The Economics of Urban Upgrading Projects with a Cultural Dimension, Martin Rama, *Director, World Development Report 2013, The World Bank, Economy of Uniqueness*

2

Investing in the Sense of Place: The Economics of Urban Upgrading Projects with a Cultural Dimension

Martin Rama

Director, World Development Report 2013, The World Bank

In a context of rapid urbanization, interventions to develop old cities emphasize infrastructure but often pay scant attention to the architecture of the buildings, or the social fabric associated with them. At the same time, the approaches used for heritage preservation are more relevant when trying to save an architectural or historic landmark than when dealing with the challenges of large-scale urbanization. This chapter provides simple analytical tools to discuss under which conditions it is socially desirable for urban upgrading projects to protect and renovate buildings and structures that do not qualify as heritage landmarks but are part of the soul of a place. Those tools clarify the conditions under which an intervention paying attention to aesthetic and cultural aspects results in net gains for local residents and outside investors, leading to higher financial returns than a standard urban upgrading project. The chapter discusses how a cultural component should be designed so as to align private incentives with the socially optimal outcome. It also analyzes the distribution of the gains between local residents and outside investors, and shows that standard approaches tend to favor the latter group and may result in the displacement of the original population. The chapter argues that these distributional issues need to be explicitly taken into account, and alternative arrangements be considered, including a "shareholders" approach in which long-time residents have a collective stake in the project.

Introduction

In a context of rapid urbanization, old cities struggle to modernize without completely losing their character. In the absence of a strategic public intervention to steer their transformation, many of them simply drift into a haphazard mix of demolition, new construction, and building upgrading. Their overall densification, which is certainly welcome from an economic point of view, is often accompanied by the displacement of the original population, which is more questionable from a social point of view. The level of economic activity these cities can sustain typically increases, sometimes substantially, but in the process these places also lose their distinctive traits and become less livable. This is not merely a concern of culture-loving intellectuals in the rich world, who may be too privileged to fully value the benefits of rapid urbanization. In many cases, the inhabitants of these cities also regret the loss of a sense of place and the disappearance of the physical markers of their identity.

Development interventions by local authorities (often with the support of international financial organizations) tend to reinforce this trend toward blandness. Those interventions emphasize access to water, sanitation infrastructure, or convenient commuting, all of which are commendable. But the interventions pay scant attention to the architecture of the buildings or the social fabric associated with them. They may include “livelihoods” components in addition to pipes and concrete, but the main focus of those components is on economic activity, not on aesthetics or culture. They often seek ways to compensate the original inhabitants for the property to be taken over by infrastructure and new construction; less frequently do they consider how to keep those original inhabitants in place. The frantic transformation of centuries-old Asian cities into soulless agglomerations of generic architecture is an obvious illustration of this trend. Moreover, there is an element of irreversibility in transformations of this kind, as recovering what was lost is enormously more expensive than it would have been to preserve it in the first place. Bringing back the original population is simply not possible.

Admittedly, there is also an increasing trend toward financing heritage projects, aimed at protecting and restoring unique buildings or architectural ensembles. These are the kind of structures that can aspire to join the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) World Heritage List, if they are not part of it already. They typically include landmarks and small historic centers of stunning homogeneity. Taking again Asia as an example, extraordinary towns such as Lijiang in China, Luang Prabang in Laos, or Hoi An in Vietnam fall in that category. While it is remarkable to see international financial organizations increasingly supporting projects of this sort, it is also clear that the heritage approach can only be marginally relevant when upgrading major cities and dealing with the challenges of large-scale urbanization.

What is missing is a workable approach to explicitly take into account the cultural dimensions of urban upgrading in agglomerations that have a history and (still) possess character, but would not warrant the type of intervention due to a designated heritage site. The question, then, is under which circumstances should standard urban upgrading projects include components aimed at protecting and renovating specific buildings and structures that do not qualify as landmarks but are part of the soul of a place. Answering this question requires assessing what the optimal intervention would be and identifying the ways in which private incentives need to be slanted to make the project viable. It also requires developing practical tools to appraise the costs and benefits of the intervention, so as to decide when laying pipes, pouring concrete, and supporting “livelihoods” is the only thing to do, and when to aim for more.

Those tools should also clarify the conditions under which paying attention to aesthetic and cultural aspects results in net gains for local residents and outside investors. It would be naive to assume that the preservation of urban ensembles that do not qualify as heritage sites can be conducted on a philanthropic basis. Therefore, an urban upgrading project with a cultural component should be designed in such a way that the private sector derives higher financial returns from the intervention than it would from a standard urban upgrading project.

Ensuring that the private sector benefits from the intervention raises the issue of how to distribute the capital gains between the local community and outside investors. Standard urban upgrading projects emphasize the importance of clear property rights, at the household level, to attract private investment. In doing so, they take an atomistic approach, relying on individual units rather than the collective. But an atomistic approach to property rights has important distributional implications, making it easier for outside investors to appropriate a larger share of the gains from upgrading. An atomistic approach to property rights also results in the displacement of the original population, hence undermining the sense of place that made the area special in the first place. Rethinking urban upgrading projects requires that these distributional issues be explicitly taken into account, and alternative property arrangements be considered, including a “shareholders” approach in which long-time residents have a collective stake in the project.

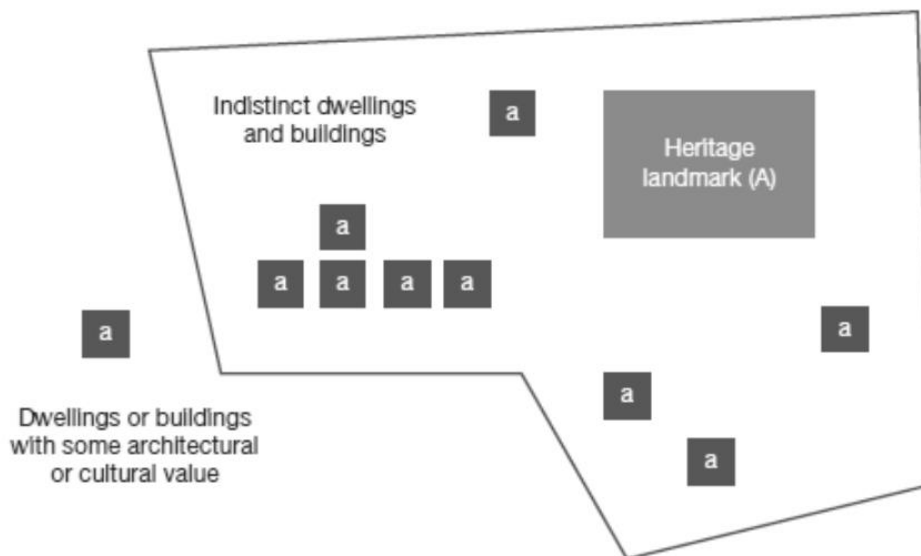
The objective of this chapter is to provide a simple analytical framework to think in economic terms about urban upgrading projects with a cultural dimension. Building on that framework, the chapter draws practical implications on a range of issues, from cost-benefit analysis to private participation to distributional impacts. The chapter does not include any conceptual innovation. Its main (if not only) contribution is to bring together the analytical toolkit of economists and the practical approaches of urban planners (Mason 2005, Rizzo and Throsby 2006). It is hoped that the chapter will serve as a guide for those involved in the preparation and appraisal of urban upgrading projects, supporting the broader trend

toward rigorous economic analysis of development projects. It is also hoped that it can help local authorities in developing countries as they struggle to modernize their cities in ways that support economic growth without (completely) undermining cultural values.

Basic Concepts and Notation

To cover the entire spectrum of urban upgrading projects, it is convenient to consider an intervention area with a diverse set of features. Standard urban upgrading projects implicitly ignore architectural or cultural value, as if all the dwellings and buildings in the area were indistinct or generic. Most of the intervention area may indeed match this assumption. At the other end, heritage projects focus on landmarks of unquestionable historic, cultural, or architectural value. The typical intervention area may include one or several of such landmarks; for the purpose of this chapter, it could also include none. In between these two extremes, many old cities include dwellings and buildings that would not qualify for protection on their own merits, and individually do not make much of a difference, but taken collectively have enough character to be a recognizable feature of the intervention area. Continuing with the Asian examples, Haveli mansions in Ahmedabad and French villas in downtown Hanoi would fall into this category. A simplified representation of a typical intervention area can be found in figure 2.1.

FIGURE 2.1
Key Features of a Typical Intervention Area

Source: Author.

Urban upgrading projects typically include several self-standing components, most of which require considerable investments for their implementation. The most common of those components is related to infrastructure development, for instance, in the form of improved access to water and sanitation or paved streets. Spending on this component is identified as U . While in some cases the individual beneficiaries of this component can be identified (such as households gaining improved sanitation or owning property on a newly paved street), for simplicity spending in urban infrastructure is treated here as a local public good, benefitting the area of intervention as a whole. It would be straightforward to distinguish between private and public gains, but that would not add much to the analysis and would make notation heavier.

A second component involves transferring resources to the local community, in the form of grants or loans to improve their dwellings or support their livelihoods. The net aggregate transfer to the community is identified as T . The allocation and use of resources under this component is at times managed by grassroots organizations involving the local population, in the form of community-driven development. Community participation of this sort may enhance the social capital of the intervention area, so that there is potentially a public good dimension to this second component. But again, for simplicity it is preferable to treat these grants and loans as transfers as if they accrued entirely to their ultimate beneficiaries, which are individual households.

Less conventional urban upgrading projects would include a third component; namely, the renovation of buildings or dwellings with cultural value. In the case of narrowly defined heritage projects, the renovation effort would focus on landmarks exclusively. But in the general case, renovation spending could also target dwellings and buildings with character, even if their intrinsic architectural or cultural value is not extraordinary. Aggregate spending on renovation is labeled R . Much the same as urban infrastructure, this component can be seen as a local public good, benefitting to various degrees all the inhabitants of the intervention area. An urban upgrading project will be said to have a cultural component if $R > 0$.

Finally, urban upgrading projects paying attention to the cultural aspects of the intervention may also include urban and architectural regulations, covering aspects such as construction heights, appearance of buildings, lighting and outdoor advertising standards, mobility, and the like. These regulations are more stringent than those applying to the intervention area before the implementation of the project and to surrounding areas afterward. For simplicity, it is assumed that there are no project costs associated with the setting of the standards. But those standards do affect the costs and benefits of the various investment choices faced by the local population and outside developers. For instance, lower authorized construction heights may make the option of demolishing a

building with character and replacing it with a high-rise structure less appealing than renovating it.

Economic, Financial, and Private Returns

Economic returns are defined as the society-wide gains from the project compared to the situation that would prevail if the project were not undertaken. Considering society as a whole implies that the local residents are not necessarily the only beneficiaries. Households that do not live in the intervention area but value its architecture and culture are among those gaining from the project, as are outside investors who make a profit from it. When comparing expected project results with the situation that would prevail in the absence of the project, the relevant benchmark is not necessarily the situation that prevails when the project is considered. For instance, in the absence of the project, many buildings with architectural or cultural value could collapse due to disrepair or be replaced by more modern structures. In that case, the relevant comparison could be with a situation in which the architectural and cultural value of the intervention area is lower than at present or simply nonexistent.

The cost C of the project to society includes spending by the government, but also the spending I by local residents and outside investors induced by the project. Improved infrastructure, and potentially a greater heritage value of the area, could indeed encourage private sector efforts to upgrade existing properties and construct new buildings. Therefore, the cost C can be defined as:

$$C = U + R + I$$

Transfers T from the project to local residents are not counted as costs to society, as they basically involve a transfer between the government and the private sector. Much the same as taxes, they entail redistribution but not an additional pressure on resources.

Defining society-wide benefits is not that straightforward, as some of the ensuing gains are monetary while others are not. The non-monetary dimension is related to the value attached by society to aesthetics and culture, or heritage value H for short (Bruekner et al. 1999).¹ The monetary dimension concerns the market value V of all the properties in the intervention area, regardless of whether the owners are local residents. In algebraic form, the benefit B to society is the sum of the net gains from the project along the two dimensions:

$$B = \Delta H + \Delta V$$

ΔH is the change in the heritage value of the intervention area compared to a situation where the project would not be undertaken, and ΔV is the change in the value of all properties in the area.

Because some of the gains from the project are non-monetary, a clear distinction emerges between economic returns E and financial returns F . The former include the heritage dimension, whereas the latter do not:

$$E = B - C$$
$$F = \Delta V - C$$

The heritage dimension is relevant from the point of view of financial returns, but its role is indirect. The increase in the monetary value of the properties in the intervention area is affected by spending on the various project components, but it can also be amplified if the increase in the heritage value of the area is substantial. Typically, property in areas with architectural or cultural character is more expensive than similar property in generic areas.

An important connection between spending by the project and the increase in the value of properties in the area is spending I by local residents and outside investors on building improvements and new constructions. This spending can be partly funded by transfers T from the project. With this notation, private returns P to building improvements and new construction in the intervention area can be summarized as:

$$P = \Delta V - (I - T)$$

An urban upgrading project with a cultural component will have an economic justification if $E > 0$. However, as will be discussed below, assessing the non-monetary gains ΔH from such project is bound to be difficult. This is why financial returns may provide a safer benchmark. Indeed, provided that the project does not undermine the heritage value of the area ($\Delta H \geq 0$) a sufficient condition for it to be justified is $F > 0$. Last but not least, the project will succeed in attracting private investment if $P > 0$. In what follows, it is assumed that this condition is met. However, decentralized profit maximization by local residents and outside investors may not lead to the maximum collective profit, as will be discussed below.

Project Appraisal in Practice

A range of practical methods has been proposed to estimate the monetary and non-monetary gains from urban upgrading projects with a cultural dimension (Snowball 2008 and Nijkamp in this volume). At the risk of oversimplifying, they can be consolidated under two main conceptual approaches. One of them borrows from environmental economics, trying to attach a consumer utility to something that is intrinsically unique and hence has no market reference point for it. In the environmental literature, uniqueness can refer to a threatened species or a natural habitat, but in principle the method would be the same if it referred

to a historic landmark or a distinct neighborhood. The other approach builds on urban economics, trying to assess how proximity to historic landmarks or to buildings with architectural value affects property prices. In this case, there is no attempt to attach a direct use value to aesthetics or culture, but rather to infer how they influence the price of assets for which a market does exist.

An Environmental Economics Approach

In the environmental economics approach, the value of protecting a historic landmark or a neighborhood with character is generally assessed by seeking views from the population at large (Pagiola 1996, Navrud and Ready 2002). When this is done by asking a direct question, the method is called “stated preferences.” When an indirect question is used instead, it is called “revealed preferences.” The latter method is more reliable if respondents have an incentive to understate their subjective valuation; for instance, if they fear that expressing their fondness for a landmark would make them shoulder a bigger share of the associated maintenance costs. An example of a direct question is: “How much would you be willing to pay to protect and maintain this historic building?” The potential free-rider problem calls for questions such as “How much would you be willing to spend in travel to visit this historical building?”

While subjective valuations of this sort may yield some plausible figures for ΔH , they are not directly informative in relation to ΔV . Given the conceptual parallel between cultural and natural heritage, it is not surprising that those relying on the environmental economics approach often think of the monetary gains from the project in terms of increased tourism revenue in the intervention area. Let ΔY_t be the additional tourism-related earnings local residents may derive for an urban upgrading project with a cultural dimension in year t , compared to their earnings in the absence of the project. In an efficient property market, the value of land and dwellings in the area should increase by the present value of additional tourism revenue over the years. Assuming a zero discount rate for simplicity, the proponents of the environmental economics approach postulate:

$$\Delta V = \sum_t \Delta Y_t$$

This is why several of the methods proposed in the literature focus on estimating ΔY_t . The environmental economics approach is conceptually appealing, but it yields an underestimate of ΔV . The value of properties in the intervention area is likely to increase even in the absence of any additional tourism, because of the better urban infrastructure U provided by the project. Project-funded transfers T to local residents are also bound to result in improvements in the quality of

existing dwellings as well as in some new construction, all of which would add to ΔV . Last but not least, tasteful architectural renovation and the successful preservation of a sense of place should make the intervention area a more pleasant place to live and work. This should also lead to higher property prices, even in the absence of any additional tourism to the area.

An Urban Economics Approach

The urban economics approach, on the other hand, relies on direct estimates of property prices (Ost in this volume). The unit of observation for the analysis is not the citizen's response to a questionnaire but the cadastral record. A typical cadastral record contains information on the main features of a land plot and the buildings standing on it, such as their commercial or residential nature, their estimated price, the land surface, the built surface, the number of stories, the nature of sanitation, and the like. Through the geo-referencing of records, it is also possible to estimate the distance of a plot to historic landmarks, to buildings with architectural value, and to a range of amenities. Even when cadastral records are not detailed or reliable enough, or are altogether missing, it is possible to collect this information through specially conducted door-to-door surveys.

Information from cadastral records or surveys can in turn be combined to generate hedonic price functions. These are statistical relationships between the price of a property, its own features, the nature of the infrastructure services available to it, the value of other properties in the area, and the like. In the context of urban upgrading projects with a cultural dimension, it makes sense to also link the price of a property to its own architectural value and to the heritage value of the area considered as a whole. Hedonic price functions are estimated through econometric analysis. Even if functions of that sort cannot be constructed for the intervention area, functions from suitably similar areas can be used for the analysis.

A hedonic price function allows simulating the effects of the project on the prices of properties in the intervention area. This can be done by modifying the level of key arguments in the function, including improved urban infrastructure, investments by local residents, and upgrading of historic landmarks and buildings with architectural value. Simulations should also involve estimating property prices in the event of a complete decay or disappearance of historic landmarks and buildings with architectural value if the project was not undertaken.

The simulations could be conducted for each property i in the intervention area, or they could consider relatively homogeneous groups of properties (such as single-dwelling buildings of generic architecture, decayed buildings with architectural value, or other). But even in this clustered version they would involve a considerable level of disaggregation, which is why exercises of this sort are called

24 ■ THE ECONOMICS OF UNIQUENESS

micro-simulations. Adding up the individual gains ΔV_i across all the properties in the area yields the aggregate monetary benefit from the project:

$$\Delta V = \sum_i \Delta V_i$$

The urban economics approach values the cultural component of the project through its contribution to property prices, but ignores its direct consumption value. However, both local residents and the population at large may derive subjective utility from knowing that a historic landmark they associate with their identity or value for its beauty is still standing and well maintained. Citizens who live outside the intervention area may still feel pleased if its character is preserved, even if they do not plan to visit often. This appreciation is independent of what renovating that landmark may do to property prices. From this perspective, the urban economics approach provides useful methods to estimate financial and private returns to an urban upgrading project with a cultural dimension, but it is not sufficient to estimate its economic returns.

In sum, the environmental economics approach is better at assessing non-monetary benefits from the project than it is at assessing its monetary benefits. Conversely, the urban economics approach is more effective at capturing the indirect effects of heritage on property prices but does not assess the non-monetary benefits from the project. It is thus appealing to bring together the strengths of both approaches. From this point of view, project appraisal should combine stated or revealed preferences to assess ΔH , and hedonic pricing and micro-simulations to estimate ΔV .

Private Sector Participation

Economic returns of the project depend on how much is spent as part of the project on upgrading the infrastructure of the area, on supporting its population, and on renovating its historic landmarks and buildings with architectural value. But economic returns also depend on how the private sector reacts.

Private Investment Decision

If local residents and outside developers see the project as an opportunity to invest their own resources and make a profit, the increase in the value of the properties in the intervention area will be higher. In appraising an urban project with a cultural dimension it is therefore important to understand the behavior of the private sector and to take into account its investment response. This understanding can then be used to maximize the economic returns of the project.

The urban economics approach provides the basic model to value a property in the intervention area. A general expression is of the form:

$$\Delta V_i = f(I_i, \Delta H_i, U, \Delta \bar{V}, \Delta \bar{H})$$

The first argument in the hedonic price function above is total investment I_i on the property, some of which can be funded by the transfer T_i provided by the project. The second argument, ΔH_i , reflects the outcome of private decisions related to the heritage value of the property itself. In the case of generic buildings, there is no decision to be made: it can be safely assumed that their heritage value is nil both before and after investing, so that $\Delta H_i = 0$. The same applies to buildings with architectural value if their owners decide not to alter their character; on the other hand, demolition of the buildings or an intervention that substantially damages their key features would imply $\Delta H_i < 0$.

The last three terms in the hedonic price function embody what that well-known phrase “location, location, location!” means in real estate parlance. One of them captures the increase in the quality of the surrounding urban infrastructure, which is a function of project spending U on access to water, improved sanitation, and the like. The other two, common in the empirical literature on hedonic pricing, reflect the change in the average market price of properties in the area of intervention as a result of the project and the average change in their heritage value, $\Delta \bar{V}$ and $\Delta \bar{H}$, respectively. These two variables are directly related to the benefits of the project to society as a whole, ΔV and ΔH , with the bar on top of them simply indicating that they are computed as averages over all the properties in the area of intervention.

All partial derivatives of this hedonic price function are positive, which means that an increase in the value of any of the five arguments results in an increase in ΔV_i ; conversely, everything else being equal, a decline in the heritage value of a property reduces its market price. The second derivative of the function with respect to I_i is supposed to be negative. This means that spending twice as much on a property does not result in a doubling of the associated capital gains.

Local residents and outside developers have to choose the value of their spending I_i that maximizes their profit P_i , taking the net transfer T_i from the project as given. Those with property rights on buildings with architectural value also have to decide whether to preserve them or to demolish them (or undermine their historic character in some other way). The expression of profits at the individual level is the same as the expression of private returns P at the aggregate level:

$$P_i = \Delta V_i - (I_i - T_i)$$

However, there is an important difference between maximizing private returns at the aggregate level and maximizing profits at the individual level. That difference stems from the fact that individual investors take the change in the property

and heritage values of the neighborhood, ΔV and ΔH , as given. In doing so, they neglect the impact of their own investment and demolition decisions on other properties around theirs. This coordination failure implies that, in general, the combination of all private investment decisions will not maximize the sum of private profits.

Under relatively general assumptions, it can be shown that decentralized decisions result in both an insufficient volume of investment and an excessive amount of demolition. The word “insufficient” has a precise interpretation here. It means that if a single investor had to decide about the aggregate level of private spending I in the intervention area, he or she would go for a larger figure than the sum of all spending I_i by local residents and outside developers. Similarly, if the intervention area includes n properties with architectural value, a single investor who owned the entire area would possibly choose to renovate and preserve k of them (with $k \leq n$). But decentralized decisions by local residents and outside developers would result in fewer (and possibly none) of the properties surviving.

First Externality: Insufficient Investment

Ignore for a moment the fact that some properties in the intervention area have architectural value, and assume that all of them are generic buildings. The value of each of those properties increases by f'_i units for each unit of investment in the property itself, and by f'_v units when the average value of properties in the area goes up by one unit (the notation f'_x is used to indicate the partial derivate of the hedonic price function $f(\cdot)$ with respect to argument X). Because decentralized investors take the average value of properties in the area as given, they only expect the value of their property to increase by f'_i units if they invest one unit. But a single investor spending a unit on all properties in the area would internalize the fact that property prices are bound to increase by $(1 + f'_v) \times f'_i$. Because the expected monetary gain is bigger in the single investor’s case, he or she can be expected to spend more on each property.

This point is made diagrammatically in figure 2.2. The assumptions made on the first and second derivatives of the hedonic price function $f(\cdot)$ imply that ΔV_i can be represented as a concave function of private investment spending I_i . Each individual investor, taking the decisions of others as given, spends so as to maximize the net gain $\Delta V_i - I_i$. In figure 2.2, this net gain is represented by the vertical distance between the function ΔV_i and the 45° line. The optimal spending, from a decentralized point of view, is therefore I_i^1 . This spending yields a profit P_i^1 , represented by the solid bold line. It is assumed that project spending U on infrastructure makes this profit strictly positive.

However, with all individual investors making a similar decision, property prices increase not just by ΔV_i but by $(1 + f'_v) \times \Delta V_i$. Once all private decisions are

other hand, an owner choosing to renovate a building with architectural value could secure a higher price per unit of built surface. This is because, for the same quality of construction, a building with character is more sought after. The owner of the property thus faces a choice between having a smaller building with a higher value per unit of surface and a larger building with a lower value per unit; or, in everyday speech, between “chic” and “big.”

Choosing which way to go requires maximizing profits in each of the two options, and comparing the outcome. As before, profits are maximized for the level of private spending that yields the largest vertical distance between the ΔV_i function and the 45° line. Except that there are now two ΔV_i functions, depending on whether the original building is renovated or demolished. In figure 2.3, the profit-maximizing level of spending is I_i^H in the event of renovation, and I_i^0 in the event of demolition. The latter is larger than the former to reflect the assumption that the demolition option involves going “big.” The expected profits in each of the two options are identified as P_i^H and P_i^0 respectively. These maximum profits are represented by the two solid bold lines in figure 2.3.

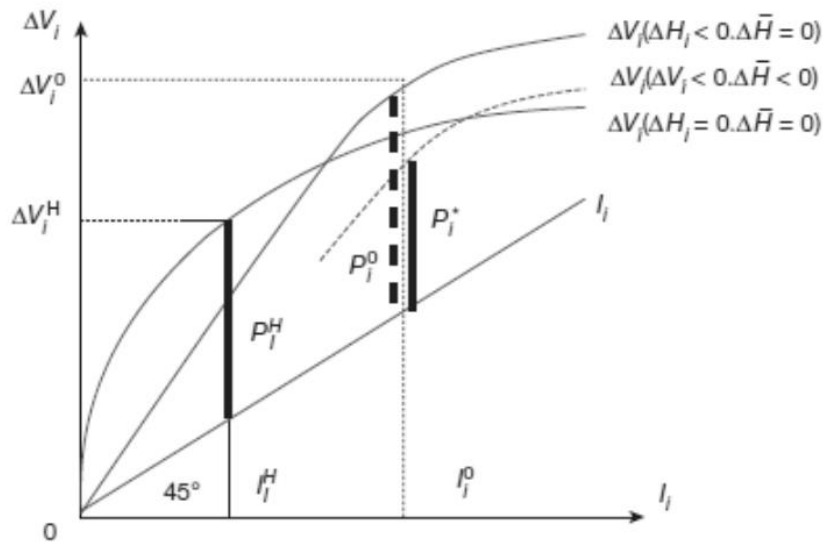
However, only one of these two options leads to equilibrium in the real estate market. To understand why, consider the case in which demolishing is the most profitable option for the owner of property i . If so, all other owners of buildings with architectural value would reach the same conclusion, and as a result the intervention area would lose character. As a result, $\Delta \bar{H} < 0$ and the function ΔV_i shifts downwards as shown by the dashed curve in figure 2.3. Therefore, once the behavior of other private players is taken into account the actual profit from demolition is not P_i^0 , as originally anticipated, but P_i^* . The difference between both (the unanticipated loss) is represented by the dashed bold line. This problem does not arise when all investors choose to renovate, because in that case $\Delta \bar{H} = 0$ and the function ΔV_i is not affected.

Therefore, demolition may seem to be the most profitable option in a context of decentralized investment decisions, but may or may not be the option yielding the highest aggregate profits once all the owners of buildings with architectural value adjust their behavior. Because of this unanticipated loss, there will in general be more demolition than a single strategic investor owning the entire intervention area would have chosen.

Socially Optimal Preservation

The non-monetary gains from the project imply that its appraisal cannot be conducted on the basis of its financial returns F only. The financial returns ignore historic and architectural values, so that maximizing them could result in a suboptimal extent of preservation. This is why, provided that finance is not a

FIGURE 2.3
Private Demolition Reduces the Value of Other Properties in the Area

- ΔV_i Increase in the value of the property as a function of private investment in it;
 - ΔV_i^0 Increase in the value of the property if existing buildings are demolished;
 - ΔV_i^H Increase in the value of the property if existing buildings are preserved;
 - ΔH_i Change in the heritage value of the property (= 0 if existing buildings are preserved, negative otherwise);
 - $\Delta \bar{H}$ Change in the heritage value of the average property in the area;
 - P_i^* Private profits when all investors choose to demolish the existing buildings;
 - P_i^H Private profits when all investors choose to preserve the existing buildings;
 - P_i^0 Private profits by an investor who demolishes existing buildings when nobody else does so;
 - I_i Private investment spending;
 - I_i^H Private investment when existing buildings are preserved; and
 - I_i^0 Private investment when existing buildings are demolished.
- Source: Author.

constraint for the government, the decision to renovate landmarks and buildings with architectural value has to be taken on the basis of economic returns E . But in addition, the two externalities from private investment imply that in general private sector profit P will not be maximized on the basis of decentralized investment decisions by local residents and investors either. This results in a complex problem for the authorities, which have to decide on the project features leading to the highest possible economic return E , taking the private-sector response into account.

Heritage as an Economic Concept

What makes this a tractable problem is that it can be solved sequentially. The key assumption in this respect is that the renovation of a landmark, if there is

one in the intervention area, has priority over the renovation of other buildings with architectural value. In other words, if there is only one building that will be preserved, it should be the landmark. With this assumption, the question for the authorities is whether to renovate no building, to renovate just the landmark, to renovate the landmark and some of the other buildings with architectural value, or to save all of them at once. In answering this question, authorities have to take into account that local residents and outside investors will also spend resources on the upgrading of properties, and that this spending will increase over time as each of these residents and investors factors in the implications of spending by the others. But authorities also need to consider that without any further incentives or constraints, local residents and outside investors could demolish some or all of the buildings with architectural value.

If the optimal choice from a social point of view is to save none of the buildings with historic or architectural value, the intervention is a standard urban upgrading project, involving infrastructure and livelihoods components, but having no cultural dimension. If the decision is to save only the landmark, the intervention becomes a traditional “heritage” project, in which the cultural dimension is geographically circumscribed. In between these two extreme cases, when it is socially optimal to preserve some or all of the other buildings with architectural value, the intervention becomes one of the increasingly common urban upgrading programs with a cultural dimension.

Because all of these choices could in principle be optimal, the notion of heritage becomes relative in the context of urban upgrading. In other words, the decision on what to preserve is influenced not only by historical or architectural criteria but also by economic considerations. For example, the landmark building could be on (or potentially eligible for) the UNESCO World Heritage List, and yet the socially optimal decision could be not to spend resources on renovating it. Conversely, the other buildings with architectural value may never make it to the UNESCO list or to any other major registry of historic buildings, but from an economic point of view, it could still be worth preserving them. Moreover, the optimal number of buildings with architectural value to be preserved could vary from a few to all of them, even if they were all physically identical. Which again shows that historical and architectural criteria matter, but may not be the main determinants of the social decision on what to preserve.

A Diagrammatic Representation

The sequential nature of the solution to the problem faced by the authorities is easier to grasp in diagrammatic terms. Consider an area of intervention including one historic landmark and n buildings with some architectural value. The number of buildings to preserve, represented in the horizontal axis of figure

2.4, ranges from 0 to $n + 1$. The social cost and benefit of the project, C and B respectively, are measured in the vertical axis. Both the cost and benefit can be expected to increase as the number of valuable buildings preserved increases, but the increase is not linear.

Consider the C function first. For simplicity, it can be assumed that the cost of upgrading urban infrastructure U is independent from the level of spending on renovation R . The latter, in turn, increases with the number of buildings with architectural value preserved by the project. If no building with architectural value is preserved, then $R = 0$. If only one building is preserved, that is by assumption the landmark, which is presumably an expensive undertaking. Subsequent increases in R , as more buildings are preserved, should be more modest. If all the buildings with architectural value (other than the landmark) were physically identical, it could be argued that in the range of 1 to $n + 1$ renovation spending R is indeed a linear function of the number of buildings preserved.

However, renovation also affects the level of private investment I in building upgrading and new construction. Because $\Delta\bar{H}$ increases with architectural preservation, the hedonic price function $f(\cdot)$ shifts upwards, and the optimal level of spending by local residents and outside developers increases too, as shown in figure 2.2. This means that private investment I “jumps” as the landmark is renovated and keeps increasing as more and more buildings with architectural value are preserved. As a result, even if spending in urban infrastructure U is constant, and renovation spending R only increases linearly, the total project cost $C = U + R + I$ is a convex function of the number of buildings renovated (again, in the range of 1 to $n + 1$). This convexity of project cost is a diagrammatical way to state that architectural preservation can be an expensive proposition.

The social benefits B from the project also increase with preservation efforts, but they can be either a concave or a convex function of the number of buildings covered by the project’s cultural component. Much the same as the cost function, B experiences a discontinuous increase when the landmark is renovated. This is because of the ensuing impact on the heritage value of the area ΔH , which in turn has a positive impact on the value of properties in the area ΔV . This impact is enhanced by the greater level of private spending in building upgrading and new construction spurred by the preservation of the landmark, already discussed above. But from then on, as more buildings with architectural value are preserved, determining whether ΔV grows (more or less than) proportionally to the renovation effort would require additional assumptions about the hedonic price function $f(\cdot)$.

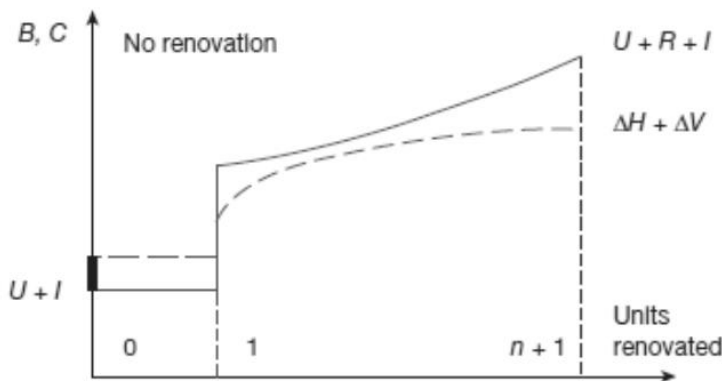
Advocates of cultural interventions would, in principle, be more inclined to believe that the social benefits are a convex function of renovation efforts. A critical mass of buildings with architectural value may indeed be needed before an area can be said to have character. On the other hand, those concerned with the

32 ■ THE ECONOMICS OF UNIQUENESS

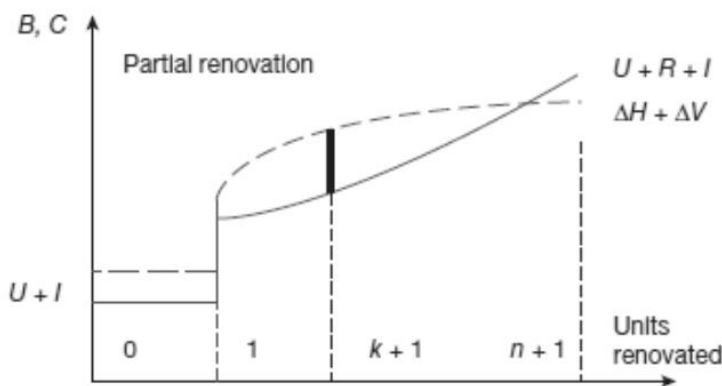
perils of preservation may claim that the benefit function is concave, as renovation efforts are bound to suffer from decreasing returns at some point. In the end, whether B is convex or concave over the range of 1 to $n + 1$ buildings with architectural value preserved is an empirical issue, one that it could be very difficult to settle in practice. In what follows, to preempt any suspicion of cultural bias, it is assumed that those concerned with the perils of preservation are right. In figure 2.4, B is thus represented as a concave function of the number of buildings preserved. But even with this assumption, partial or even total renovation can still be the socially optimal decision.

FIGURE 2.4
Factors Determining the Optimal Extent of Renovation

A. Situation when saving one landmark leads to only small gains in overall value of the area, and renovating other buildings with architectural value leads to even smaller gains

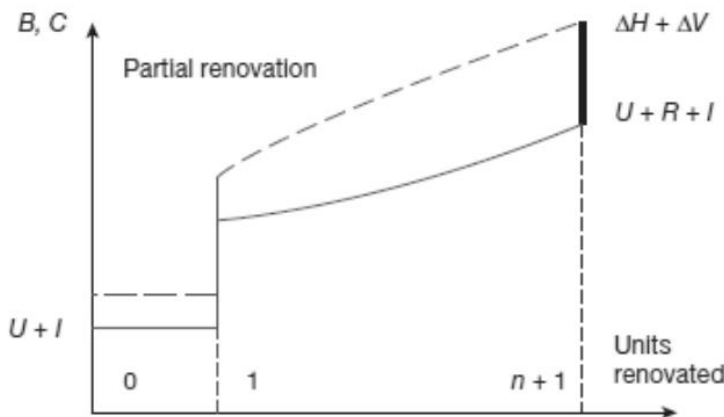
B. Situation when saving the landmark leads to large gains in overall value to the area, but renovating other buildings with architectural value only contributes marginally

(continued next page)

FIGURE 2.4 *continued*

C. Situation when saving the landmark leads to a large increase in the value of the area, and renovating other buildings with architectural value substantially amplifies the gains

- B Benefit to society.
 - C Cost to society.
 - U Infrastructure upgrades.
 - I Private investment.
 - R Spending on renovation.
 - ΔV Change in property value of the area.
 - ΔH Change in heritage value of the area.
 - k Number of buildings with architectural value preserved (apart from the landmark).
 - n Total number of buildings with architectural value (apart from the landmark).
- Source: Author.

Depending on how large the monetary and non-monetary gains from renovation are relative to project costs, three cases can be distinguished. They correspond to the three panels in figure 2.4A, B, and C. For simplicity, the figure assumes that undertaking a standard urban upgrading project is warranted, implying that the cost in the absence of renovation $C = U + I$ is less than the resulting change in the heritage and property values of the area of intervention, $\Delta H + \Delta V$. The change in the heritage value of the area ΔH can actually be negative if the absence of a cultural component in the project leads to the demolition of properties with architectural character. But the change in the property value ΔV is positive. In the figure it is supposed to be large enough to offset any possible decline in the heritage value, and also large enough that the net benefit from the project exceeds its cost to society. The only difference between the three panels thus concerns the relative increase in costs and benefits from the project as more and more properties with architectural value are renovated.

In figure 2.4A, “saving” the landmark does not result in large gains to society, and renovating each of the other buildings with architectural value even

less so. Therefore, the social benefit $\Delta H + \Delta V$ does not increase much. Because it remains below the social cost C for any extent of renovation, economic returns are maximized when $R = 0$, as shown by the bold vertical line in the figure. The optimal decision is to ignore cultural aspects when designing the project and just do standard urban upgrading. Figure 2.4A thus corresponds to a standard project, in which no attention is paid to cultural issues.

At the other end, in figure 2.4C, “saving” the landmark results in a substantial increase in the heritage and property values of the area, whereas the cost to society of renovating the landmark is not that high. The sizeable gains from “saving” the landmark are reflected in the large “jump” of the B function; the relatively modest increase in cost translates into a smaller jump of the C function. Moreover, renovating some of the properties with architectural character adds to the overall value of the area but remains affordable. As a result, the gap between the benefits to society and the project cost keeps growing as more buildings with architectural value are renovated, implying that the optimal economic decision is to “save” all of them.

In between these two extremes, the intermediate figure 2.4B assumes that “saving” the landmark still leads to large gains to society, but renovating other buildings with architectural value only contributes marginally to the overall value of the area. The panel also assumes that project costs (included the induced investment decisions by the private sector) would increase substantially as more and more buildings with architectural value are preserved. In the example chosen for this panel, the gap between the social benefit function B and the social cost function C is widest when k buildings with architectural value are “saved” ($0 < k < n$). In this case, which might be the most relevant in practice, partial renovation is the socially optimal decision.

It is worth noting that the main difference between figure 2.4B and figure 2.4C does not lie on the intrinsic historic or architectural value of the buildings but rather on the shapes of the cost and benefit functions. As figure 2.4B shows, it could be worth preserving only some of the buildings with character (apart from the landmark), even if they were all strictly identical from an architectural or historic point of view. Conversely, figure 2.4C shows that under certain circumstances it could be justified to preserve all of the buildings with architectural or cultural value, even if none of them were extraordinary on their own.

Rationale for Public Intervention

Whatever the socially optimal preservation decision is, externalities from private sector investment imply that decentralized decisions may not be sufficient to implement it. When designing an urban upgrading project with a cultural

dimension, it is thus important to include mechanisms to align private incentives with social objectives.

Externalities, Self-Correcting and Otherwise

As shown above, decentralized investment decisions lead to insufficient investment and excessive demolition. While the first externality can somehow take care of itself, the second one is bound to lead to a socially suboptimal outcome. The self-correcting externality concerns the level of private spending on upgrading or replacing properties without architectural value. As discussed above, this spending gradually converges to the level that maximizes collective profits. Initially, local residents and outside investors spend less, because they take spending by others as given. But eventually, as others upgrade their properties and construct new buildings, they also adjust their own spending level upwards. In terms of the analysis above, their individual spending gradually increases from I_i^1 to I_i^* . It is important for the authorities to take this gradual increase in private investment into consideration when appraising an urban upgrading project, but unless they want to speed up the convergence process, they do not need to take action.

On the other hand, there is no self-correcting mechanism in the case of renovation. While the socially optimal choice may involve preserving some or all of the buildings with architectural value, this is unlikely to happen spontaneously. The local residents and outside investors who own those buildings face no incentive to preserve and renovate them. They might not have considered spending any resources on them in the absence of the project. But the prospect of improved urban infrastructure and the finance provided by transfers T_i from the project may lead them to invest. Their investment could well include demolishing old structures and replacing them with newer ones, or altering the old structures in ways that undermine their character. Therefore, even if substantial spending R on renovation is foreseen by the authorities, by the time the project reaches the implementation phase there could be no buildings with architectural value left to be renovated.

The second externality from private sector behavior could be overcome if there were a single investor for the entire area, who would then internalize the effects of demolition. Unfortunately, there are not many examples of this happening in practice. The SoHo (South of Houston Street) neighborhood in New York and the Art Deco district in Miami are among the few coming close. In both cases, a single outside investor (Tony Goldman) bought a critical mass of property, which supported an unusual combination of architectural preservation and profit maximization. In recognition for this accomplishment, the National Trust for Historic Preservation awarded him its highest distinction in 2010. But even in those two relatively extreme examples, the mass of property bought by the investor amounted to only a fraction of the area. Given the shortage of known

precedents elsewhere, it seems unlikely that local residents and outside developers will manage to preserve on their own a sufficient number of buildings with architectural value.

Investment Irreversibility and Its Implications

In practice, the justification for public intervention is even stronger than the discussion above suggests. This is because the simple model used to motivate the analyses in this chapter ignores uncertainty. The model assumes that the authorities can determine in a precise way whether the socially optimal decision is to preserve none, some, or all of the buildings with architectural value. But this may be unclear before seeing how the private sector reacts to the project, how property prices in the area evolve, and how sensitive those prices are to the heritage value of the area. Therefore, it may take years before there is clarity on whether all, some, or none of the buildings with architectural value should have been saved in the first place.

With this uncertainty, mistakes are bound to happen, although some mistakes are reversible while others are not. If an excessive number of buildings with architectural value are preserved, and subsequently it turns out that those buildings do not influence property prices in the area much, they can be replaced by modern construction. Amending a regulation on preservation may be laborious, but it is in principle feasible. On the other hand, after a building with architectural value has been demolished and a bigger and more modern structure has taken its place, going back in time may not be an option anymore. This is why, in a context of irreversible investments, it is sensible to protect a greater number of buildings with architectural value than would be optimal if there were certainty on how the area will evolve.

In financial terms, there is an option value in preserving buildings with important architectural or historic features. Keeping them amounts to refraining from making a profit in the short term in the expectation of making an even bigger profit in the future. Demolishing them is relinquishing this option. Estimating how much short-term gain should be foregone to exercise this option may, of course, be difficult in practice. But it is clear that in a context of uncertainty, more buildings with architectural value should be preserved than the discussion in the previous section implies.

Design of Cultural Component

While the renovation of a landmark is typically led by a team with historical and architectural expertise, the preservation and renovation of other buildings with

architectural value is often in the hands of property owners or outside investors who may lack the specialized knowledge to do respectful and tasteful work. This raises coordination issues involving the amount of resources to be spent by these owners and investors. Coordination is also needed regarding the aesthetic and architectural criteria for them to follow.

Regulation, Incentives ... or Both?

The most straightforward way to align private incentives with the socially optimal preservation decision is regulation. Banning the demolition or alteration of all the buildings worth preserving would ensure that the social optimum is attained. However, this approach could face resistance. In terms of figure 2.3, the owner of a building with architectural value would expect a profit P_i^H in the event of preservation and a presumably larger profit P_i^0 if the building were demolished and replaced by new construction. The analysis above shows that this presumably larger profit is overestimated in a context of decentralized investment decisions, because it ignores the impact of the decision on the heritage value of the area. From the owner's point of view, regulations preventing demolition result in a relinquished profit $P_i^0 - P_i^H$. Because regulations do not apply to neighbors with properties of lesser architectural value, this approach would be perceived as unfair.

In the absence of regulations on preservation, aligning private decisions with the social optimum would require ensuring that the owners of buildings with architectural value would be indifferent concerning the choice to demolish or renovate them. In practical terms, in addition to the transfer T_i , the owners of those buildings should be confronted with additional resources R_i if they agree to preserve and renovate the building. This bonus should be equal to the expected foregone profit $P_i^0 - P_i^H$. The slope of the cost function C in figure 2.4 is determined by the size of this renovation bonus. In the simplest case, in which all properties with architectural value are similar, the bonus is the same for all of them and the cost function C is linear. Figure 2.4 was drawn under this assumption.

However, determining the level of the transfer R_i that would lead to indifference between demolition and renovation in each case may be difficult in practice. There is too much uncertainty on future property prices for this to be a workable solution. Moreover, expectations on future property prices may differ substantially among property owners. This is why it might be necessary to reach an explicit agreement with the owners. One way to do this is to establish a preservation easement, whereby the right to demolish or alter the property is bought by the project. In this case, a negotiation between the project and individual owners is needed to determine the level of the transfer R_i that would make each of them

agree on the preservation of the property. Under a preservation easement, this agreement takes the form of a legally binding set of constraints on the allowed modifications to the property, by either its current or its future owners.

Providing financial incentives R_i to offset $P_i^0 - P_i^H$ may be questionable, however, as the relinquished profits from preservation are smaller than owners anticipate. In terms of figure 2.3, once the impact of preservation on the heritage value of the area is taken into account, the foregone profit from renovation is $P_i^* - P_i^H$. This is not only less than $P_i^0 - P_i^H$ but it could actually be a negative amount (meaning that renovation is actually more profitable than demolition). From this point of view, using economic incentives to support preservation would result in a windfall for the owners of buildings with architectural value. An alternative might be to set the incentive at its long-term equilibrium level $P_i^* - P_i^H$, but few owners would voluntarily agree to participate in a preservation easement in that case, and regulation would be needed to enforce preservation.

The Need for Architectural Standards

Sound architectural standards are also needed to maximize the value of properties in the area of intervention, regardless of whether incentives are sufficient for the owners of buildings with architectural value to voluntarily participate in the renovation effort. Those owners may not fully recognize which features of their buildings need to be protected to preserve their character and enhance the heritage value of the area. Even with the best intentions, their spending on preservation could do more harm than good. If renovation is conducted in a decentralized way, strict standards are needed regarding which features of the buildings with architectural value can be altered and which ones have to be kept. Those participating in the preservation easement should be required to strictly adhere to those regulations and face penalties if they do not abide.

In practice, financial incentives and construction standards may also be needed for the properties surrounding buildings with architectural value. For instance, creating or retaining a plaza around a set of buildings with architectural value—providing pleasant views from surrounding terraces, retail shops, and office building—may do more to maximize economic returns than allowing a crowded layout, in which the renovated building ends up choked by new construction. The decision to preserve a given number of buildings with architectural value should therefore be accompanied by land-use decisions and construction regulations to make the most out of these assets. The maximization of economic returns may require a combination of financial incentives R_i and architectural standards not just on buildings with architectural or historic value but also on surrounding properties. Such a combination should be an integral part of project design.

A Dubious Alternative: Property Reclamation

Many urban upgrading projects involve the reclamation of property to build infrastructure, and a similar approach could be envisioned to handle architectural preservation. In that case, the properties with architectural value to be preserved according to the socially optimal decision could be purchased from their owners, and their renovation be directly undertaken as part of the project itself. This approach is appealing because it is less costly than providing incentives for the owners to agree to the renovation, and it does not require that their investments be monitored for compliance with architectural standards. But property reclamation is fraught with problems in standard urban upgrading projects, and the analytical framework in this chapter helps understand why this is so. The same problems are bound to plague property reclamation for architectural preservation.

Those problems have their roots in the terms under which the local population is compensated in the event of property reclamation. In project jargon, those terms are covered under the project's "social safeguards," which are an integral part of any urban undertaking of this sort. The basic principle of social safeguards is that residents are entitled to receive the full market price of the property they occupy, regardless of whether they have legal rights to it. The market price used for compensation under the basic safeguards principle is the one prevailing before the project is implemented.

However, the analytical framework in this chapter makes it clear that the market price of properties in the intervention area will increase by ΔV_i^1 in the short term, and by ΔV_i^* in the longer term (see figure 2.2). Local residents who are compensated by the project are bound to see this outcome—maybe not on their own properties (if they are demolished to make way for infrastructure) but at least on those of their neighbors. And the local residents whose properties have been expropriated would not be totally wrong to think that whoever designed the project (and its safeguards) was fully aware that this property appreciation was bound to happen. Admittedly, part of the appreciation is a reflection of additional spending on the properties. But still, being compensated at the market price prevailing before the project is implemented amounts to foregoing a profit P_i^1 in the short term, and P_i^* in the longer term. It is not surprising, then, that so many urban upgrading projects lead to social conflict concerning the amount of compensation provided.

The same logic applies in the case of property reclamation for architectural preservation, and it makes it easy to understand why this is less expensive than providing incentives for local residents to renovate their properties. Indeed, if the project undertakes the renovation of properties with architectural value and then sells them, or leases them on a long-term basis, it makes a profit P_i^H on each

40 ■ THE ECONOMICS OF UNIQUENESS

them (see figure 2.3). If it provides incentives for their owners to undertake the renovation on their own, it needs to spend $T_i + R_i$ on each of them. However, these savings simply reflect a distributional issue. An urban upgrading project is typically a source of windfall profits for those owning property in the area of intervention, but unfortunately project preparation seldom devotes attention to who will appropriate those profits. The basic principle underlying social safeguards implies that those whose property is reclaimed should not be among the beneficiaries.

Distributional Effects and Property Rights

The idea that investment projects and policy reforms can create winners and losers is well understood in development economics. It has therefore become common practice to supplement their preparation by analyses of their potential distributional impacts. In the jargon of development economics, those analyses are known as Poverty and Social Impact Assessments (or PSIA). The discussion of distributional issues has so far emphasized the difference between those whose property is reclaimed for architectural preservation (or infrastructure upgrading) and those who can fully enjoy the windfalls created by the project. However, there is another potentially important distributional issue that needs to be considered, and it concerns the difference between local residents as a group and outside investors.

Social Impact Assessments

When considering development policies or programs, PSIA are often used to design complementary measures aimed at mitigating adverse impacts on the poor. From a political economy perspective, they may also justify measures to redistribute some or all of the gains from the winners to the losers from projects and reforms, regardless of whether the losers are poor or not. PSIA work is not common in the case of urban upgrading projects, however, because the expectation is that those projects can only create winners. Only in the case of property reclamation is there a concern about social impacts, and this is where safeguards kick in. The discussion of the pitfalls of relying on reclamation for the renovation of properties with architectural value challenges this expectation, as it shows that important distributional issues arise even when no one loses in absolute terms. Given how much social conflict has been associated with property reclamation for urban upgrading projects, perhaps distributional issues deserve a more careful analysis than is done in standard practice.

Hedonic price functions make the implementation of PSIA relatively straightforward. As discussed above, rigorous project appraisal would require estimating

the capital gains ΔV_i for each property or type of property in the area of intervention. The socially optimal decision on which properties with architectural value to preserve allows refining the estimates, directly in the case of those properties and indirectly in the case of other properties benefitting from the increase ΔH in the heritage value of the area. Therefore, the micro-simulations needed for rigorous project appraisal already contain some of the most important information needed for a rigorous PSIA. The only element missing is information on the socioeconomic status of the owners of the properties in the area. But that information can be collected as part of project preparation.

Even a cursory PSIA would provide useful guidance regarding property reclamation. If the expected capital gains ΔV_i from the project are modest, relying on standard social safeguards should not be a source of major social tension. On the other hand, if the expected ΔV_i is large, denying this windfall to a subset of local residents may be problematic.

Local Residents versus Outside Investors

Another potentially important distributional issue to consider is the relationship between local residents and outside investors. Standard urban upgrading projects assume that individual property rights are a prerequisite of efficiency. By allowing local residents to sell their properties to outside investors, individual property rights ensure that investment can be attracted to the area of intervention. Because transactions are on a voluntary basis, property rights also ensure that local residents are adequately compensated if they decide to transfer their buildings to outside investors.

However, there are two reasons why actual outcomes may not be ideal: these are access to finance and asymmetric information. If successful, the project should lead to a short-term increase ΔV^1 in the prices of properties in the intervention area, and to an even larger increase ΔV^* as private spending levels converge to their equilibrium level. This appreciation in property prices will be greater than what is spent on upgrading, demolishing, and rebuilding, as reflected in the positive profits P^1 and P^* , respectively. Thus, if outside investors have better access to finance than local residents, they may be in a better position to appropriate the profits from urban upgrading. If local residents do not have enough clout to understand the implications of the project, they may exercise their property rights too early for their own good.

The neglect of this distributional issue could be justified in the case of standard urban upgrading projects on the grounds that the transactions involved are voluntarily. But it is questionable in the case of projects with a cultural dimension. In the latter, the sense of place associated with the area of intervention is typically related to its local population, its culture, and its economic activity, as much as it

is to the architectural value of its buildings. That sense of place can be lost if outside investors move in first and chase local residents away thanks to their better understanding and deeper pockets. Put differently, for the same level of private spending I^* , keeping local residents in place ensures a higher heritage value ΔH than bringing in outside investors does.

Community consultations can be used to provide information to local residents on the windfall they could make by sticking to their property (that is, the option value of waiting before selling). However, the livelihood component of standard urban upgrading projects is usually focused on helping local residents secure better earnings, rather than on helping them maximize the value of their property. Similarly, social safeguards aim at ensuring that local residents whose property is reclaimed for the project get compensated at “fair” market prices. But those are the prices prevailing before the project is implemented and windfall gains materialize. “Fairness” does not typically involve compensating for those windfall gains. The numerous demonstrations and protests by local owners of expropriated properties, as the implications of urban upgrading projects become apparent, suggest that this is not merely a hypothetical concern.

Conclusion

Unfortunately, there are no obvious alternatives to the standard practice. In a world of perfect information, local residents could be offered access to finance for an amount equivalent to I_i^* , or they could be compensated for their properties at the going market price plus P_i^* . But there is usually too much uncertainty on the outcome of the project for this to be a workable alternative. Even very competent project teams would have a hard time deciding what the “right” levels of I_i^* and P_i^* are in a specific context. In light of such uncertainty, any property transaction at an early stage of the project is bound to result in serious regret by one of the two parties involved. This likelihood suggests that, in spite of the emphasis put by urban upgrading projects on individual property rights, facilitating property transactions at an early stage may not be socially desirable.

An alternative to address this fundamental uncertainty is to shift the risk from local residents to urban authorities. This is the equivalent of transforming those residents into shareholders of the urban upgrading project, with the value of their property V_i as their equity in it. Like shareholders, local residents participating in the project would have a say on the broader strategy for the area of intervention. Once the strategy is approved, however, decisions would be in the hands of the project managers. This arrangement has similarities with the consultations typically preceding the implementation of urban upgrading projects, but it also puts more constraints on the project.

A local resident endorsing the project would accept the implications for his or her own property. Investments in renovation and new construction could still be conducted in a decentralized way, but the work done would need to follow the architectural standards set by the project. If the resident were to sell his or her property, the new buyers would be bound by the same standards, as in the case of preservation easements, but the resident would be able to choose if and when to sell the property, which means that he or she would be able to fully appropriate the capital gain ΔV_i . This amounts to keeping an option to claim deferred compensation on the property, but only at a time when the uncertainty about the consequences of the project has been removed.

Note

1. The notion of culture as an asset can be traced to Throsby 2001, but the idea that cultural amenities have an economic impact has been part of urban analyses for much longer.

References

- Brueckner, J. K., J. F. Thisse, and Y. Zenou. 1999. "Why Is Central Paris Rich and Downtown Detroit Poor?" *European Economic Review* 43: 91–107.
- Mason, R. 2005. *Economics and Historic Preservation: A Guide and Review of the Literature*. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Navrud, S., and R. C. Ready, eds. 2002. *Valuing Cultural Heritage: Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings, Monuments and Artifacts*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Pagiola, S. 1996. *Economic Analysis of Investments in Cultural Heritage: Insights from Environmental Economics*. Washington, DC: World Bank.
- Riganti, P., and P. Nijkamp. 2007. "Benefit Transfer of Cultural Values: Lessons from Environmental Economics." *Journal of Environmental Policy and Law* 2: 135–148.
- Rizzo, I., and D. Throsby. 2006. "Cultural Heritage: Economic Analysis and Public Policy." In *Handbook of the Economics of Art and Culture Vol. 1*, ed. V. Ginsburgh and D. Throsby, 984–1016. Amsterdam: Elsevier/North Holland.
- Snowball, J. D. 2008. *Measuring the Value of Culture: Methods and Examples in Cultural Economics*. Berlin: Springer Verlag.
- Throsby, D. 2001. *Economics and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

ПРИЛОГ 3

п3 ИСТОРИЈА ГРАДА НИША

(Подаци и цитати преузети из студије Завода за заштиту споменика културе коју је наручио ЈП Завод за урбанизам Ниш 1988. за потребе израде Просторног плана Града Ниша, необјављено)

На подручју Ниша пронађени су налази из различитих праисторијских периода:

- старијег каменог доба (локалитет Кременац),
- млађег каменог доба-неолита(локалитет Велика чесма у Вртишту, Селиште у Паси Пољани, Катун код Алексинца),
- бакарног доба – енеолиту (Бубањ и Велика хумска чука)
- бронзаног доба (Медошевац, Медијана)
- гвозденог доба (Брег-Утрина, Вртиште и др.)

„Код ушћа Нишаве у јужну Мораву утврђена су налазишта старије старчевачке групе неолита(обала Нишаве код Јагодин-мале, Бубањ код Новог Села, локалитет Голи Брег у Горњој Топоници, Цигански кључ у Трупалу, Острочука у Лужану, Кованлук у Малчи, Чардак у Доњој Врежини, Јасеновик, Бербатоваци). Већи број археолошких налазишта винчанске културе регистрован је у непосредној околини града, а такође и у долинама Мораве, Нишаве, Топлице и других река и потока у широј области. На територији града налазе се следећа налазишта винчанске културне групе: Бубањ, Врћеновица, Горња Врежина, Доњи Матејевац, Јасеновик – локалитет код Чесме, Јелашиница, локалитет Црквине, Малча – локалитет Кованлук и Радјаче. Бубањско – хумска група је ...у последњој фази већ припада равном бронзаном добу. У периоду развијеног бронзаног доба, које почиње око 1600 године п.н.е. у нишком Поморављу развило се више културних група које припадају централно-балканском комплексу, означене према локалитетима као Слатинска, Параћинска и Медиана група. Медиана група представља веома значајну културну групу касне фазе бронзаног доба и почетка прелаза у гвоздено доба, Налазиште Медиана групе у нишком подручју су следеће: Медиана, Нишка бања-хотел Радон, Вртиште-локалитет Велика чесма, Горња Топоница и др. Гвоздено доба означава формирање првих познатих етничких

групација на Балкану (Илири, Трачани и Дачани), а у III веку пре нове ере Келти оснивају град. Све до доласка Римљана, сви периоди су обележени на овом подручју археолошким материјалом што доказује да је ужа и шира област Ниша била насељена у свим раздобљима праисторије“

„Са становницима нишких области Римљани су дошли у додир још у време дарданског рата (*Ballum dardanicum*). Римска колонизација нишке котлине почела је у Августово време (I-VI г.н.е.). Међутим, као војна база, већи значај град добија тек средином II века. Крајем овог века, Ниш прераста у ранг Муниципијума, односно добија градску самоуправу у III веку Ниш је већ постао снажан римски каструм, а у IV веку за време Константина Великог и економски, административни и војни центар. Провала Хуна 441. г. погодила је горњемезијске градове. Сигурно је да се Наис, могао брзо опоравити после Хунских пустошења, па је изгледа без већег отпора подлегао нападу Гота 471. године.

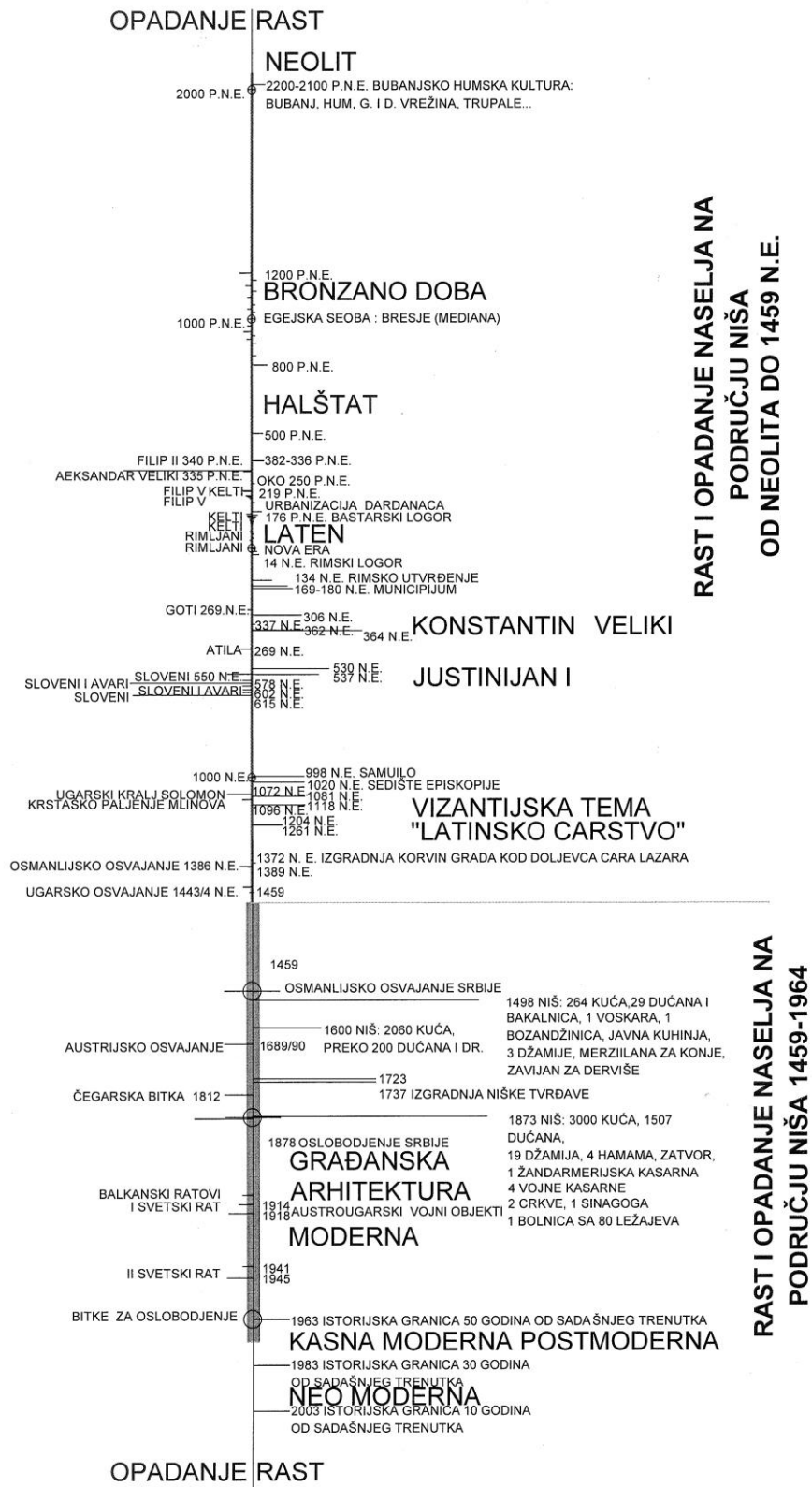
Поновни помен града налазимо неколико деценија касније када Прокопије описује активности цара Јустинијана на утврђивању градова Сердике и Наиса (530-552), а нешто касније доноси листу од 32 новоизграђене тврђаве (Кастела) у околини Наисса. Исти писац бележи и прве податке о провалама Словена који око 550.г прешавши Дунав дошли у околину Ниша. Дефинитиван пад Ромејског Наиса одређује се догађајима између 614. и 618. г. када је под налетом аварско-словенских племена градско становништво Наиса напустило утврђење и бежало на југ у утврђени Солун. Нови становници Наиса остали су изван бедема, далеко од града у рушевинама, који више није пружао услове за живот“. Прошло је неколико векова од првих трагова нове словенске културе, чији материјални остаци нису урбаног карактера, а ни монументалних размера као у доба Рима или Византије.

Историјски извори везују почетак римског периода развоја насеља за настанак римског логора у 4-6 п.н.е. који је прерастао у веће утврђење у првој половини II века. Град се први пут помиње под именом Naissus у записима Птоломеја Клаудија (90-168.н.е.) Најинтензивнија урбанизација одиграла се у периоду владавине Константина Великог (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus 27.2.272-22.5.337* н.е.) и у веку након тога. Средином V века град су уништили Хуни, а обновљен је у доба Јустинијана (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus 482-565* н.е.). Насеље је поново разорено у освајањима Авара и Словена у VII веку, као и бугарским освајањима у IX веку, а освајали су га и Византинци, Срби и Македонци. О граду нема

писаних трагова током четири века, све до 1020 г.н.е., када се помиње у повељи о Охридској цркви византијског цара Василија II. Од краја друге деценије XI века, град је био под византијском влашћу (Византијски извори за историју народа Југославије, књига III и IV) и успешно се развијао са извесним осцилацијама све до XIII века. У XIV веку, претежно је био је у саставу српске државе и то под Стеваном Дечанским (1321-1331), Душаном (1331-1355), Урошем (1355-1371) и Лазаром (1371-1389). Након тога потпао је под турску власт чиме је започео нови период развоја.

Најзначајнија средњовековна налазишта су: Пантелеј (сакрални објекат), Габровац, Доње Влаसे, Радикина Бара, Ореовац, Каменица, Горња Врежина, Кнез Село, Просек, Манастир, Чукљеник, Бреница, Паљина, Доњи Комрен.

Од VII века настаје словенски период у животу града о коме скоро и нема података, тако да су три века након тога најмање позната. *Нишко подручје је у периоду од VII до X века повремено било у саставу Бугарског царства (Бугарски хан Крум, 803-814), а његов наследник Омуртог – 814-832, а затим Симеон 924-927) после чега опет настаје дуг период византијске власти. Постоје докази и да је Ниш био и у саставу Самуиловог царства (997-1014), након чега је настао период мирнијег живота града, и период снажног развоја, која је у другој половини XII века достигла свој врхунац. Устанак Петра Дељана 1040-1041.г. који представља широк византијски покрет Балканских Словена, одразио се и на Ниш, који је једно време био у седишту Устанка. Ниш је доживео 1071.г. већа разарања када је Угарски краљ Селман заузео град. Следеће године, за време устанка Ђорђа војтехе коме је помогао син Зетског краља Михаила Константина Бодин, Ниш је поново постао поприште борби између Византије и Словена. У зимским месецима 1072/73, Ниш је био у рукама будућег зетског краља Бодина. Добро утврђен град Ниш освојио је угарски краљ Стефан 1127.г., али је убрзо био поражен од Византије која је оснажила ово упориште. Велики жупан Стефан Немања 1183.г. освојио је Ниш и опустошио га али је у састав рашке државе ушао тек 1187. У порушеном и још необновљеном граду Немања се у лето 1189. састао са немачким царем Фридрихом, склопивши савез за заједничку акцију против Византије, што је почетак дипломатске активности Србије. После Немањиног повлачења 1196. Ниш до тада значајан политички и стратешки центар на магистрали према Цариграду, постаје средиште око ког се воде борбе за превласт између Србије, Бугарске и Латинског царства. Борбе између Немањиних синова Стефана и Вукана (1202-1203) и пролазак крсташи (у лето 1203) искористио*

Ил. п3-1 Временска линија развоја насеља на подручју Ниша (на следећој страни, аутор Н. Живаљевић Луксор према историјским подацима у студији Завода за заштиту споменика културе коју је наручио ЈП Завод за урбанизам Ниш 1988. године за потребе израде Просторног плана Града Ниша)

је бугарски цар Калојан да освоји Ниш 1203. Исте године пошто је Стефан Првовенчани ојачао власт, Бугари су напустили Ниш, али се борба наставила. Године 1215. Цар Латинског царства Хенрих фландријски у Нишу кује планове према Србији што указује да је била интересна сфера Латинског царства.

Године 1330. Стефан Дечански (1321-1331) је разрешио судбину града победом над бугарском војском на Велбуцу. Од те битке и за све време српске царевине, Ниш је био у саставу Душанове (1331-1355) и Урошеве (1355-1371) државе. Овај дужи мирни период позитивно је утицао на развој и обнову града. Смрћу цара Уроша, Ниш је ушао у састав државе Лазара Хребелјановића (1371-1389). Турци су заузели Ниш након опсаде од 25 дана, 1386. године, па су га опљачкали, порушили и убрзо напустили. После Косовске битке (1389) и Лазареве погибије, Србија је постала вазална покрајина Турске, али Ниш није био под влашћу Турака већ под надлежношћу Стефана Лазаревића (1389-1427), као слободан српски град. Србија се ослободила турског вазалства и постала деспотовина¹⁴⁰², Турци су привремено освојили Ниш 1427, а Деспот Ђурђ Бранковић је склопио мир са Турцима 1428, и Ниш се опет нашао у саставу Деспотовине. Од 1439 до 1443 Турци су поново заузели Нишу, у периоду 1443-1445 поново је био Српски, а Турци су га коначно осволјили¹⁴⁵⁵. Четири године касније (1459) читава Србија је изгубила своју самосталност и постала турска провинција.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Наташа Живаљевић Луксор је рођена у Нишу, где је завршила основну, средњу школу и Електронски факултет. **Дипломирала је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.** На петогодишњим основним студијама, била је студент проф. Др Нађе Куртовић Фолић, проф. Јована Нешковића, проф. др Ранка Радовића, проф. Владимира Мака и других еминентних професора; похађала је изборни курс *Историја и развој архитектуре и насеља*. Током студија и на почетку каријере учествовала је, са значајним успехом, на више јавних архитектонских и урбанистичких конкурса и излагала своје радове на заједничким изложбама међународног карактера (у Барселони, Берлину, Будимпешти и др.). Неколико пута је боравила на студијском усавршавању у иностранству. Радила је у Атини, Алектантеу, Барселони, Бахреину и Будимпешти. Била је ангажована на катедри за Историју и теорију архитектуре, Архитектонског факултета Техничког универзитета у Будимпешти под вођством проф. Томаша Мезоша.

Говори енглески и шпански, а служи се италијанским, француским и мађарским. Од 2001. године бави се архитектонско-урбанистичком праксом и просторним планирањем, и аутор је преко 40 планова, пројеката и изведених објеката.

Докторске студије уписала је 2009. године на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу, а маја 2015. одобрена јој је израда докторске дисертације са темом *„Модели управљања и презентације градитељског наслеђа у урбаном подручју имплементација и у Србији“*. Истраживање за потребе дисертације је довело је до настанка више радова који су излагани на међународним и домаћим конференцијама и објављени у зборницима или научним часописима. Неки од тих радова су: *Collision of Built Heritage Revitalisation Principles and “Design for All”* објављен у *Facta Universitatis*, прегледни рад *Менаџмент план за градитељско наслеђе и реиндустријализација* (часопис *Изградња*), *The Third Generation of Planning the Cultural Heritage Future* (ISC VSU Sofia), *The Impact of Climate on Built Heritage in Serbia* (међународна конференција у Суботици) и др.

Након удаје, јануара 2008. за адмирал-комодора Египатске ратне морнарице, пословног човека и међународно признатог спортског стручњака, свом презимену је додала презиме супруга - Лихор. Мајка је девојчице од 8 година.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ

која је одбрањена на Грађевинско-архитектонском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____.

Потпис аутора дисертације:

Др Наташа Ч. Живаљевић Луксор (Luxor)

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације:

**МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ
ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА
И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ**

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, истоветан штампаном облику.

У Нишу, _____.

Потпис аутора дисертације:

Др Наташа Ч. Живаљевић Луксор (Luxor)

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

МОДЕЛИ УПРАВЉАЊА И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У УРБАНИМ ПОДРУЧЈИМА И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА У СРБИЈИ

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

У Нишу, _____.

Потпис аутора дисертације:

Др Наташа Ч. Живаљевић Луксор (Luxor)